YU ISSN 0351-4552

ХЕРЦЕГОВИНА

часопис за културно
и историјско насљеђе

1982.

ИЗДАВАЧ:

АРХИВ ХЕРЦЕГОВИНЕ МОСТАР
МУЗЕЈ ХЕРЦЕГОВИНЕ МОСТАР
РЕГИОНАЛНИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ И ПРИРОДЕ МОСТАР

За издавача:

Зулфикар Џанкић
Обрад Самарџић
Хасан Диздаревић

Редакциони одбор

мр Томислав Анђелић, уредник, Бранко Џелетовић, Вељко Галић, др Ахмед Хаџировић, мр Велимир Лазнибат, др Божо Мацар, др Влајко Палавестра, Боро Пиштало, др Ахмед Попо, мр Маријан Сиврић, др Смаил Тихић, Шабан Захировић, уредник, мр Анђелко Зеленика, уредник.

Одговорни уредник

Мр Анђелко Зеленика

Лектор и коректор

Мр Велимир Лазнибат

Секретар Редакције
Бранко Антељ

Насловна страна

Бобо Самарџић

херцеговина

часопис за културно
и историјско насљеђе

Мостар
1982.

2

MUZEJ HERCEGOVINE
MOSTAR
Sig. H 29
Inv. br. 10537

СА ПРОМОЦИЈЕ ПРВОГ БРОЈА ЧАСОПИСА „ХЕРЦЕГОВИНА“

Када сам добио у руке први број зборника „Херцеговина“, часописа за културно и историјско насљеђе, одмах сам помислио: Коначно се, ето, и у Мостару појавио један зборник ове врсте, коначно је и Херцеговина добила свој гласник, свој вјесник, свој годишњак. Било је заиста вријеме да се приђе издавању оваквог часописа, да се и Мостар укључи у ред културних и научних центара који његују публикације посвећене проучавању прошлости наших регија. Јер, већ се озбиљно осјећао недостатак такве публикације за Херцеговину, ту специфичну регију у нашој Републици и у земљи. Због тога — и уз осјећај радости и задовољства — упућујем искрене честитке издавачима часописа, ауторима текстова у његовом првом броју и јавности града Мостара.

Дозволите ми да овом приликом изнесем нека запажања и укажем на неке релевантне чињенице уз појаву првог броја „Херцеговине“.

Прво. Научна мисао у нашој земљи па, наравно, и у Босни и Херцеговини пошла је послије ослобођења потпуно новим путевима, а научно стваралаштво је из дана у дан добивало све веће убрзање. Само у СР Босни и Херцеговини је написан и објављен толики број чланака, радова, студија, монографија, дјела, да се већ осјећа озбиљна потреба за формирањем једног јединственог информативног центра који би био у стању да прати то обимно стваралаштво и пружа одговарајуће информације. Предузете су већ озбиљне мјере за остварење те идеје.

Па ипак, домети у појединим научним дисциплинама нису сасвим уједначени. Свима је познато да постоји извјесно заостајање у основним или фундаменталним наукама, а данас се

осјећа стагнација и у друштвеним научним дисциплинама, при томе поглавито мислим на тзв. културнохисторијски научни комплекс. У првим годинама, па и у првим деценијама, послије ослобођења осјетио се посебан ентузијазам у проучавању властите прошлости, било да се ради о археолошким, историјским, етнографским или истраживањима у сродним дисциплинама. Резултат тог полета су изванредни резултати који су постигнути у разним секторима тих дисциплина. И не само то. Покренути су бројни часописи ради објављивања постигнутих резултата, тако да је било право задовољство пратити садржаје појединих бројева који су, углавном, доносили резултате најновијих истраживања на терену, у архивама и слично. У осмој деценији постепено долази до застоја и до гашења неких периодичних публикација. Тако данас нпр. не излазе „Наше старине", Прилози за проучавање историје града Сарајева, Зборник крајишких музеја, Зборник Завичајног музеја Травник и неки други слични часописи. Сигурно су у питању кадровски и финансијски проблеми, али је — по мом увјерењу — дошло и до стагнације ентузијазма, па је борбеност првих деценија уступила мјесто инерцији. Иначе се ови часописи не би ни могли ни смјели угасити.

У таквој ситуацији појава часописа „Херцеговина" у Мостару дјелује као право освјежење. Она буди наду да ће ствари поновно кренути узлазном линијом, да ће се у примјер Мостара угледати и неки други центри и институције, поготово оне које су већ издавале сличне периодичне публикације. Била би то, поред осталог, важна мисија ове публикације због које смо се овдје сакупили.

Друго. Оснивањем три нова универзитета, низа високих и виших школа, научних институција и организација створена је доста широка база за научноистраживачки рад у Босни и Херцеговини. Међу четири-пет челних центара у Републици улази и Мостар са својим универзитетским научним потенцијалима, самосталним институтима и научним организацијама при великим системима удруженог рада материјалне производње. Чињеница је, међутим, да Мостар нема факултета друштвених наука на којем би се изучавале бар неке од културнохисторијских научних дисциплина. Вјероватно сада није вријеме да се говори о оснивању таквих институција и зато је добро дошла свака иницијатива у том погледу. Херцеговина је земља у којој су наталожени драгоцјени остаци прошлости, од палеолитског доба па до најновијих времена. Погодан географски положај, блага клима, плодна крашка поља, пашњаци и рудна богатства су од давнина привлачили људске заједнице. На једној страни јадрански појас а на другој континенталне климатске регије учинили су од Херцеговине и тампон-зону и пролазну област у струјању људских заједница и културних утицаја од истока према западу, и обратно. Због тога су се на овом

тлу непрестано одвијала згуснута збивања, чији интензитет свједоче и тако бројни остаци прохујалих времена на читавом херцеговачком подручју. Неке од тих догађаја, нарочито из старијих периода, препознајемо и реконструишемо једино по материјалним остацима или — у новије вријеме — по архивској грађи.

Дио грађе, те студије, чланци и радови о прошлости Херцеговине објављени су у разним часописима или посебним публикацијама. Осјећала се, међутим, акутна потреба да се приђе издавању сталне периодичне публикације која би континуирано пратила истраживања у овој области и објављивала резултате тих истраживања. С обзиром на значај регије, такав периодични зборник мора имати и ширу улогу у научноистраживачком раду наше земље.

Сматрам да покретање часописа „Херцеговина" долази у прави час. Развој научне мисли у Мостару и у Херцеговини је у сталном успону, па овај часопис треба да попуни празнину која се осјећала на културнохисторијском сектору. Његовим сталним излажењем ће културни лик Мостара, као научног центра, добити заокругленију форму.

Треће. Већ у првом броју „Херцеговине" јасно се назире физиономија часописа, што је истакнуто и у самом предговору. У овом броју заступљени су чланци који улазе у оквир археологије, хисторије, хисторије умјетности, етнологије и фолклора, архивистике, заштите споменика културе и музеологије. Пошто је то заједнички часопис Архива Херцеговине, Музеја Херцеговине и Регионалног завода за заштиту споменика културе и природе, чини се да се другачији садржај није могао ни очекивати. Ради се, према томе, о једном часопису комплексног садржаја који треба да буде одраз дјелатности ових институција, али ће у будућности сигурно добивати шири карактер и окупљати око часописа још више сарадника из свих крајева наше земље. Таква тенденција се може назрети већ у његовом првом броју.

Нема сумње да је таква оријентација исправна и добра, да ће овај часопис задовољавати потребе Мостара а добрим дијелом и цијеле Херцеговине. Било би сасвим нерационално да свака од наведених институција покреће своју специјализовану публикацију, јер нам то данас не дозвољавају материјалне могућности а нема ни изгледа да би и једна од њих могла осигурати континуитет излажења посебног часописа. У исто вријеме, то је знак добре сарадње међу овим институцијама у Мостару, што може радовати сваког човјека, поготово стручњака на подручју њихове дјелатности. Та сарадња је, исто тако, значајна потврда нашег система самоуправног договарања, када се оно постави на здраве темеље и када се води рачуна о интересима сваког партнера.

Редакција часописа „Херцеговина" је у првом броју окупила на сарадњу чак двадесет сарадника. То је веома добар предзнак, јер показује углед који уживају ове три културно-научне установе у Мостару и наговјештава шире окупљање научних радника око часописа. Па ипак, радује чињеница да је већина аутора из Херцеговине и да — гледајући први број — континуитет „Херцеговине" могу обезбиједити својим радовима и сами домаћи аутори. Некада ће и то бити потребно да би се осигурало стално излажење часописа.

Треба подвући да радови у првом броју „Херцеговине" изазивају пажњу стручњака разних профила. У њима се могу наћи многи нови подаци који надопуњавају нека раније сазнања. Мислим да је посебно важно што су у часопису нашли своје мјесто радови који обрађују тематику из НОБ-а и што је већ у првом броју рубрика Осврти и прикази нашла достојно мјесто. Часопис на тај начин добива одређенију боју, побуђује већу пажњу и, у овом времену приличног помањкања осврта и критичких приказа на подручју културно-историјских наука, знатно добива на цијени.

Уз ова запажања, желим нагласити да су три установе, оснивачи часописа, и његова Редакција преузели на себе врло одговорну дужност. Није риједак случај да се појаве два-три броја периодике па се његови покретачи заморе и часопис се једноставно угаси. Данас прилазимо с повјерењем првом броју часописа „Херцеговина", прилазимо са чврстим увјерењем да се тако нешто неће догодити, да ће овај зборник не само редовно излазити него сваким новим бројем пружати све квалитетније садржаје. И Редакција ће сазријевати па ће неке мање недостатке у техничком погледу или у преводима потпуно отклонити.

Овај часопис је, ипак, посебан изазов за стручњаке из Мостара и Херцеговине, јер ће у њему стално и у првом плану стајати прошлост Херцеговине. У том смислу цитирао бих познату латинску изреку: „Doctrina est fructus dulcis radicis amarae." Иако је наука заиста сладак плод горког корijена, а она то сигурно јесте, пожелио бих стручњацима који ће имати главну улогу у попуњавању појединих бројева часописа да горчину корijена испуне што слађим плодовима. Пожелио бих да им велики труд у раду буде крунисан таквим резултатима који ће служити на част овој средини и бити од користи нашој науци у цјелини.

Сасвим сам увјерен да ће часопис „Херцеговина" не само достојно репрезентовати овај центар и ову регију него ће позитивно утицати и на подизање свијести њихових грађана, будиће у њима понос што су имали тако богату културну баштину, што им је хисторија обиловала догађајима који су формирали људе чврсте, храбре и поносне. И, ако појмови liber и libertas имају нешто заједничко у својој основи,

онда ће овај liber који се зове „Херцеговина" подизати на виши ниво и појам слободе и утицати на чврстину овдашњих људи да се за њу увијек истински залажу. При томе мислим и на физичку и на духовну слободу, чији је најљепши израз остварен у нашем самоуправном социјалистичком друштву.

Своју бесједу завршио бих једном мисли Јосипа Броза Тита коју је изрекао у Српској академији наука и уметности, а она гласи:

„Тек у социјалистичком друштву плодови напорног научног рада могу наћи своју пуну примјену, тек ту они постижу сврху којој научник тежи, а та је — да резултатима свога научног рада усрећује људску заједницу."

Уз најљепше честитке издавачима, изражавам посебну жељу да часопис „Херцеговина" слиједи ову мисао и да нашој заједници стално приноси нове и свјеже плодове.

Др Алојз Бенац

расправе, студије и чланци

Др БОРИВОЈ ЧОВИЋ

ТУМУЛУСИ ЖЕЉЕЗНОГ ДОБА У ГУБАВИЦИ

Прве податке о налазишту у Губавици објавио је Т. Анђелић. Том приликом је и публиковао групу металних предмета које је прикупио Рамо Булић из Губавице, наводно из четвртасте гробне конструкције једног тумулуса.[1] Каснијом провјером је утврђено да се не ради о налазу из једног, већ из најмање два тумулуса, чије је гробове (уз остале трагаче за благом) прекопавао Р. Булић.

Ископавање на том локалитету (које је имало и заштитни карактер) извео је од 20. маја до 1. јуна 1973. Музеј Херцеговине у Мостару, а стручну екипу сачињавали су, поред аутора овог написа, мр Томислав Анђелић, кустос, и Стево Јањић, препаратор Музеја.

Тумулуси се налазе на локалитету Булића-ограде. То је већи комплекс земљишта, површине 31 ha. Земљиште је кршевито, неплодно, дијелом обрасло драчом, а служи за испашу. Пружа се западно од села Губавице (општина Мостар), према рубу висоравни изнад Неретве. У сјеверозападном углу тога земљишног комплекса налази се тумулус великих димензија, зван Градина, а по њему се као Градина понекад означава и читав сјеверни дио Булића-ограде.

По читавом комплексу разбацани су, појединачно или у групицама два до три, мали камени тумулуси, углавном тешко видљиви, због тога што су прекопавањем и одношењем камена дјелимично изравнати или што су зарасли у драчу. Тачан број није приликом истраживања утврђен, али се може процијенити на око 30. Поред камених, у сјевероисточном дијелу локалитета постоје и два, претежно земљана, тумулуса који имају локалне називе Мала и Велика земуница.

Сви камени тумулуси су знатно оштећени, што се може запазити већ и површним прегледом. С неких тумулуса скидан је камен, било за ограде или у друге сврхе, а доста деструкција потиче и од дјеловања коријења ситног дрвећа и драче којим је

терен обрастао. Ипак, највећа оштећења проузроковали су трагачи за благом који су знали да се у центру тумулуса обично налази већа гробна конструкција, па су тај дио прекопавали. Мали дио тако нађених предмета доспио је, како је речено, у музејске збирке, док је највећи дио пропао, јер су нађене предмете, увјеривши се да се не ради о злату, налазачи одбацивали, тако да се на неким тумулусима или у њиховој близини и сада може наћи понеки ситнији фрагмент жељезног ножа, комадић поломљеног бронзаног објекта и сл.

Задатак предузетог систематског ископавања био је, према томе, првенствено, да се утврди тип и облик конструкције тумулуса и гробница, начин сахрањивања и други релевантни подаци, те да се спаси неколико гробних цјелина прије него што буду девастиране, јер ефикасне мјере заштите на овом терену није могуће спровести.

За истраживање је изабрано пет тумулуса, и то четири мања камена и један мањи земљани тумулус, зван Мала земуница.

Тумулус 1 (План 1 и 2)

Као *тумулус 1* означен је објект из којег потиче дио предмета које је Земаљском музеју у Сарајеву и Музеју Херцеговине у Мостару предао Рамо Булић. Та гомила, нешто већа од осталих, налази се око 100 m западно од Земунице.

Тумулус је пречника око 9 m, а просјечне висине 0,45 m. С обзиром на једноставну конструкцију и малу висину одабран је једноставнији начин ископавања. Одлучено је да се најприје прекопа појас ширине око 2 m ван периферије тумулуса, затим да се ископа западна половица тумулуса, изради пресјек сјевер—југ и најзад ископа преостала источна половица.

Прије почетка ископавања искрчена је драча са површине тумулуса и пажљиво прегледана ситуација. Том приликом констатовано је да се у центру тумулуса налази већа гробница, улегнуте површине, очигледно отварана и претурана. Том приликом су, на површини тумулуса, међу камењем, нађени ови објекти: мали жељезни нож (Т. I, 1), уломак жељезног колута (Т. I, 2), горњи дио жељезне игле (Т. I, 4) и мали комад дијадеме од танког бронзаног лима (Т. I, 3).

Ископавањем појаса око тумулуса утврђено је постојање рубног каменог вијенца, а нађено је, у хумусу и међу камењем, више фрагмената грубе керамике, те неколико груменова печене земље која подсјећа на кућни лијеп.

Претраживањем тумулуса утврђено је:

а) Тумулус је централног типа, са вијенцем од крупнијег камена на периферији и са централном гробном конструкцијом.

б) Слој насипа тумулуса састоји се од ситнијег и крупнијег набацаног камена и нешто земље. У насипу тумулуса, на разним дубинама, налажени су ситни фрагменти грубе керамике.

в) Централна гробна конструкција *(гроб 1)* лоцирана је готово посве правилно у средиште тумулуса. Гробница је оријентисана у правцу сјевер—југ, са скретањем за око 20° на сјевероисток—југозапад. Максимална ванјска дужина износи 2,73 m, а ширина 2,25 m. Због дебљине зидова унутрашњост је знатно мања: дужина 1,85 m, а ширина од 0,95 до 0,45 m. Дубина гробнице (која је дјелимично била укопана у здравицу) износи, уз источни зид, 0,56 m.

Гробница је најшира на југозападној страни, а према сјевероистоку се постепено сужава, па се на тој страни западни и источни зид спајају у облику апсиде. Јужни зид сачињавају два велика камена постављена на живу стијену. Дио живе стијене на унутрашњој страни је одломљен, тако да чини неку врсту степенице, а можда је служио као подложак за главу покојника приликом првобитне сахране. Остали зидови слагани су од већег и мањег камења. Најдонји ред камења лежи на здравици (црвеници) или на кречњачкој стијени која вири из здравице.

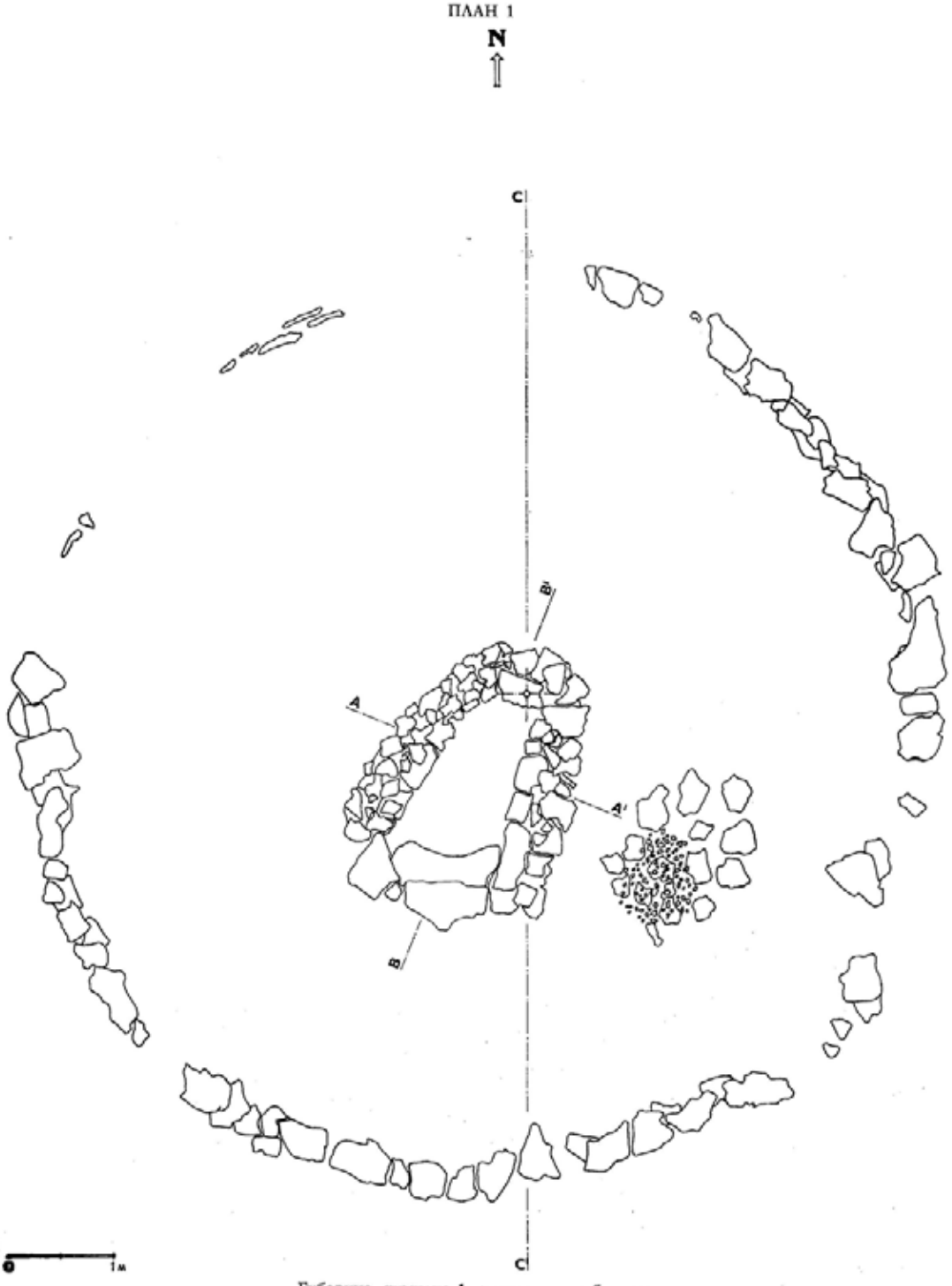
Поклопница гроба није нађена, а сама унутрашњост била је испуњена испретураном хумусном земљом и камењем. У том слоју нађено је, у секундарном положају, неколико поломљених мањих људских костију, те неколико ситних фрагмената грубе керамике. Гробница је, дакле, посве испретурана, а садржај извађен. Није нађено металних објеката (прилога), али је готово сигурно да један дио налаза, по свој прилици оних типолошки старијих, које је објавио Т. Анђелић,[2] потиче управо из те гробнице. Једини метални налаз у самој гробници је фрагмент једне жељезне игле, откривен приликом демонтирања западног зида гробнице, међу камењем (Т. I, 5).

г) Југоисточно од централне гробнице, приближно на средини између централне тачке и периферног вијенца, откривена је секундарна гробна конструкција *(гроб 2)*. На здравици, око 0,30 до 0,40 m испод површине тумулуса, изграђен је врло грубо одар од већег броја неправилних камених плоча. Преко тог одра, али само у јужном дијелу, био је насут слој рјечног шљунка, дебљине до 0,10 m, док је у сјеверном дијелу, умјесто шљунка, насут обични ситни камен. На том слоју лежали су остаци људских костију и прилози, а преко тога слој ситнијег и крупнијег камена с нешто земље. Супструкција гробнице је овалног облика, димензија око 1,60 × 1,20 m, а оријентација је иста као у централног гроба: сјевер—југ, са скретањем од око 20° на сјевероисток—југозапад. Са југозападне стране, на дубини од око 0,20 m гробница је била ограђена с неколико полукружно постављених каменова, а унутар тог полукруга нађени су прилози, и то:

1. бронзана двопетљаста лучна фибула (Т. I, 7);

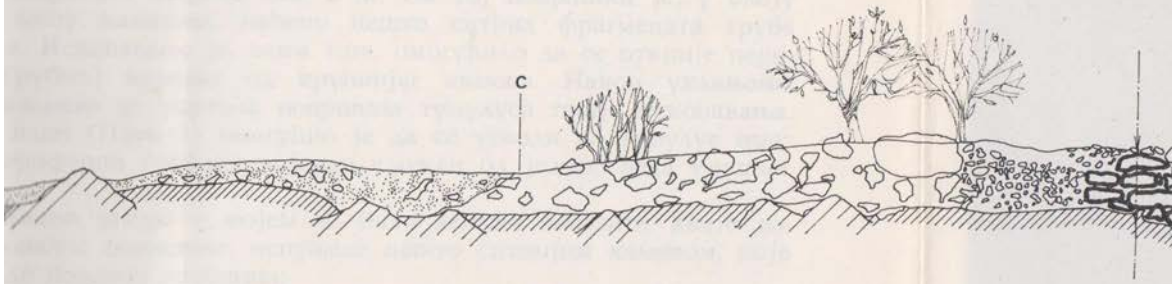
2. бронзана наруквица са средњим дијелом у облику лимене траке и крајевима стањеним у бронзану жицу, тодиранy и са ушицама на завршецима (Т. I, 6);

ПЛАН 1

Губавица, тумулус 1, основа са гробовима

ПЛАН 2

1м

Губавица, тумулус 1, пресјек сјевер—југ. Легенда: 1. камен жи
у конструкцији, 10. ху

3. остаци неког ситнијег накита од бронзане жице и комадић жељезне жице (Т. I, 8);

4. бронзана игла са свиткастом главицом (Т. I, 9).

Ван тог апсидалног дијела нађен је уломак једне бронзане игле.

У југозападном дијелу Булића-ограде налази се група од пет тумулуса, од којих су три одабрана за ископавање. Означени су у овом напису као тумулуси број 2, 3 и 4.

Тумулус 2

Ради се о релативно малој гомили, с пречницима око 6,40 × 5,80 m и незнатне висине. Терен је доста нагнут у правцу руба платоа, према Неретви, па је могла дјеловати и ерозија и отплавити дио насипа — земљу и ситнији камен, а дио камена је вјероватно одстрањен и људском руком. Осим дјеловања ерозије, већ површним посматрањем могло се установити да је тумулус прекопаван. Одстрањена је вегетација и пажљиво је уцртан положај камења на површини. Није могао бити уочен периферни вијенац, али су се у средини назирале контуре централне гробне конструкције. Затим је откопана најприје западна половица тумулуса, уцртан пресјек сјевер—југ, а потом прекопан и источни дио. Ископавање је дало сљедеће резултате:

а) Тумулус је био малих димензија, без каменог вијенца, очувана висина износила је 0,30 m (а првобитна је могла износити око 0,50 m).

б) Насип тумулуса састојао се од ситнијег и крупнијег камена, помијешаног с нешто земље.

в) Тумулус је првобитно имао језгро од крупнијег камена у којем се налазио гроб. Какав је био облик те гробне конструкције није се могло установити јер су трагачи за благом читав средњи дио тумулуса прекопали и испретурали. У том дијелу је нађено неколико ситних уломака људских костију, нешто фрагмената грубе керамике и половица земљане перле или пршљенка.

г) Фрагменти грубе керамике налажени су и у југоисточном исјечку (квадрант IV), на самој здравици, а ту је нађена и хрпа црвено изгорјелих грудa глине, сличних кућном лијепу.

Тумулус 3

Објект се налази око 20 m сјеверно од претходног. То је мала гомила, с пречницима око 4,5 × 4 m и висином око 0,30 m. Преглед је показао да је не само оштећен скидањем камења и ерозијом већ је и улегнуће у средини указивало да је гроб по свој прилици прекопан. Због тога је у центру тумулуса направљена сонда величине 2 × 1 m. У сонди је нађен слој испретуране

земље, поломљених камених плоча и камења. У слоју је нађено неколико уситњених људских костију и три ситна уломка керамике. Пошто је евидентно да је гроб у центру тумулуса уништен, а није било индиција да би тумулус садржавао још неки гроб, даље ископавање није вршено.

Тумулус 4 (План 3, 4 и 5)

Налази се око 50 m сјевероисточно од тумулуса 1. То је сразмјерно нешто већа гомила, пречника 9 и 8,70 m, а висине око 0,45 m. Систем ископавања примијењен је као и на тумулусу 1. Најприје је искрчена драча, па је око периферије тумулуса прекопана површина ширине око 2 m. На тој површини је, у слоју хумуса, међу камењем, нађено нешто ситних фрагмената грубе керамике. Ископавање је, осим тога, омогућило да се открије периферни (рубни) вијенац од крупнијег камена. Након уклањања драче пажљиво је уцртана површина тумулуса прије ископавања. Већ тај план (План 3) омогућио је да се утврди да тумулус има:

— периферни (рубни) вијенац сложен од једног реда крупног камена;

— камено језгро у којем је било могуће запазити двије издужене овалне површине, испуњене нешто ситнијим каменом, које су одавале положај гробница;

— обични насип између језгра тумулуса и периферног вијенца који се састојао од крупнијег и ситнијег камена, помијешаног с нешто земље.

Затим се пришло ископавању исјечака (квадраната) III и IV (јужна половина тумулуса), при чему су, разумљиво, остављене недирнуте конструкције гробова. Након тога снимљен је пресјек исток—запад, па је довршено ископавање исјечака I и II (сјеверна половина). Тиме се добила цјеловита слика о тумулусу и појединим гробовима која се може овако резимирати:

У средишту тумулуса налази се, доста необична, велика двојна гробница. Она има облик двију повезаних кружница или апсида, а њена укупна дужина износи 5 m, док је ширина апсида око 2,5 m, а ширина (нешто ужег) дијела који те апсиде спаја око 2 m. Очигледно је да се ради о плански изграђеној двојној гробници, предвиђеној било за истовремене сахране било за сукцесивно сахрањивање, што је мање вјероватно. Пошто је гробница изграђена (и, вјероватно, у њој обављено сахрањивање), слагани су око ње концентрични редови камења, па је тако формирано камено језгро тумулуса, величине око 6 × 5 m. Преостали дио, до рубног вијенца, испуњен је ситнијим каменом, земљом и понеким крупним каменом. Оријентација цијеле конструкције је сјеверозапад—југоисток. Сјеверозападну апсиду означили смо као *гроб 1*, а југоисточну као *гроб 2*.

Мјерене с унутрашње стране, димензије *гроба 1* износе око 1,75 × 1,75 m. На жалост, ништа се прецизније не би могло рећи

о начину сахрањивања, јер је читава гробница испретурана, што је, и у овом случају, дјело трагача за благом. Све до дубине 0,50—0,60 m, изнад здравице, налажен је слој испретуране земље, помијешане са ситнијим или крупнијим каменом, а у том слоју били су нађени, без реда, мањи уломци људских костију и прилози. Једино се могло установити да је здравица (црвеница) на дну гроба била доста пажљиво поравната.

Од прилога су нађени:

1. мали уломак жељезног сјечива;
2. мали уломак дијадеме од бронзаног лима;
3. перла од јантара (T. II, 1);
4. „перла" од савијене дебље бронзане жице (T. II, 2);
5. три ситна колутића од танке бронзане жице (T. II, 3, 4).

Поред тих прилога, међу камењем које чини сјеверни зид гробнице, нађени су уломци неког жељезног објекта (T. V, 1), а у сјеверном дијелу гробнице уломак изгорјеле лобање.

Југоисточна апсида *(гроб 2)* има приближно исте унутрашње димензије: око 2 × 1,50 m. И та је гробница испретурана, али је њена супструкција дјелимично очувана и састоји се од слоја набијеног ситног камена који покрива овалну површину од око 1,70 × 0,90 m. Дубина гробнице износи у сјеверозападном дијелу 0,30 m, а у југоисточном 0,22 m од садашње површине, при чему треба узети у обзир да су трагачи за благом скинули дио насипа изнад гробнице. И кости и прилози су, углавном, дислоцирани, али чињеница да су ситни комади лобањских костију, као и зуби, налажени на два мјеста — у сјеверозападном и југоисточном периферном дијелу гробнице — указивала би да су овдје истовремено или (вјероватније) сукцесивно, обављене најмање двије сахране.

Нађени су ови прилози:

1. фрагмент жељезног ножа (T. II, 5);
2. три фрагмента дијадеме израђене од танког бронзаног лима (T. II, 6—8);
3. прорезани бронзани привјесак (T. II, 11);
4. бронзана игла (T. II, 9);
5. глинена перла или пршљенак (T. II, 10).

Источно од централне, двојне гробне конструкције откривен је *гроб 3.* То је, у правом смислу ријечи, секундарна гробница. Она је израђена на тај начин што је на издуженоовалној површини величине 2,10×0,70 m одстрањен сав крупни камен језгра тумулуса, а затим је гробна рака продубљена кроз првобитни хумус у здравицу за око 0,50 m од површине првобитног хумуса. Већ сама дубина гробнице показује да се приликом њеног укопавања, вјероватно, рачунало да ће послужити као трајнија (можда породична) гробница, што и налази у њој показују. Наиме, већ од дубине 0,25 m испод површине па све до око 0,80 m (гдје су лежали остаци скелета првосахрањене особе) налажене су људске кости, прилично поремећене, што је, усљед вишекратног сахрањивања, посве разумљиво. Кости су лежале измијешане са зем-

љом и ситним каменом, претежно дислоциране, а ријетко у примарном положају, посве изломљене (на то је утицало и коријење драче) и врло трошне. У таквој ситуацији није било могуће одвојити поједине скелете, а поготову посве сигурно утврдити којем скелету припада који прилог. Могло је бити констатовано да су главе двају скелета („доњег" и „средњег" по дубини) биле у сјевероисточном углу, а глава најмање једног скелета у југозападном углу. За два прилога могло се установити да припадају доњем скелету, за два да су, вјероватно, прилози средњем, а за четири да, можда, припадају најмлађој (или најмлађим) сахрани. Но, то и није од неке битне важности, јер се, по свој прилици, ради о породичној гробници са сукцесивним сахранама, обављеним у релативно кратком временском размаку.

Прилози су сљедећи:

1. перла од плавог стакла (Т. III, 1) нађена уз остатке лобање најдоњег скелета;
2. бронзана игла „псеудокипарског" типа (Т. III, 2) која по положају, вјероватно, припада средњем скелету;
3. жељезно копље (Т. III, 3) које такође припада средњем скелету;
4. оштећен жељезни нож (Т. III, 4);
5. мали комад жељезног сјечива (Т. III, 5);
6. половина жељезног колута (Т. III, 6);
7. бронзана игла (Т. IV, 1);
8. фино моделован мали камени брус (Т. IV, 2).

Објекти под бр. 4. до 7. нађени су у горњем дијелу слоја и по свој прилици припадају најмлађој сахрани (или сахранама). Наспрот, камени брус (бр. 8) нађен је уз западни руб гробнице, на самој здравици, и можемо га приписати најстаријем (доњем) скелету.

Осим тога, установљена је у југозападном исјечку (квадрант III) још једна секундарна сахрана коју означујемо као *гроб 4.* Тај гроб је лежао уз само камење рубног вијенца, с унутрашње стране. Колико се дало установити, димензије гроба износе око 1,50 × 0,60 m, оријентација је запад—исток, са скретањем на сјеверозапад—југоисток за око 25°. Скелет (вјероватно дјечји) био је положен на леђа, у испруженом положају, с лијевом руком преко прса. Мртвац је био положен у посве плитко ископану раку, затрпан земљом и камењем. Прилога није било. То би, у односу на остале, могла бити млађа сахрана.

Осим гробних, у том тумулусу вриједи забиљежити и сљедеће налазе:

а) бронзани објекат — привјесак или глава игле — нађен на дубини од 0,05 m, 3,10 m западно од центра тумулуса (Т. IV, 3);

б) оштећени бронзани привјесак, нађен на дубини од 0,15 m, 2,48 m западно од центра тумулуса (Т. IV, 8);

в) четири уломка бронзане дијадеме, нађена на дубини од 0,05 до 0,15 m, у слоју површинског хумуса, око 3,80 m сјевероисточно од центра (Т. IV, 4—7).

Уз те, посве плитко нађене, објекте није било никаквих трагова гроба. Стога је највјероватније да се ради о предметима које су копачи блага извадили из гроба 1 или 2, а затим бацили. Исто би се могло рећи и за уломак жељезног ножа који смо нашли на површини земље, десетак метара од периферије тумулуса.

Најзад, треба рећи да су у том тумулусу, у самом каменом насипу и испод њега, на здравици, налажени ситни фрагменти грубе керамике, а испод централне (двојне) конструкције, на здравици, такође је било фрагмената керамике и неколико груда печене глине налик кућном лијепу.

При завршетку ископавања одлучено је да се истражи и мањи од два у уводу поменута земљана тумулуса, тзв. Мала земуница, а тај објект означен је као тумулус 5.

Тумулус 5

Пошто је искрчена драча, обављена су сљедећа површинска опажања:

а) Пречник тумулуса износи око 10 m, а максимална очувана висина 0,65 m.

б) Основу насипа тумулуса чини земља (црвеница), ископана вјероватно у непосредној околини, а на површини је тумулус првобитно имао плашт од прикупљеног камења средње величине.

в) Са највећег дијела површине тумулуса камени плашт је скинут и по свој прилици употријебљен за подизање оближње камене ограде.

г) Кретањем људи и стоке преко источног дијела тумулуса (туда пролази пјешачки пут), а вјероватно и дјеловањем ерозије, на источном и југоисточном дијелу оштећен је и слој земљаног насипа.

д) У југозападном квадранту трагачи за благом су отворили један гроб и скинули камену плочу — поклопницу.

ђ) Површински слој, нарочито у центру тумулуса, доста је оштећен дјеловањем коријења драче.

За ископавање је примијењен овај метод: тумулус је, осовинама сјевер—југ и исток—запад подијељен у четири исјечка (квадранта) па се пришло ископавању појединих исјечака, и то наспрамних (најприје сјевероисточног и југозападног, а затим сјеверозападног и југоисточног) да би се могли пратити сви профили по осовинама.

Резултат ископавања може се овако резимирати:

1. Мала земуница је првобитно праисторијски тумулус који је у касном средњем вијеку кратко вријеме служио поново за сахрањивање, па се формирала мала, можда породична, некропола.

2. На здравици у централном дијелу тумулуса нису откривени никакви трагови праисторијског гроба. Истина, средњовјековни гробови су укопавани кроз читав насип до у здравицу, али да је на

здравици постојао праисторијски гроб, од њега би морали бити очувани бар неки трагови међу ракама средњовјековних гробова. Према томе, мора се закључити да је овај тумулус у основи другачије конструкције него камени тумулуси на осталим дијеловима локалитета. Овдје нема централне гробне конструкције. Изгледа да је најпре формирана земљана хумка, а затим су у њој обављана сахрањивања.

3. Вјероватно је да су неки од праисторијских гробова (који су укопавани доста плитко у земљани насип тумулуса) били уништени приликом укопавања рака за средњовјековне гробове. Очувана су само два; они су у току ископавања добили ознаке *гроб 1* и *гроб 3*.

Гроб 1 смјештен је готово у самом центру тумулуса, непосредно југоисточно од ∅ тачке. Супструкцију гроба чини овална површина величине око 1,90 × 0,70 m, прекривена слојем ситног бијелог камења. Супструкција лежи на дубини од 0,35 до 0,40 m, а оријентисана је правцем сјеверозапад—југоисток. Остаци скелета који су лежали на том одру од ситног камена били су готово посве уништени дјеловањем жила драче и атмосферилија. Могло се констатовати да је покојник био положен у испруженом положају, с главом на југоисточној страни, те да је гробна рака била засута хумусном земљом и ситним каменом. По затрпавању гроба било је на површини враћено и камење заштитног плашта (које је очувано само над сјеверозападним дијелом гробнице). Прилога у гробу није било, изузев ситних фрагмената керамике у насипу изнад скелета.

Гроб 3 је удаљен око 2 m од гроба 1, лежи у југозападном дијелу тумулуса, око 2,5 m југозападно од ∅ тачке. По конструкцији и оријентацији веома је сличан гробу 1. И овдје основу гроба чини одар — неправилна издужена површина величине око 2,20 × 0,95 m, покривена слојем ситног бијелог камена. Људске кости, јако уситњене и дијелом дислоциране усљед дјеловања жила драче и атмосферилија, лежале су на том каменом одру, а гробна јама била је затрпана слојем хумусне земље мијешане с нешто камења. У гробу су нађени остаци двију индивидуа, од којих је првосахрањени лежао у правцу сјеверозапад—југоисток, с главом на сјеверозападној страни, док је приликом сљедеће сахране мртвац био положен у обрнутом смјеру, с главом на југоисточној страни. Изнад скелета, у земљи, налажени су ситни уломци угљенисаног дрвета, трагови слабије ватре која је ложена изнад гробова. *Прилоге* је имао само првосахрањени покојник, и то:

— бронзану иглу с коничном главицом и жлијебљеним вратом (Т. V, 2) која је лежала близу десног рамена;

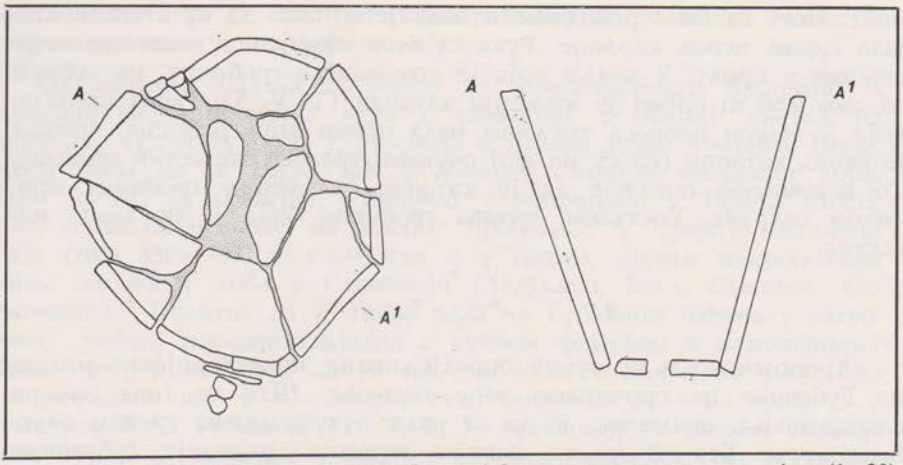
— бронзану иглу с коничном главицом и глатким вратом (Т. V, 3), нађену на прсима.

4. У тумулус је укопано пет касносредњовјековних гробова. То су гробови означени са 2, 4, 5, 6 и 7. Како се гроб 2 по својој конструкцији и начину сахрањивања посве одваја од осталих, описаћемо најприје стандардне гробове 4, 5, 6 и 7.

Гроб 4 је лежао у квадрантима I и II, око 1,5 m сјеверно од ∅ тачке. Гробна рака укопана је кроз насип тумулуса до у здравицу, тако да укупна дубина износи код главе 0,96, а код ногу 0,79 m у односу на ∅ (просјечна дубина од површине 0,75 m). Дно гроба чини заравњена површина гробне јаме, доња плоча недостаје, осим једне мање, танке плочице испод главе. Димензије гроба су 2,00 × 0,50 m. Постранице гроба су сачињене од по три камене плоче са сваке стране, а уз главу и ноге је по једна плоча. Поклопница није компактна, већ је гробница покривена већим бројем малих камених плоча, мјестимично и камењем да би се затвориле пукотине између плоча. У гробници је било врло мало земље — само онолико колико је с временом процурило између камених плоча. У гробу је нађен добро очуван скелет одрасле особе, у испруженом положају, на леђима. Оријентисан је запад—исток, с главом на западној страни. Руке су опружене и нешто повијене у лактовима, тако да су прсти лежали на препонама. На горњем дијелу грудног коша нађени су остаци текстила са нашивеним металним (бронзаним) бопцима (T. V, 4).

Гроб 5 је лежао у квадранту III, готово у самом центру тумулуса. Гробна рака укопана је кроз насип тумулуса у здравицу, тако да укупна дубина износи код главе 0,85, а код ногу 0,84 m у односу на ∅ (просјечна дубина од површине 0,80 m). Дно гроба чини заравњена површина гробне јаме. Димензије гроба су 1,90 × 0,55 m. Гробница је оријентисана запад—исток, са скретањем од око 25° према правцу југозапад—сјевероисток. Конструкција је доста неправилно изведена од камених плоча које не чине правоугаоник, већ доста неправилну издужену полигоналну гробницу. Гроб је покривен већом каменом плочом и с неколико мањих плочица изнад ногу. Унутрашњост гроба била је посве испретурана, кости су вађене и поново без реда бачене у гробницу. In situ су нађене само карличне кости и неколико пршљенова кичме, па се на основу тога могло установити да је мртвац био положен на леђа, с главом на западној страни. Прилога није било.

Гроб 6 је лежао у квадранту III, око 0,60 m јужно од гроба 5, а око 1,50 m југозападно од ∅ тачке. Гробна рака укопана је кроз земљани насип тумулуса до у здравицу, тако да укупна дубина износи код главе и ногу 0,70 m у односу на ∅ (просјечна дубина од површине 0,60 m). Дно гроба чини заравњена површина здравице. Гробница је правоугаони сандучић од 4 камене плоче, димензија 0,90 × 0,30. Поклопница је нешто шира, а састоји се од двије неправилне камене плоче. У гробу, допола испуњеном земљом која је пропала кроз пукотине, нађени су остаци малог дјечјег скелета, положени на леђа. Оријентација је запад—исток,

Сл. 1. Губавица, тумулус 5, гроб 2, поглед одозго и пресјек (1 : 20)

с главом на западној страни. На прсима скелета су нађени незнатни остаци текстила и трагови посве оксидиране жељезне игле.

Гроб 7 је лежао у квадрантима III и IV, 2,5 m јужно од ∅ тачке. Гробна рака укопана је кроз насип тумулуса у здравицу, тако да укупна дубина износи код главе 0,75, а код ногу 0,79 m у односу на ∅ (просјечна дубина од површине 0,75 m). Дно гроба чини поравната површина здравице на коју је покојник положен, само је испод главе стављена мања камена плоча. Конструкција се понешто разликује од осталих. Са сјеверне стране је вертикално постављена мања камена плоча, а мање плоче се налазе и изнад главе и ногу. С јужне стране нема постранице. Двије веће и дуже камене плоче положене су укосо, тако да изнад гробнице формирају неку врсту „крова на двије воде", због чега није била потребна поклопница. У гробу није било земље. Нађени скелет је мањих димензија, нежне грађе, положен на леђа, с рукама опруженим низ тијело. Оријентација скелета и гробнице је запад—исток (са знатним скретањем од око 30° на правац југозапад—сјевероисток). Глава је на западној страни. Прилога није било.

Гроб 2 је лежао у квадранту III, око 1 m јужно од ∅ тачке. Његова конструкција је посве неуобичајена. Гроб је покривен већим бројем ситних камених плоча, које затварају приближно кружну површину, пречника око 0,90 m. Сама гробница има облик бунара, укопаног кроз насип тумулуса у здравицу, до дубине од 0,70 m. Изграђена је од више камених плоча побијених насатице и понешто укосо у земљу, тако да ширина читаве конструкције износи при врху 0,85 m, а на дну 0,40 m. Хоризонтални пресјек конструкције је полигоналан (сл. 1). У гробници је нађен скелет дјетета (вјероватно дјечака), старости три до четири године *у сједећем положају*, са леђима прислоњеним уз сјеверни зид гроб-

нице. Ноге су биле раширене и подвијене, тако да су стопала стајала одмах испод карлице. Руке су биле савијене у лактовима, са шакама у крилу. У земљи која је испуњавала гробницу, на дубини од око 0,60 m нађен је жељезни катанац (T. V, 5). Глава скелета, која је након процеса трулења пала према дну гробнице, лежала је изнад катанца (па су на њој очувани трагови жељезног оксида). То несумњиво показује да је катанац стављен у гробницу приликом сахране. Уосталом, читава гробница била је поуздано интактна.

*
* *

Хронолошко и културно опредјељивање праисторијских налаза из Губавице не причињава веће тешкоће. Што се тиче начина сахрањивања, евидентно је да се ради о тумулусима сасвим одређене врсте. Без обзира на њихове скромне димензије, губавички камени тумулуси се могу означити као тумулуси централног типа, који имају централни гроб и камено језгро око њега, те секундарне, периферне гробове. Већ по тој особини они се лако могу повезати с гласиначким тумулусима. При томе је нарочито илустративна ситуација констатована у некрополи Подилијак, у источном дијелу гласиначког подручја, на којој су у два наврата вршена истраживања савременим методима.[3] Тамо је постојање централне камене конструкције утврђено у три тумулуса (A, B и C). Важно је да се ради о тумулусима из истог времена којем припадају и губавички тумулуси. Даље, у сва три тумулуса некрополе Подилијак гробови су имали одар од ситног камена, а постојао је и обичај да се у исту гробницу, сукцесивно, сахрањује по двије или више индивидуа; дакле све појединости које смо могли констатовати и у губавичким тумулусима.[4] Иначе, по својим димензијама, тумулуси из Губавице одговарају просјечним тумулусима жељезног доба на гласиначком подручју.[5]

Типологија материјала из Губавице такође углавном одговара гласиначкој. На то је указао већ Т. Анђелић, објављујући налазе које је ископао Р. Булић. Нарочито су, у том погледу, карактеристичне плочасте фибуле које се на Губавици појављују у посве истим варијантама као на Гласинцу.[6]

Фибула из гроба 2 у тумулусу 1 из Губавице (T. I, 7) припада једном од старијих типова гласиначких двопетљастих фибула (тип 1c по C. Габровцу[7]). Тај тип опредијељен је у фазу Гласинац IVa.[8] Наруквица из истог гроба (T. I, 6) такође је добро познат гласиначки тип накита који се први пут појављује у фази IVa, а траје још и у фази IVb.[9] Типично гласиначки накит представљају и бронзане дијадеме, украшене танко урезаним геометријским мотивима, заступљене у Губавици у тумулусу 1 (T. I, 3) и тумулусу 4 (T. II, 6—8; T. IV, 4—7). Оне су на Гласинцу карактеристичан облик фазе IVb.[10] Међу гласиначке типове треба убројати и прорезане бронзане привјеске (T. II, 11; T. IV, 8). Ради се о варијанти

без ножице која је старија и употребљава се углавном током 7. и прве половине 6. стољећа ст. е.[11]

Од осталих налаза потребно је коментарисати бронзане и жељезне игле. Бронзана игла с главицом у облику свитка из гроба 2 у тумулусу 1 (Т. I, 9) спада у типове дужег трајања. Ипак, треба рећи да се јавља већ у почетку старијег жељезног доба, како је то, на примјер, утврђено у непрополи у Новом Месту која припада прелазу из касног бронзаног у старије жељезно доба (око 850—750. ст. е.),[12] као и у неким другим некрополама раног жељезног доба у Словенији (Љубљана, Блед, Слепшек, Острожник).[13] Податак да је таква игла на Губавици нађена у затвореној гробној цјелини (заједно с лучном фибулом и наруквицом) важан је јер показује да је тај тип игле и овдје, на југу, био употребљаван већ у 8. стољећу ст.е. Бронзане игле из гроба 3 у тумулусу 5 из Губавице (Т. V, 2, 3) припадају, у ширем смислу, типу игала с главицом у облику стошца (купе), а тај је облик карактеристичан за почетак старијег жељезног доба (8. стољеће).[14] Жељезна игла из тумулуса 1 (Т. I, 4) представља облик који, у суштини, припада још типолошком фундусу културе поља са урнама (игла с главицом у облику посуде — Vasenkopfnadel), па је веома занимљиво да се овдје појављује израђена од жељеза. Иначе, израда накита од жељеза може се на Гласинцу пратити већ (најкасније) од 9. стољећа старе ере.[15] По свом архаичном облику, игла из Губавице припадаће, највјероватније, 8. стољећу. Посебан коментар заслужује игла из гроба 2 у тумулусу 4 из Губавице (Т. II, 9). По свом завршетку (главици) она је донекле блиска већ поменутом типу игала са стожастом главицом. Међутим, по профилацији врата, та је игла потпуно страна појава међу иглама старијег жељезног доба у овим крајевима. Мислимо да нећемо погријешити ако претпоставимо да се ради о грчком импорту или о домаћој реплици једног типа грчких игала геометријског доба.[16] Најзад, игла из гроба 3 у тумулусу 4 (Т. III, 2) мора се означити као нешто млађа од поменуних. То је тип игле који на први поглед личи на тзв. кипарске игле раног бронзаног доба, мада се у начину како је на њеном завршетку смотана жица ипак од њих разликује. Те, можемо их назвати „псеудокипарске", игле нису нарочито честе у нашим крајевима, али их ипак има. Према налазу из једног гроба на Гласинцу могло би се закључити да припадају 6. стољећу ст. е.[17] мада се можда појављују и нешто касније.

Узимајући у обзир сву претходно описану грађу, можемо закључити да тумулуси у Губавици припадају углавном старијем жељезном добу, претежно 8. и 7. стољећу старе ере. Гроб 2 у тумулусу 1 и гроб 3 у тумулусу 5 поуздано су из 8. стољећа, док би гроб 2 у тумулусу 4 припадао, вјероватније, 7, а гроб 3 из истог тумулуса 6. стољећу. Једна фибула коју је нашао Р. Булић, а објавио Т. Анђелић,[18] показује да је сахрањивања било и у знатно млађој фази (млађе жељезно доба), но досад познати

налази не говоре да се ради о поузданом континуитету. Не изненађује констатација да се губавички тумулуси и по начину сахрањивања и по карактеристичним облицима накита блиско везују за Гласинац. Већ је раније уочено да источна Херцеговина у 6. и 5. стољећу ст. е. припада широј области у којој доминира сахрањивање под тумулусима и у којој су распрострањени слични облици накита за разлику од западне Херцеговине која, заједно с југозападном Босном и средњом Далмацијом, сачињава другу област у којој је доминантно сахрањивање у равним гробовима и облици накита „горичке групе".[19] Тумулуси из Губавице показују да је таква диференцијација извршена раније, те да већ од почетка жељезног доба крајеви источно од Неретве припадају гласиначком културном кругу.

Напомене

[1] *Т. Анђелић*, Неколико прахисторијских налаза из Херцеговине, ГЗМ, н.с., XXIV, Сарајево 1969, 109—111.

[2] *Ibidem*, Т. I, 3—6.

[3] *Б. Човић*, Гласинац 1957 — резултати ископавања тумула гласиначког типа, ГЗМ, н.с., XIV, Сарајево 1959, 53. и д.; *Б. Говедарица*, Нови археолошки прилози истраживању тумула на гласиначком подручју, Годишњак Центра за балканолошка испитивања XVII (15), Сарајево 1978, 21. и д.

[4] *Б. Човић*, 1959, 78, Прилог I и II; *Б. Говедарица*, 1978, 28, Прилог 2.

[5] Уп. *Б. Човић*, Погребни обичаји праисторијских становника гласиначког подручја, ГЗМ, н.с., XVIII, Сарајево 1963, 51, 61; табела I.

[6] *Т. Анђелић*, 1969, Т. I, 3—6; *А. Бенац, Б. Човић*, Гласинац 2, Сарајево 1957, Т. V, 5; Т. XII, 9, 10; Т. XXXV, 12, 13.

[7] *S. Gabrovec*, Dvozankaste ločne fibule, Годишњак Центра за балканолошка испитивања, VIII (6), Сарајево 1970, 24, Карта IV.

[8] *А. Бенац, Б. Човић*, 1957, 26, Т. III, 5.

[9] *Ibidem*, 28, 33, Т. III, 7, 8; Т. VI, 1, 2; Т. XII, 1, 2; *Б. Човић*, 1959, Т. I, 4, 5; Т. II, 13.

[10] *А. Бенац, Б. Човић*, 1957, 32; Т. VI, 12; Т. XIV, 13; Т. XV, 14; такође *Б. Човић*, 1959, Т. I, 2; Т. VII, 3.

[11] Уп. *Б. Човић*, Гробни налаз из Борајне, Чланци и грађа за културну историју Босне, XIII, Тузла 1980, 119—120.

[12] *T. Knez*, Žarno grobišče v Novem Mestu, Arheološki vestnik, XVII, Ljubljana 1966, 77, Т. 4, 2; Т. 6, 7.

[13] *S. Gabrovec*, Prazdovinski Bled, Ljubljana 1960, 66; Т. VII, 5; Т. VIII, 2; Т. X, 5, 18. и д.; *Исти*, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji, Arheološki vestnik, XXV, Ljubljana, 1973, Табела 1, сл. 2, Т. 4, 18, 20; Т. 8, 2—8, 11—21.

[14] Уп. *S. Gabrovec*, 1975, 357.

[15] *Б. Човић*, Почеци металургије жељеза на сјеверозападном Балкану, Годишњак Центра за балканолошка испитивања, XVIII (16), Сарајево 1980, 75—76; *А. Бенац, Б. Човић*, 1957, 31—32; Т. IX, 14—21; Т. X, 6, 7. итд.

[16] Уп. *P. Jacobstahl*, Greek Pins, Oxford 1956, 16; Figs. 45, 47, 48, 49.

[17] *А. Бенац, Б. Човић*, 1957, Т. XXIX, 8; уп. такође *R. Vasić*, The Chronology of the Early Iron Age in Serbia, BAR Supplementary Series 31, Oxford 1977, 56; Pl. 25, 12.

[18] *Т. Анђелић*, 1969, Т. I, 13.

[19] *Б. Човић*, Основне карактеристике материјалне културе Илира у њиховом централном подручју, Симпозијум о територијалном и хронолошком разграничењу Илира у праисторијско доба, Сарајево 1964, 99—100, 108.

Dr Borivoj Čović

HÜGELGRÄBER (TUMULI) IN DER EISENZEIT IN GUBAVICA

Zusammenfassung

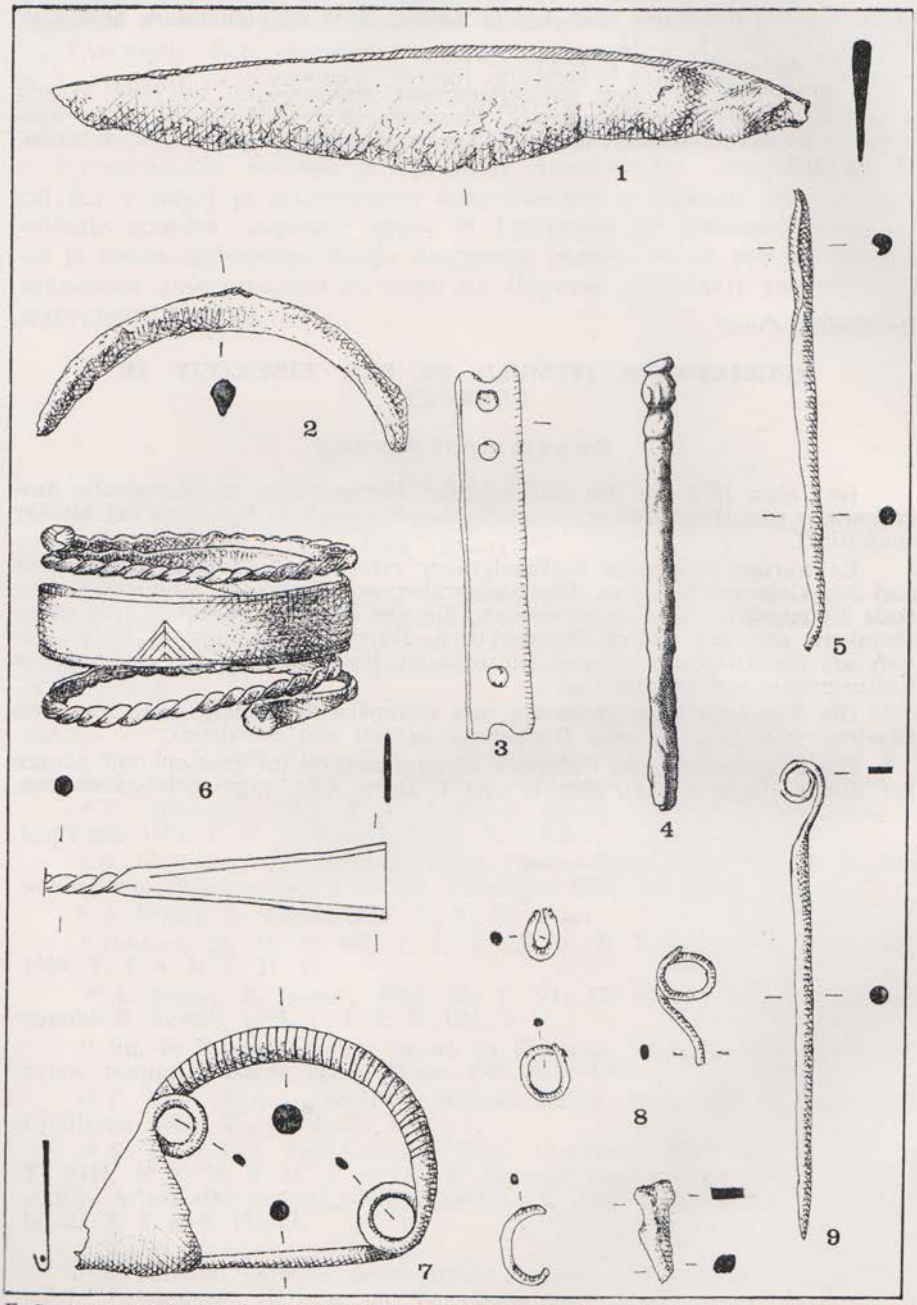
Im Jahre 1973 hat das Museum der Herzegowina archäologische Ausgrabungen von Hügelgräbern (tumuli) der Eisenzeit in Gubavica bei Mostar ausgeführt.

Es wurden insgesamt 5 Hügelgräber erforscht, 4 kleinere Steingräber und ein kleineres Erdgrab. Die Steingräber von Gubavica können als zentrale Hügelgräber bezeichnet werden, die ein Zentralgrab haben und einen Steinkern mit sekundären Randgräbern. Durch diese Eigenart reihen sie sich an die Hügelgräber von Glasinac in Bosnien, d.h. sie gehören der Kulturgruppe von Glasinac an.

Die Typologie des Materials aus Gubavica entspricht auch der von Glasinac (Glasinac ist eine Hochebene östlich von Sarajevo).

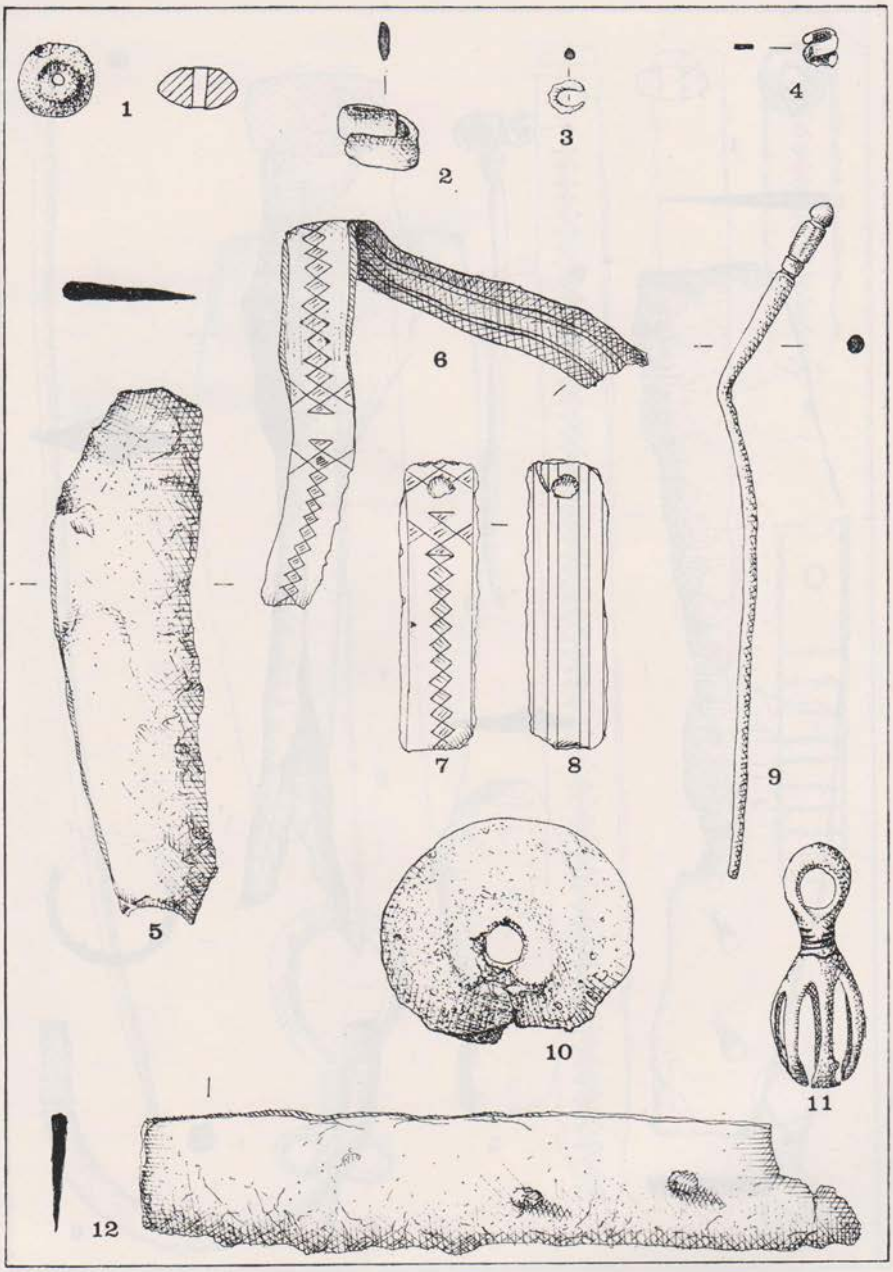
Die Hügelgräber von Gubavica können zeitlich im grossen und ganzen der älteren Eisenzeit d.i. dem 8. und 7. Jh. v. Chr. zugeschrieben werden.

ТАБЛА I

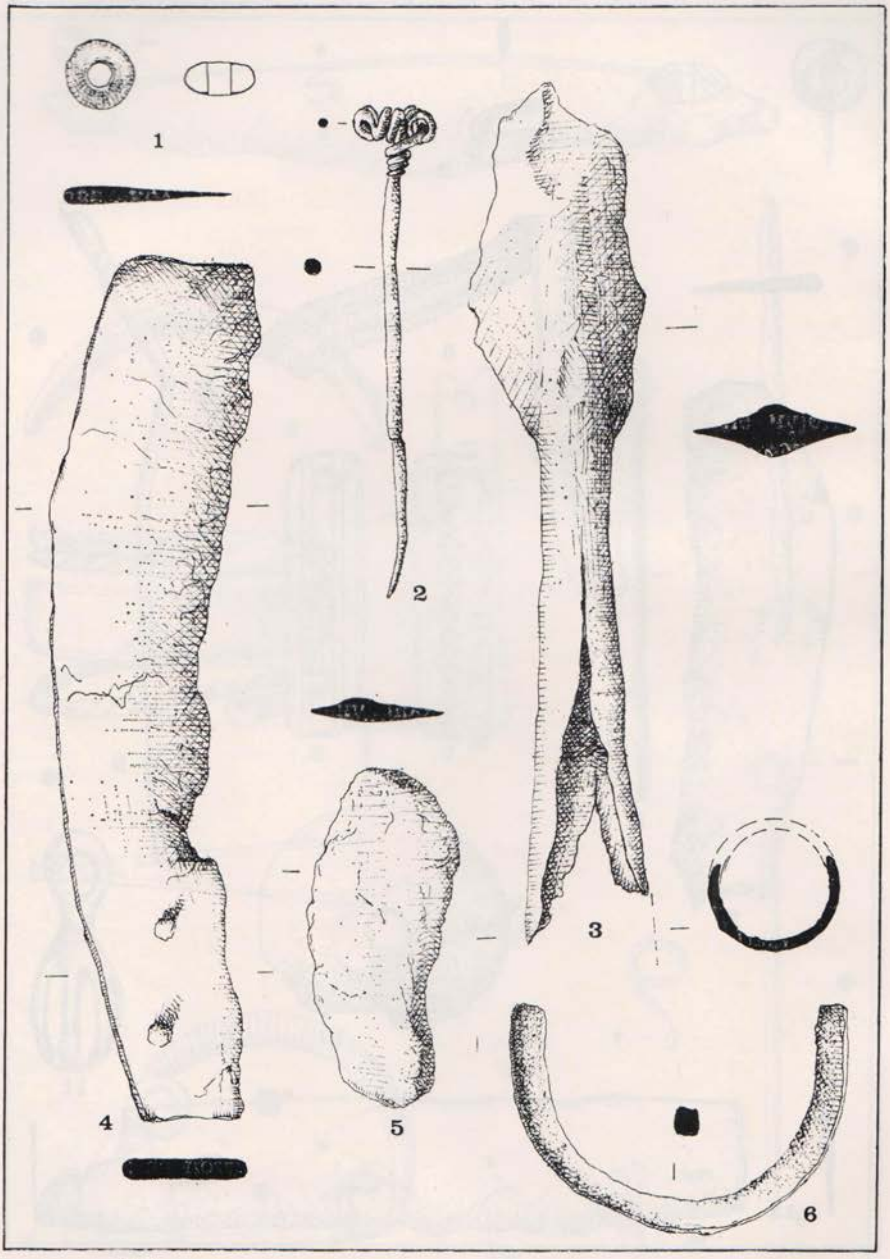
Губавица. тумулус 1, површински налази = 1—4; гроб 1 = 5; гроб 2 = 6—9 (сви објекти 1 : 1)

ТАБЛА II

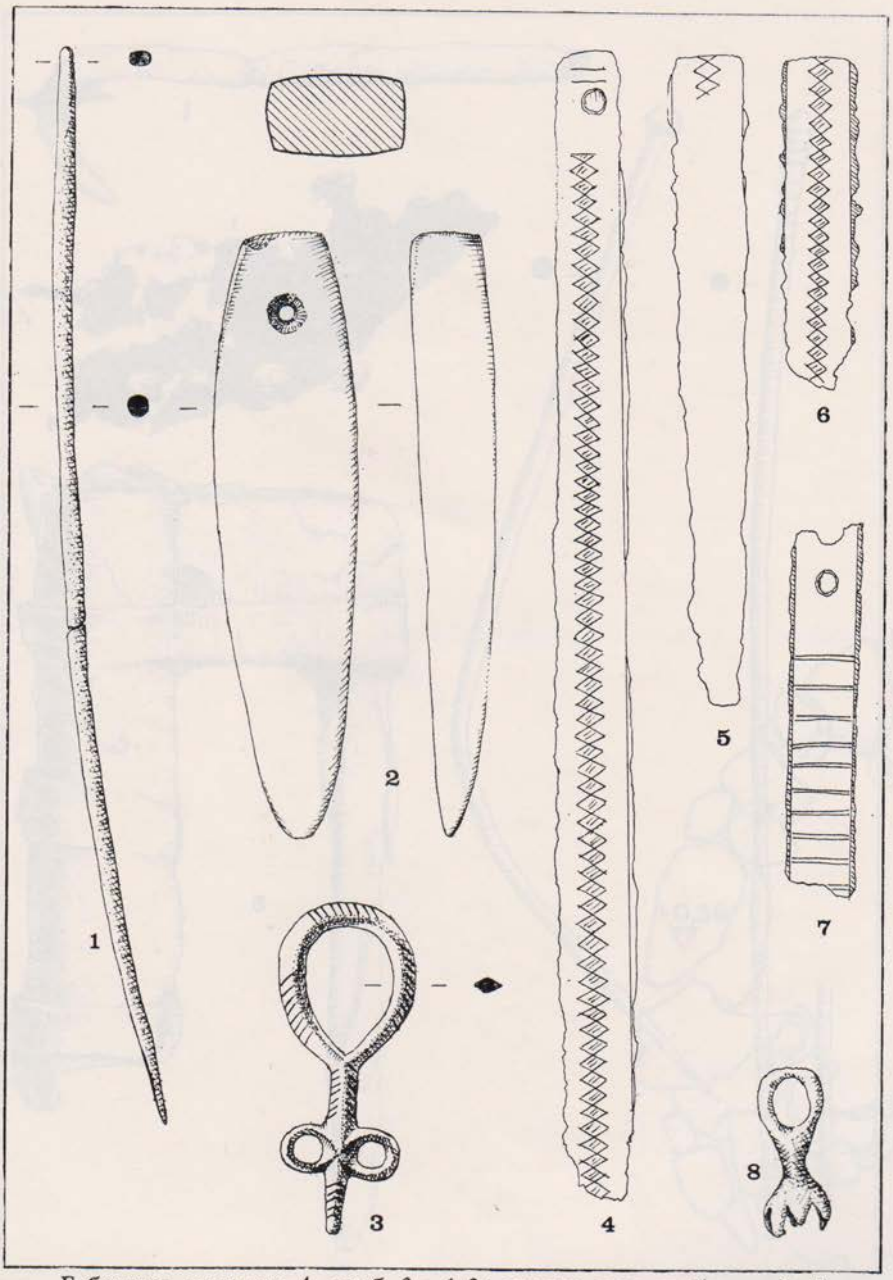

Губавица, тумулус 4, гроб 1 = 1—4; гроб 2 = 5—11; површински налаз = 12
(сви објекти 1 : 1)

ТАБЛА III

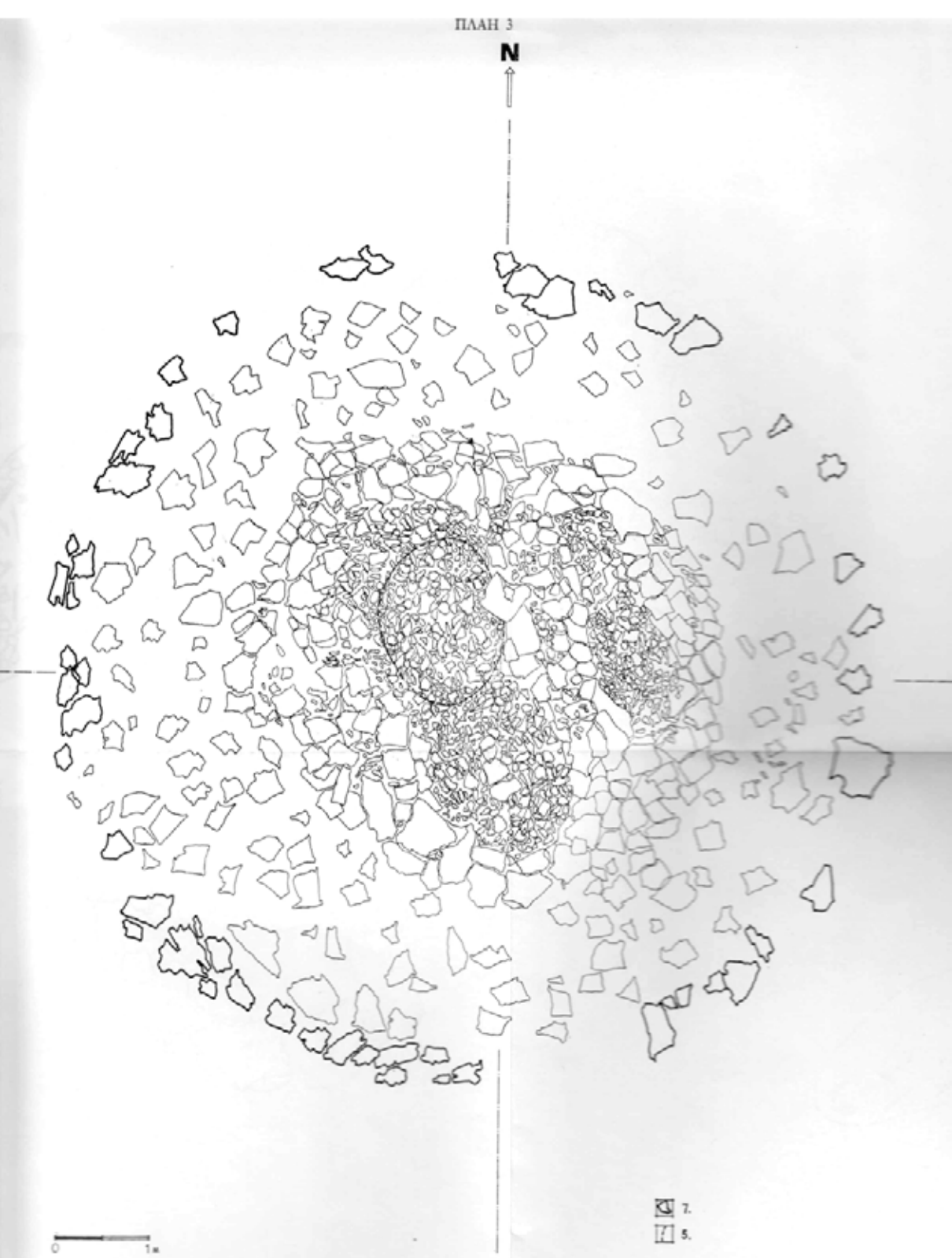

Губавица, тумулус 4, гроб 3 = 1—6 (сви објекти 1 : 1)

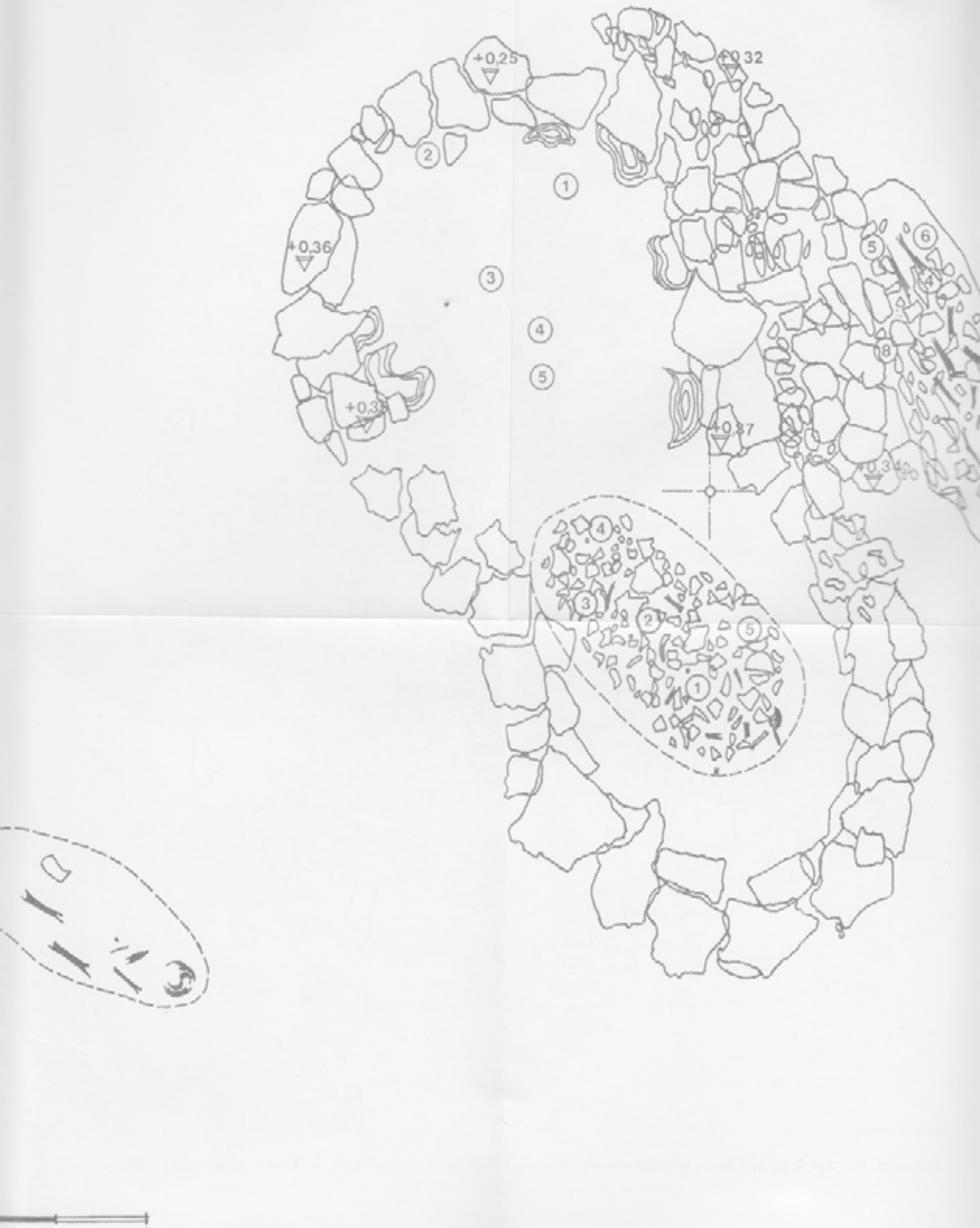

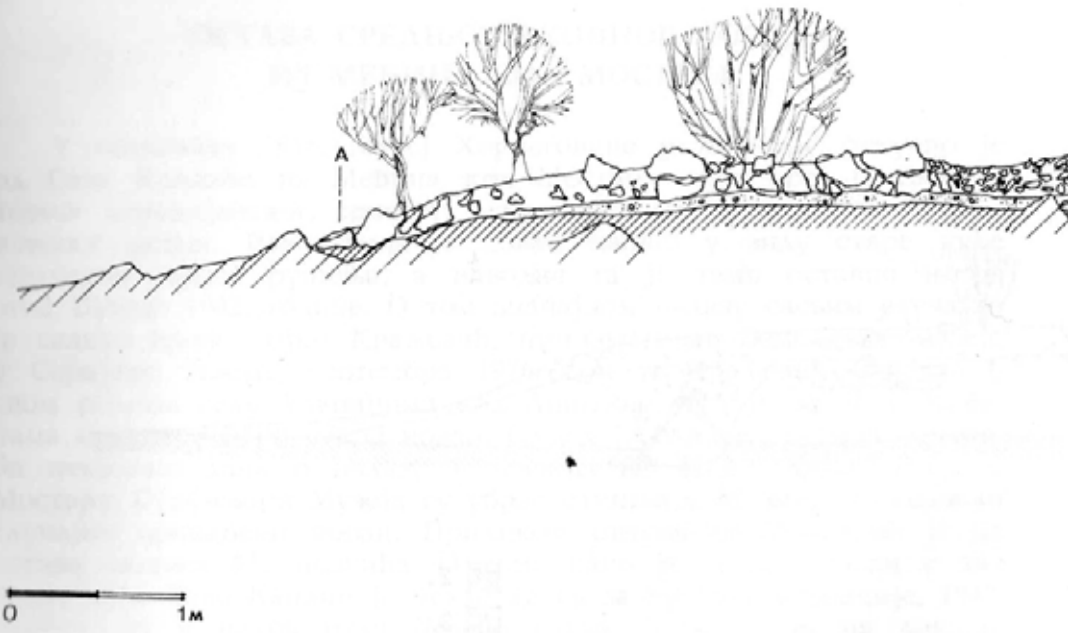
Гувавица, тумулус 4, гроб 3 = 1, 2; налази ван гробова = 3—8
(сви објекти 1 : 1)

ПЛАН 3

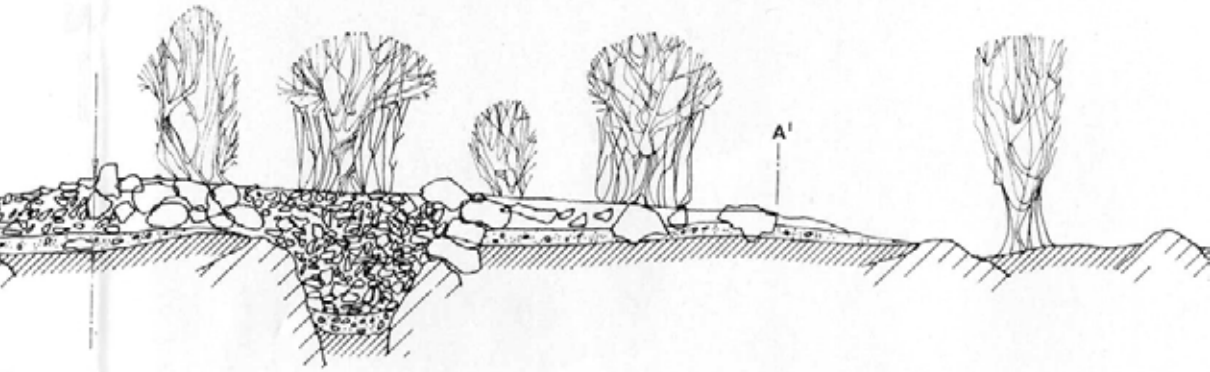
Губавица, тумулус 4, основа прије ископавања. Легенда: 5. ивице јаме (оштећење), 7. камен у конструкцији

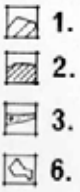

+0,25
+0,32
+0,36
+0,37
1м

Губавица, тумулус 4, пресјек запад—исток. Ле

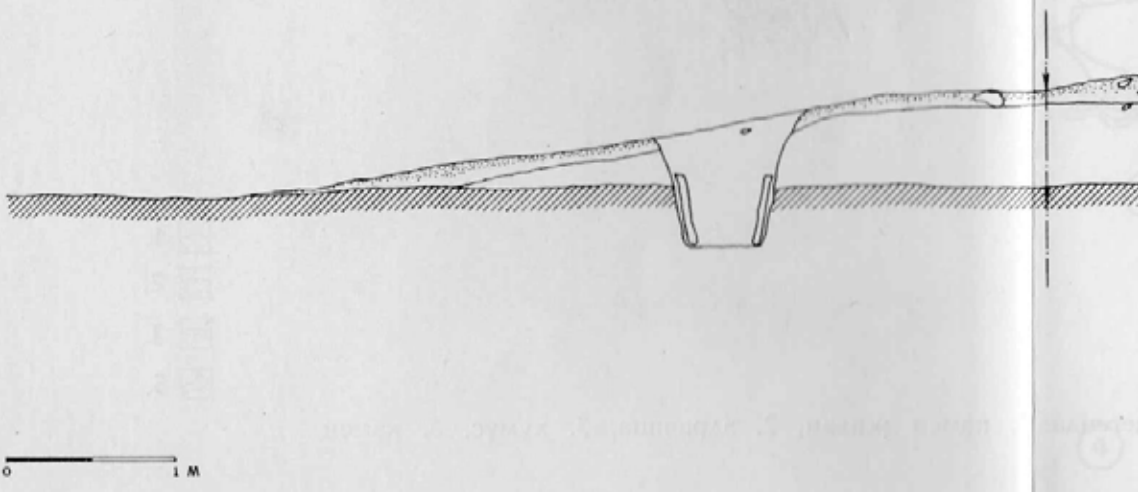
ПЛАН 5

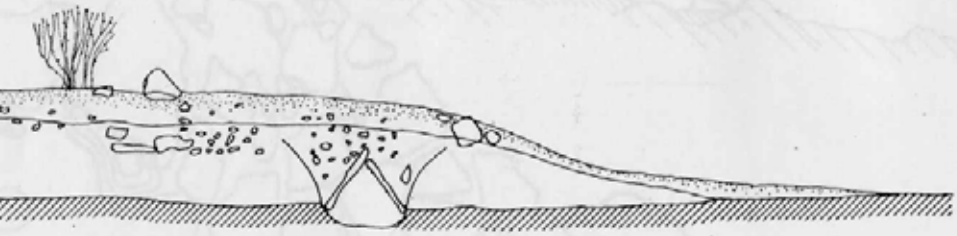

егенда: 1. камен живац, 2. здравица, 3. хумус, 6. камен

ПЛАН 6

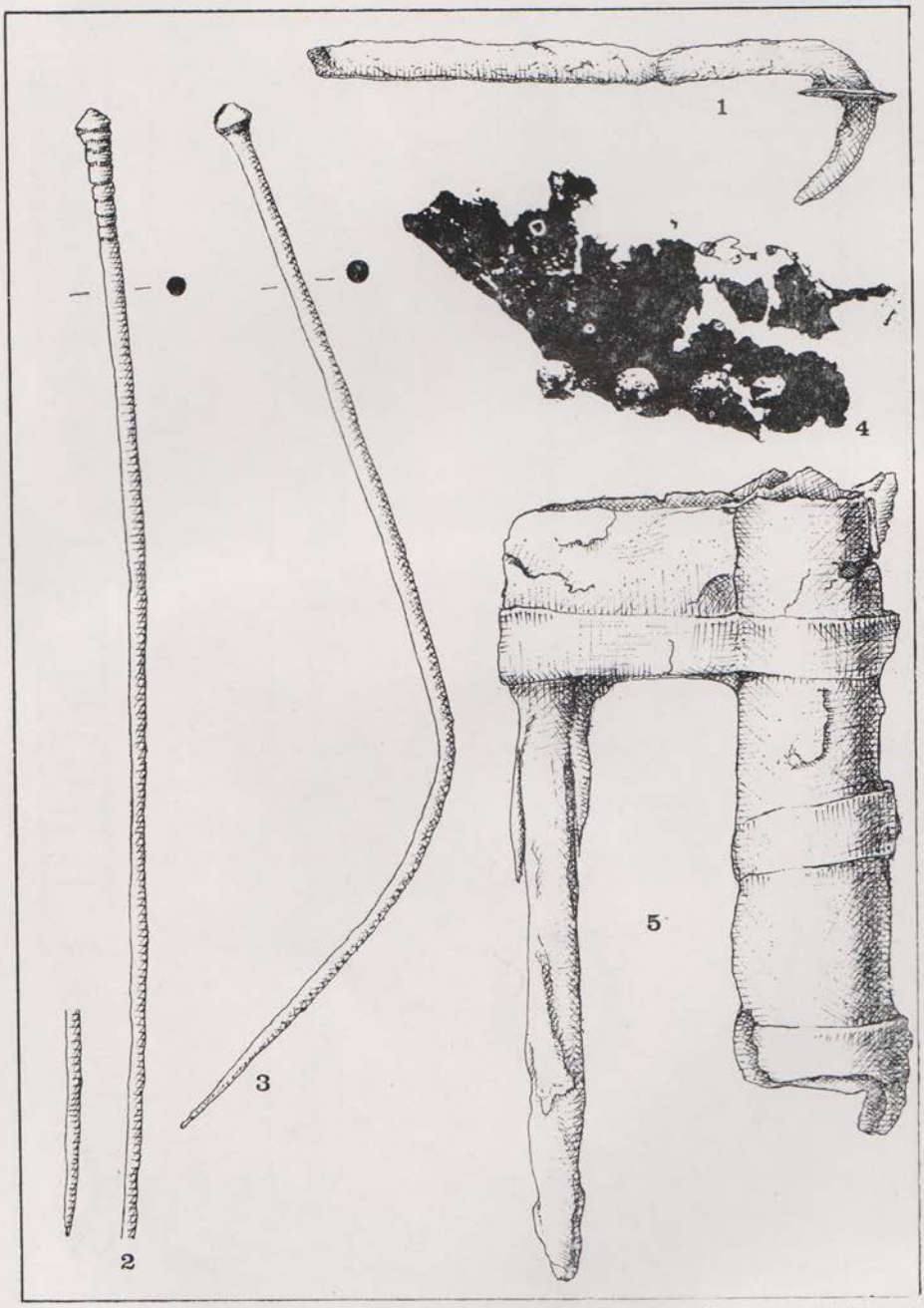
Губавица, тумулус 5, пресјек сјевер—југ.

2.
3.

Легенда: 2. здравица, 3. хумус

ТАБЛА V

Губавица, тумулус 4, међу камењем зида гробнице 1 = 1; тумулус 5, гроб 3 = 2, 3; гроб 4 = 4; гроб 2 = 5 (сви објекти 1 : 1)

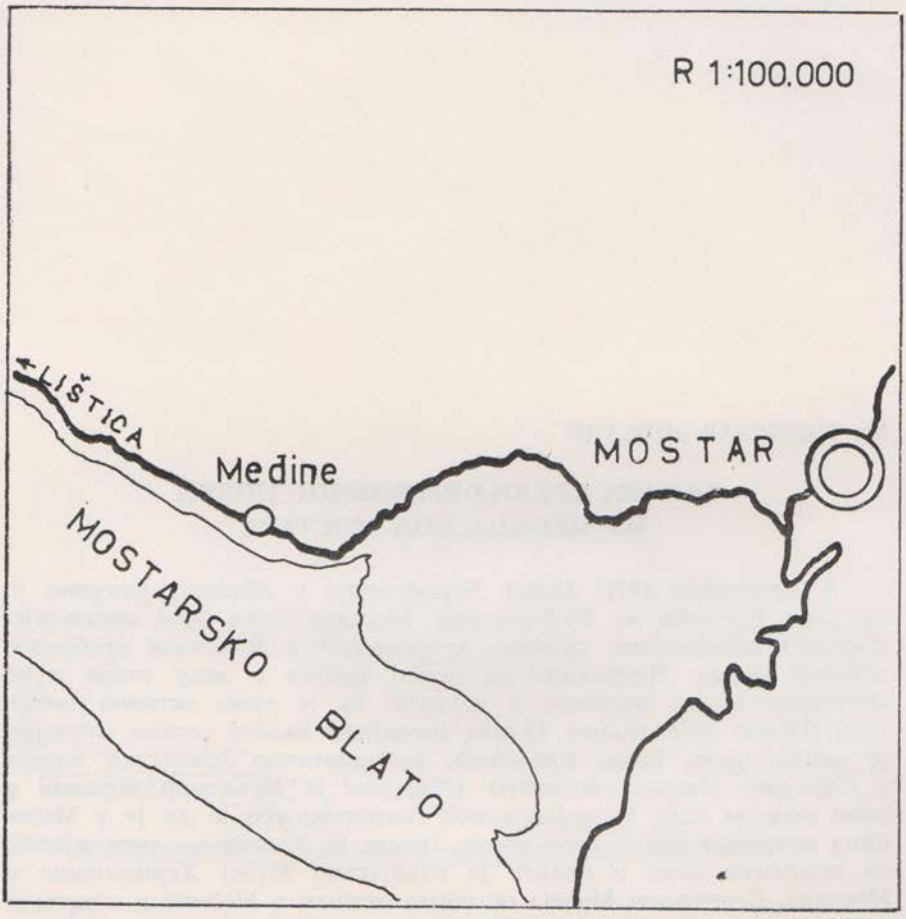
Мр ТОМИСЛАВ АНБЕЛИЋ

ОСТАВА СРЕДЊОВЈЕКОВНОГ НОВЦА ИЗ МЕЂИНА КОД МОСТАРА

У септембру 1976. Музеј Херцеговине у Мостару откупио је од Саве Кандића из Међина код Мостара већи број средњовјековног венецијанског, српског, дубровачког и босанског сребреног кованог новца. Именовани је новац нашао у зиду старе куће приликом њеног рушења, а наводно га је тамо оставио његов отац Шћепо 1942. године. О том значајном налазу сасвим случајно је сазнао проф. Гојко Краљевић, нумизматичар Земаљског музеја у Сарајеву. Наиме, септембра 1976, док је Краљевић боравио у свом родном селу Узаринама код Лиштице, чуо је да је у Међинама откривен неки стари новац. Одмах је отишао на лице мјеста. За неколико дана о налазу је извијестио Музеј Херцеговине у Мостару. Стручњаци Музеја су убрзо отишли у Међине и откупили случајно пронађени новац. Приликом откупа констатовано је да остава садржи 433 новчића. О томе како је доспио новац у зид старе куће Саво Кандић је рекао да су за вријеме окупације, 1942. године, он и његов отац Шћепо случајно, копајући на локалитету званом Гувнине, смјештеном изнад цесте Мостар—Лиштица, удаљеном од Кандића-кућа око 80 m према сјеверу, открили новац у количини од око 2,50 kg. Новац је био у земљаном лонцу који је био смјештен у квадратном простору изграђеном од плочастог камена кречњака на дубини око 0,50 m.

О пронађеној новчаној остави сазнале су тадашње власти. Нешто више од половине новца Шћепо је предао властима,[1] а преостатак је ставио у конзерву и зазидао у стару кућу. О томе није никога обавијестио. Послије његове смрти, приликом рушења куће, новац је поново откривен.

Распитивањем код сусједа сазнали смо да је проналазач извјестан број новчића дао својим знанцима и пријатељима. Колико је

Карта са ознаком мјеста налазишта оставе

новца на тај начин раздијељено и у чије су руке поједини примјерци доспјели, није се могло установити.

У сваком случају остава из Међина, тежине око 2,50 kg, представља једну од највећих, до сада пронађених, остава у Босни и Херцеговини, посебно када је у питању средњовјековни новац. (Већа је само остава фризатика из села Гајева код Б. Шамца — сада у Земаљском музеју у Сарајеву.)

Након детаљне обраде и анализе оставе из Међина могло се установити да она садржи више врста новца. У највећем броју то је венецијански новац (415 комада), а остатак је српски (10 комада), дубровачки (6 комада) и босански (2 комада).

Прије него што пређемо на каталог новчане оставе из Међина, дађемо неколико општих напомена. У цјелини узевши, остава је прилично добро очувана. Изузетак чине најстарији новчићи који

припадају дуждевима Pietru Zianiju (1205—1229), Iacopu Tiepolu (1229—1249) и Ranieru Zenu (1253—1268) јер су од дуге употребе дјеломично оштећени и излизани. То се исто може рећи и за новчиће који припадају српском краљу Урошу I (1241—1272) и бану Стјепану II Котроманићу (1322—1353).

Ни на једном новчићу оставе не запажа се датум ковања нити знак вриједности. На свим новцима легенде су исписане латиницом. То важи и за српске и босанске новце.

Овом приликом нећемо се задржавати на венецијанском новцу, а нешто више података даћемо о српском, дубровачком и босанском. Остава из Међина, како је речено, садржи 10 српских новчића: 8 комада припада краљу Урошу I, а 2 краљу Стефану Драгутину. Свих 8 комада Уроша I су потпуно исти. На аверсу је представљен светитељ и владар како стоје и држе заставу (по узору на венецијански грош матапан). Код 7 новчића на аверсу стоји VROSIVS REX, а код 1 само VROS REX (T. II, сл. 1).

Реверси код свих 10 примјерака су исти. То је представа Исуса на пријестољу (такође по узору на млетачки матапан). Судећи по аверсу (гдје светитељ и владар држе заставу), новци Уроша I спадају у прве српске средњовјековне монете.[2]

Два новчића који припадају краљу Стефану Драгутину (T. II, сл. 3 и 4) имају аверс гдје светитељ држи заједно са владаром криж. Судећи по том елементу, наведена 2 новчића представљају слиједећи тип у развоју српског новчарства.[3]

Од 6 дубровачких динара (гроша) 3 припадају првој врсти (јер су без сигле под десном руком свеца на аверсу). Може се претпоставити да су ковани између 1337. и 1438. године.[4]

Код 5 динара свечева глава на аверсу је окружена вијенцем састављеним од тачкица, а само је један састављен од вијенца без тачкица. Три гроша су са сиглом испод свечеве деснице. Они, према Милану Решетару, иду у другу врсту дубровачких гроша (динара).[5] И они су ковани у временском распону од 1337. до 1438. године. Код 2 гроша су сигле са петокраком звијездом, што би, према М. Решетару, значило да су ковани око 1348. године и да припадају 20. типу друге врсте дубровачких гроша.[6] Код трећег је сигла нејасна. На табли II су представљена само два примјерка: један без сигле, а други са сиглом.

Код свих примјерака реверс је исти: Исус у елипси са монограмима IC — XC.

Новчић Младена I Шубића (1302—1304) је потпуно сличан млетачком динару и по лицу и по наличју.[7] Шубићи су израђивали новце сличне венецијанским да би с њима могли бити равноправни у оптицају. Новци Младена I Шубића су врло ријетки, па због тога остава добива још више на значају. И. Ренгјео спомиње свега три таква примјерка. За два се не зна гдје се налазе, а трећи се чува у Народном музеју у Будимпешти.[8] Налаз новчића Младена I Шубића не представља нарочито изненађење, посебно ако имамо у виду да је за његова владања била жива трговина између Сплита и Босне.[9]

Милан Решетар и Иван Ренгјео тврде да су најстарије врсте новца (босанскога) на којима бан стоји, а Исус на реверсу сједи. Према тој тврдњи, наш би примјерак ишао у најстарије босанске новце.

Кад се осамосталио Стјепан II Котроманић (1322—1353) у Босни, почео је ковати свој новац. Његова ковница произвела је много врста новца, али на жалост историјски извори не говоре кад је почео и гдје му је била ковница. Његов новац кован је по узору на новце Венеције, Дубровника и Србије. Наш примјерак се не би могао сврстати ни у једну од 4 скупине до данас познатог новца бана Стјепана II Котроманића. Судећи по тежини (1,33 g) може се сврстати у задње ковове новца Стјепана II Котроманића. С обзиром да му у литератури нисам нашао аналогије, овај новчић би могао представљати нову варијанту у продукцији новца бана Стјепана II Котроманића. Велика је штета што је новчић оштећен те се не могу сагледати све карактеристичне појединости. Доста сличан новчић доноси Ренгјео у свом Corpusu под бројем 753.[10]

Како је поменути новац доспио у Међине тешко је било шта одређено рећи. Сигурно је да је власник новца имао смјер кретања од Запада, тј. Венеције, према Истоку (Босни, Србији), јер се већина новца односи на Венецију, а много мањи број на Србију, Дубровник и Босну. Могуће је да остава из Међина припада непознатом трговцу који је усљед ратне или неке друге опасности закопао новац по који се никад није вратио. Таквих и сличних претпоставки могли бисмо навести више, али је тешко рећи праву истину.

КАТАЛОГ

ВЕНЕЦИЈАНСКИ НОВАЦ

Pietro Ziani (1205—1229)

1. грош

Av: Натпис почиње лијево одоздо: P. ZIANI, у средини: DVX, десно одоздо: S. M. VENETI. Светац је са тачкастом ауреолом око главе, у лијевој руци држи књигу, а десном предаје дужду заставу. Дужд, гологлав, дуге косе, десницом прима заставу.

Rv: Исус сједи на пријестољу. С великом је тачкастом ауреолом око главе, љевицом придржава књигу на колјенима, а десницом благосиље. Пријестоље је доста широко и украшено тачкицама. И с једне и с друге стране главе стоје скраћенице IC — XC (кратица грчког имена Исусова). T I, сл. 1.

Оваква су 3 примјерка и сви су исти. Доста су оштећени од дуге употребе.

Iacopo Tiepolo (1229—1249)

2. грош

Av: Натпис почиње такођер слијева одоздо: IA. TEV. PL. Други елементи аверса су исти као код претходног новчића.

Rv: Као код претходног. T I, сл. 2.

Остава садржи 10 таквих гроша. Дјеломично су оштећени.

Ranieri Zeno (1253—1268)

3. грош

Av: RA. CENO. Ликови Христа, св. Марка и дужда као код претходних.
Rv: Као код претходних. T I, сл. 3.
У остави има 20 Зенових гроша. Мало су оштећени.

Lorenzo Tiepolo (1268—1275)

4. грош

Av: LA. TEV. PL. Ликови као код претходних новчића.
Rv: Као код претходних новчића. T I, сл. 4.
Има 17 таквих гроша. Нешто су очуванији од претходних.

Iacopo Contarini (1275—1280)

5. грош

Av: IA. CTARIN. Ликови као код претходних.
Rv: Као код претходних. T I, сл. 5.
Има их 24. Очуваност доста добра.

Giovanni Dandolo (1280—1289)

6. грош

Av: IO. DANDVL. Ликови као код претходних.
Rv: Као код претходних. T I, сл. 6.
Има 16 таквих и сви су прилично добро очувани.

Pietro Gradenigo (1289—1311)

7. грош

Av: PI. GRADONIGO. Ликови као код претходних.
Rv: Као код претходних. T I, сл. 7.
54 гроша припадају овом дужду.

Marino Zorzi (1311—1312)

8. грош

Av: MA. GEORGIO. Ликови као код претходних.
Rv: Као код претходних. T I, сл. 8.
Од овог дужда у остави је пронађен само 1 примјерак.

Giovanni Soranzo (1312—1329)

9. грош

Av: IO. SVPANTIO. Ликови као код претходних.
Rv: Као код претходних. T I, сл. 9.
Таквих примјерака има 192. Добро су очувани.

Francesco Dandolo (1329—1339)

10. грош

Av: FRA. DANDVLO. Ликови као код претходних.
Rv: Као код претходних. Т I, сл. 10.
Има их 75. Доста су добро очувани.

Остава садржи још 4 венецијанска гроша који се не могу одредити, јер су натписи дуждева толико оштећени да се не могу прочитати. Остало је све као код описаних млетачких гроша.

СРПСКИ НОВАЦ

Стефан Урош I (1241—1272)

11. динар

Av: Натпис почиње слијева одоздо: VROSIVS, у средини REX, а десно S. STEFAN. Светац с ауреолом даје заставу краљу.
Rv: Исус сједи на пријестољу. Око главе му је: IC — XC. Т II, сл. 1.

12. динар

Av: Као претходни, само умјесто Vrosivs стоји VROS.
Rv: Као претходни. Т II, сл. 2.
Таквих је 6 примјерака.

Стефан Драгутин (1272—1316)

13. динар

Av: Натпис почиње лијево одоздо: STEFAN, у средини: R-E-X, десно одозго: STEFAN. Светац је с осјенком око главе, десном руком пружа краљу двоструки криж, а лијевом држи књигу. Краљ десницом узима криж, а лијевом држи смотак. Обод је назубљен.
Rv: Исус сједи на пријестољу. И с једне и с друге стране су скраћенице: IC — XC. Т II, сл. 3.

14. динар

Av: Као код претходног примјерка, само је краљ с круном на глави. Доста је оштећен тако да се слова једва распознају.
Rv: Као код претходног. До ауреоле су иницијали IC — XC. С лијеве стране пријестоља је слово M. Т II, сл. 4.

ДУБРОВАЧКИ НОВАЦ

15. грош

Av: Натпис почиње с десне стране: S. BLASIV, а лијево: SRAGVSII. Св. Влахо је с ауреолом, десном руком благосиље, а лијевом држи бискупски штап. Испод десне руке нема сигле.
Rv: Исус стоји уоквирен елипсом. И с једне и с друге стране су иницијали: IC — XC. Десном руком благосиље, у лијевој држи књигу. Т II, сл. 7.

15a. грош

Av: Као код претходног. Разлика је једино што се испод десне руке св. Влаха налази сигла у виду звијезде.
Rv: Као код претходног. Т II, сл. 8.

БОСАНСКИ НОВАЦ

Павао Шубић и брат му Младен I, бан Босне (1302—1304)

16. динар

Av: Натпис почиње с лијеве стране одоздо: MLADEN, у средини: BAN. С десне стране су слова уништена, али се може претпоставити да је стајало: DVX PAVL.

Rv: Исус на пријестољу. И с једне и с друге стране налазе се иницијали Христа IC — XC. Примјерак је врло риједак и добро очуван. T II, сл. 5.

Стјепан II Котроманић (1322—1353)

17. динар

Av: Бан је у стојећем ставу, заокренут полудесно, у десници држи дуги мач, а у лијевици жезло. На десној страни су очувана само два слова: AN. Остало је уништено.

Rv: Исус је на пријестољу. T II, сл. 6.
Новчић је доста оштећен и истрошен од дуге употребе. Истиче се сребреном бојом у односу на друге новце оставе. Сребро је таквог квалитета да није поприлило никакве патине.

ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ НОВЧАНЕ ОСТАВЕ ИЗ МЕБИНА КОД МОСТАРА[11]

Држава	Владар	Аверс	Реверс	Вриједност новца	Комада	Тежина	Промјер	Литература	Каталошки број
Венеција	Дужд PIETRO ZIANI (1205—1229)	Св. Марко предаје дужду заставу	Исус сједи на пријестољу	Грош	3	1,97 g	2 cm	Gamberini, стр. 22.	1
„	Дужд IACOPO TIEPOLO (1229—1249)	„	„	„	10	2,09 g	2 cm	Gamberini, стр. 23.	2
„	Дужд RANIERI ZENO (1253—1268)	„	„	„	20	1,99 g	2,1 cm	Gamberini, стр. 25.	3
„	Дужд LORENZO TIEPOLO (1268—1275)	„	„	„	17	2,04 g	2,1 cm	Gamberini, стр. 26.	4
„	Дужд IACOPO CONTARINI (1275—1280)	„	„	„	27	2,16 g	2.1 cm	Gamberini, стр. 27.	5
„	Дужд GIOVANNI DANDOLO (1280—1289)	„	„	„	16	2,13 g	2 cm	Gamberini, стр. 28.	6
„	Дужд PIETRO GRADENIGO (1289—1311)	„	„	„	54	2,16 g	2,1 cm	Gamberini, стр. 29.	7
„	Дужд MARINO ZORZI (1311—1312)	„	„	„	1	2,14 g	2 cm	Gamberini, стр. 30.	8

„	Дужд GIOVANNI SORANZO (1312—1329)	„	„	„	192	2,14 g	2,1 cm	Corpus Nummorum Italicorum, стр. 60, бр. 32.	9
„	Дужд FRANCESCO DANDOLO (1329—1339)	„	„	„	75	2,18 g	2 cm	Gamberini, стр. 32.	10
Србија	Краљ Стефан Урош I (1241—1272)	VROSIVS REX S. STEFAN	„	Динар	7	2,09 g	2 cm	Љубић, T IV, 8, 9, 11. и даље.	11
„	Краљ Стефан Урош I	VROS REX S. STEFAN	„	„	1	2,02 g	2 cm	Љубић, наведена табла.	12
„	Краљ Стефан Драгутин (1272—1316)	STEFAN R-E-X S. STEFAN	„	„	1	2,13 g	2,1 cm	Љубић, Табла V, 6. и 7.	13
„	Краљ Стефан Драгутин	Исти као претходни, само је краљ с круном	„	„	1	1,71 g	1,9 cm	Љубић, Табла V, 10, 11. и 12.	14
Дубровник		SBLASIV SRAGVSII	Исус стоји уоквирен елипсом	Грош	6	1,96 g	1,9 cm	Ренгјео, Табла XIX, 1328.	15
Босна	Бан и господин Босне Павао Шубић и брат му Младен I (1302—1304)	MLADEN BAN, остало нечитко. Светитељ даје бану заставу	Исус сједи на пријестољу	Динар	1	2,09 g	2,1 cm	Ренгјео, Табла XIII, 732.	16
„	Бан Стјепан II Котроманић (1322—1353)	Бан у стојећем ставу држи у десници мач, а у љевици жезло. Натпис нечитак	„	„	1	1,33 g	2 cm	Ренгјео, Табла XIII, 753.	17

Укупно: 433

ТАБЛА I

1

2

3

4

5

6

7

8

9

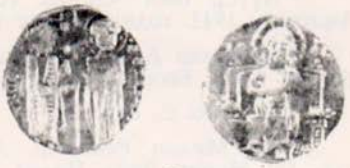

10

ТАБЛА II

1

2

3

4

5

6

7

8

Биљешке

[1] Аутор овог чланка установио је да се однесени дио оставе у Лиштицу 1942. године данас не налази у Лиштици.

[2] Светозар Душанић, Налаз средњовјековног новца у Бердапу, Старинар, XXI, Београд 1972, стр. 102.

[3] Исти, о. с., стр. 102.

[4] Др Милан Решетар, Дубровачка нумизматика, II, Београд 1925, стр. 55; Марко Вего, Налаз дубровачких динара у Варешу, Гласник Земаљског музеја, X, нова серија, Сарајево 1955, стр. 211, Т I, сл. 1—7.

[5] Др Милан Решетар, о. с., стр. 96.

[6] Др Милан Решетар, о. с., стр. 96.

[7] Иван Ренгјео, Новци босанских банова и краљева, ГЗМ, LV, Сарајево 1943, стр. 272, сл. 1.

[8] Исти, о. с., стр. 272; Иван Ренгјео, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz 1959, Т XIII, сл. 732.

[9] Марко Вего, Налаз босанског новца у селу Клопчу код Зенице, ГЗМ, VI, нова серија, Сарајево 1951, стр. 328.

[10] Иван Ренгјео, Corpus ..., Т XIII, сл. 753.

[11] Тежине и промјери новца у табеларном приказу дати су само за описане новце у каталошком дијелу. Литература у том приказу узета је из слиједећих нумизматичких публикација: Corpus Nummorum Italicorum VII, Roma 1915 (за млетачки новац); Шиме Љубић, Опис југославенских новаца, Загреб 1875 (за српски новац); Иван Ренгјео, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz 1959 (за дубровачки и босански новац); Cesare Gamberini di Scarfèa, Prontuario prezzario delle monete, oselle e bolle di Murano, monete battute a Venezia ed ossidionali di Napoleone; monete degli Absburgo e del Risorgimento (814—1912), seconda edizione, Bologna 1969 (за млетачки новац).

Mr Tomislav Anđelić

MITTELALTERLICHES GELD AUS MEĐIN BEI MOSTAR

Zusammenfassung

Im Jahre 1976 hat das Museum der Herzegowina eine grössere Anzahl mittelalterlicher venezianischer, serbischer, Dubrovniker und bosnischer Silbermünzen von Kandić Savo aus Međin bei Mostar gekauft.

Die Münzen gehören dem 13. und der ersten Hälfte des 14. Jh. an und beziehen sich auf die venezianischen Dogen: Pietro Zianio, Iacopo Tiepolo, Raniero Zeno, Soranzo Tiepolo, Iacopo Contarinio, Giovanio Dandolo, Pietro Gradenico, Marino Zorzio, Giovanio Soranzo, Francesco Dandolo, weiters auf die serbischen Könige Uroš I und Stefan Dragutin. Eine kleinere Anzahl von Münzen gehörte Dubrovnik und den bosnischen Banen Mladen Šubić und Stjepan Kotromanić.

Die Sammlung besteht aus einer Münzenart und zwar aus Groschen bzw. Dinar.

Др БУРО ТОШИЋ

ДОЊИ ТОК НЕРЕТВЕ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ, С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТРГ ДРИЈЕВА

Ријека Неретва је одувијек представљала најважнију саобраћајну артерију која је повезивала обалу Јадранског мора и његово залеђе. Тако је долином Неретве и босанска држава од свога постанка одржавала најлакше везе с морем које је њеним притокама Брегавом, Требижатом и Рамом ширила и учвршћивала.

Као израз те комуникационе предиспонираности неретљанског краја било је, свакако, и врло рано оснивање једнога насеља трговачке природе које је добило име по ријеци на којој је настало. У ствари, још у IV вијеку прије н. е. стари Грци су знали за Нарону, чији се трговци мало касније јављају као њени стални становници, да би у доба Римљана постала средиште простране области и прерасла у заиста најзначајније насеље на источној обали Јадрана.[1]

Крај античком просперитету на Неретви и потпуно разарање Нароне донијела је сеоба народа, а област око ушћа ријеке учинила леглом најгорих гусара које је икада спознала историја Јадрана. Међутим, упоредо с лаганим стишавањем вртлога изазваног сеобом народа, срећивали су се постепено односи и у доњем току Неретве. Зато је залеђе, у коме су настале нове државне творевине, захтијевало успостављање поновних веза с приморјем. Под притиском обостраних жеља дошло је до оснивања новог трга, Дријева, који је у средњем вијеку преузео улогу коју је у античком свијету имала стара Нарона.[2]

* * *

Иако Љетопис попа Дукљанина први пут спомиње жупу Луку,[3] не говори, ипак, ништа прецизно о њеном положају. О њему сазнајемо нешто ближе тек из Остојине повеље браћи Радивојеви-

њима крајем 1408. године у којој се изричито каже да је „Лука жупа с оби стране Неретве".[4] Пошто податак потиче из једне сумњиве Остојине повеље,[5] то би га требало провјерити и потврдити исказима неких других извора. Ево му такве потврде у даровници угарског краља Матије Корвина којом је 2. новембра 1465. дао на уживање фратру Александру „у Луци у Хумској земљи три села: Нерези, Гнилишта, Лозицу, ш-них мести и котарми".[6] Прво данас не постоји, али се зна да се налазило сјеверније од ријеке Брегаве, код данашњег села Тасовчића, гдје је војвода Сандаљ Хранић успоставио царинарницу послије 1404. године,[7] а друга два, са незнатно измијењеним именима, Гњилишта и Лозница, и сада су смјештена мало јужније од ушћа Брегаве у Неретву. Насупрот њима, на десној обали Неретве налазио се град босанског бана Стјепана II Нови — Novi in Luca. Судећи према конфигурацији земљишта, жупа Лука је обухватала мочварни крај око Неретве, од доње Брегаве и Требижата до мора.[8] Истина, такав назив за читав овај крај данас се у народу више не чује, али предио Предлуки на лијевој обали Неретве, насупрот данашњој Габели, те језеро Лука и локалитет Луке, смјештени и с једне и с друге њене стране, у близини Опузена, свакако су архаични остаци имена ове средњовјековне жупе.

Захваљујући вијестима, сачуваним у списима Дубровачког архива, о живом саобраћају који се одвијао у току средњег вијека, сазнајемо много појединости о крају око ушћа ове у то доба водом много богатије ријеке. Стога ћемо покушати да на овом мјесту, у мјери у којој нам то дозволе до нас сачувани подаци, прикажемо средњовјековну прошлост свих мјеста у жупи Лука, у правцу сјевер—запад, од самог ушћа Неретве до Почитеља.

У томе послу ћемо поћи од школја Осиња, малог дугуљастог и кршевитог отока, који је и данас пред ушћем Мале Неретве, са западне стране сливанског села Блаце. Остаци римских тегула и амфора[9] знак су да је у римско доба било живота на том данас пустом и ненастањеном морском гребену. О његовом континуитету у средњем вијеку свједочи мноштво дубровачких докумената који у своме садржају крију успомену на »scollum Ossini, Usin, scopulum Ussigni«.[10] Захваљујући свом положају, на самом улазу у ријеку, он је постао згодно мјесто, гдје су за ниска водостаја Неретве, кад се није могло пловити њоме, пристајале лађе с теретом вођеним у Дријева, да би послије подизања воде наставиле пут и доспијевале до мјеста истовара.[11] Осим таквих непредвиђених и игром случаја увјетованих прилика, Осињ је повремено преузимао и улогу сталног пристаништа појединих артикала, достављаних за потребе дријевског трга. То се, у првом реду, односи на со која је с разних страна пристизала тамо,[12] гдје су је понекад примали и цариници са Неретве као званични представници дубровачке власти.[13]

Казивања мљетског опата М. Орбина да је кастел, чији се остаци и данас налазе на Градини, јужној и највећој главици

Осиња, припадао босанском херцегу Стјепану Вукчићу[14] не налазе никакву потврду у списима Дубровачког архива. Даља закључивања о средњовјековном осињском кастелу као дјелу војводе Жарка Влатковића, започетом 1472. против херцега Влатка и Млечана, а довршеном од његовог млађег брата Августина (у народу познат као Андрија) прије 1483. године, плод су доста слободног и неоснованог резоновања неких историчара ближих нашем времену.[15] Несигурност у казивањима о том кастелу на Осињу, на жалост, редован је пратилац и у покушајима појединаца да освијетле прошлост тамошњег самостана Св. Ивана, који је основао, наводно, кнез Радош Владимировић 1350, а потпао је под Турке 1570. године.[16]

Значајнија од Осиња за Дубровчане је била Посредњица, острвце између главног рукавца Неретве и Мале Неретве. Због тога је Република св. Влаха у неколико наврата покушавала да дође у његин посјед. Тако јој је већ почетком 1333. године млади српски краљ Душан, заједно са Стоном и Пељешцом, уступио и „Посредњицу како оптече Неретва до мора".[17] Али, како долина доње Неретве више није била у његовој, већ у власти босанског бана Стјепана II Котроманића, то овај није дозволио да се Дубровчани учврсте на исходу главног пута који је повезивао Босну с морем.[18] И сви њихови доцнији напори да код бана Стјепана израде потврду те Душанове донације остали су без резултата, а Посредњица без стварне дубровачке власти.[19] Послије више од једног стољећа та Душанова повеља је послужила Дубровнику да окуша поново срећу. Пошто је већ херцег Влатко бацио око на Посредњицу и покушао да је освоји, Дубровчани су, након пада Почитеља под турску власт, крајем 1471. отпочели да раде на утврђивању острвцета да би обезбиједили своје интересе на Неретви. Слати су стога најамници и разне врсте наоружања, а Хамза-беговом чешнигеру Исмаилу, када је боравио у Дубровнику, показивана „привилегија како је Посредњица наша", садржана, вјероватно, у издатој им повељи краља Душана.[20]

На поднесене оптужбе херцега Влатка да Дубровчани у Посредњици подижу тврђаву од дрвета и да му дугују 19.000 дуката на име очевог депозита у њиховом граду, турски султан је наредио херцеговачком санџак-бегу Хамзи да извиди дижу ли Дубровчани на ушћу Неретве неку тврђаву, па ако је истина, да је „раскине", а споменуте дукате, уколико се пријава покаже исправном, да им одузме. У току расправе крајем јануара и почетком фебруара 1472. пред Хамза-бегом у Фочи посланици херцега Влатка нису могли „ни по чему доказати, да е них ни да е била" осим „да су негда пасле Посрећницу Шимрака слуге херцегова кобиле", док су дубровачки показали „записе с висућом печатју од краља Степана српскога и приморскога кои им е дао Рат Стонски с Приморјем и с Посрећницом" коју су од тада увијек држали. Прихвативши њихове аргументе, Хамза је потврдио Дубровчанима посјед Посредњице, истичући „да ју држе и од сад како ју су држали

и до сад а од сад ни херцег ни тко други за Посрећницу веће работу да не има ер е дубровачка".[21]

Иако том приликом ни једном ријечи није споменуто утврђење на њој, херцеговачки санџак-бег је захтијевао да се поступи по султановом наређењу, тј. да се спали. И, заиста, послије кратког времена сами су га Дубровчани, по налогу Сената, претворили у пепео.[22] Но, њих ни потом није напуштао страх да херцег не нападне Посредњицу, па су њихове фусте почеле крстарити по ушћу Неретве.[23] Када је 1473. године на острвцету фра Августин Влатковић подигао неколико древних кућа, дубровачка влада је захтијевала да их у року од осам дана уклони, јер ће, у противном, то учинити стонски кнез уз помоћ армаде коју му је послала. Слично је поступила и у случају када је у новембру сљедеће године у Дубровник стигла вијест да херцег подиже куће „super nostro terreno Posredgnize magne".[24] Али, ипак, на крају је увидјела колико је безвриједно излагати се толико великим трошковима за утврђивање и одржавање Посредњице и још рискантније увлачити се на тај начин у борбу која је већ годинама трајала на доњој Неретви између Угарске и Турске. Зато је препустила то мало дуго и љубоморно чувано острво Мађарима који су га и прије Хамза-бегове пресуде држали, изгледа, неко вријеме у својој власти.[25]

Највјероватније на истом мјесту, које су Дубровчани започели утврђивати код данашњег Опузена, Угри су саградили утврђење Кош, чија посада представља посебно поглавље у одбрани Херцеговине од Турака. Тврђава „Narentana", како је назива савременик Dondo de Lezze, налазила се 15 миља од ушћа, на једном од два острвцета, и то по свој прилици на „великом" — Posredgniza magna — које је сама ријека својим наносом направила.[26] Она се у дубровачким списима први пут спомиње 1481. године[27] и тиме демантује нека раније казивања историчара да су се Угри ту учврстили одмах послије пада Почитеља под Турке.[28]

Од првог дана постајања па за наредних десетак година, снабдијевање овога посљедњег угарског упоришта било је добрим дијелом и брига Дубровчана који су тамошњој посади од око 500 војника често слали храну, новац, оружје и разне врсте ратног материјала у помоћ.[29] Потпомагана од Дубровчана, а понекад и са других страна,[30] тврђава у Кошу је за краља Матије Корвина успјешно одолијевала нападима Турака. Али, убрзо послије његове смрти (почетком априла 1490), упоредо с општим малаксавањем угарског отпора према Турцима, пао је и Кош који су средином 1499. покушали обновити Турци узимајући потребно камење „di uno castelo diruto per avanti chiamato Braschinaich".[31]

Вијест о узимању камења са рушевина кастела Брштаник јасно, дакле, указује на раније постојање тог мјеста у непосредној околини града Конца. Међутим, дуго је у нашој историографији владало мишљење К. Јиречека да је најприје као село, а затим као тврђава и трговиште Брштаник лежао у близини Почитеља.[32]

Али нешто касније, на темељу теренских истраживања и проучавања архивске грађе, доказано је да се Брштаник налазио знатно ниже од Почитеља, тачније нешто мање од једног километра јужно од Опузена, данас на Малој Неретви смјештено мјесто Градина.[33] Друго важно питање из историје овог средњовјековног града на ушћу Неретве је, свакако, вријеме његовог настајања. У ствари, када се ради о одговору на питање када је први босански краљ Твртко подигао Брштаник, мора се на самом почетку нагласити да готово исто толико разлога за изношење различитих мишљења о мјесту његовог подизања остаје присутно и код рјешавања овог проблема. Поћи ћемо прво од казивања старих хроничара, која се такође не слажу. М. Орбин у *Краљевству Словена* прича да је Твртко овај град подигао 1377,[34] док се Ј. Лукаревић опредјељује за 1373. годину.[35] Имајући на располагању те податке, историчари су доносили различите закључке о времену формирања овог средњовјековног града. Тако Р. Јерковић, противно Руварчевој тврдњи да је Твртко I Котроманић могао саградити Брштаник тек послије смрти угарског краља Лудовика,[36] усваја Лукаревићево мишљење да је био подигнут већ 1373. године.[37] Међутим, дубровачка архивска грађа даје реалну основу за доношење другачијег закључка. Наиме, у записницима дубровачких вијећа Брштаник је први пут споменут, и то само као тврђава, 3. јануара 1385, када је њихова влада отпремила један наоружани бригантин „pro vetando quod nullus ferat sal ad castrum Berstanich".[38] Ако би се прихватило мишљење о његовом подизању 1373. године као исправно, било би тешко објаснити због чега Дубровчани овај град, који се налазио у области с којом су били у готово свакодневним контактима, никада прије нису спомињали. С друге стране, чињеница да се већ на почетку 1385. године јавља као утврђење недвосмислено говори да је још у току претходне године морао бити сграђен. А како је његово зидање, вјероватно, трајало дуже времена, чини се вјероватном могућност да је први босански краљ подизање града св. Михаила, познатог више под именом Брштаник,[39] започео у исто вријеме са изградњом Св. Стефана или Новог, утврђеног града, подигнутог у првој половини 1382. у малом заливу на улазу у Боку которску.[40]

И поред тога што је брштанички трг био кратког даха (од 1382. до средине новембра 1395), привредни живот у њему био је доста интензиван. Ту се, осим соли, у знатној мјери трговало оловом, житом, вином, дрвом и робљем, о чему ћемо се подробније упознати у поглављу о трговини у Дријевима у XIV вијеку. Уз то, мора се нагласити да Брштаник није био подигнут из искључиво трговачких већ донекле и стратегијских разлога. Његов оснивач, краљ Твртко, упоредо са мјерама за унапређење флоте, подигао је у Брштанику и мало бродоградилиште.[41]

Главну улогу у привредном развоју Брштаника играли су, свакако, Дубровчани настањени у колонији. О организацији живота на брштаничком тргу из досадашње литературе не зна се

готово ништа. Тек на основу неколико расположивих дубровачких вијести могуће је данас нешто више казати о томе. У ствари, зна се да је у марту 1392. извршен попис свих дубровачких трговаца у Брштанику како би се стекао бољи увид ко је све био дужан потчињавати се обавезама које су важиле на овом тргу и владиним службеницима постављеним у њему.[42] Многи од тих трговаца имали су тамо и своје куће,[43] а неки су се и женили у Брштанику.[44] Да би што боље регулисала њихове међусобне односе, као и односе с Дубровником, дубровачка влада је, разумије се, и у Брштанику, као и у осталим својим колонијама на Балкану, постављала органе своје власти. Били су то, углавном, конзули[45] и судије.[46] Премда се не може поуздано казати коју, ипак се види да је функцију управног лица обављао на овом тргу и познати дубровачки трговац и министар финансија на двору босанског краља Дабише, Жоре Бокшић. Из једне штуро забиљежене одлуке дубровачке владе да се Жоре лично, или преко свога прокуратора, мора суочити „ad litigandum coram nobis" са трговцима Брштаника,[47] јасно произилази да је у том својству дошао у сукоб са Дубровчанима који су живјели на овом тргу.[48] На основу оскудних и фрагментарних дубровачких вијести могуће је само нагађати да је до тог спора могло доћи једино због Жориног личног става према трговини странаца у Брштанику.[49] Како је и у чију корист био ријешен тај сукоб њених тамо настањених грађана и тог службеника дубровачке владе на брштаничком тргу, због помањкања података, не зна се тачно. Потребно је нагласити да у књигама Дубровачког архива вијести о дубровачкој насеобини у Брштанику, у посљедњих годину-двије њенога постојања, постају све рјеђе. То увелико отежава истраживачу да у свим потребним појединостима заокружи слику о развоју овог приморског града и његовој улози у историји средњовјековне босанске државе. Привредни живот у њему почео је, како изгледа, снажно да јењава. У вези с тим стоји и одлука владе у Дубровнику с почетка септембра 1395. године, по којој је до средине октобра њезин грађанин Жоре Бокшић морао сву своју со, коју је тамо имао, изнијети из Брштаника у Дријева или неко друго мјесто.[50] Биле су то, у ствари, припреме за расељавање дубровачке колоније у овом тргу. Дубровачка влада је, заиста, сама расељила тамошњу своју колонију, пошто је у новембру исте године наредила Жори и другим својим грађанима да поруше своје куће у Брштанику и Посредњици.[51] Праве разлоге за расељавање њених грађана у тим мјестима, који су, свакако, морали бити доста важни, није могуће са сигурношћу установити, али их можда не би било и сувише смјело тражити у жељи дубровачке владе да дâ што већу важност својој насеобини у Дријевима, чији је развој фаворизовала, дакле, и укидањем других трговa у близини јер би јој се могли с временом појавити као евентуални конкуренти.

Шта је било са Брштаником након расељавања дубровачке колоније није сасвим извјесно. Истина, стари дубровачки хроничари у својим дјелима га и послије повремено спомињу. Ј. Растић

у својој Хроници, приказујући рат босанског краља Остоје и Дубровника, каже да је Вук Бобаљевић, са пет галија и других наоружаних барки, пошао „del castello Berstanich ... nella bocca Narenta" и ишао до Дријева.[52] То нам, у исто вријеме, показује да се Брштаник налазио ниже од Дријева[53] и да је 1404. постојало још увијек утврђење у њему. Исто тако, М. Орбин прича како су се Дубровчани у рату с босанским херцегом Стјепаном Вукчићем Косачом (1451—1454), послије безуспјешне опсаде Омиша, бацили свом силином на заузимање Осиња и Брштаника.[54] Данас се поуздано зна да они у том рату уопште нису нападали Омиш, пошто се он већ 1444. није налазио у херцеговим рукама. Даље, освајање Дријева потврђено је архивским документима, а посједање Брштаника и Осиња сасвим је могуће. Међутим, све се то могло десити само у другој фази рата, када су Дубровчани, 1452. године, послали помоћ у Неретву херцеговом старијем сину Владиславу, хумској властеоској породици Влатковића и босанском краљу Томашу као својим савезницима.[55] Дубровчани су, изгледа, 1472. године, пред све снажнијим турским надирањем, разрушили Брштаник,[56] а према причањима Ј. Лукаревића, десетак година послије тога, поново су га порушили Турци.[57] Али, како се казивања дубровачких хроничара, због тога што се не дају контролисати другим архивским подацима, не могу прихватити као тачна, то и даље, и поред њих, остаје не посве ријешено питање да ли је и послије 1395. у Брштанику постојало неко насеље. Судећи по стилизацији једне дубровачке вијести из 1404. године, у којој се за једног дјетића који иде на занат код дубровачког кројача изричито каже да је из Брштаника,[58] таква могућност нам изгледа вјероватнијом. У ствари, како се чини, одлуком дубровачке владе с краја 1395. године била је расељена само дубровачка колонија, док се постојеће утврђење није дирало. То значи да је и након расељавања дубровачких трговаца у Брштанику постојало неко насеље. О правом карактеру, величини, организацији живота и дужини његовог постојања не зна се ништа. Једино се сигурно зна да га већ крајем XV вијека више није било. У Љетопису Марина Сануда, када говори о односима млетачке владе према Јужним Словенима, спомиње се 1499. године, како смо то већ видјели, и рушевине „једног разореног кастела раније званог Брштаник", са којих су Турци узимали камен потребан за обнављање ранијег угарског града Коша.[59]

Слично оној на ушћу Бојане, и на Неретви је у средњем вијеку постојао локалитет Плоча. Она се, као и данас, и тада налазила са десне стране ушћа главнога крака Неретве у море. Такав положај у увученом и од вјетрова заштићеном заливу додијелио јој је доста рано улогу згодног и сигурног пристаништа за бродове који су долазили ради укрцавања робе. Тако се већ крајем 80-их година XIV вијека Матко Марина Припчића са острва Колочепа обавезао некоме Милчи из Новог Брда, настањеном у Котору, да ће пловити са његовом барком „usque ad quendam locum dictum la Ploca, qui est in orificio fluminis Narenti" и тамо нато-

варити Милчинове овнове.[60] Поред тога, познати су и други случајеви задржавања бродовља „a loco dicto Ploza prope Narentam".[61]

Мало даље од делте Неретве, на подножју бријега Рујница налазила се средњовјековна тврђавица Десна, смјештена на мјесту данашњег села Десне. Док су Мађари држали западни дио Хума (1357—1382), та је фортификација играла доста значајну улогу. Са њеним кастеланом и посадом Дубровчани су, изгледа, имали у то доба много неприлика, па су због тога морали понекад тражити и заштиту код бана у Далмацији.[62] Она је, по свему судећи, још концем XIV вијека изгубила свој ранији значај, пошто се касније уопште не спомиње међу градовима у земљи херцега Стјепана.[63] Већ крајем 20-их година XV стољећа извори чувају једину успомену на село Десну.[64]

Од мјестâ која су се налазила на морској обали јужно од ушћа Неретве извјесног значаја за развој дубровачке трговине имало је и Сливно.[65] Као што је Нови на рачун Котора, тако је и Клек на рачун освојених Дријева доживио да се за кратко вријеме, пред крај средњег вијека, у њему развије интензивна трговина соли. Монопол су добили, разумије се, Дубровчани, чија је влада послије 1485. у неколико наврата слала своје људе као специјалне „venditores salis in Clech".[66] Како се радило о отвореном тргу, то је више пута био изложен угарским и млетачким нападима. У једном су посаде из Коша и Скрадина жестоко опљачкале његове сланице, па су се због тога и Дубровчани морали правдати пред херцеговачким санџак-бегом.[67] У уговору о продаји соли, склопљеном у марту 1490. између Дубровника и Мустафа-бега, поред Дубровника, Новог и Рисна, наводи се и Клек као мјесто у коме се трговало сољу.[68] Али већ сљедеће године, пошто су Мађари након Корвинове смрти потиснути и из тврђавеОш, напуштен је Клек, а трг соли пренесен најприје у мјесто Светиј, а потом поново у Дријева, природом предодређено мјесто за то.[69] Сличне политичке прилике два вијека касније учиниће Клек опет важним пристаништем Херцеговине.[70]

На улазу у жупу Луку, са западне стране, налазио се Вратар.[71] Опкољен високим брдима и с лијеве и с десне стране, доминирајући уским пролазом из правца Вргорца у Метковићко поље, овај средњовјековни град је, заједно с тврђавом, стекао улогу важног заштитника становника дријевског трга који су му због тога плаћали и неку врсту годишњег трибута. Међутим, они су 1439. године, из разлога који нам засад остају непознати, одбијали да плате тај доходак[72] све док им из Дубровника није стигао изричит налог за то.[73] Вратар се налазио у посједу властеоске породице Радивојевића (Влатковића) који су га, изгледа, сматрали и својим главним градом. Тако је војвода Бурађ Војсалић потврдио 1434 браћи Бурђевићима „прво град Вратар с владанием и з држанием", а затим остале посједе,[74] док су браћа Влатковићи 1452. „у нашем граду Вратару" склопили савез са Дубровником против херцега Стјепана Вукчића.[75] Убрзо послије Косачине смрти Иваниш Влатковић се јавља као „comes perpetuus de Wrathar",[76] који је титулу,

добијену свакако од угарског краља Матије Корвина, носио вјеровatно све док почетком 70-их година XV вијека није био од Турака потиснут из доње Неретве.

Интересантно је да Метковић у средњем вијеку није имао готово никаквог значаја. Захваљујући једној тужби, забиљеженој 17. јануара 1422, против цариника у Дријевима да су отели „pro contrabanda" једну барку са стварима од сер Марина Геталдића „in flumaria Narenti subtus Metchovich",[77] сазнајемо тек толико да је то мјесто постојало. Дубровачки трговци се нису задржавали у њему, вјероватно због тога што су својим бродовима могли ићи даље уз Неретву. Своме наглом напредовању у новије вријеме Метковић треба да захвали, прије свега, што је управо ту граница до које могу допирати морски пароброди.[78]

Дубровчани су се у прољеће 1399. жалили једним писмом браћи Бурђу и Вукићу Радивојевићу што су неки трговци опљачкани на Светију и да се трговцима у Дријевима чини „кривина" тиме што је постављена „присјека" од самог трга до Струге, те не могу излазити ван трга „на воду и на дрва и на пашу" Уз упозорење да су одувијек њихови трговци ишли „дери до Светија на пашу и у дрва и на воду", они су молили да им се одобри да и даље „гредy до Светија" пошто су „вазда ходили у Пруду и више Пруда и у Јасеници дрва сјекли".[79] Мјесто Струге и данас постоји на Неретви више Габеле, а Пруд, у близини којега извире поток Норин, око 2 километра сјеверно од данашњег села Вида, те сјевероисточно од Пруда према Чапљини налази се брдо, а поврх њега и село Јасеница. Међутим, на основу података из споменутог писма, нисмо у могућности да ни приближно тачно убицирамо у њему често наводјено мјесто Свети. Али, захваљујући неким другим изворима, назиремо да се, идући узводно Неретвом, оно морало налазити на њој прије трга Дријева. Дријевски цариник Влакота Кранковић је почетком 1429. истоварио баркy соли довезену из кугом заражених далматинских мјеста „in loco vocato Cvithie, quia propter pescem non fuit sibi concessum posse ingredi Narrentum".[80] Ту тврдњу као да потврђује и дубровачка влада која пише херцегу Стјепану почетком марта 1456. да не може закупити неретљанску царину „stando quello castello a Zvetie", због чега „ogni homo mal volentieri vignera a Narente".[81] Даље, податак да је Добре Калић, капетан једне армаде смјештене у Светију, могао отуд дозвати Унчу Матеша, дубровачког синдика који се налазио у Дријевима,[82] недвосмислено говори да су та два мјеста морала бити у непосредној близини. Но, и поред тога, остаје отворено питање гдје се налазио средњовјековни локалитет Свети, за који неки сматрају да му одговара данашња Свитава,[83] што је, наравно, немогуће јер је она, у најкраћем растојању, удаљена од Неретве барем 8 километара према југоистоку.

Из формулације једног дубровачког захтјева босанском херцегу Стјепану да у дријевску царину мора „intendere Ledenize che

sono apresso Narente"[84] јасно произилази да су се у близини Дријева налазиле и Леденице. Али, како овај штури податак не говори ништа више о њима, а други не постоје, то ни Леденице нисмо у стању ближе локализовати.

Исто тако, дуго се у науци није знало гдје је био у дубровачким средњовјековним изворима често спомињани Некрањ. Међутим, читав комплекс плодних њива на лијевој обали Неретве и на десној обали Крупе, смјештених од заселака Скочима и Терсане до села Вишића, у народу се, као и на катастарским картама, назива Некрањем. То је, изгледа, послије Дријева било једно од најзначајнијих мјеста за трговце. Многи каравани који су се кретали од ушћа Неретве у унутрашњост Босне полазили су често из Некрања.[85] Можда се управо због тога доста рано ту отпочела наплаћивати и царина. Некрањска царина је, како се чини, већ концем XIV вијека улазила у састав дријевске коју је тада држао у закупу дубровачки трговац и протовестијар босанских краљева Жоре Бокшић.[86] Крајем 1405. године поново се у том мјесту спомиње царина коју је, по мишљењу Дубровчана, незаконито подигао војвода Сандаљ Хранић, због чега су се они тужили босанском краљу Остоји.[87] И коначно, након завршетка трогодишњег рата с њим, дубровачке власти су поручивале херцегу Стјепану да ће закупити његов дио дријевске царине за 3.000 дуката под условом да „non possa schoder ni far schoder la dohana de Nechragn a Narente".[88]

На основу изјаве свједока Вукца Прибиловића да „dum ipse testis esset in merchato Narenti vidisse ultra fluminem" како „circa festum Sancti Michaeli" бијаше „in Orasie" истоварена једна барка соли која је доспјела из неког далматинског кутом зараженог мјеста, види се да се у најнепосреднијој близини Дријева, само с друге стране ријеке, налазило и мјесто звано Орашје. У прилог томе говори и чињеница да је том приликом Грубач Гудељић био послат у то мјесто од неретљанских судија да чува да се морнари са речене барке не мијешају „cum allis de Narrento prope loca pestifera de quibus venerant" и да, пошто у тој барци није било довољно соли, Влахота Хранковић „complevit dictam quantitatem de sale magazeni gabelle" (дријевске!) Утишену Богетићу.[89] Комплекс земљишта, под именом Орах, забиљежен на катастарском плану, испред жељезничке станице, на улазу у данашњу Габелу, било би, вјероватно, у недостатку неких чвршћих индиција, одвећ смјело поистовећивати са овим средњовјековним локалитетом, па ће отуда и питање убикације овога, у нашим изворима спомињаног, Орашја морати остати за сада неријешено.

Није боља ситуација ни са мјестом Церник, у коме је, готово у исто вријеме када и у Орашју, била истоварена барка кријумчарене соли пошто је „noliano dato in merchado schargare" и „non reciperetur in Narentum", што индиректно значи да се оно, идући узводно, морало налазити послије Дријева. Ево и директна доказа за то у исказу споменутога Грубача Гудељића да „unalatra barcha pizula passo per Narente" и истовари „a Zarnichi la sal sula

zelegha".[90] Али, како данас у области доње Неретве не знамо ниједног топонима с таквим или сличним именом, то нисмо у могућности нешто рећи о томе гдје се налазио Церник у средњем вијеку.

За вријеме рата између херцега и Дубровника (1451—1454) Горица, и данас смјештена између Струга на Неретви и брда Јасеница, постала је надалеко чувена. Она је, по свој прилици, требала тада да послужи као база савезничких снага за операције против Косаче. Већ с прољећа 1452. Дубровчани су слали разне врсте материјала за подизање моста у близини Горице ради прелаза преко Неретве на херцегово подручје.[91] Када је нешто доцније допловила мала млетачка флота с циљем преузимања Дријева, њезин је заповједник Папалић упутио „заповиједнику дубровачких лађа које су се налазиле узводно у Неретви на чувању моста подигнутог на баркама код Горице" општар налог да се одмах отуд повуче. Међутим, њега је, како се чини, у том енергичном захтјеву зауставило неколико дана касније приспјело објашњење једног дубровачког посланика да бродови имају за задатак да чувају мост преко којега треба да пређу босански краљ, Владислав, Петар Војсалић, Сладоје Сенковић и други.[92] Прелазећи баш у то доба у табор непријатеља свога оца, старији херцегов син Владислав дошао је на идеју да „far la cita ala Goriza", на што су му Дубровчани савјетовали да њено спровођење у дјело одложи за неку бољу прилику, пошто је у вртлогу тих ратних догађаја за хитно и неодложно рјешавање било много пречих и важнијих ствари.[93] Дубровачки предлози савезницима, окупљеним почетком љета у пуном саставу испред споменутог моста, да нападну малобројнију херцегову војску осам миља удаљену с друге стране ријеке и да сазидају тврђаву у Горици, пропали су због међусобне посвађености босанске господе, чиме су и све наде за њиховим заједничким успјесима отишле заувијек унеповрат.[94] Одлука да баш Горица буде изабрана за тачку продирања на лијеву обалу Неретве није случајна. Напротив, треба је довести у везу са чињеницом да је преко ње још у старом вијеку водио римски пут из Нароне, преко столачког и невесињског краја, у горње Подриње, те да је на истом мјесту, гдје је некада стајао антички, у тешким данима овога рата био подигнут и сагрђен и овај дубровачки мост.[95]

Унаточ млетачким предлозима да то не чини из обзира према цару Душану, босански бан Стјепан II Котроманић је, да би заштитио стечену територију на овој страни, подигао град Нови — Novi in Luca.[96] Зато, када је Душан у октобру 1350. предузео поход на Хум, први се на удару нашао град Нови, који је брзо био освојен, али исто тако брзо и изгубљен за српску државу. У ствари, због грчкога упада у Македонију, главнина Душанове војске се морала повући из Новога, који су Босанци, захваљујући понајвише заслугама кнеза Вука Вукосалића, поново преотели. Отуда и у једној својој повељи бан Стјепан истиче службу коју му је Вукосалић учинио „када бише цар рашки узел Нови мои град" и када „ту скрози Влка вазех мои град и ту проли Влк крв

за ме".[97] У току XV вијека град се налазио у посједу браће Радивојевића. Посебно значајно мјесто му је припало и у дубровачком рату са херцегом, у коме се својим храбрим држањем нарочито истакао његов бранилац Жарко Влатковић.[98]

Од свих досад набројаних мјеста једини се у повељама о потврди посједа херцега Стјепана спомиње Почитељ.[99] Његова важност у улози браниоца улаза у долину доње Неретве, коју му је предодредио положај, нарочито је порасла када су Мађари, уз херцегову сагласност, крајем 1465. поставили своју посаду у њему и тиме преузели обавезу да од Турака бране остатке Косачине земље.[100] Ускоро послије тога, уз помоћ дубровачких мајстора, на Неретви испод Почитеља био је подигнут и један мост.[101] За читаво вријеме, док су се налазили у њему, Дубровчани су често слали угарским војницима у Почитељу разноврсну помоћ: од ексера и дасака, преко мајстора и „инжењера", до оружја, животних намирница и новаца. Сва је та помоћ слата „махом на рачун угарског трибута, који је на овај начин изузиман за неколико година унапријед".[102] Али, већ концем 1469. Почитељ се налазио до те мјере притијешњен од Турака да му је морао притећи у помоћ и сам војвода Иваниш Влатковић.[103] Непуне двије године доцније то се поновило, али у много оштријој форми него раније, па је због тога још од августа 1471. дубровачка помоћ почела још учесталије пристизати.[104] На жалост, од ње већ тада није било никакве користи, пошто је 20. септембра Хамза-бег преко посебног гласника обавијестио Дубровчане „о предаји Почитеља".[105] У њему је од тада заповиједао турски диздар, а Угри су били потиснути до самога ушћа Неретве, у мјесто на коме су десетак година касније подигли споменуто утврђење Кош. Тако је падом Почитеља нестало и посљедње озбиљније сметње учвршћивању турске власти источно од Неретве и још се шире отворила врата њиховом даљем продирању у простор западно од те ријеке, који је и прије тога био озбиљно угрожен.[106]

Из досадашњег излагања произилази, дакле, да је у жупи Лука током средњег вијека постојало неколико локалитета (Свети, Леденице, Орашје и Церник) којима данас не налазимо никаква трага. Ако бисмо тражили основни разлог за то, вјероватно бисмо га могли наћи у великим промјенама изазваним с временом самом Неретвом у њеном доњем току. Неке од тих промјена дале би се чак и на лицу мјеста регистровати. Тако данашњи поток Норин мјестимично тече кроз антички град Нарону, поред кога је у доба његова постојања протицала Неретва,[107] сада, због помјерања свога корита, удаљена од села Вид, у најкраћем растојању, најмање три километра. Мноштво археолошких налаза указује на густу насељеност мочварних крајева у близини Нароне у античко доба. „Велико, богато заливима језеро, са плодним острвом заузимало је мјесто данашње нездраве баруштине Хутово Блато, југоисточно од Чапљине. Неретва је текла у сигурном кориту и кроз језеро."[108] Још у средњем вијеку околина Дријева, као уосталом и дио остале Херцеговине, била је, по свему судећи, много пито-

мија и плодније него што је данас. Отуда је и привредно-географски лик неретљанске области тада морао изгледати нешто другачије. Око саме ријеке морало је бити доста шума, о чему свједоче и многи подаци о извозу дрва отуд у Дубровник, те називи неких бујном вегетацијом покривених, а сада огољелих комплекса земљишта, као на примјер Јасеница на којој су дубровачки трговци крајем XIV вијека сјекли дрва. Велика пространства обрасла шумом одржала су се у доњем току ријеке чак до прошлога стољећа. Све је то, разумије се, утицало да је средњовјековна Неретва била у понечему другачија него данас. Прије свега, док је протицала кроз шумом богатије крајеве, била је и сама много богатија водом, али у исто вријеме и сталожења, тако да није правила нагле поплаве које су касније немилосрдно уништавале и оно мало преосталог плодног земљишта. Због тога су, како налази М. Динић,[109] услови за пловидбу Неретвом у средњем вијеку били много повољнији, па се њоме могло пловити даље од Метковића, докле данас пристижу повећи бродови. Нека нам за то, поред осталог, доказом буду и честе вијести из Дубровачког архива о високом водостају Неретве у луци дријевској, гдје је вода, продирући у дубровачке магазине, оштећивала со и разваљивала постојеће сланице које су због тога повремено поправљане. Већим количинама воде, међутим, није обиловала само она већ и неке њезине притоке, као на примјер споменути поток Норин, који се једном приликом изричито назива „ријеком".[110]

* * *

Једино се изразом неминовне потребе за успостављањем веза између приморја и његовог залеђа, како смо то већ нагласили, може објаснити настајање овога, у доњем току Неретве подигнутог, из ћирилских извора нама добро познатог, трга — Дријева, а из латинских — mercatum Narenti, forum Narenti, или још чешће само — Narentum. Та двојност имена тога највећег средњовјековног босанског трга симболизује, дакле, улогу два наведена, по природи ствари, међу собом чврсто повезана чиниоца: словенско — настало од дријево, лаба — указује на значај мора, док нас латинско опоминье на присуство ријеке која је кроз динарске ланце просјекла себи пут од загорја до приморја.[111] Да се увијек радило о истом мјесту, најбоље свједочи чињеница што се понекад и у документима на латинском језику среће словенски назив Дријева. Тако се за Радобрада Радоњића, дјечака, који је отишао на изучавање „кожухарског" заната у Дубровник, изричито каже да је „de Drieva".[112] То правило у принципу потврђује и случај Стјепана Радосалића „de Dreva",[113] за кога се једном другом приликом наводи да је „de Drieva aliter de Narente",[114] те не треба бољег доказа да су словенски облик Дријева и латински Narentum синоними за назив неретљанског трга.

Питање убикације Дријева поодавно је почело заокупљати пажњу научника. Први је већ 1879. К. Јиречек идентификовао тај средњовјековни трг на ушћу Неретве са данашњом Габелом.[115] Поведени Јиречековим казивањем, и многи други историчари, и не помишљајући, вјероватно, да би могло бити другачије, нису у својим радовима одступали од тога гледишта.[116] Међутим, тек у новије вријеме појединци су, једни с мање а други са више образложења, почели тврдити да се Дријева нису налазила на мјесту данашње Габеле, већ су била њој насупрот, на другој, лијевој страни Неретве а десној страни рјечице Крупе, обухватајући простор од Терсане (данас код жељезничког моста преко Неретве у Габели) до села Вишића.[117] И на крају, Д. Ковачевић је изнијела мишљење да ни данашња Габела а ни крај преко пута ње не одговарају средњовјековном дријевском тргу, него да му, умјесто њих, одговара село Вид, смјештено на мјесту античког града Нароне, које је данас у најкраћем растојању удаљено барем 6 километара сјеверозападно од Габеле.

Чињеница да у науци постоји толико различитих мишљења о смјештају овог важног трговачког емпорија у доњем току Неретве не треба да нас пуно изненађује. У ствари, сваки од истраживача који су се бавили изучавањем овог проблема имао је неке своје аргументе (било архивске или археолошке природе) на којима је заснивао своја схватања и градио, гледано кроз призму коришћених вијести, тачне, или приближно тачне, теорије о томе гдје су се налазила Дријева. Ничег нормалнијег од тога, ако човјек у послу овакве врсте узима само оне податке који му одговарају, да на темељу њих може извести логичан и, у случају да га не супротставља доказима друге врсте, истинит закључак, па би било нормално очекивати да би се довођењем свих тих података у међусобну везу, или још боље у међусобну конфронтацију, могло доспјети и до неког другог, свестранијег и „апсолутној" истини ближег закључка. На жалост, заиста нам у постојећој ситуацији и не преостаје друго него очекивати, пошто све до данас сачуване архивске вијести, а остатака материјалне културе готово да и не постоји, сакупљене на истом мјесту и посматране у једном интегралном склопу, не пружају никакве могућности за утврђивање једног јединственог мјеста за које би се, непобитно и без дилема, могло тврдити да су се на његовом подручју налазила средњовјековна Дријева. Зато ћемо се, умјесто тога, задовољити тиме што ћемо појединачно изнијети аргументе у прилог тези да су се Дријева налазила на мјесту данашње Габеле, преко пута ње, или, пак, на мјесту данашњег Вида.

У српским родословима и љетописима спомиње се још средином XII вијеку рашки жупан Бела са своја два сина, Тихомиром и Чудомиром, који „сьтворише црькьвь вь Дрхвесесь, виме сватаго прьвоученика Стефана",[118] за чије постојање не налазимо, на жалост, никакве потврде у књигама Дубровачког архива. Међутим, пишући историју Венеције, млетачки историчар Garzoni, који се 1694. налазио на лицу мјеста, забиљежио је, поред осталог, за

Габелу да у њој „stavano costrutte due Torri, San Stefano, e Sant' Antonio. Il titolo derivava da Oratori anticamente dedicati". Гледајући том приликом „la distruzione della Chiesuola del Protomartire", један стари Турчин је гласом пророка пријетио својим суграђанима да, разарајући дом Божији, неће моћи дуго владати мјестом које су преотели тада од својих ривала Млечана.[119] Ако бисмо апстраховали, дакле, чињеницу да се од XII до конца XVII столећа њено име уопште не среће више у изворима, значило би да црква Светога Првомученика Стјепана (San Stefano Protomartire) повезује у континуитету постојања средњовјековни трг Дријева са Габелом, на чијој се западној страни и данас налази локална црква посвећена истом свецу.[120] Када смо већ код цркава, треба нагласити да су многи дубровачки трговци, који су живјели тамо, остављали својим опорукама за спас душе, мада не тако често као цркви Св. Вида, дарове и „alla chiesa de Sancta Maria a Narente".[121] Још је фра Петар Бакула у своме Шематизму Херцеговине тврдио да се, поред споменутих цркава Св. Стјепана и Св. Антонија, испред подигнуте тврђаве, на источној страни Габеле, налазила и црква Св. Марије, наглашавајући при томе да је свака од њих постојала тамо прије него што је 1559. године ова неретванска утврда била поправљена и повећана по заповиједи султана Сулејмана.[122]

Поред тих података изразито топографске природе, располажемо и са неколико других који такође, у мањој или већој мјери, потврђују могућност да су се Дријева налазила на мјесту гдје је данас Габела. Тако је у прољеће 1415. у Дубровнику донесена одлука о забрани трговине робљем у Дријевима и да „aliqua barca non transeat usque ad locum Necrane".[123] Пођемо ли логиком већ познатих ствари, да се насупрот Габеле, на лијевој обали Неретве, налазило, гдје се и сада налази, мјесто Некрањ, чинило би нам се логичним закључити да се посљедњи дио забране односи на прелаз барки из дријевског трга, који би се, према томе, могао налазити на подручју данашње Габеле, преко ријеке Неретве, у Некрању. У вези с тим подсјећамо и на раније изречену констатацију да је некрањска царина, вјероватно због своје непосредне близине, током средњег вијека готово стално улазила у састав дријевске.[124] На слично размишљање подстиче нас и овлаштење дубровачке владе, издато крајем фебруара 1492. своме продавцу соли у Неретви, да тражи сагласност од турских власти да се продаја врши на новој царини, у мјесту Светиј, а уколико ове не би пристале на то, продавац је требао да се врати на стару царину, код Горице.[125] Ако се под појмом стара царина подразумијева, а чини нам се да би требало бити тако, бивша дријевска царина, онда бисмо били још корак ближе споменутој могућности да је она била смјештена на мјесту данашње Габеле, која се уистину налази близу Горице, на удаљености од свега 2,5—3 километра јужно од ње. И ево нас, на крају, у анализи посљедњих података који упућују на помисао о Дријевима као данашњој Габели. Наиме,

јануара 1429. стиже из Далмације барка Прибата Дубравчића, натоварена са 70 модија соли „et transitum fecit per mercatum Narrenti", након чега истовари терет „ad locum Drin", а нешто прије ње „fu conducto a Narente per aqua infin a Drin" и 120 товара соли на барци Радоње, нећака Станихне Сладеновића.[126] Како споменутом локалитету Дрин одговара 8—9 километара источно од Габеле удаљено данашње мјесто Дриен, које се налази поврх Дранског језера, то значи да су барке соли доспијевале Неретвом до дријевског трга и одатле, даље, водом — „per aqua" — у ствари, ријеком Крупом, која управо код Габеле утиче у Неретву, стизале до свога крајњег одредишта.

Први је дон Р. Јерковић у студији о Габели почео тврдити да се Дријева нису налазила на мјесту данашње Габеле, већ се од давних времена, с друге стране Неретве, на подручју од Терсане до Вишића, стерало то знаменито трговиште. За главне аргументе тога свог казивања он узима то што, по сјећању старијих људи, у Вишићима бијаше много зидина изнад земље док их сељаци не разнијеше за зидање својих кућа и што се одатле стераху остаци зграда до Терсане, гдје су крај жељезничког моста, у бријегу, били откопани и разорени.[127] Додајући томе и налазе средњовјековног новца и керамичке мајолике, те дијелове стакленог посуђа и бакарних лонаца, откривене на том подручју, Јерковићево мишљење прихватили су у својим радовима, један за другим, прво Х. Хасандедић, а потом и М. Вего.[128] Међутим, од свега тога данас не налазимо више ништа, осим што се у току љетних мјесеци, када опадне водостај ријеке, на дну корита Неретве могу примијетити остаци неких зидова. Разлоге за то споменути аутори налазе у чињеници што је Неретва због честих промјена свога тока плавила ове крајеве и тако све што би остало на површини затрпавала земљом. Можда би археолошка испитивања могла дати и неке конкретне резултате у том смислу.

У склопу ових казивања не треба потцијенити ни саопштење турског путописца Евлије Челебије из 1665. године. Описујући варош Габелу, за коју тврди да је смјештена на лијевој обали Неретве, дакле тамо гдје су се, по мишљењу неколицине научника, налазила средњовјековна Дријева, он истиче „овдје је прије био велики шехер и данас се виде остаци зграда".[129] То значи да се ријечи овог турског писца, забиљежене непуних 200 година након потпадања неретљанског трга под турску власт, подударају у неку руку са изнесеним гледиштима, али, у исто вријеме, немају никакве потврде у споменутим остацима материјалне културе који, на жалост, нису могли одољети зубу времена. Не знамо колико би могла бити оправдана дилема да ли је на једној Coronellijevoj мапи Габеле из 1694. године, донесеној у Јерковићевом раду, кула убиљежена насупрот њене тврђаве, на лијевој обали Неретве, прије неки рудимент средњовјековног доба или, пак, творевина из доцнијег времена турске доминације над овим крајевима.

Врло су интересантна запажања Д. Ковачевић-Којић која је прва почела гледати из другог угла. Она је, наиме, доводећи у међусобну везу неке, научној јавности више или мање, и одраније познате податке из Дубровачког архива, дошла до закључка да се овај средњовјековни трг налазио тамо гдје је прије много вијекова престала постојати античка Нарона, на мјесту данас малог и ни по чему значајног села Вида.[130] Ради досљедности излагања и коректности њеног казивања покушаћемо на овом мјесту, у одређеним границама, изнијети све те коришћене архивске и друге вијести које оправдавају такву убикацију Дријева. Изражавајући посљедњу своју жељу, већина тамошњих трговаца је тестаментом остављала дио стечене готовине цркви Св. Вида (San Vido, Sancto Vido in Narente).[131] Ево, дакле, једне нове и до сада из писаних извора непознате средњовјековне цркве, за чији би смјештај требало везивати и постојање неретљанског трга. Приликом посјете, учињене 1668. и 1670. године крајевима доње Неретве, бискуп Лишњић је, између осталог, забиљежио да су црква Св. Вида и неке друге, од камена грађене, оближње цркве (мислећи на цркву Модеста у Виду? и 4 километра далеко од Габеле цркву Рођења Госпина у Добрању) биле већ тада порушене.[132] И данас се на улазу у село Вид, гдје је некад лежала стара Нарона, налази црква Св. Вида, подигнута на мјесту старије средњовјековне црквице, од које се сачувала само полукружна апсида у темељима.[133] Будући да не познајемо ни у једном другом мјесту, осим у Дријевима, цркве под тим именом, то значи да она просторно повезује трг настао тамо током средњег вијека с античком Нароном. Повољни географски услови и локалне топографске прилике погодовали су, дакле, стварању овог, у два временски одвојена периода, на истом мјесту подизаног насеља од великог значаја.[134]

Важан чинилац код убицирања Дријева је, поред цркве Св. Вида, и спомињани поток Норин. Наиме, испитиван као свједок приликом једнога спора између Налка, сина Влакоте Кранковића, и Петра Примовића, Живко, син Бурашев, 10. априла 1423. пред дубровачким судом је изјавио да се двадесетак дана прије тога налазио у Дријевима (in Narente), поред куће Маташа Брајковића, заједно са реченим Маташом, дон Марином и многим другим, и том приликом видио како се Налко са осталима укрцао у један Примовићев чамац, који је ускоро послије тога потопио „in fluvio dicto Norin".[135] Имајући у виду чињеницу да је данашњи поток Норин протицао кроз античку Нарону и средњовјековна Дријева, а сада протиче кроз село Вид, он постаје главна спона између та три насеља која су у различитим временима подигнута на истом мјесту и незаобилазно су свједочанство о њиховом смјењивању.

Евентуално прихватање таквог гледишта о средњовјековним Дријевима као данашњем Виду отвара и једно ново питање: Како је могло доћи до тога да потпуно нестане старог облика Дријева и да се замијени новим именом Вид? У складу са снажним утицајем хришћанства на локалну топономастику у средњем вијеку,

на шта је указао у једном свом раду К. Јиречек,[136] могло би се десити да се насеље пошто је изгубило свој ранији значај (какав је имало најприје у старом, а потом у средњем вијеку) почело називати Светим Видом по истоименој цркви. Крајем прошлог вијека пронађен у Виду, али на жалост изгубљен, печат града, са поменом кнеза Марка из тврђаве Вида, датира наводно још из XV стољећа.[137] И данас се сјеверно од Вида, на путу према Љубушком, налазе остаци средњовјековне тврђаве која би могла одговарати оној тврђави кнеза Марка.[138]

На први поглед неповезана, а у понечему и контрадикторна, изнесена мишљења о смјештају Дријева, тек када се доведу у везу с архивском грађом која нуди представу о топографском лику насеља, могла би бити од неке практичне користи истраживачу убикације тога мјеста. Наиме, све што ћирилски извори називају Дријева, а латински Narentum, са свим својим елементима (пристаниште, царина ограђена дрвеним плотом, трг испред цркве са кућама, дућанима, гостионицом и коначиштима око себе, друге цркве и гробље), изгледа нам да се простирало на прилично великом простору који би могао обухватити читав тај, у споменутим радовима наведени, комплекс земљишта од лијеве обале ријеке Неретве преко данашње Габеле до села Вида. У том смислу не би било наодмет поново подсјетити на податак да су с прољећа 1399. браћа Радивојевићи „присјеку (дрвену ограду!) учинили и поставили од самога трга до Струге", због чега трговци нису могли „излазити ван трга на воду и на дрва и на пашу",[139] пошто би та ограда, о којој ће касније бити говора, могла уједно бити и крајња сјеверна граница дријевског трга (у данашњем селу Струге, до 2 километра сјеверно од Габеле), какве с других његових страна, на жалост, не познајемо.

* * *

Још је К. Јиречек писао да су Дријева била неутврђен и насипом од поплава заштићен „burgus" и да су кроз читав средњи вијек остала отворено трговиште, каква су постојала у свим важнијим рудницима и у незаштићеним трговима у унутрашњости Балкана, и никада нису добила своју тврђаву, какву су имала босанска „подграђа".[140] Истина, почетком 1408. године било је иницијатива дријевских трговаца да се подигне некакво утврђење, али се од покушаја није отишло даље.[141] Тај недостатак осјећао се нарочито у бурним временима XV вијека. Тако су једном приликом (1421), када су преговарали о куповини Дријева, Млечани тражили од босанског краља Стјепана Остојића „quod locus predictus taliter fortificetur", како би се њихови трговци могли осјећати безбједним.[142] Међутим, ни тада није ништа учињено у том смислу.

На основу мноштва података у готово свим серијама Дубровачког архива о укључености великог броја трговаца у свакодневни живот Дријева могуће је створити и извјесну представу о спољашњем изгледу мјеста. Као и многи други градови тога времена, Дријева су такође имала трг у средини, на коме се одвијао готово сав јавни и пословни живот мјеста. Дубровачке трговце, којима су предавали писмене позиве за суд, курири су најчешће налазили „in mercato Narenti",[143] који се у другим приликама назива „piaza" или „platea".[144] На самом тргу налазила се црква. Станихни Сладеновићу и Петру Примовићу били су уручени позиви за суд управо „in mercato prope ecclesiam".[145] Испред цркве био је смјештен и бунар,[146] чијом се водом, вјероватно, користило домаће становништво за своје потребе. Даље, Михна, мајка Мароја Радосалића, коју је истукао зет Стојмио Прибиочић, позвала је судије Дријева да сједну „super pozolo ante ecclesiam" и показала им своју озлијеђену десну руку са шаком.[147] То значи да су у Дријевима засједале локалне судије на тргу испред цркве, како је било и у приморским мјестима.

Око трга са црквом, гдје су се као у најважнијем пункту мјеста свакодневно окупљали трговци, занатлије, кућци, продавци и сељаци околних мјеста, подизане су куће трговаца са радњама и дућанима и на тај се начин постепено формирао и издвајао онај пословни дио, из дубровачких извора нама добро познати borgo.[148] У ствари, на терену који су босанска господа уступила дубровачкој влади „per far lo borgo alli nostri mercadanti" ови су направили „molti hedifici di chase" и зато „sempre hano pagato et pagano a chadaun signor grossi 16 per chadauna chasa al anno".[149] Те куће дубровачких трговаца се заиста често спомињу у купопродајним уговорима, њиховим тестаментима, chartama dotis, споразумима о издавању под кирију и приликом разних непогода — ратова и пожара — које су често погађале ово мјесто на ушћу Неретве.[150] Подизали су их на земљишту које су за то куповали.[151] По свему судећи, куће су у Дријевима углавном биле грађене од дрвета.[152] О томе свједоче и чести пожари који су понекад уништавали читав трг. Тако је почетком 1396. године дубровачка влада донијела одлуку да се „propter cremacionem merchati Narenti" трговци који су живјели тамо могу слободно повући у Дубровник без страха од својих кредитора.[153] У рату са босанским краљем Остојом (1403—1404) она је, вјероватно из стратешких разлога, чак сама запалила читаво насеље. Доцније, приликом сређивања рачуна „pro dampno eorum domorum combustarum in Narento tempore guerre cum Bossina" за неке од њих се изричито наглашавало да су биле од дрвета.[154] И најзад, турски одреди који су тада харали у сусједним земљама херцега Стјепана продрли су с почетка прољећа 1448. у Дријева и „desfato la gabella vostra, et tuto lo borgo, et loro robati, et tariati in pece".[155] Наиме, послије првог пожара (1396) било је, вјероватно, неких покушаја да се куће зидају од камена, због чега је 3. августа 1398. донесена одлука „de vetando nostris mercatoribus de non

murando nec choperando de cuppis suas domos".[156] Нешто доцније, и онима који су већ имали куће покривене цријепом било је наређено да их, под казном губљења грађанства, морају открити и цријеп одњети одатле.[157] Наиме, могли су га продавати дубровачкој општини по цијени од 7 перпера или, пак, извозити у Стон и на Пељешац и тамо га употребљавати у властите сврхе.[158] Понекад им је било допуштено да цријеп могу продавати лицима која су правила куће изван трга.[159] Убикација кућа у Дријевима у изворима обично није ближе одређена. Једино се зна да су Храниша Продашић и Радован Обрадовић продали Петру Бучињолићу своју дрвену кућу „in mercato de Narente" за 10 перпера.[160] Куће су се у Дријевима, како се чини, налазиле једна уз другу. Тако је кућа Марка Баусовића била смјештена између кућа Милутина Преље (Русојевића) и Радоја Миладиновића,[161] а кућа Павла Томадија и Милоша Прибојевића упоредо с кућом Радослава Добрића.[162] Да су куће заиста биле уштворене и поређане једна поред друге најбоље свједочи случај да су кућу коју су новцима сер Марина Бинчулића саградили Радоња и Гојко Милишић „que domus confinat ab una parte cum domo Radulini aurificis et ab altra parte cum domo Radisse Dobercovich ab una parte cum via et ab altra parte cum ripa fluminis".[163] То значи да се на простору између пута који је, вјероватно, пролазио мјестом и обале ријеке налазио читав ред кућа.

Док се у почетку трговина обављала једино на отвореном тргу и по приватним кућама, постепено су се, са њеним напретком, почели отварати у Дријевима дућани и радње. Доброслав Чернек је из своје радње у Неретви видио како је мноштво влаха, по наговору Бисте Бунића, напало на барку Фоске Лукаревића,[164] а Вукан Остојчић тражио својом опоруком да се Радивоју Будисалићу, Живковом брату, након његове смрти даде 17 дуката и 14 гроша који ће се извући из робе што су је имали у заједничком дућану.[165] Поједини трговци су узимали и радње у закуп. Тако су, осамдесетих година XIV вијека, неки Обрад и Средан држали у Дријевима, поред цркве, изнајмљену радњу у којој су продавали уље и друго, а поред њих се налазила и радња Припка Зорановића.[166] Судећи према тој вијести, радње су и у Дријевима, као и у другим мјестима, биле сконцентрисане на једном мјесту, и то углавном, изгледа, около трга. У мјесту је постојала и гостионица, у којој је био уручен писмени позив Станихни Сладеновићу.[167] У њој су се, наравно, састајали трговци, сједили, разговарали и пили, па како то обично бива, свађали се, понекада чак и тукли.[168] Попут свих осталих мјеста која су се налазила на прометним путевима, и Дријева су имала коначишта, од којих је једно држала Владислављева жена Станула.[169] Служила су за одмор и преноћиште путника намјерника и смјештај њихове робе. Понекад су неки од њих доживљавали разне неприлике.[170] У изворима се често спомиње и јавно мјесто на коме су саопштавани разни прогласи.[171] Међутим, данас се не би могло с поузданошћу рећи гдје се то мјесто налазило, али како се највећи дио јавног живота одви-

јао у тргу, то би га, вјероватно, тамо требало тражити. Уз то, у слободно вријеме дријевски трговци су се окупљали на неком мјесту поред ријеке, гдје су сједили или шетали.[172]

Како је већ наглашено, у центру Дријева, на тргу, налазила се црква. Подсјећамо да постојање средњовјековне цркве Светога Првомученика Стјепана, коме је и данас посвећена црква у Габели, наши извори не потврђују. Али се у дубровачкој архивској грађи доста рано јављају вијести о цркви Светог Вида. Тако се раније претпоставке да је њено подизање у вези са пожаром у коме су 1396. страдала Дријева и мишљење да се она први пут јавља тек 1405. године[173] данас већ не могу прихватити. У ствари, за њу се знало много прије. Већ у октобру 1367. двојица Задрана су се обавезала неким трговцима да ће им довести по један товар соли „in Narento ad ecclesiam Sancti Vidi de Narento",[174] а 23. јула 1396. Радојко Раколевић оставио је својим тестаментом 5 перпера за пјевање мисе у дријевској цркви Св. Вида.[175] Истина, не каже се да је то била баш она, али је у споменутом пожару (1396) нека црква у Дријевима била оштећена. Зато је у Дубровнику било одлучено да се тамошњим трговцима даде 10 перпера као помоћ за њен поправак.[176] Исто тако, неку казну у износу од 150 перпера Жоре Бокшић је морао уплатити „у корист обнављања цркве у Дријевима".[177] Други пут, али много доцније, када је у Дубровнику давана помоћ у те сврхе, изричито се наглашавало да се ради о поправљању цркве Св. Вида.[178] Дубровчани који су живјели и умирали у Дријевима, као и домаћи трговци, остављали су за спас душе бројне поклоне локалним црквама. Они су највећу пажњу поклањали управо цркви Св. Вида. Својим опорукама оставили су јој: Милош Зуготић 16 и Доброслав Вукосаљић 6 перпера, те Раковац Прибиловић један двоструки свијећњак и 3 перпера, а Богић Сладеновић 20 перпера да се купи калеж, те Гојсав Орловић звани Петановић један појас да се прода и од добијеног новца два дијела да се дају цркви у Љубушком, а трећи Св. Виду.[179] Многи од њих — Остоја Радосалић, Дабижив Јуначковић, Радојко Добровоевић, Радоња Радосалић и Радоња Миљахнић — намијенили су истој цркви износе од неколико гроша до 15 перпера да се за спас њихових душа или чланова њихове породице одрже мисе.[180] Најдарежљивији међу њима био је Бураћ Радетић који је за поклон цркви Св. Вида оставио 80 дуката, уз то и 20 дуката за одржавање мисе на Светога Борђа.[181] Извјесно вријеме послије тога двојица трговаца, Радивој Станьевић и Стојмир Прибиловић, као прокуратори те цркве, подигли су у Дубровнику речених 80 дуката у њено име.[182] Поред новца, који су најчешће остављали, неки трговци су завјештали и своје куће цркви Св. Вида. У њима су се касније, изгледа, настањивали мјесни свештеници (капелани).[183]

Осим цркава Св. Стјепана и Св. Вида, у Дријевима је постојала и црква Св. Марије. Познати дубровачки трговац Станихна Сладеновић је својим тестаментом, писаним 15. августа 1434. у

Дријевима, оставио „a sancta Maria a Narente" 1 перпер, а својим синовима задао у аманет да из остављене им заоставштине треба да уреде „la chiesa di sancta Maria a Narente" и на крају још даровао огртач, црни мантил, горњи дио одјеће од ченде, весту постављену кожом дивље свиње и појас од сребра „per renovacion della chiesa".[184] Истој цркви је 1443. за спас душе и Бурав Брајановић оставио 2 перпера, а двадесетак година доцније нека Милхна 6 гроша.[185]

Судећи према тим и сличним подацима, црква Св. Марије није била тако омиљена код житеља на Неретви као она Св. Вида. Отуда је вјероватније да се подаци о цркви на главном тргу Дријева односе на цркву Св. Вида, а не на цркве Св. Марије и Св. Стјепана, коју дубровачки извори и не спомињу.

Велика је, дакле, заслуга дубровачких и домаћих трговаца у процесу урбанизације Дријева. Они су, у ствари, подизали куће за становање и отварали радње и дућане, свратишта и гостионице. Уз то су својим прилозима одржавали и обнављали локалне цркве, понекад чак подизали и надгробне споменике. Тако је Палко Медоевић дао да се сагради споменик у вриједности од 8 перпера и постави „in luogo donde e soterado lo corpo de la mia madre a Narente",[186] што, без сумње, говори и о постојању локалног гробља у Дријевима.

Дријева су имала и луку за пристајање бродова. Тако се средином 1403. Михоје Пињат обавезао Венецијанцу Јовану Салимбене да ће му довести товар соли из Валоне у Неретву, „ad portum" и тамо је истоварити.[187] У вези с размјеном робе која је на тај начин стизала у Дријева стварала се и потреба за њеним царињењем. Зато се у близини луке морала формирати царина. Из податка да су тројица трговаца узели со са лађе која је била „soto la gabella di Narente" и против прописа је донијели „nello borgo",[188] јасно је да се дријевска царина налазила изван ужег центра града. То се поклапа и са чињеницом да ни лука није могла бити баш у самом мјесту, већ је, вјероватно, била смјештена барем мало изван њега. Царина у Дријевима је представљала дрвеном оградом или плотом ограђен простор. Почетком априла 1429. одобрено је управнику царине сер Влахи Бунићу да из општинских средстава може потрошити до 10 перпера „ad aptandum sepe pro obor circa gabellam de Narente",[189] а у прољеће 1437. наређено је цариницима у Неретви да „ex denarys rationis tocius gabelle" морају дати локалним судијама 15 перпера „in auxilio sepis sive plod fiende circumcirca gabellam Narenti".[190] На том дрвеном обору постојале су двије капије, од којих је, вјероватно, једна служила за улаз, а друга за излаз из царине. Тако се маја 1423. жалио Петар Примовић, цариник војводе Сандаља, на судије и трговце, који су наоружани „con scudi e spade e freze e lanze" заједно са женама, вичући и бацајући се камењем, навалили на царину и „rompeseno di obor porte due".[191] Поред те од дрвета сграђене ограде око царине се спомиње и потпорни зид.[192] Вје-

роватно се радило о неком вањском каменом утврђењу на коме је био подигнут дрвени плот. Унутар царине у Дријевима била је смјештена зграда царинарнице. У мало прије споменутом нападу наоружани трговци и судије су по ноћи ишли „contro la casa de la gabella" и, пошто су претходно разбили њена троја врата, продрли су унутра.[193] Можда је баш у вези с тим и нешто доцније одобрење официјалима дријевске царине да могу „aptare facere et reparare domum gabelle Narenti".[194] Уз царинарницу се, изгледа, с једне њене стране, налазио приграђен магазин за со, направљен од дрвених дасака.[195] Међутим, он је, како се чини, послије закупа Сандаљевог дијела царине од дубровачке владе, постао тијесан да би могао примити сву со која је тамо била довожена. Због тога су Дубровчани узимали и неке куће у закуп и остављали је у њима,[196] а средином октобра 1429. слали су мајсторе на Неретву да, на трошак царине, сагради „unam domum pro locationem salis".[197] Таквих магазина је, по свему судећи, с временом настало и више, и то различитих величина, од којих се често спомињу они мањи.[198] Дрвена грађа, употребљавана за њихову градњу, није, разумије се, могла бити никаква гаранција да у данима поплаве вода неће улазити у те магазине. О томе свједоче и инструкције официјалима неретљанске царине: прво, да виде и испитају шта им се учини потребним урадити за премјештање и спашавање соли смјештене у царини[199] и, друго, да установе да ли је „lacqua che entro nele case della sal ha fatto alguno danno et quanto danno".[200] У томе, свакако, треба тражити и разлоге честим владиним одобрењима службеницима у царини да од новаца царине могу трошити од 20 до 100 перпера „in faciendo reaptare magazenos dicte gabelle ubi sal reponitur",[201] те пошиљкама разнога материјала, као „agutos circa 6.000", потребног за извођење предвиђених послова.[202]

Због нездравог мочварног терена и рђавог ваздуха, те честих контаката са трговцима који су стизали из појединих далматинских кугом заражених мјеста, а вјероватно и неких нехигијенских разлога у самом мјесту, таласи епидемије куге су у неколико наврата захватали Дријева.[203] Зато су појединци 1403. напуштали неретљански трг „timore infirmitatis februm",[204] док су нешто доцније у њему били и посебни службеници који су се, у вријеме куге, сами или заједно са локалним судијама, бринули о зарази и предузимали потребне мјере здравствене заштите.[205]

На основу овог излагања постепено се, дакле, одражавају контуре насеља у Дријевима, са тргом у средини и бројним кућама трговаца, њиховим радњама и дућанима, коначиштима и гостионицом около њега, те луком, царинарницом и магазинима соли, издвојеним мало од ужег центра града. Тамо су и три цркве које, заједно са локалним гробљем, указују на развијеност насеља и дају му печат извјесне стабилности.

Напомене

[1] C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Wien 1922; N. Cambi, Античка Нарона — урбанистичка топографија и културни профил града, Долина ријеке Неретве од претхисторије до раног средњег вијека, знанствени скуп, Метковић, 4—7. листопада 1977, 127—150.

[2] М. Динић, Трг Дријева и околина у средњем веку, Годишњица Николе Чупића (ГНЧ), XLVII, Београд 1938, 110.

[3] Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина, посебно издање СКА, књига LXVII, Београд 1928, 324, 327.

[4] Luca provincia ab utroque latere Narente. F. Miklošić, Monumenta Serbica, Vindobonae 1858, 386.

[5] М. Динић, Вести Еберхарда Виндекеа о Босни, Југословенски историски часопис (ЈИЧ), I, Београд 1935, 363.

[6] L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter, München und Leipzig 1914, 426.

[7] М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, Сарајево 1957, 80.

[8] М. Динић, Трг Дријева, 111; М. Вего, Прилог топографији средњовјековне Херцеговине, Гласник Земаљског музеја (ГЗМ), XII, Археологија, Сарајево 1957, 272—273.

[9] Д. Р. Јерковић, Оток Осињ на ушћу Неретве (каштел и црква са самостаном на њему), Календар „Напредак", Сарајево 1942, 155.

[10] К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, Зборник К. Јиречека, I, Београд 1959, 292.

[11] Тако се почетком 1405. Марин Бунић обавезао Марући, удовици Жоре Бокшића, да ће у име њеног сина Николе довести из Валоне барку соли »ad Usinum si poterit iverit ad flumen Narenti cum dicto caricho«, а у случају да се »aqua fluminis non levaret«, Никола је пристао да ће ту со допремити на свој трошак у Дријева. Historijski arhiv Dubrovnik (HAD), Diversa Cancelarie (Div. Canc.) XXXV, fol. 139, 7. I 1405.

[12] Historijski arhiv Dubrovnik, Diversa Notariae (Div. Not.) XIV, fol. 45', 17. II 1429; 61', 8. II 1429; XVII, fol. 224', 21. III 1432; XIX, fol. 175, 6. I 1435; 226', 6. IV 1436; XX, fol. 238', 16. V 1436; 263, 28. VI 1436; 263', 28. VI 1436; XXII, fol. 42'—43, 13. VI 1438.

[13] Приликом доношења уредбе о уређењу дријевске царине, 18. јануара 1429, за двојицу изабраних цариника је, између осталог, одлучено »e se de bisogno fosse andare a Usigno a scarchare et vendere sale in comerchio«. Historijski arhiv Dubrovnik, Consilium Maius (Con. Mai.) IV, fol. 16', 18. I 1429.

[14] М. Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968, 181.

[15] С. Златовић, Франовци и хрватски пук у Далмацији, Загреб 1888 41. и Д. Р. Јерковић, Оток Осињ на ушћу Неретве, 158.

[16] С. Златовић, Франовци и хрватски пук, 41—45.

[17] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма (ССПП) I/1, Београд—Сремски Карловци, 1929, 50, бр. 54, 22. I 1333.

[18] Исто, 45, бр. 52, 15. II 1333. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 111 и В. Атанасовски, Пад Херцеговине, Народна књига, Историјски институт у Београду, 1979, 74.

[19] К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници, 292, нап. 264.

[20] »...de respondendo cesnigero Ismaeli oratori voyvode Camsabeghi et sibi ostendendo privilegium qualiter Posredgniza est nostra«. Historijski arhiv Dubrovnik, Consilium Rogatorum (Con. Rog.) XXI, fol. 138, 10. X 1471; 141, 14. X 1471. Упор. В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 75—76.

[21] Љ. Стојановић, ССПП I/2, Београд—Сремски Карловци 1934, 277—280, бр. 873; 8. II 1472. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 112. и В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 76—77.

[22] »...de desfaciendo castrum de Posredgniza«. Con. Rog. XXI, fol 191, 25. II 1472.

[23] Види о томе: В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 77—78.

[24] »...de scribendo dicto fratri Augustino, ut dictum est, et si infra dies octo a die qua acceperit literas nostras, non abduxerit dictas domos a Posredgniza, committi debeat comiti nostro Stagni, quod transacto dicto termino subito mittat ad faciendum levare de Posredgniza dictas domos«. Con. Rog. XXI, fol. 49', 3. VIII 1473; »...de scribendo cherzech Vlatcho pro domo que dicitur per ipsum construi super nostro terreno Posredgnize magne«. Con. Rog. XXI, fol. 146', 10. XI 1474. Упор. В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 94 (нап. 67), 101.

[25] Тако се већ 15. марта 1466. спомиње »Paulus comes de Pocitegl et de Posredgniza« (Con. Rog. XIX, fol. 23). По мишљењу В. Атанасовског, Угри се нису учврстили у Посредњици ни послије пада Почитеља под Турке 1471. године (Пад Херцеговине, 141, нап. 123).

[26] Види о томе: Д. Р. Јерковић, Двије старе тврђаве на ушћу Неретве (Брштаник и Кош), Календар „Напредак", Сарајево 1941, 187—188; М. Динић, Трг Дријева, 113; И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952, 197, 212. и В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 140.

[27] Книнском бискупу Николи који се налазио на Локруму био је крајем новембра 1481. упућен Бартол Качић да преговара »pro castello Chos et aliis«. Con. Rog. XXIV, fol. 32, 21. XI 1481.

[28] В. Боровић, Хисторија Босне, Београд 1940, 595.

[29] Con. Rog. XXIV, fol. 37', 4. XII 1481; 71, 9. IV 1482; 122, 19. XII 1482; 164', 9. IV 1483; 206, 27. XI 1483; 227, 6. III 1484; 233, 24. III 1484; 244, 4. V 1484; 256, 6. VII 1484; 271, 16. X 1484; Con. Rog. XXV, fol. 55, 25. VIII 1485; 67, 10. XI 1485; 84, 21. II 1486. и даље. Упор. М. Динић Трг Дријева, 112—113. и В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 141.

[30] Током 1484 (Con. Rog. XXIV, fol. 244, 4. VI 1484) и 1488. године (Con. Rog. XXV, fol. 259', 24. VII 1488; 261', 30. VII 1488; 267, 25. IX 1488; 267', 27. IX 1488) угарској посади у Кошу стизала је извјесна помоћ чак и од напуљског краља. Упор. В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 141.

[31] Аркив за повјестницу југославенску, књига V, Загреб 1859, 55. Упор. К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници, 293, нап. 267; Д. Р Јерковић, Двије старе тврђаве на ушћу Неретве, 129—130; Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине (ГДИБиХ), година XXI—XXVII, Сарајево 1976. 39. Кош се посљедњи пут спомиње као мађарски у јулу 1490, три мјесеца послије Корвинове смрти. М. Динић, Трг Дријева, 113.

[32] Први је то мишљење изнио К. Јиречек у студији Трговачки путеви и рудници, 293, а касније су га прихватили: В. Боровић, Краљ Твртко I Котроманић, Београд 1925, 51; М. Динић, Трг Дријева, 117—118; М. Гецић, Дубровачка трговина сољу у XIV веку, Зборник Филозофског факултета, III, Београд 1955, 96, 99, 150. и други.

[33] Д. Р. Јерковић, Двије старе тврђаве на ушћу Неретве. 183—191; В. Маринковић, Брштаник, Историјски часопис, 2, Београд 1956, 91—93; Б Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 37—39.

[34] М. Орбин, Краљевство Словена, 152.

[35] Giaccomo di Pietro Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa Venezia 1605, 65.

[36] И. Руварац, Три додатка к расправи „Бановање Твртка бана (1353—1377)", ГЗМ, VI, Сарајево 1894, 614.

[37] Д. Р. Јерковић, Двије старе тврђаве на ушћу Неретве. 184.

[38] М. Динић, Одлуке већа Дубровачке Републике, II, Посебно изд. САНУ. Београд 1964, 112, 3. I 1385. Упор. В. Маринковић. Брштаник. 92—93. и Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 40.

[39] »... ad forum sub castro Brostanik Sancti Michaelis appelatum«. Ј. Радоњић, Дубровачка акта и повеље, Посебно издање СКА, I/1, Београд 1934, 178—179; J. Gelcich — L. Thalloczy, Diplomatarium Ragusanum. Budapest 1887, 107. Упор. М. Гецић, Дубровачка трговина сољу у XIV веку, 39.

[40] С. Ћирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 168.

[41] К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници, 293, нап. 267. и Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 41.

[42] »... de includendo in dicta crida quod omnes habitantes in dicto mercato cives Ragusii et qui appellant pro civibus et volunt esse hobedientes mandatis Ragussi debent se scribi facere per iudices Berstanichi et quod dicti iudices illorum qui se scribent nomina nobis scribant et similiter nobis scribant nomina illorum qui se non scribant et se tractant pro civibus Ragusii«. Historijski arhiv Dubrovnik, Reformationes (Ref.) XXIX, fol. 91, 7. III 1392. Упор. Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 47. и Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, Сарајево 1978, 51.

[43] В. Маринковић, Брштаник, 93.

[44] Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 47.

[45] И. Митић, Конзулати и конзуларна служба старог Дубровника. Хисторијски институт ЈАЗУ, Дубровник 1973, 47; Исти, О дубровачким конзулима на Балкану, Balcanica VI, Београд 1975, 70—71; Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 240.

[46] »Novach Lupslalich, Pribillus Usinovich, Bogoslavus Poccatlovich in Minori consilio... facti fuerunt iudices in merchato Berstanichi.« Ref. XXX, fol. 38', 27. III 1392. Упор. Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 47, нап. 73.

[47] Ref. XXIX, fol. 91, 7. III 1392.

[48] Д. Ковачевић, Жоре Бокшић, дубровачки трговац и протовестијар босанских краљева, ГДИБиХ, година XII, Сарајево 1962, 304.

[49] »... de scribendo Zore de Bochsa placilitur et bonis verbis quod ipse velit consentire quod forenses non possint merchari cum forensibus in Brstanicho prout consenserunt alli forenses gabelloti. In acusam quod non vellet ab hoc consentire quod ipse omnio veniat Ragusius«. Ref. XXIX fol. 98', 8. VIII 1392. Упор. Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 47—48.

[50] Види: Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 47.

[51] »... de precipiendo dicto Zore et aliis civibus nostris habitantibus et tenentibus domos in Berstanicho et Posrinica quod debeant destruere dictas domos suas sub pena ducatorum mille«. Ref. XXX, fol. 84, 17. XI 1395. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 118; Д. Р. Јерковић, Двије старе тврђаве на ушћу Неретве, 186; Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 48; Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 51.

[52] J. Gondulae, Chronica Ragusina Junii, Restii, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXV, Загреб 1893, 208. Упор. Д. Р. Јерковић, Двије старе тврђаве на ушћу Неретве, 186—187. и Б. Тошић, Брштаник у средњем вијеку, 48.

[53] Види: В. Маринковић, Брштаник, 92.

[54] М. Орбин, Краљевство Словена, 181.

[55] Види о томе коментар С. Бирковића (М. Орбин, Краљевство Словена, 357).

[56] Д. Р. Јерковић, Двије старе тврђаве на ушћу Неретве, 189.

[57] Giaccomo di Pietro Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa, 23.

[58] Div. Canc. XXXV, fol. 47', 30. I 1404. Упор. Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 51, нап. 118.

[59] Види нап. 31.

[60] Div. Canc. XXVI, fol. 129, 5. XI 1387.

[61] Con. Rog. III, fol. 288', 6. II 1426. Упор. М. Динић, Трг Дријева. 113, нап. 4. и И. Смољан, Неретва, Загреб 1970, 323.

[62] J. Gelcich, Monumenta Ragusina, Libri Reformationum III, Загреб 1895, 241, 30. XII 1363; 244, 16. I 1364; IV, Загреб 1896, 30, 10. X 1364.

[63] М. Динић, Трг Дријева, 113. и И. Смољан, Неретва, 324.

[64] »... in la villa Desna«. Historijski arhiv Dubrovnik, Lamenta de foris (Lam. de for.) V (посебан прилог) ad fol. 186', 10. X 1424.

[65] К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници, 292—293. и М. Динић, Трг Дријева, 114.

[66] Historijski arhiv Dubrovnik, Consilium Minus (Con. Min.) XXII, fol. 229, 9. V 1485; Con. Rog. XXV, fol. 28', 9. V 1485; 93, 15. IV 1486; 124, 14. X 1486. и даље. Упор. Б. Храбак, Производња и продаја соли у Херцег-Новом и односи с Дубровником у вези с тим (1482—1538), Бока, 8, Херцег-Нови 1976, 71—76; М. Динић, Трг Дријева, 114; В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 142—143.

[67] »...de mittendo ser Antonio Stulich ad axcusandum nos apud sanzachum pro causa gabelle de Clech derobate per illos de Chos et per illorum de Schardona«. Con. Rog. XXV, fol. 171', 7. VI 1487. Упор. В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 143.

[68] Љ. Стојановић, ССПП I/2, 369, бр. 975 (1490, концем марта).

[69] Б. Храбак, Производња и продаја соли у Херцег-Новом, 76—81.

[70] М. Динић, Трг Дријева, 115.

[71] М. Динић, Земље херцега Светога Саве, Глас САН CLXXXII, Београд 1940, 189.

[72] Зато је дато овлашћење дубровачком кнезу и његовом Малом вијећу »respondendi litere voyvode Stephani supra petitionem quam facit pro tributo castri Radivoevichi lecte in presenti consilio... et scribendi gabellotis nostris superinde«. Con. Rog. VI, fol. 76', 13. VII 1439.

[73] »...de scribendo gabellotis nostris Narenti quod in facto introitus debendi castro de Vratar sequi debeant ut fuit per elapsum. Et similiter scribendi superinde voyvode Stipano«. Con. Rog. VII, fol. 79', 19. VII 1439. Упор. С. Бирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба, Београд 1964, 38, нап. 102.

[74] Ф. Миклошић, Monumenta Serbica, 378, 12. VIII 1434. Упор. М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 134.

[75] Љ. Стојановић, ССПП I/2, 134, бр. 713, 25. III 1452.

[76] Види: М. Динић, Земље херцега Светога Саве, 189.

[77] Lam. de for. IV, fol. 389', 17. I 1422.

[78] М. Динић, Трг Дријева, 114. и И. Смољан, Неретва, 322.

[79] Љ. Стојановић, ССПП I/1, 411—412, бр. 419, 6. IV 1399.

[80] На крају VIII књиге Lam. de for. у Дубровачком архиву налази се, на једанаест страна, читава документација о једном спору пред дубровачким судом, а на омоту је забиљежено: „Процес против Влахоте Хранковића због кријумчарења соли у Дријевима". Пошто ти документи нису нумерисани, ми смо их, по принципу њиховог хронолошког настајања, поредали и означили арапским бројевима од 1. до 11. (Ово што се наводи у цитату узето је са стр. 3.)

[81] Historijski arhiv Dubrovnik, Lettere e commissioni di Levante (Lett. di Lev.) XIV, fol. 183, 3. III 1456. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 115—116. и С. Бирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба, Београд 1964, 237.

[82] »...como audiray che agionga Dobre a Sfiete tanto se ello ti mandare clamando, quanto se no, debbi gire a Sfiete«. Ј. Тадић, Писма и упутства, I/1, Београд 1935, 302—303, бр. 282, 2. IV 1375.

[83] М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 113.

[84] Lett. di Lev. XIV, fol. 140', 15. V 1454. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 139.

[85] Тако се у пролеће 1427. Крајнић Милковић, влах из катуна Обрада Љубевића, обавезао Луки Соркочевићу и Петру Лауренцијa Соркочевића да ће им пренијети 40 товара тканине »de loco dicto Necragna usque ad locum dictum Vrabaç«. Div. Canc. XLIV, fol. 138', 4. V 1427. Упор. М. Динић, Дубровачка средњовјековна каравански трговина. ЈИЧ III, Београд 1937, 130. и Исти, Трг Дријева, 117.

[86] У вези с неким прекршајем који је учинио влада је почетком априла 1497. Жори наређивала »che luy ne altri per luy non debia tener alguna gabella de pareçi de Narente ad alguno Raguseo salvo alo pareço de Necragne grossi duo de salma cavalo et de salmer uno grosso possa tener dele cose de Ragusini«. Ref. XXX, fol. 63, 2. IV 1397.

[87] Div. Canc. XXXV, fol. 235, 2. XI 1405. Упор. М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 79. и Исти, Прилог топографији средњовјековне Херцеговине, 269.

[88] Lett. di Lev. XIV, fol. 140', 15. V 1454. За то је знао и Јуније Рестић (Chronica Ragusina, 344).

[89] Lam. de for. VIII, из документације о процесу против Влахоте Хранковића због кријумчарења соли у Дријевима на стр. 1, 3. и 5.

[90] На истом мјесту, стр. 1, 3. и 10.

[91] Con. Rog. XIII, fol. 8, 12. V 1452. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 116; М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 41; С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача, 180.

[92] Lett. di Lev. XV, fol. 100—101, 12. VI 1452; 103, 3. VI 1452; Con. Rog. XIII, fol. 31', 14. VI 1452. Упор. С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача, 180.

[93] Lett. di Lev. XV, fol. 97, 26. VI 1452. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 116.

[94] Con. Rog. XIII, fol. 17, 24. V 1452; 24, 4. VI 1452; Lett. di Lev. fol. 100—101, 12. VI 1452. Упор. С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача, 180—181.

[95] C. Patsch, Zur Geschichte un Topographie von Narona, 1—5. и М. Динић, Трг Дријева, 116—117.

[96] Ш. Љубић, Листине о одношајим између јужнога Славенства и Млетачке Републике, књ. III, ЈАЗУ, Загреб 1872, 143, 16. VII 1349. Упор. К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд 1978, 227.

[97] L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Serbiens und Bosniens, 17. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 117.

[98] С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача, 190.

[99] L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Serbiens und Bosniens, 361, 379. и 389. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 118. и М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 91.

[100] Види о томе: В. Боровић, Хисторија Босне, 580. и В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 13, 24, 30.

[101] М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 91. и С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача, 265.

[102] О свему томе види: И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, 180. и В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 73.

[103] В. Боровић, Хисторија Босне, 591.

[104] »...de sucurrendo castro de Pocitegl«. Con. Rog. XXI, fol. 126, 1. IX 1471; »...de sucurrendo castro de Pocitegl quod obsidione cingitur«. Con. Rog. XXI, fol. 127. 16. IX 1471. Упор. В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 73—74.

[105] »...de donando nuncio voyvode Camsabeghi qui altulit de Pocitegl amisso«. Con. Rog. XXI, fol. 128, 20. IX 1471.

[106] В. Атанасовски, Пад Херцеговине, 74.

[107] C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, 1. i N. Cambi, Античка Нарона, 127—128.

[108] C. Patsch, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922, 1. и даље.

[109] М. Динић, Трг Дријева, 119.

[110] »...in fluvio dicto Norin«. Lam. de for. V, fol. 143, 22. III 1423. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 119. и Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, ГДИБиХ, година XXI—XXVII, Сарајево 1976, 35.

[111] М. Динић, Трг Дријева, 110.

[112] Div. Canc. LXII, fol. 172, 16. XI 1450.

[113] Div. Not. LXV, fol. 65, 9. I 1466.

[114] Div. Canc. LXXII, fol. 114, 23. V 1465.

[115] К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници, 293, нап. 1.

[116] Ђ. Трухелка, Државно и судбено устројство Босне у доба прије Турака, ГЗМ, XIII, Сарајево 1901, 76, 77, 82; М. Динић, Трг Дријева, 110, 118, 119; Исти, Дријева, Енциклопедија Југославије, Загреб 1958; В. Боровић, Хисторија Босне, 7; Х. Крешевљаковић—Х. Капидић, Стари херцего-

вачки градови, Наше старине, II, Сарајево 1934; Х. Шабановић, Босански пашалук, постанак и управна подјела, Дјела Научног друштва БиХ, XIV, Сарајево 1959, 160, 163. и други.

[117] Д. Р. Јерковић, Габела (Прилог повијести доње Неретве), Календар „Напредак", Сарајево 1940, 3—4; Х. Хасандедић, Задужбине Чејвана кетходе у Херцеговини, Прилози Оријенталног института у Сарајеву, Сарајево 1955, 282; М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 35—36; Исти, Прилог топографији средњовјековне Херцеговине, 265.

[118] Љ. Стојановић, Српски родослови и летописи, Гласник Ученог друштва, књ. 53, Београд 1883, 30—31.

[119] P. Garzoni, Istoria della republica di Venezia in tempo della sacra lega, 1, Venezia 1712, 553. Упор. К. Јиречек, Историја Срба, II, 124, нап. 13.

[120] К. Драгановић, Tobožnja »Stjepanska biskupija — Ecclesia Stephanensis« u Hercegovini, Croatia Sacra, Архив за црквену повијест Хрвата, година 4, Загреб 1934, 29—58; Д. Р. Јерковић, Опатија Св. Стјепана у Габели, Врхбосна, Сарајево 1942, бр. 3-4, 83—87.

[121] Historijski arhiv Dubrovnik, Testamenta Notariae (Test. Not.) XII, fol. 98', 15. VIII 1434; Test. Not. XIII, fol. 158, 24. IV 1443; Test Not. XVIII, fol. 68, 10. XII 1463. Упор. Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 33.

[122] Херцеговина прије сто година или шематизам фра Петра Бакуле, с латинског оригинала из године 1867. превео др фра Венцел Косир, Мостар 1970, 91—95.

[123] М. Динић, Из Дубровачког архива, III, Београд 1967, 173, бр. 342, 28. IV 1415.

[124] Види нап. 86. и 88.

[125] Б. Храбак, Производња и продаја соли у Херцег-Новом, 78.

[126] Узето из споменуте документације о процесу против Влахоте Хранковића због кријумчарења соли у Дријевима (Lam. de for. VIII) са стр. 1, 2. и 4.

[127] Д. Р. Јерковић, Габела, 3—4.

[128] Х. Хасандедић, Задужбине Чејвана кетходе у Херцеговини, 282; М. Вего, Насеља средњовјековне босанске државе, 35—36; Исти, Прилог топографији средњовјековне Херцеговине, 268.

[129] Е. Челеби, Путопис (Одломци о југословенским земљама), Сарајево 1979, 465.

[130] Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају 34—36.

[131] Test Not. IX, fol. 74, 17. X 1405; Test. Not. XI, fol. 63, 22. IV 1422; 200, 2. IV 1429; Test. Not. XII, fol. 47, 28. X 1432; 151, 14. XI 1431; Test. Not. XIII, fol. 170, 21. II 1440; 183, 10. II 1444; Test. Not. XVIII, fol. 94', 3. XI 1464. и даље. Упор. Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 31—32.

[132] К. Јуришић, Католичка црква на биоковско-неретванском подручју у доба турске владавине, Загреб 1972, 58.

[133] Енциклопедија ликовних умјетности, 4, Загреб 1966, 521.

[134] М. Филиповић, Померање привредно саобраћајних средишта на доњем току Неретве, Географски преглед, св. XIII, 1969, Географско друштво БиХ, 22—23. и Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 34.

[135] »Tunc zopulus ipse submersus est in fluvio dicto Norin«. Lam. de for. V, fol. 143, 22. III 1423. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 119, нап. 1. и Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 35.

[136] К. Јиречек, Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља, Зборник К. Јиречека, I, 464—493.

[137] В. Вулетић-Вукасовић, Средњовјековни печат Вида (Нароне), ГЗМ, III, Сарајево 1891, 306.

[138] М. Вего, Прилог топографији средњовјековне Херцеговине, 270.

[139] Види нап. 79.

[140] К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници, 293, Такво Јиречеково мишљење се и касније заступало и још увијек се заступа у литератури:

Д. Р. Јерковић, Габела, 4; М. Динић, Трг Дријева, 141; Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 30; Д. Тошић, О дријевској царини, Прилози Института за историју у Сарајеву, бр. 16, год. XV, Сарајево 1979, 189—190.

[141] У Дубровнику је 7. марта 1408. било одлучено да се не одговара на писма трговаца из Дријева »de castro nec de aliquo laborerio«. Ref. XXXIII, fol. 237, 7. III 1408.

[142] Ш. Љубић, Листине о одношајих између јужнога Славенства и Млетачке Републике, књ. VIII, Загреб 1886, 85, 2. IV 1421. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 142; Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 34; Б. Тошић, О дријевској царини, 189.

[143] Такви писмени позиви „на тргу Наретве" били су уручени Станихни Сладеновићу и Влакуши, сину Радослава Обуганића. Lett. di Lev. IX, fol. 187, 29. VIII 1423; Lett. di Lev. XI, fol. 146', 16. II 1425.

[144] Поново је Станихни Сладеновићу био предан позив на суд »in platea Narenti« (Lett. di Lev. IX, fol. 187', 24. VIII 1423), а Влахота Зуготић је био нападнут док је ишао »per piaza Narente«. (Lam. de for. VI, fol. 163, 10. X 1425).

[145] Lett. di Lev. IX, fol. 41', 6. XI 1424; 130, 27. V 1426.

[146] Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 266.

[147] Lam. de for. XXII, fol. 160, 5. IX 1449. Упор. Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 30. и Иста, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 266.

[148] Вукна, жена Марка Босанића, из Дријева жалила се на локалне судије да су силом ушли у њену кућу и однијели неке ствари док је она ишла »in burghum Narente«. Lam. de for. IX, fol. 40, 30. IV 1432.

[149] Lett. di Lev. XIV, fol. 28, 31. V 1450; 47, 20. XI 1450; Lett. di Lev. XV, fol. 103, 3. VI 1452. Упор. С. Бирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача, 101.

[150] Div. Canc. V, fol. 92', 29. XI 1313; Div. Canc. XIII, fol. 33', 4. X 1341; 43', 12. X 1341; Div. Canc. XXI, fol. 25', 1. II 1367; 125, 2. IX 1367; Lett. di Lev. III, fol. 45, 21. IV 1382; Div. Canc. XXVII, fol. 41, 4. X 1387; Div. Canc. XXXIII, fol. 115, 1. VII 1398; Historijski arhiv Dubrovnik, Sententia Cancelariae (Sent. Canc.) IV, fol. 174, 12. XII 1404; Ref. XXXIII, fol. 139', 6. III 1410; Lett. di Lev. V, fol. 62', 22. VI 1407; Historijski arhiv Dubrovnik, Lamenta de intus (Lam. de int.) I, fol. 97', 3. VI 1405; Test. Not. IX, fol. 81, 27. XI 1406; Test. Not. XI, fol. 69, 22. IV 1422; 104', 6. V 1424; Historijski arhiv Dubrovnik, Liber dotium (Lib. dot.) III, fol. 21, 14. XII 1425; Sent. Canc. VIII-a, fol. 85, 25. V 1429; Div. Not. XVI, fol. 14, 14. VI 1430; Test. Not. XI, fol. 200, 2. IV 1429; Test. Not. XIII, fol. 170, 21. II 1444; Test. Not. XII, fol. 98', 15. VII 1434; Test. Not. XXII, fol. 23', 15. V 1465. и даље. О кућама у Дријевима види и: К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници, 293; М. Динић, Трг Дријева, 41; Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 30, 33; Иста, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 265—268.

[151] Тако су Радоња и Гојко Милишићи, трговци из Дријева, направили дрвену кућу покривену шиндром на терену који су купили новцима сер Мартола Бинчулића од неког Богића Гојнића из Дријева (Div. Canc. XXXIII, fol. 115, 1. VII 1398), док је Обрад Радулиновић узео на име дуга неки терен Стјепанела Војихнића послије његове смрти, на коме се налазила кућа. Sent. Canc. IV, fol. 174, 12. XII 1404.

[152] Илија Болиновић је обећао дати Херну Замањићу дрвене грађе у вриједности од 18 перпера за подизање куће у Дријевима. Div. Canc. XXI, fol. 142', 16. XI 1367; Храниша Продашић и Радослав Обрадовић продали су једну своју дрвену кућу која је »posita in mercato de Narente« за 10 перпера. Div. Canc. XIII, fol. 33', 4. X 1341; Исто тако Илија, капар, је продао једну своју дрвену кућу у Дријевима за 7 перпера. Div. Canc. XIII, fol. 35, 12. X 1341; Налко Радовановић је издао робаку Росину Голојевићу своју дрвену кућу у Дријевима под кирију, за што му се

овај обавезао плаћати по 26 гроша мјесечно док у њој остане. Div. Canc. V, fol. 92', 29. XI 1313.

[153] Ref. XXX, fol. 124. 29. I 1396. Упор. Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 32.

[154] Sent. Canc. IV, fol. 174, 12. XII 1404; Div. Canc. XXXVI, fol. 41', 26. III 1406; 44, 16. IV 1406; 47, 25. IV 1406; 47', 26. IV 1406; 52, 14. V 1406; 53', 15. V 1406; Sent. Canc. VIII-a, fol. 85, 25. VI 1429.

[155] Lett. di Lev. XIV, fol. 28, 31. I 1450. Упор. С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача, 104.

[156] Ref. XXXI, fol. 118', 3. VIII 1398.

[157] Ref. XXXI, fol. 120, 6. IX 1398. Упор. Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 31.

[158] Ref. XXXI, fol. 123', 5. XII 1398.

[159] Крајем 1398. било је одобрено Вукашину Милатковићу из Дријева да му тамошњи трговци могу дати »de chupis eorum domorum discopertis in Narento quot erunt ei opportuni pro uno domo fienda extra mercatum Narenti usque ad quantitatem IIIM cuporum et non plus«. Ref. XXXI, fol. 41, 23. XII 1398.

[160] Div. Canc. XIII, fol. 33', 4. X 1341.

[161] Радослава, кћерка покојног Петка а удовица покојнога Ивана, вицекнеза из Брена, препустила је Марку Баусовићу кућу коју држи у посједу речени Марко у Дријевима »penes Milutinum Preglia sive Rusoevich et penes Radoe Miladinovich«. Div. Not. XVI, fol. 234, 14. V 1430.

[162] Ова двојица су продали једну своју древну кућу »positam in foro Narente iuxta domum Radoslavum Dobrich« некоме Стојку, продавцу, за 15 перпера. Div. Canc. XXI, fol. 25, 1. II 1367.

[163] Div. Canc. XXXIII, fol. 115, 1. VII 1398.

[164] »...in statione mea in Narento«. Historijski arhiv Dubrovnik, Liber malificiorum (Lib. mal.) I, fol. 111', 19. VI 1350.

[165] »...de la roba zoche ho in la botega«. Test Not. XIV, fol. 11. 15. XII 1445.

[166] »...habemus in Narento prope ecclesiam unam stationem adaffictum ubi vendebemus oleum et alio... venit ad stationem dicti Pripchi quam habet«. Lett. di Lev. III, fol. 71', 17. V 1383. Упор. Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 269.

[167] Lett. di Lev. IX, fol. 184', 19. VII 1423. Упор. Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 271.

[168] Влахота Зуготић се тужио пред дубровачким судом на Цвјетана, сина Богдана Пиперегро, да му је ножем нанио велику рану на десној руци »ante tabernam Narente«, при чему се као свједоци наводе судије трга. Lib. mal. II, fol. 60', 28. X 1407.

[169] Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 30.

[170] Од седам товара воска, које је из Босне послао Иван Милошевић, смјештених код »Stanule uxori Vladisavi Stagnanize«, бијаше у току ноћи »furatus unus coligus dicte cere«. Lam. de for. XV, fol. 23, 25. IX 1441. Још горе прошао је Иван Добертковић коме су, док се враћао из Босне и одсјео у кући Радне Добовинице ради одмора, украдене три пече финога сребра од 14 либара и 4 унче. Lam. de for. XXIX, fol. 6', 9. XII 1455.

[171] Почетком 1438. године наређено је судијама Неретве да у случају тужбе војводе Стјепана против Драгића Илића уруче позив Драгићу на уобичајеном јавном мјесту у Дријевима да се у року од 25 дана мора појавити пред кнезом у Дубровнику (Con. Rog. VI, fol. 161', 3. I 1438), а мало прије тога су на истом мјесту објавили и јавни проглас да се мора обезбиједити чување од куге која је харала у Корчули. Con. Rog. V. fol. 181, 4. IV 1434.

[172] Дубровачки гласници Радац и Радеља дођоше 24. марта 1419, у подне, у Дријева »et reperisse mercatores Narentinos sedere iuxta flumen« и питаше их да ли су видјели Станихну Сладеновића, на што им неко од њих одговори да га је видио »quia paulo ante per illo loca ambulabat«. Lett. di Lev. III, fol. 10', 27. III 1419.

[173] Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 32.
[174] Div. Canc. XXI, fol. 83, 11. X 1367.
[175] Test. Not. VIII, fol. 92', 23. VII 1396.
[176] »... captum fuit de subveniendo mercatoribus Narenti in auxilium reparationis eorum ecclesie de perperis decem«. Ref. XXX, fol. 36, 17. V 1396.
[177] Ref. XXX (посебан прилог) ad fol. 62'—63', 16. IV 1397.
[178] »... de subveniendo Narentinis de yperperis 30 in subsidium reparationis ecclesie Sancti Viti«. Con. Rog. XV, fol. 21, 28. VI 1456.
[179] Test. Not. IX, fol. 74, 17. X 1405; Test. Not. XI, fol. 63, 22. IV 1422; Test. Not. XII, fol. 200, 2. IV 1429; Test. Not. XIII, fol. 170, 21. II 1444.
[180] Test Not. XII, fol. 47, 28. X 1432; 15', 14. XI 1431; Test. Not. XIII, fol. 183, 10. II 1444; Test. Not. XVIII, fol. 94', 8. VI 1464, 95, 17. XI 1464.
[181] Test. Not. XIV, fol. 84'—85, 13. VI 1448.
[182] Sent. Canc. XV, fol. 102, 31. VII 1448.
[183] Тако је почетком 1376. године презбитер Богое, капелан Дријева, примио од неког Милутина, епитропа тестамента Обрена Векојевића »unam domum pallcarem legatam ecclesie Sancti Viti de Narento«. Historijski arhiv Dubrovnik, Distributiones Testamentorum (Dist. Test.) IV, fol. 75, 28. I 1376.
[184] Test. Not. XII, fol. 98', 11. IV 1435. Упор. Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 32—33.
[185] Test. Not. XIII, fol. 158, 5. VI 1443; Test. Not. XVIII, fol. 68, 10. XII 1463.
[186] Test. Not. IX, fol. 86, 5. I 1406. Упор. Д. Ковачевић-Којић, О насељу Дријева и њиховом положају, 33.
[187] Sent. Canc. IV, fol. 146—146', 25. VII 1403.
[188] Lett. di Lev. X, fol. 77', 20. VIII 1429. Упор. Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 270, нап. 41.
[189] Con. Min. IV, fol. 231', 5. IV 1429.
[190] Con. Min. VII, fol. 143, 22. IV 1437.
[191] Lam. de for. V, fol. 168'—170, 7. V 1423. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 142—143. и Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 269.
[192] Дубровачки кнез и Мало вијеће су 11. октобра 1429. овлаштени да пишу официјалима царине у Дријевима да морају поправити магазин за со »et barbachavalia opportuna facere et reparare« (Con. Rog. IV, fol. 123, 11. X 1429), што је и неколико година касније поновљено када су морали поправити »magazenos salis et barbachavos ipsius gabelle«. (Con. Rog. V, fol. 70, 6. III 1432).
[193] Lam. de for. V, fol. 167—167', 7. V 1423; 168'—170, 7. V. 1423.
[194] Con. Min. V, fol. 52', 17. VIII 1430.
[195] Када су наоружани судије и трговци 7. маја 1423. године, разбијајући врата на плоту и царинарници, провалили у царинарницу, цариник војводе Радослава Павловића »trase le tavole di magazino di sale« и сакри тамо Петра Примовића затрпавши га у со. Lam. de for. V, fol. 168'—170, 7. V 1423. Упор. М. Динић, Трг Дријева, 142.
[196] Официјалима царине у Дријевима било је одобрено да »possint et debeant conducere sive conduci facere ad affictum in Narento domos opportunas pro sale comunis nostri existente nunc in Narento et conducturo«. Con. Min. XIV, fol. 133, 12. VIII 1431.
[197] Con. Rog. IV, fol. 122, 19. X 1429.
[198] Официјалима дријевске царине давана је слобода да могу потрошити 30 перпера на трошак царине »in refficifaciendo« и »in reaptacionem parvi magazeni salis«. Con. Rog. V, fol. 285, 17. VI 1435; 286', 28. VI 1435.
[199] »... che dobiate veder et examinar quello circha cio vi pare necessario da esser fatto per riponer et salvar lo sal«. Lett. di Lev. X, fol. 81, 10. X 1429.
[200] Lett. di Lev. XII, fol. 117', 27. XII 1438.

[201] Con. Rog. IV, fol. 123, 11. X 1429; Con. Min. V, fol. 111, 26. V 1431; 70, 6. III 1432; 86', 31. IX 1432; 125', 18. II 1433; Con. Min. IV, fol. 108, 11. JI 1434; Con. Rog. V, fol. 285, 17. VI 1435, 286', 28. VI 1435; Con Rog. VI', fol. 12, 22. I 1439.

[202] Con. Min. VII, fol. 143, 22. IV 1437.

[203] Тврдње херцега Стјепана да је дријевски трг лежао на мјесту нездравом због баруштине и рђавог ваздуха Дубровчани нису оспоравали, већ су у свом аргументисању прихватили као чињеницу да »sempre fo mal sano et quel aere fo per lo passato anche e al presente«. С. Бирковић и Д. Ковачевић-Којић, Здравствене прилике у средњовјековној босанској држави, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, Anno X, 2, MCMLXX, 94. Дубровачка влада је средином 1408. наређивала судијама у Дријевима да се, под пријетњом казне од 200 дуката, не смију дружити »cum alcuni che sia stadi in luogi di mortalitadi« и да не смију дозволити трговцима да долазе »de luogi de Dalmacia donde e la pestilentia«. (Lett. di Lev. IV, fol. 138, 17. VII 1408) Међутим, таквим наређењима сви се трговци нису увијек покоравали, због чега су Налко, син Влахоте Хранковића, Мароје Шишка Копитовића и Радак Станьевић били осуђени на мјесец дана затвора. (Lam. de for. VII, fol. 24, 28. VI 1426)

[204] Div. Canc. XXXV, fol. 16, 17. VIII 1403. Упор. Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 274.

[205] »... de consulendo officialibus cacamortorum, quod sicut ante facerunt de mittendo illos de Narento ad confine Osigno et expelent a Melita illos de Narento qui ibi sunt et alios de Narento non ponenant in Melita«. Ref. XXXIII fol. 191, 8. VI 1411. Судије у Дријевима су »com cacamorti« наредили Влахоти Хранковићу када се вратио из неких кугом заражених мјеста да се мора повући у карантин у Усињу. Lam. de for. VII (посебан прилог) ad fol. 24, 1. VII 1426.

Dr Đuro Tošić

DER UNTERE LAUF DER NERETVA MIT BESONDEREM RÜCKBLICK AUF DEN MARKT DRIJEVA IM MITTELALTER

Zusammenfassung

Auf dem Gebiet der mittelalterlichen Pfarre Luka, die um die Neretva angelegt war, befanden sich von der unteren Bregava und dem Trebižat bis zum Meer folgende Ortschaften: Osinj, Posrednjica, Koš, Brštanik, Ploča, Desne, Slivno, Klek, Metković, Nekranj, Gorica, Novi und Počitelj, von denen wir wissen, wo sie sich befanden, weiters Svetij, Ledenice, Orašje und Cernik (deren genaue Lage uns noch nicht bekannt ist).

Allerdings hat auch die Frage des Raumes, wo sich Drijeva genau befand, schon längst die Aufmerksamkeit der Wissenschaftler geweckt. So hat bereits im Jahre 1879 K. Jireček diesen Markt mit dem heutigen Gabela identifiziert, dessen Meinung lange unter den Historikern als richtig galt. Erst später begann man Drijeva gegenüber von Gabela auf dem linken Ufer der Neretva im Gebiet von Tersana (bei der eisernen Brücke über den Fluss in Gabela) bis zum Dorf Višića zu suchen. Und endlich die dritte Meinung ist, dass sich Drijeva weder in Gabela noch gegenüber befand sondern auf dem Platz der antiken Stadt Narona und des kleinen heute durch nichts bedeutenden Dorfes Vida mindestens 5 km nordwestlich von Gabela. Alle drei auf den ersten Blick nicht verbundenen, aber irgendwie untereinander widersprechenden Meinungen über die Lage von Drijeva können erst, wenn sie in Verbindung mit dem Archivmaterial gebracht werden, das uns die Darstellung über die topographische Gestalt der Siedlung bietet, von praktischem Wert zur Erforschung der genauen Lage dieses Ortes sein. Nämlich, wenn man alles betrachtet, was cyrillische Quellen Drijeva und lateinische Narentum nennen zusammen mit ihren Elementen (Anlegeplatz, Zoll, umgeben von einem hölzernen Zaun, Platz vor der Kirche mit Häusern, Läden und einer Gaststätte mit Herbergen, weiters andere Kirchen und ein Friedhof), scheint es uns, dass es sich auf einem ziemlich grossen Raum, der den gesamten angeführten Grundkomplex umfassen konnte, vom linken Ufer der Neretva über das heutige Gabela bis zum Dorf Vida ausgebreitet hat.

Wenn man genau alle verwendeten Quellen betrachtet, zeichnen sich langsam die Konturen einer Siedlung ab, die in diesem Gebiet entstanden ist, mit einem Platz in der Mitte und zahlreichen Handelshäusern, seinen Werkstätten und Kaufläden, Herbergen und einer Gaststätte, weiters dem Hafen, Zollamt und Salz-Lagerhäusern, die getrennt sind vom engeren Zentrum der Stadt. Dort sind auch noch drei Kirchen, die zusammen mit dem Ortsfriedhof auf die Entwicklung der Siedlung hinzeigen und geben ihr den Stempel einer bestimmten Stabilität.

Др ПАВАО АНЂЕЛИЋ

МЕСНОВИЋИ, МАСНОВИЋИ, БУБАЊИЋИ ХУМСКА И БОСАНСКА ВЛАСТЕЛА

Има више од једног стољећа како се наметнуо проблем ближе идентификације војводе Мсна, чији је натпис (и рушевине двора) откривен у Дрежници, у тешко проходном кањону Неретве, сјеверно од Мостара. Киро Трухелка је, још 1914. године, покушао објаснити ближе подријетло војводе и од тога времена се у стручној литератури стално испреплићу родови дрежничког војводе Мсна и босанске властеле Масновића Бубањића.

Нешто интензивнија генеалошка испитивања задњих година омогућила су да се и овај проблем сагледа цјеловитије и да се понуде нека нова, другачија објашњења. Ипак, треба признати да ни овај покушај неће значити и коначну ријеч о читавом проблему. Главни резултат истраживања је спознаја да су дрежнички Месновићи и босански Масновићи Бубањићи посебни властеоски родови, без доказане крвне везе.

Из методолошких разлога овај рад је подијељен у три дијела: први говори о војводи Мсну (Местену) из хумске Дрежнице и његову роду; други о босанској властели Масновићима Бубањићима; трећи о ливањском велможи Бубањи Воихнићу, који би по имену (теоретски) могао бити предак Бубањића.

Војвода Местен и његови синови из (хумске) Дрежнице

У Доњој Дрежници код Мостара, на локалитету Топло,[1] уклесан је у живој стијени, босанском ћирилицом, натпис слиједећег садржаја: †ВА ИМЕ ОТЦА И СНА И СТАГО ДХА. АСЕ ДВОР ВОЕВОДЕ МСНА И ЊЕГОВИЈУ СНУ РАДОСЛВА И МРОСЛВА. СЕ ПИСА РАБ БОЖИ И СТАГО ДИМИТРИЈА У ДНИ ГДНА КРАЉА УГАРСКОГА ЛОИША И ГДНА БАНА БОСНСКОГА ТВРТКА. ТКО БИ ТО ПОТРЛ ДА Е ПРОКЛЕТ ОЦЕМ И СНОМ И СТИМ ДУХОМ.[2]

Читање текста међу стручњацима није спорно, иако у особним именима мањка по једно или два слова. Допуне: Радослва у Радослава и Мрослва у Мирослава сасвим су логичне. Нешто је мање јасна допуна Мсна у Масна или Месна; овдје је, наиме, испуштен полугласс (требало је бити Мьсна), а зна се да су стари полугласови, већ у вријеме писања натписа, били изгубили своју првотну гласовну вриједност и прешли у гласове „а" или „е". Номинатив од Мсна (односно Месна или Масна) може гласити: Местен, Местан, Мастан, Масан. У сувременим повијесним изворима постоји аналогија за облике Местен, Мастен, Мастан и др.[3] С обзиром на графију најближих извора, овдје је највјеројатнији облик Местен.

Датација натписа у вријеме угарског краља Лоиша (Људевита) и босанског бана Тврtка сврстава текст у ријетке натписе са релативно прецизном временском одређеношћу. То је десетогодишње раздобље од 1356. до 1366. године, када се у западним крајевима Хумске земље угарска врховна власт и стварно осјећала.[4]

О дрежничком натпису постоји читава мала литература. Први је о њему писао M. Hoernes 1880. године, а затим: Вид Вулетић Вукасовић, Ђ. Трухелка, Љ. Стојановић, Б. Мазалић, Ш. Бешлагић, М. Вего и др.[5] О војводи Местену (Мастану) као повијесној особи нешто више је говорио Ћиро Трухелка,[6] а затим Боко Мазалић.[7] Посебну студију под насловом „Мастан Бубањић" објавио је Шефик Бешлагић 1955. године.[8] Трухелка је само указао на податак из Дубровачког архива да је 1381. Радослав (син Местена) примљен у ред дубровачких грађана. Б. Мазалић је у дрежничком „Мастану" препознао протовестијара на фрески цркве у Добруну код Вишеграда, где је оштећени остатак једног имена „...стан" протумачио као Мастан. Одмах треба рећи да за такву идентификацију нема ни кронолошких, ни географских, ни друштвено-повијесних увјета. Вријеме у које се у изворима јавља хисторијски Мастан (Местен) прилично је далеко од времена настанка добрунских фресака (20—30 година). Властела тога доба снажно су везана за своје посједе (племениту земљу) па би тешко било објаснити активност једног хумског или горњобосанског властелина у граничном подручју босанске државе према Србији. Горњобосански властелин Мастан Бубањић спадао је у „русашку", земаљску или државну господу босанске државе; дрежнички Местен био је војвода; служба протовестијара на босанском двору имала је административни карактер и сви познати протовестијари били су финанцијски стручњаци (Дубровчани: поп Ратко, те Жоре и Матко Бокшић, Которанин Трипо Бућа, те — много касније — нижи ливањски властелин Рестоје). Неодржива је и Мазалићева тврдња да је „Мастан" био влашког подријетла, јер међу босанском и хумском властелом XIV стољећа нема Влаха. Ш. Бешлагић је у цјелини прихватио Мазалићево мишљење, а затим га разрадио и допунио топографском грађом, инсистирајући посебно на иден-

тификацији дрежничког „Мастана" са Мастаном Бубањићем из босанских повеља.

Да бисмо се што више приближили истини, потребно је још једанпут суставно размотрити све што се може сазнати о Мсну из Дрежнице, без обзира на предложене интерпретације.

Осим садржаја натписа у којему је споменут војвода Местен и његова два сина, Радослав и Мирослав, могу се навести још само два вјеродостојна писана извора о тој властеоској обитељи.

Један податак у непотпуној верзији објавио је још Ђ. Трухелка,[9] а користили су га Мазалић и Бешлагић. Ради се о дубровачкој књизи о одлукама (Малога) вијећа, гдје је забиљежена одлука о пријему кнеза Радослава, сина Местенова, као и његових синова и нећака из Хума, у редове дубровачких грађана 28. маја 1381. Цјеловит текст одлуке гласи: Pp de recipiendo in civem nostrum comitem Radoslaum filium Mesteni de Chelmo et filios suos (et duos eius nepotes, додато), ita tamen quod ipse cum filiis eius (et nepotibus, додато) in manibus fratris Angeli ordinis Minorum guardiani in Stagno prestare debeat fidelitatis debite sacramentum prout in talibus consuetum est. У наставку текста каже се да се Радославу има упутити писмо о пријему, с тим да и он и његови синови и нећаци пошаљу писмену изјаву о ступању у дубровачко грађанство (citadinaciam nostram) и о положеној заклетви.[10]

Други податак, који до сада није био запажен у литератури, односи се такође на Радослава. Наиме, 8. октобра 1382. у Дубровнику је одлучено да се у граду депонира неко жито и мед Радослава Месновића (Mesnouich). То је учињено на молбу Тадије Јаковљева из Фиренце, који је у то доба набављао некакво (црно) платно за ближе непознату хумску властелу.[11]

Након упознавања са изворима потребно је још једанпут размотрити питање реконструкције правог имена војводе Мсна, које је до нас допрло само у генитиву (Мсна). Досадашња литература, без дубље анализе, опредјељује се за номинатив Мастан. На такво закључивање упућивала је временски и просторно најближа аналогија с подручја средњовјековне Босне, гдје се име Мьстьнь сасвим поуздано изговарало као Мастан.[12] Међутим, облици латински писаних извора, који се конкретно односе на рода овог војводе, у оба позната документа знају само за облик Местен.[13] Бројне аналогије из сусједне Хрватске и Далмације, па и из осталога славенског свијета, показују да се стари полуглас развијао, како према гласу „а", тако и према гласу „е".[14] У таквој ситуацији обавеза је повјесничара да се држи непосредних извора. Стога се и ми одлучујемо за облик Местен у случају дрежничког натписа.

Важно је констатирати да Радослав 1381. има титулу кнеза, да се бави трговином и да је стекао велики пословни и политички (?) углед, тако да му Дубровчани подјељују право грађанства, слично као и многим другим великашким родовима тога времена. У то доба његов брат Мирослав био је већ мртав, али су оба брата већ имали одрасле мушке потомке. Сви су живјели у Хуму,

што значи у Дрежници. Тако смо добили, макар и блиједу, слику о три генерације овога властеоског рода.

Узимајући у обзир савремене друштвено-политичке односе, високу титулу војводе и континуитет у три генерације, може се оправдано закључивати да су Месновићи у Дрежници имали своје властелинство.[15] Да ли је њима припадала и читава јавна управа у Дрежници и какав је био њихов однос према жупану који је имао сједиште у селу Стрижеву (у средини дрежничке долине) не може се знати.[16]

За сагледавање пуног повијесног значаја ове занимљиве властеоске обитељи важно је истакнути: географске особине, величину, економику и политичко-територијалну организацију Дрежнице као насеобинске цјелине. У том смислу карактеристична је оштра изолација Дрежнице међу гудурама Чабуље и Чврснице, мален и узак простор погодан за насељавање и аграрне културе, те појачана оријентација на сточарство. Број становника у старијим временима увијек је морао бити знатно мањи од данашњега (око 2500 становника). Крајем XIX стољећа, када се економика није много разликовала од средњовјековне, у Дрежници је живјело свега 1347 становника. По томе, у оквиру ранофеудалног управног система, Дрежница је морала бити само једна сеоска општина. Због своје изолације, обрамбених могућности и конјунктурне сточарске економике у развијеном феудализму значај Дрежнице очито расте. Види се то по високом угледу дрежничких феудалаца, по сврставању Дрежнице међу (каснофеудалне) жупе или провинције почетком XV стољећа,[17] као и по статусу посебне нахије у прво доба турске управе.[18] Не може бити сумње да је у ранофеудалном жупском систему Дрежница улазила у састав жупе Веченике, а тиме и у оквире Хумске земље.

Посебно је занимљиво питање одакле у малој, забаченој Дрежници угледан властеоски род, који још половицом XIV стољећа даје и једног војводу.

Корисно је подсјетити се да су у шестом и седмом деценију XIV стољећа, када се јавља и војвода Местен, на сцени јавног политичког живота босанске државе, оставила трага само тројица велможа са титулом војводе. То су: Пурћа, војвода босански, Вукац Хрватинић, велики војвода босански, и Тврткo Ивахнић, војвода треботићки, односно усорски.[19] И за читаво вријеме владања бана Стјепана II те бана и краља Твртка I титуле војвода су строго ограничене на неколико врло значајних функција, и то претежно војног карактера. То су: велики војвода босански, затим војвода босански, војвода усорски, војвода „од Дувна", војвода ливањски, те војвода босанске војске у Далмацији и Хрватској. Како се види, сви ти положаји су чврсто везани за организацију централне власти у босанској држави или за њезине велике и значајне области. Осим тога, војводски положаји (осим, можда, војводе босанског) постали су насљедни у појединим великашким родовима. Стога је готово немогуће схватити како се један вла-

стелин, господар овако малог подручја, могао попети тако високо у строго изиференцираној и контролираној љествици феудалне хијерархије.

У покушају објашњења те изузетне појаве треба нагласити да је „нормални" хијерархијски успон једног локалног властелина до високог достојанства војводе тога доба тешко схватљив. Ипак, бит ће од користи ако укажемо на неке практичне ситуације у којима би наш Местен могао стећи титулу војводе. Прије свега, требало би рачунати са положајем хумског војводе под босанском јурисдикцијом. Додуше, први познати хумски војвода је Јурај Радивојевић (1406), али не знамо када је та титула уопће уведена. Из чињенице да се под угарско-хрватском јурисдикцијом хумски војвода појављује већ седамдесетих година XIV стољећа могло би се закључивати да је у то вријеме постојао и војвода у босанском дијелу Хумске земље.[20] Но, то остаје само једна од претпоставки. Постоји и друга могућност да је властеоска обитељ војводску титулу донијела у Дрежницу или је наслиједила већ стечено право на титулу. У том случају радило би се о присилном боравку, односно о интернацији једног војводског рода. На такву помисао донекле асоцира и име Местен (Мьстьнь) које као опћа именица значи осветник.

*
* *

На крају, потребно је осврнути се на већ разрађену тезу о везама босанских Бубањића Масновића, те ливањског властелина Бубање Воихнића са дрежничким војводом Мастаном. Ријеткост имена Бубања и Мастан (Местен), а затим и необична појава једног војводе у малој Дрежници као да упућују на заједничко поријетло. Међутим, када је ријеч о односу са босанским Бубањићима Масновићима, не може се заобићи чињеница да и босански Масновићи и хумски Месновићи имају самосталан развитак у неколико генерација и да познати синови босанског и хумског Мастана (Местена) имају различита имена. Стога нам се чини да разлога за међусобну идентификацију за сада нема. Слично стоји и евентуални покушај повезивања ливањског кнеза Бубање са дрежничким Местеном или са босанским Мастаном Бубањићем. Осим указивања на могућност ништа конкретније се не може рећи.

Босанска властела Масновићи Бубањићи

Међу свједоцима босанских повеља, који су, по правилу, били и чланови босанског државног вијећа (или збора „все Босне") могу се кроз више генерација пратити и чланови властеоског рода Масновића Бубањића.

Најстарији познати члан рода је *Мастан Бубањић*, наведен као свједок са титулом кнеза на повељама бана Твртка из 1354.[21] и 1355. године.[22] Име овога властелина забиљежено је 1354. као Мьстьнь. У латинској графији 1355. стоји: „comitis Mastani Bubanich", што значи да су се полугласови унутар ријечи изговарали као глас „а". У каснијим презименима, изведеним од овога имена, досљедно се појављује облик Масновић, а то оправдава и читање Мастѧн.

Готово не може бити сумње да је Мастанов син *Прибоје Масновић*, који фунгира као свједок на повељама краља Твртка, Дабише и Остоје од 1378. до 1399. године.[23] На повељи из 1380. Прибоје се налази међу властелом из (уже) Босне, заједно са Влатком Вуковићем, Павлом Радиновићем, Брајком Прибинићем и Стипојем Хрватинићем. На пет Дабишиних повеља Прибоје се увијек сврстава међу властелу „от Босне". Године 1392. Прибоје је примљен за дубровачког грађанина. У то вријеме заузимао је положај височког кастелана (Castellanus de Visochi), који је идентичан са достојанством великог кнеза босанског.

Мастанов син је и *Сладић Масновић*. Он је вршио службу пехарника (пинцерна) на двору краља Твртка I, а записан је као свједок на двије Твртковe повеље из 1390. године.[24]

Радослав Прибојевић, свједок са повеље Твртка II Твртковића из 1405. свакако је Прибојев син.[25]

Могуће је да је Прибојев син и Бурађ Прибојевић, који се 1418. бавио трговином у Подвисоком.[26]

Иван (Иваниш?) Бубањић, свједок са повеље Твртка II из 1426,[27] такође припада овом роду. Једино се не може сасвим поуздано знати да ли је син Прибоја, Радослава или Бурђа, или је потомак Сладића, односно неког, поближе непознатог Мастановог брата. Каснији извори показују континуитет оба презимена. Има доста аналогија из којих се види да се стара презимена чувају паралелно са непосредним патронимицима и да се понекад и ревитализирају.

Радоје Бубањић обављао је дипломатске послове за краља Томаша и његова сина Стјепана Томашевића.[28] Због ријетког презимена нема разлога сумњати у његову припадност роду Масновића Бубањића. По временском слиједу повијесних извора и израженом континуитету у насљеђивању, Радоје би могао бити син Ивана Бубањића, који се спомиње у повељи из 1426. године.

Према најстаријем попису босанског пашалука из 1468. године, у Милодражу је у то доба живио, као турски спахија, и неки *Стјепан Масновић*.[29] Нема разлога сумњати да је тадашњи његов посјед у ствари стара „племенита" земља и да је он потомак властеоске обитељи Масновића Бубањића.

Читаво стољеће касније сазнајемо за име још једног Масновића. То је *Гргур Масновић*, провинцијал босанске фрањевачке провинције 1596. и 1614. године.[30] За њега се изричито каже да је из Фојнице, што практично значи са подручја тадашње фојничке (црквене) жупе.[31]

Није без значаја и чињеница да се *грб обитељи Масновића* налази у свим тзв. илирским грбовницима, који су настајали у XVI и XVII стољећу. То практично значи да се још и у то доба знало за старо властеоско подријетло овог рода.

Како се види из судјеловања у раду великашког збора, односно државног вијећа средњовјековне Босне, властела Масновићи Бубањићи спадали су у ред „русашке" (државне) господе или баруна. Такав статус имало је још само 10-ак властеоских родова из „горње" или уже Босне, а око 24 рода са подручја читаве босанске државе.

Географско подручје дјеловања, живота и посједа обитељи Масновића Бубањића је тзв. горња Босна, заправо: Високо—Милодраж –Фојница. Да се подсјетимо: чланови овог рода су увијек међу властелом „от Босне", Прибоје као каштелан Високог постаје дубровачки грађанин, Бураћ Прибојевић је члан трговачког друштва у Подвисоком, Стјепан Масновић има посјед у Милодражу, а за Гргура се каже да је из Фојнице.

Ливањски властелин Бубања Воихнић

У покушају да нешто више сазнамо о подријетлу властеле Бубањића Масновића, потражили смо аналогије и ослонце у расположивим писаним изворима. При томе смо запазили да су имена Бубања и Мастан врло ријетка у старој Босни и Хуму, што је у одређеној мјери повећавало изгледе на успјех таквих истраживања.

Једини познати властелин с именом Бубања на подручју босанске државе у XIV стољећу је кнез Бубања Воихнић из старог жупанског и великашког рода Хливњана. Он је забиљежен као свједок на повељи бана Младена II Шубића 1322. као „comite Bubagna Voyhnig de Hlivina".[32]

Он је споменут још једанпут, индиректно, у повељи краља Остоје из 1400. године. Наиме, како се каже у повељи, посебна од краља именована комисија установила је, између осталог, како је Бубањин дио (једна деветина) у котару ливањског града Бистрице припао краљу путем насљедства („од одумртја").[33] На први поглед изгледало би да је тај посјед доспио у краљеве руке деволуцијом — након смрти самог Бубање или неког његовог потомка који је остао без насљедника. То би опет значило да су ливањски Бубањићи прије краја XIV стољећа већ изумрли. Међутим, треба имати на уму да термин „одумртје" не значи само насљеђивање након смрти, него насљеђивање уопће. Доказ за то је у тексту исте повеље, гдје се за дио Бубањина брата Галеше такође каже да је припао босанском краљу „од одумртја". А за Галешу поуздано знамо да је имао сина Гргура и да је овај 1356. свој град Бистрицу у Ливну уступио угарско-хрватском краљу Људевиту, добивши у замјену град Чаву у Славонији.[34] Не зна се да ли је та замјена била изнуђена силом (што је вјеројатније) или је била

добровољна. У сваком случају, велики посједи угарско-хрватског краља у Босни нашли су се поновно у рукама краља Твртка I, од кога их је наслиједио Дабиша, а затим и Остоја. За Бубањин дио не знамо поуздано како је дошао у краљеве руке, али је сасвим могуће да је дијелио судбину Галешина дијела. За нас је овдје важно да је Бубања, милом или силом, био удаљен са својих дједовских посједа у ливањској жупи, али нема чврстих доказа да је његова лоза изумрла.

Прилика, у којима би Бубања могао изгубити своју стару „племениту" земљу, било је у првој половини XIV стољећа доста. Треба се подсјетити да се Бубања 1322. нашао на страни Младена Шубића, који је убрзо иза тога побијеђен, а његови посједи разграбљени. Зна се да и учвршћивање угарске власти у Босни — у почетку Твртковог бановања — није ишло без отпора.

Као што се види, и временске релације и конкретни друштвено-политички односи указују на могућност да је Бубања или нетко од његових непосредних потомака удаљен (протјеран?) из Ливна између 1322. и 1356. године. Не треба сметнути с ума да су у то доба и потомци Бубањина стрица Миховила (Јурај, Ратко и Матија) морали напустити родно Ливно и населити се у Врлици. Тако се десило да је 1400. у Ливну живио само један огранак некада моћног рода ливањских жупана, а и он је био деградиран у ред нижег племства.

У таквој констелацији сасвим је могуће да је Бубања или његов син могао преселити у горњу Босну или у Хум (Дрежницу?).

Биљешке

[1] Шири предио зове се Заушје, а старије име села Доња Дрежница гласило је Кнежак, Кнежлук или Кнежева Лука, како то произлази из турских пописа XV стољећа (податак из чланка А. Аличића у Коначном извјештају о етнолошком проучавању Дрежнице, који је израдио Земаљски музеј у Сарајеву 1981. године).

[2] М. Вего, Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине, I, Сарајево 1962, стр. 32—33, бр. 15; исти ауктор: у Гласнику Земаљског музеја, Археологија, н.с. XV—XVI, Сарајево 1960/61, стр. 262.

[3] Име једног свједока на повељи бана Твртка из 1354. гласи: Мьстьнь Бубанић. О томе се и посебно говори у овом чланку, нарочито у биљ. 14.

[4] У повељи Вукцу Хрватинићу од 11. коловоза 1366. и у свим каснијим повељама бан Твртко се титулира као бан „по милости божјој", за разлику од ранијег раздобља, када изричито признаје да је „божјом и господина нашега Лудовика краља милошћу бан Босне". Слично као и у повељама из раздобља 1356—1366. поступио је и писар у датацији дрежничког натписа.

[5] Литература цитирана код М. Веге, Зборник средњовјековних натписа, Сарајево 1962, стр. 33.

[6] Ђ. Трухелка, Осврт на средовјечне културне споменике Босне и Херцеговине, Гласник Земаљског музеја БиХ, Сарајево 1914, 234.

[7] Боко Мазалић, Гласник Земаљског музеја, Археологија, н.с. IV—V, Сарајево 1950, 216—218.

[8] Шефик Бешлагић, Мастан Бубањић, Годишњак Историјског друштва БиХ, VII, Сарајево 1955, 68. и даље.

[9] Види биљ. 6.

[10] М. Динић, Одлуке већа Дубровачке Републике, II, Београд 1964, 578. Књига је издата као посебно издање Зборника за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књига XX.

[11] М. Динић, Одлуке већа Дубровачке Републике, I, Београд, 1951, 257.

Ради цјеловитости указујем на још два података писаних извора који донекле побуђују асоцијације на род Месновића, али се за сада не могу ближе провјерити.

Прво. Поводом спора око неког имања издата је у Хуму, на „славенском језику" посебна исправа 1372. године. У њој су поимснце споменути суци (judices) Хумске земље: Грубац Масловић, Нелипче Рубчић и Красмир »de Ymota«. Исправа је накнадно преведена на латински, а њезин регест сачуван је у једном регистру Каптолског архива у Сплиту (Nrus 64, scr. A). Одговарајући дио текста гласи: »judices de terra Kalm nomine Grubac Maslouich, Nelipce Rubcich et Crasmir de Ymota«. (А. Ујевић, Имотска крајина, Сплит 1953, 63) Један од споменутих судаца повијесна је личност, о којој говоре и други извори (Красимир, Красоје). Рупчићи су такође познати властеоски род у западном Хуму. О Масловићима се, у то доба, не зна ништа. Да се, можда, под тим погрешно писаним именом не крије какав Масновић или Месновић?

Друго. У Јоргиним исписима из Дубровачког архива (Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades, Paris 1899, стр. 95, биљ. 3) забиљежено је како је Мало вијеће Дубровачке Републике 11. маја 1403. одобрило дар у тканини „неком војводи Павлу Месновићу" (un voèvode Pavao Mesnovich). Када би податак био сасвим поуздан, имали бисмо још један важан детаљ за хисторијат ове обитељи. Међутим, овдје морамо бити опрезни, јер у то доба у Дубровнику борави и војвода Павао Радишић, један од претендената на босанско пријестоље. Он се понекад појављује и под именом Маштровић, па није искључено да се грешком писара (или Н. Јорге) појавио и облик Месновић.

[12] Види посебно излагање о босанској властели Масновићима Бубањићима у овом чланку.

[13] Цитирамо: comitem Radoslaum filium Mesteni de Chelmo« — 1381. године, те презиме »Mesnouich« — 1382. године.

[14] Име је изведено од старославенске основе мьсть у значењу освета, казна. Од тога су изведенице мьстьпь осветник и одмазда, освета. Бројне антропонимичке изведенице доноси Вл. Мажуранић у Приносима за Хрватски правноповијесни рјечник, Загреб 1908—1922, sub voce Mastan:

»Mastan, Masten, Mesten, Mestina, Mestihna, Mestinja itd., mužka imena. Razni likovi (i hipokor.) u svezi sa pradavnim sveslovj. i hrv. M'stislav (već u IX vieku. Rački doc. ind Misticlav). V. 3 mast. Isp. 1184. Zadar. Sm. cod. II 189 (Mestichna Stupich; ne valja čitati Mestična već Mestihna, M'stihna), 1228. Zagreb. N. dj. III 290. (filii Metzen... filii Mestina; vidi bratstvo, cit. 8), 1275. Zadar, n. dj. VI. 103. (Mestigna, Mestinja), pak 1327. Spljet. N. dj. IX. 364. (Marinus Mestichine, jamačno bludnjom mjesto Mestichne, t. j. Marin Mestihnić), zatim u XIV. i XV. vieku Tk. I. VI. IX. i XI. po ind. (Mazthan, Mazthen, t. j. Mastan, Masten, možda i Mašćen; pak Masthnec, Mastnec, Masnec i Mezchetich, t. j. Mešćetić, od hipok. Mešćeta ili Mešće) i dr. — Izp. i Dan. rječ. p. r. Mastihin dub, pak Mastnović (Bošnjanin; i Masnović), m'stnik i m'stnica sa značenjem osvetnik i osvetnica.«

[15] У турским дефтерима XV и XVI стољећа насеље које данас носи назив Доња Дрежница звало се Кнежлук или Кнежева Лука. Нема разлога сумњати да се у том топониму назире однос према властеоском роду Месновића, који су имали статус кнезова. (Види и биљ. 1.)

[16] У поименичном турском дефтеру из 1485. на челу пописа становника дрежничког села Стрижева налази се жупан Иван. Из тога се не може закључивати да је Иван члан кнежевског рода Месновића, али се може сазнати да је Дрежница пред турску окупацију имала статус посебне управно-политичке јединице која је и формално носила назив жупа. Стога је и логично да се у турском управном систему ова јединица назива нахијом. Напоминьемо да и у Радивојевића-повељи из 1408. латински израз »provincia« у ствари значи жупа. Разумије се, ова каснофеудална управна јединица истога имена сасвим је различита од рановеудалних жупа. (Подаци из турског пописа преузети из Коначног извјештаја о етнолошком проучавању Дрежнице А. Аличића)

[17] У познатој даровници краља Остоје браћи Радивојевићима из 1408. године гдје је Дрежница названа провинцијом (жупом), такве су ознаке добили и: Ракитно, Блато, Бротњо, Посушје и др. (Види о томе П. Анђелић, Средњовјековна жупа Вечеринке—Вечерић и постанак Мостара, Гласник Земаљског музеја, Археологија, XXIX, 1976, 272—3.

[18] У најстаријем турском попису херцеговачког санџака из 1468. Дрежница је једина турска нахија на десној страни Неретве. (Х. Шабановић, Босански пашалук, Сарајево 1959, 117)

[19] L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig 1914, 20, 22, 24, 25, 27.

[20] Јурај Радивојевић, као хумски војвода, први пут је споменут 1406. као вођа босанског посланства код краља Ладислава Напуљског. (М. Перојевић у Напретковој Повиести хрватских земаља Босне и Херцеговине, Сарајево 1942, стр. 416 — према Luciusu De regno . . ., 261—262) Од тога времена па све до краја XV стољећа титула хумског војводе остаје насљедна у роду Радивојевића.

Хумски војвода под јурисдикцијом хрватског бана, односно угарско-хрватског краља, има сједиште у Имотском и спомиње се 1370. и 1378. године. (А. Ујевић, Имотска крајина, Сплит 1953, стр. 63)

[21] Thallóczy, Studien, 23—24.

[22] Јиречек, Споменици српски, Споменик СКА, XI, Београд 1892, 32—33.

[23] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I/1, Београд — Ср. Карловци 1929, 75, 421, 424; L. Thallóczy, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1897, 183—191; Ш. Љубић, Листине о одношајих Јужног Словенства и Млетачке Републике, IV, 280—282; И. Кукуљевић, Jura regni . . ., 495—497; М. Орбин, Краљевство Словена, пријевод Здравка Шундрице, Београд, 155; П. Анђелић, ГЗМ, Археологија, Сарајево 1971, стр. 348—349; Fr. Miklosich, Monumenta Serbica, Wien 1858, 224, 226.

[24] На Твртковој повељи Сплиту 2. VI 1390. споменут је »Sladichio nostro pincerna« а на повељи Брачу 23. VII исте године стоји »Slaudiuhio Masnovich, nostro Pincerna«. (Љубић, Листине, IV, 280—282; Кукуљевић, Jura regni . . ., 495—497)

[25] Стојановић, о. с., 490—495.

[26] Д. Ковачевић, Трговина у средњовјековној Босни, Сарајево 1961, стр. 63. Није сасвим сигурно да ли је овај Прибојевић Босанац или Дубровчанин.

[27] П. Анђелић, ГЗМ, Археологија, Сарајево 1971, 348—349.

[28] Радоје Бубањић био је заробљен у рату између Босанаца и Срба 1448. године, негдје око Сребренице. Из заробљеништва га је откупио један Дубровчанин за 50 дуката, а затим од њега тражио 200. (М. Динић, За историју рударства у средњевековној Србији и Босни, Београд 1955, 78, биљ. 25)

Пред турском опасношћу, по свједочанству дубровачких кроничара, краљ Стјепан Томашевић је послао у Дубровник Радоја Бубањића да тражи помоћ од 12.000 скадарских дуката. (Податак из Кронике Ивана Маринова Гундулића, N. Nodilo, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXV, Загреб 1893, 360)

[29] Х. Шабановић, Лепеница у првим стољећима турске владавине, зборник Лепеница — природа, становништво, привреда и здравље, Научно друштво БиХ, Сарајево 1963, 196.

[30] Др фра Јурај Божитковић, Критички испит пописа босанских викара и провинцијала 1339—1735, Београд, 1935, 55—56, 59—60.

[31] Не може се знати да ли има са босанским Бубањићима какве везе онај властелин Хлапец Бубањић, који се спомиње у дубровачким архивским књигама 60-их година XIV стољећа. Податак је тако неодређен да се не може закључити ради ли се о требињском, хумском, босанском или дубровачком властелину. (М. Динић, Хумско-требињска властела, Београд 1967, стр. 83)

[32] T. Smičiklas, Codex diplomaticus, IX, 1911, 53.

[33] Fr. Miklosich, Monumenta Serbica, Wien 1858, 185.

[34] Smičiklas, Codex diplomaticus, XII, 376.

Dr Pavao Anđelić

DIE FAMILIEN MESNOVIĆ, MASNOVIĆ UND BUBANJIĆ

Zusammenfassung

Es ist bereits mehr als ein Jahrhundert vergangen, als sich das Problem der näheren Identifizierung des Herzogs Msan aufwarf, dessen Tafel und Überreste des Palastes in Drežnica entdeckt wurden, in der schwer zugänglichen Schlucht Neretva nördlich von Mostar. Ćiro Truhelka hat noch im Jahre 1914 versucht, die nähere Abstammung des Herzogs zu erklären und von dieser Zeit an verflechten sich in der Fachliteratur laufend Verwandte des Herzogs von Drežnica Msan und der bosnischen Adeligen Masnović Bubanjić.

Etwas intensivere genealogische Untersuchungen in den letzten Jahren haben es ermöglicht, dass dieses Problem vollständiger angesehen werden kann und dass sich eine neue andere Erklärung bietet. Aber immerhin muss man zugeben, dass auch dieser Versuch nicht die endgültige Lösung des gesamten Problems bedeutet. Das Hauptergebnis der Untersuchungen ist die Erkenntnis, dass die Familie Mesnović von Drežnica und die bosnische Familie Masnović Bubanjić eigene adelige Geschlechter sind ohne Beweis einer Blutsverwandtschaft. Aus methodologischen Gründen ist diese Arbeit in drei Teile geteilt: der erste berichtet über den Herzog Msan (Mesten) aus Drežnica von Hum und seine Verwandschaft, die zweite Arbeit behandelt die bosnischen Adeligen Masnović Bubanjić und die dritte den Grossmächtigen von Livanj Bubanj Voihnić, der dem Namen nach (theoretisch) Vorfahr der Familie Bubanjić sein könnte.

Др ВЛАЈКО ПАЛАВЕСТРА

ДРЕЖНИЦА У ХЕРЦЕГОВИНИ

(Забиљешке о прошлости и народној култури)

Учествујући у реализацији научноистраживачког етнолошког пројекта „Живот и култура становништва Дрежнице" (1979—1981), већ од полазних сусрета с Дрежњацима и првих утисака из дрежањске долине, преко учесталих вишекратних теренских истраживања и студијског рада по архивима и библиотекама, стварао се и мој лични однос према крају, његовој прошлости и манифестацијама народног живота и културе, интимно виђење Дрежнице.

Странице које слиједе треба да представе неке резултате истраживања етнолошке и друге проблематике у Дрежници, појединих сарадника на поменутом пројекту и дио мојих личних сазнања и доживљавања овог дијела Херцеговине. Жеља ми је да „свијест о великим раздобљима прошлости не нестане у свеопћој слабости памћења" (М. Крлежа), те да се, бар на овај начин, одужим пријатељима и познаницима у Дрежници.

Поријекло и значење назива

Долина у којој смо вршили етнолошко-фолклористичка истраживања зове се Дрежница. Тај апелатив за ријеке и мјеста познат је и у другим крајевима наше земље, па и шире. Осим херцеговачке Дрежнице, за коју П. Скок гријеши кад каже да је име села, постоје и три истоимена насеља у Хрватској, док су по један Drèžnik, односно Drêžnik, забиљежени у околини Ужица и у Славонији.

Етимологија овог релативно ријетког оиконима је јасна: назив је настао као изведеница од словенског назива биљке дрезга (лат. Nasturtium officinale), али више нема потврде у значењу „шума",

као у старoцрквенословенском језику (dręzga). У значењу „шума" тај је назив био познат и у прасловенском језику, како се види из старог горњолужичкосрпског топонима са завршетком на -јанин: Drježdžany>Drežđani м. пл., а отуда њем. Dresden. Према томе, назив долине је настао у вези са земљиштем које је влажно и које обилује водом, гдје расте дрезга (водени хрен, лочика), маховина и друго растиње које буја крај воде и које тражи влагу и влажно тло; а воде и влаге је у херцеговачкој Дрежници увијек било у изобиљу.

Занимљиво је да на подручју Дрежнице нема насеља тог имена. Већ и средњовјековни извори знају само за жупу (провинцију) Дрежницу, коју је, након турских освајања, наслиједила турска административна јединица, нахија Дрежница. Чак се ни ријека која пресијеца долину не зове Дрежница већ Дрежањка, дакле дрежничка ријека, она која тече и припада Дрежници, онако како се за жену из Дрежнице каже Дрежањка, а за човјека Дрежњак.

Није јасно да ли се називи Дрежница и Дрежник у другим нашим крајевима односе на село или на читаво подручје. У том контексту треба навести чињеницу да се у западној Словенији, у близини Кобарида, на лијевој обали Соче налази амфитеатрално лоцирано подручје са шест-седам сеоских насеља, познатих под збирним именом Дрежница. Ни у словеначкој Дрежници нема села тог назива.

Називи појединих насељених мјеста по Дрежници свједоче о њиховој старини и карактеру који су имали у прошлости. Назив села Стрижева настао је, вјероватно, од основе стрежа, прасл. *storg-sterg, те славина у чешком, пољском и руском језику; упор. и албанску позајмицу из српскохрватског језика shtrezë (Schildwache), па можда и од стријеж, стреж, односно од икавског облика стриж. Прво тумачење би могло указивати на одређене обавезе становника тог насеља у каснофеудалном државном организму средњовјековне Босне (Стрижево — стрећи — острог — стража — стражарница).

Грубилаз, односно Грумбилаз је назив засеока између Свеће и Стрижева, који своје име дугује основи груб, у овом случају груба, неравна лазина (крчевина).

Бршћеновача (заселак код Перутца) је назив настао од „брстити". По П. Скоку, првобитно значење ријечи „брст" у апстрактуму било је „пупљење дрвећа", младица, пупољак, односно храна за ситну стоку, што се у Дрежници може повезати с узгојем коза.

На некадашње ратарство и ратарске културе сјећају данашњи називи појединих парцела: Шиљевиште (шиљ, лат. triticum spelta), Хељда (лат. Fagopyrum esculentum), Баревиште (бар, лат. Setaria verticilata), те Конопљиште итд. Топоними као што су Ступ, Ступине, Ужнице или Узнице, Бесимовина, Младице, Дионице, Опћене лазине сјећају на аграрне односе у прошлости и врсту правних односа под којима су такве парцеле обрађиване. Катуниште, данас шума и ливада у доњодрежањском селу Жлибу, сјећа на раније сточарство, односно сточарске станове у овом крају. Стари Вино-

гради, Виноградина, Винине, Илијина Вина, Виноградић су савремени називи за земљишта на којима су се некада налазили чувени дрежањски виногради; данас су то шуме, пашњаци или ливаде. Апелатив Гостинац (данас назив једне убоге ливаде код џамије у Жлибу) асоцира на јавно свратиште, гостинце у средњовјековној босанској држави, за чије постојање у овом старом дрежањском селу за сада нема хисторијских доказа.

Међу топографским називима за поједине земљишне парцеле у Дрежници, посебно за обрадиве површине, њиве и оранице, истиче се релативно бројна група антропонима који су, готово без изнимке, настали по властитим именима њихових ранијих власника. Божина главица, Талића ограда, Бакрачеве њиве, Џилића њива, Балића млин, Муфтића клачина, Дервишуша, Чолакуша, Мујковача, Муртињача итд. само су неки од антропонима чији настанак данашња усмена традиција у Дрежници углавном тачно објашњава, са доста прецизних података, што су потврдиле и провјере у архивима књижноземљишног уреда у Мостару. Бивши власници појединих парцела били су, углавном, Муслимани, чији су, данас већ расути насљедници, продавали дједовска имања или су та имања удајом, диобом или другим видовима насљеђивања стицала нове власнике. У појединим случајевима антропонимија у Дрежници рефлектује и специфичне ситуације, као што је, на примјер, исељавање неких муслиманских дрежањских родова у Турску за вријеме аустроугарске окупације; њихова земљишта купују економски јаче хрватске породице, а стечену парцелу и даље називају именом старог власника, појединца или породице.

Остала топонимија везана је, углавном, за карактеристике тла и она је, у ствари, најчешћа ван насеља. Такви су називи, на примјер, Крчевина локва, Пјескуља, Пиштет, Ривине, Лазине, Вруље, Спиле, Камење, Поде, Раван, Погорелиште, Лугови, Хумчац, Плазе, Ластва, Челине, Плоча, Долац, Дуб, Главица, Загрипе итд.

Насеља

Развој насеља, њихов настанак или ширење на подручју Дрежнице могуће је приказати само у главним, основним цртама. Како не располажемо писаним подацима из средњег вијека, турска архивска грађа XV вијека је једино писано свједочанство о селима у дрежањској долини. Катастарски дефтери из 1468, 1477. и 1521. забиљежили су три насеља. То су села Кнежлук (у оригиналу Кнезлуга), Стрижево и Врхполье.

Гдје су данас та насеља? Прво је, несумњиво, било лоцирано уз доњи ток Дрежањке, недалеко од ушћа, гдје и данас омања група кућа у Доњем Селу носи назив Кнежлук. У другој половини XV вијека тим је називом, вјероватно, именовано насеље које се током времена развило у данашње Доње Село и Жлиб. Ријеч „кнежлук" је апелатив за правни статус земљишта, уколико у

овом случају није у питању настанак назива Кнезлуга (1468. године) од „кнез-луг" или, вјероватније, од Кнез-лука, кнежева лука, пошто се већ у турском попису од 1521. године појављује назив Лука уз једно од три уписана дрежањска насеља (Стрижево, Лука и Врх). У Жлибу је лоцирана најстарија, до почетка XX стољећа једина џамија у Дрежници, за коју се прича да је „од давнина, памтеника јој нема, стара преко 300 година", што указује на старост насеља и даје основа да Доње Село и Жлиб сматрамо континуираним наставком средњовјековног Кнежлука, односно Кнежеве Луке.

Стрижево постоји и данас и једно је од већих села у долини Дрежањке. Близина обрадивих земљишта, за локалне појмове нешто већих од осталих дрежањских парцела плодног тла, те остаци средњовјековне некрополе Гачице (на којој се, како је прије двадесетак година установио Ш. Бешлагић, налазило 35 споменика, док смо ми 1979. године установили свега једанаест) доказују старину насеља и непрекидан живот све до наших дана. Заклоњено од сјеверних вјетрова на присојним падинама Јаворка, богато водом, оно је имало — као што има и данас — све услове за развој и просперитет. Село је многољудно и добро насељено; становници околних дрежањских села спомињу понекад извјесно намјерно издвајање стрижевских сељака, затвореност њихове заједнице у оквирима села, која се, како кажу, огледа и у извјесним слободама које Стрижевци себи дозвољавају када је ријеч међу половима, али само ако су у питању људи и жене из Стрижева.

Врхпоље је треће село у Дрежници за које сазнајемо из турских извора и готово је неоспорно да се под тим називом може сматрати неко село у врху поља, у данашњој Горњој Дрежници. На основу прикупљене грађе може се претпоставити да је главно насеље у Врхпољу било на мјесту данашњег села Бунчића. Село је старо, смјештено уз плодна земљишта, данас груписано у карактеристичан сплет издијељених имања и дограђиваних објеката, а насељено је, како родовска предања показују, најстаријим породицама у Горњој Дрежници. Око Бунчића се данас налазе засебна села и засеоци: Загребље, Поглавица и Карађузи, од којих посљедње заслужује посебну пажњу. Девастирана средњовјековна некропола Гребине — чији су споменици сукцесивно коришћени као грађевно камење, а остаци уништени у посљедњих тридесетак година — такође је индикатор за хронолошко одређивање данашњих Бунчића. Чак и данашње село Загребље, источно од Бунчића, дугује своје име чињеници да се налазило „иза Гребина", гледано из главног насеља, Бунчића. Тумачење имена села је за сада несигурно и нејасно, јер на дрежањском подручју данас нема рода Бунчића, по коме је, претпостављам, село могло добити име. Хрватски род Бунчићи живи данас у Имотској крајини; није утврђено да ли су досељеници из Херцеговине, што је реално претпоставити.

Назив засеока Карађузи, лоцираног у сјеверном дијелу Бунчића, изазива одређене асоцијације, које ће, на жалост, за сада остати у сфери хипотеза. У Горњој Дрежници данас нема рода

тог имена, иако се родовска традиција неких горњодрежањских родова веже за данас већ далеке или пресахле огранке старих Карађуза. Карађуз је у турском језику назив за посебну врсту сокола за лов, па би се постанак овог оиконима (односно рода по коме је настао оиконим, што је такође могуће) без већих тешкоћа могао извести из соколарског статуса становника Дрежнице, који се често истиче у народним предањима о привилегијама које су Дрежњаци уживали у Турској Царевини. С друге стране, у попису херцеговачких санџак-бегова XVI вијека забиљежен је Синан-паша, који је ту функцију вршио од 1547. до 1549. године, те мјесто његова рођења и родбинске везе. Хисторијски подаци које су објавили Т. Поповић и, независно од њега, Х. Шабановић, показују да је Синан-паша имао два брата који су, половином XVI вијека, такође заузимали високе положаје у Османској Царевини: чувеног Рустем-пашу Хрвата, званог Чегале (умро 1561. године), градитеља једног безистана у Сарајеву и каменог моста преко Жељезнице на Илиџи, те Караџоз-бега, познатог мостарског легатора и оснивача истоимене џамије у Мостару. Сва тројица су била поријеклом из села Потока код Мостара, како је установио Х. Шабановић. Двије могућности тумачења, које за сада немају хисторијске потврде, тј. да су Карађузи настали по соколарима, односно по Карађузу — Караџоз-бегу из Потока, који је у Дрежници могао имати чифлуке, остаће без правог одговора, барем за сада, те их и даље треба сматрати отвореним.

Остала (данашња) насеља у Горњој Дрежници, некадашњем Врпољу, рецентне су раселице родова из Бунчића, који су на тим мјестима имали сточарске колибе (у Лисичинама, Драги итд.), па су се „због тјескобе у старом селу" постепено стално насељавали на својим љетним пашњацима по ближој околини. На сличан начин настало је и развијало се, претпостављам, и данашње село Перутац, те засеоци Инач и Грубилаз.

Унеколико је друкчија, али још увијек недовољно разјашњена старина села Свеће, средишњег насеља у долини, које се налази на средокрађи између данашњих насеља Горње и Доње Дрежнице. По веома познатој локалној народној традицији на Свећи (деривat од „свет", „светиња") некада је била црква, дакле светиња. Четири камена крста на локалитету Крижи су свакако стари и својим украсима подсјећају на уобичајену орнаментику западнохерцеговачких средњовјековних надгробних споменика. Забиљежена народна предања о Петру генералу, који је, наводно, са Свеће пред Турцима побјегао у планину и од туге умро на Петрађу, који је по њему добио име, те казивања о наводном бискупу који је, како се причало, сахрањен код Крижа, указују на могућност да је на Свећи или у непосредној близини тог насеља било култно мјесто читаве Дрежнице; на жалост, турска хисторијска грађа, а то су најстарији детаљни подаци којима располажемо, не биљежи постојање цркве, манастира, чак ни попова у Дрежници (што иначе редовно чини у другим крајевима), па су свака домишљања

у том правцу за сада без стварног основа. С друге стране, чињеница да је Свеһа сусједно насеље Стрижева, те да су је населили родови из Стрижева, који и данас око Свеһе имају своја земљишта, потврђује закључак да је Свеһа једно од старијих насеља у долини Дрежањке.

Извори, ријека, натапање

Колико је у Дрежници стара пракса натапања обрадивог земљишта каналима за наводњавање није било могуће утврдити, иако је забиљежено да су неке „јаруге" у Доњој Дрежници изграђене скоро, крајем прошлог вијека. С друге стране, народна традиција досљедно преноси да су канали за наводњавање, који су по Горњој Дрежници ујазили воде многих извора у Драги и спроводили је, низводно према њивама, често на даљину од неколико километара, грађани „у стари вакат", у „каурско вријеме" коме памтеника нема. Такође је неупутно доводити ту праксу у везу с „Каурима", тј. средњовјековним становништвом Дрежнице, јер потврда за то нема, осим што је народна традиција врло децидна и одређена: да су то „грчке" и „каурске" градње.

Пракса натапања земљишта била је позната код нас као и у другим крајевима Херцеговине (у долини Требижата, Требиња и другдје), а компаративне примјере налазимо и у другим земљама које су биле под турском владавином, у Македонији, Бугарској, Албанији итд.

Поријекло дрежањског обичаја наводњавања зирата умјетно изграђеним каналима или јаругама нисмо могли прецизно установити, али бисмо ипак најприје дали предност одређеном оријенталном утицају који нам је дошао посредством Турака.

Организовано кориштење воде на земљиштима која се натапају, „ирадима који се топе", како овдје кажу, представљало је за истраживаче посебан изазов с обзиром на чињеницу да су односи појединих власника њива с водом и њихова права на воду, некада и у данашње вријеме, компликовани и детаљизирани готово до неразумљивости, а у основи представљају врло прецизне поставке и законе народног традиционалног права и правних норми. Стога је требало уложити времена и труда да се проникне у финесе, рођене током дуготрајног кориштења воде у јаругама, у све дужности и права власника земљишта, канала и воде у њима, улоге пољара вода, скупштине сељака корисника када се вода „дијелила", сатнице искоришћавања расположиве количине воде у јарузи, начине одређивања временског кориштења и друге правне установе, обичаје и санкције у вези с „топљењем".

Основно је да се право на воду стицало учешћем и доприносом у изградњи јаруга и да се то право преносило с власника на власника заједно са земљиштем које се насљеђује или купује. У Дрежници се и данас скупље продаје њива која је „под водом".

тј. која се натапа, од њиве без воде; готово је апсурдно да је данас у Дрежници земљиште које се натапа знатно скупље од обрадиве земље без воде у околини Мостара, камо се, у посљедње вријеме, исељавају многе дрежањске породице.

Расподјела воде вршила се на традиционалан начин, на „чела". Два чела су 24 сата, односно љетњи дан и ноћ, једно чело је дан (или ноћ) или 12 сати, пола чела је 6 сати, четвртина чела је 3 сата итд. Данас је та подјела услијед издијељености приватних површина које се натапају још уситњенија и не може се пратити без часовника. Према казивању, некада се вријеме коришћења воде одређивало помоћу сјене коју, за сунчана времена, љети, бацају поједини добро знани или уочљиви објекти (кућа, дрвеће и сл.). И данас у селу Бунчићима показују празан простор међу сеоским кућама на коме је, некада, стајало пободено камење као ознаке појединих власника воде у јарузи, те централни биљег који је означавао подне. Кретање сунчевих зрака помјерало је сјену једне старе грађевине од камена до камена, у ствари од једног власника воде до другог; некада су се и дужинске мјере користиле за одређивање времена: „стопа до подне", „пола стопе до Кајића воде" итд. Како су се јаруге користиле и дању и ноћу, кретање или излазак звијезда на љетњем небу над Дрежницом показивали су које је доба ноћи и чија је вода. Двије сјајне звијезде које стоје једна уз другу на сјеверном небу („поноћнице") залазе за брда тачно у поноћ, „јолдашићи" (Велики медвјед) се над Чврсницом појављују у одређени час итд. Односи између фиксних тачака на хоризонту и положаја звијезда на ноћном небу били су све до новијег времена једини временски показатељи по којима су Дрежњаци одређивали вријеме за ноћно „топљење". За облачна времена ред би био поремећен, долазило би до бесправног „пресијецања" воде и „јагме"; у наше вријеме, и поред часовника, понекад долази до немилих појава које већина становника осуђује.

Ратарство, вртли, виногради

Јаругама разведена у шкрте, често минималне дрежањске њиве, вода је створила услов за развој земљорадње. Већ су заборављене старе ратарске културе, житарице попут крупника, проса, бара и сијерка, које су, у старини, биле најчешћа хљебна жита; пшеница се мање узгајала, а пшенични хљеб се износио на трпезу само у изузетним, свечаним приликама. Кукуруз је, све донедавно, био и остао основна житарица, уз нешто јечма и ражи. Њивице под купусом, крумпиром и луком давале су плодове за свакодневне оброке, а нешто воћа, крушака, јабука, зерделија или трешања, уз медитеранску смокву у нижим селима, рађало је углавном за домаћу употребу или за продају на ријетким пазарима и дернецима по оближњим касабама и селима на висоравнима Ракитна и Дуваньског поља.

Терасирање земљишта и подзиђивање уских обрадивих парцела које се натапају било је предуслов за увођење једне специфичне повртарске дјелатности у привређивању становника Дрежнице. Било је то узгајање сјеменског лука, тзв. арпацика, по коме су Дрежњаци били познати на пролетним пазарима широм Босне и Херцеговине. Код многих и данас спомен Дрежнице и њених производа асоцира на квалитетан дрежањски арпацик, коме се свуда признавала вриједност. Читаве породице у Дрежници бавиле су се узгојем те курентне културе, а причања о њиховој економској моћи и појединцима који су стекли иметак тргујући арпациком говоре о значају који је народ овог краја поклањао гајењу сјеменског лука. Архивски подаци из 1852. године, међу количинама различитих аграрних производа који су опорезовани, показују колика је била важност арпацика у привреди Дрежњака: док је десетина на пшеницу те године изражена са 665 ока, арпацик је приказан са 750 ока.

Поред узгоја житарица, повртарских култура и арпацика намијењеног продаји, још је један вид привређивања, како се прича у Дрежници, био веома раширен, али данас, на жалост, живи још једино у народним предањима. То је узгајање винове лозе, чији се трагови сусрећу углавном у топонимији. На мјесту некадашњих винограда сада су шикаре, шуме, необрадива тла и само топоними одражавају интензитет некадашњег виноградарства, а традиција чува успомене на доба када су дрежањски виногради рађали старе лозе, „разаћију" и „шљиву", а вино се точило у „пивнице". Трагове тих пивница показују још увијек по Лисичинама, Поглавици и Карађузима, данас већ разрушене и развучене остатке кресаног камења и лучних надвратника. Сјећање на „каурске" винограде по Радињој главици, Борку, Змајиловцу и другим присојним падинама по Горњој Дрежници разумљиво је јер се односи на вријеме пред османлијска освајања, али нас донекле зачуђују меморатска причања о виноградарству и винарству у „турском вакту", из претходна два-три вијека, када се, како рече један старац, „овди вино и пило највише". Те успомене на винограде и конзумирање вина као да указују на релативно слабо и недовољно уклопљене исламске забране у овој забаченој и деташираној сеоској заједници, каква је Дрежница била све донедавно.

Појава филоксере пред први свјетски рат и вјековно непрекидно дјеловање ерозије на виноградарске парцеле означили су крај интензивном узгоју винове лозе у Дрежници. Њене задивљале изданке, испреплетене шикаром, сусрећемо по каменим зидовима око сеоских кућа и ближих пашњака, а успомена се, поред народне традиције, чува у одринама, под којима се тако лијепо хладује за љетњих врућина.

Сточарство

Влашки статус дрежањских становника у првим годинама османске владавине, како су га забиљежили дефтери из тога периода, рецентни подаци о броју стоке и вијести које нам преноси народна традиција јасно показују да је, паралелно с ратарством, и сточарство у Дрежници било веома развијено. Као и у другим динарским подручјима, у Дрежници се развило трансхумантно сточарење по оближњим планинским пашњацима за љетњих мјесеци, првенствено услијед недостатка пашњака у долини и обрађених плодних земљишта. Дрежњаци су своје љетње испаше, своје „планине" имали по Малој Чврсници, Јаворку, Петрању, Барама и око Блидињег језера, а нешто планинских пашњака још увијек користе поneке муслиманске и хрватске породице. Њихови сезонски станови живе данас готово као реликти традиционалне праксе која је у Херцеговини, а то значи и у Дрежници, трајала вијековима.

У посљедње вријеме је број стоке у сталном опадању. Подаци из 1978. године региструју свега око 7.000 оваца, нешто преко 2.000 коза и око 2.500 говеда у читавој Дрежници. Разлози томе су исти као и у другим крајевима: све је мање омладине по селима, из чијих су се редова регрутовали чобани; некадашње многољудне породичне задруге су постале ријеткост, имања, а с њима и пашњаци издијељени су и уситњени. Гајење стада од 8 до 10 грла више никоме није рентабилно, а перспективе за бољитак још увијек су непрецизне и нејасне.

Дрежница је била позната по узгоју коза, којима су врлетни, грмљем обрасли обронци планина пружали оптималне увјете за узгој. Коза је, судећи по казивањима старијих мјештана, била права благодат за дрежањско становништво: она је давала млијеко, основу шкртих сељачких оброка, месо да се зачине празничке трпезе, те костријет од које су Дрежањке знале да ткају различите предмете кућне радиности. Носталгија за тим временима присутна је и данас у свакодневним разговорима, када се поведе ријеч о томе да ли је узгајање коза у Дрежници један од могућих видова економског напретка овог краја.

Стазе, кланци и путни правци из долине

Када су и којим правцима, у прошлости, били усмјерени путеви из Дрежнице и с којим се подручјима комуницирало можемо реконструисати углавном на основу народне традиције и постојећих праваца контактирања са сусједним крајевима. Изолована и тешко проходна долина Дрежањке има само два природна излаза, оба на њеним крајњим тачкама, а то су ушће Дрежањке у Неретву на истоку и Кланци над Драгом на западу. Том лонгитудиналном линијом провлачила се све донедавно каменита, мучна пјешачка и коњска стаза која је повезивала села нанизана дуж долине. По-

пречне комуникације у правцу сјевер—југ биле су сведене на неколико стаза, често опасних и погибељних, којима су савлађивани успони до планинских станова и даље ка сусједним подручјима.

У оскудној, географским положајем условљеној, путној мрежи најважнији су били смјерови према недалеким трговиштима, раније према Имотском и Дувну на југозападу и западу, а у новије вријеме углавном према Мостару. На подручја тих привредних и административних средишта усмјеравана су главна исходишна кретања Дрежњака, првенствено њихови одласци на пазаре, годишње сајмове и дернеке у Имотском, Ракитну и Дувну, куда су, готово без изнимке, тјерали на продају стоку, чувене дрежањске јарце и козе, те сјеменски лук и сезонско воће. Одласци у Мостар, углавном у пазарне дане, били су, како се прича, понајчешће у вези с обављањем административних послова и набавком трговачке, дућанске робе.

Меридијални правци изласка из долине у правцу сјевера и знатно мање према селима на југу (Врди, Горанци, Богодо) остали су, све до данас, једино као сточарски путеви за изгон стоке на Петрањ, Тежовницу и Јаворак. Поглед из долине на трасе тих путева и њихово пробијање кроз камените врлети изазива невјерицу да њима може проћи човјек и коњ под теретом. Топоними као што су Стрмоглавница, Столац, Соколина и други свједоче да честа меморатска казивања и понеки запис из матичне књиге умрлих жупе Дрежница о појединцима који су се „укинули" са стијена идући на планину или „жењући траву" нису претјерана ни измишљена.

Све донедавно у Дрежници се сав транспорт обављао коњима или на људским леђима. Причали су ми како су, пред други свјетски рат, мобом транспортовали два млинска камена са жељезничке станице до млинова у Горњој Дрежници: дванаест мушкараца је помоћу ужади и соха вукло, котрљало и придржавало млинско камење на разрованом каменитом путу дугом око двадесет километара више од три дана. Изградњом колског пута од жељезничке станице према Горњој Дрежници 1961. долина је добила савременију комуникацију, додуше лошу и неприкладну, али ипак цесту која је повезала сва дрежањска насеља. Године 1981. довршена је и прва фаза модернизације те цесте; изграђена је прва дионица савременог пута до новог управног центра на Человању у Доњој Дрежници. Уз учешће становника, залагањем, самодоприносом и радним акцијама изграђена је још једна, потпуно нова ауто-цеста из долине у правцу запада. Том цестом су коначно савладани стрми, тешко проходни успони од Драге до Кланаца, чиме се остварио давнашњи сан многих дрежањских генерација.

Средњовјековна Дрежница, стећци, крижеви на Свећи

Раније истраживања најстаријег извора у коме се спомињу жупе Хумске земље, Љетописа попа Дукљанина из половине XII

стољећа, и поред вишекратних покушаја нису могла утврдити убикацију жупе (жупаније) Вечернике. Међутим, у новије вријеме П. Анђелић је, са великим степеном оправданости, понудио рјешење тог спорног питања, показавши да се, судећи по расположивим изворима, жупа Вечернике—Вечерић простирала на подручју Броћна, Блата и ближе околине Мостара, са Бијелим Пољем и Дрежницом.

Један значајан хисторијски извор, повеља краља Остоје из 1408. године, даје широк преглед управних јединица које су почетком XV вијека функционисале на подручју између Неретве и Цетине. У њему се Дрежница назива провинцијом: „provincia Drezniza cum omnibus iuribus et territoriis" између осталих земаља дата је у посјед браћи Радивојевићима. Анализа овог хисторијског извора показала је да под термином „provincia" треба разумјети управни котар, сеоску општину, кнежију, а само супсидијарно и жупу. Из извора се не види да је Дрежница имала свој утврђени град, што је случај с већином управних јединица на поменутом подручју. Новија хисториографска истраживања су, дакле, показала да је Дрежница у средњем вијеку била „изолиран териториј од неколико села смјештен у крашку дубодолину између обронака Чврснице и Чабуље. Иако малена по територији и броју становника, често је имала и одређену управно-политичку аутархију управо због такве географске изолације. Тако, почетком XV стољећа, има статус управне јединице једнак Блату или Броћну". (П. Анђелић)

Према расположивим подацима, тиме су исцрпљена наша знања о територији и територијалној припадности средњовјековне Дрежнице, али осим архивских података, у процјењивању културних, политичких, популационих и других појава у средњем вијеку за дрежањско подручје, остаје нам да се ослонимо на материјалне остатке из тога доба. Срећом, постоји значајан, аутентичан писани извор, без сумње до сада најрепрезентативнији средњовјековни археолошки споменик у Дрежници, натпис војводе Месна који је босанском ћирилицом уклесан у живу стијену на мјесту Топло, недалеко од ушћа Дрежањке у Неретву. У натпису се спомиње војвода Местен, његови синови Радослав и Мирослав, двор војводин и вријеме у коме је натпис настао: „у дане господина краља угарског Лајоша и господина бана босанског Твртка", дакле у распону од 1356. до 1366. године.

Ко је војвода Местен, каквог је рода и поријекла, шта се зна о његовим насљедницима, каква им је била улога и судбина? Покушај П. Анђелића да систематски размотри грађу, из које се може бацити ново свјетло на ову занимљиву личност, чини ми се да је указао на, за сада, најприхватљивије рјешење.

Од некадашњег двора војводе Местена, што се спомиње у наведеном натпису, на том мјесту гдје се налазио могу се данас распознати једино умјетно изграђене заравни и терасе, те проширења под стијеном гдје су некада могле стајати грађевине. Густ честар испреплетена глога, купине и дивљег шипка чува мир овог

пустог и самотног мјеста, које понекад поремети писак локомотиве и кликтање сокола, високо над каменитим врлетима.

Такође није могуће с пуном сигурношћу утврдити гдје се налазила некропола на којој су сахрањивани припадници Местенова рода, властеличићи и Местенови људи. Најближа средњовјековна некропола је око два километра узводно од Топлог, уз саму Дрежањку, на мјесту које народ назива Сритне њиве. Данас је тај локалитет под водом новог акумулационог језера, а донедавно су ту стајали остаци некадашњег гробља, највјероватније становника старог Кнежлука или Кнежеве Луке; преостали споменици, њих двадесетак, подлокани бујицама Дрежањке, били су испреметани и помјерени чак до саме матице некадашњег тока Дрежањке. На њима нема натписа, али носе уклесане украсе, полумјесец, испрекидану порубну врпцу, звијезду, уобичајене симболе наших средњовјековних надгробних споменика. Пластична контура човјека са штапом у десној руци, док му је лијева подигнута у знак поздрава или опомене, једина је представа људског бића из старе, средњовјековне Доње Дрежнице.

Неколико споменика, расутих у близини већих дрежањских села, остало је од некадашњих средњовјековних гробаља у овом крају; један камени сандук самује на локалитету званом Помоље-долац код Доњег Села; у Доњем Человању су остала два-три споменика. Аморфне или недовршене камене надгробне плоче виде се у Стрижеву, на мјесту званом Младице, и оне су, вјероватно, биле припремљене за споменике на некрополи Гачице, која лежи стотињак метара јужније. На Гачицама смо констатовали 11 споменика, углавном у облику плоча. Пет их је украшено мотивом свастике, полумјесеца и звијезде, на једном је уклесан дуг, узак мач, на другим изломљена бордура која, уоколо, прати горње ивице каменог сандука. Стећака има и на локалитету Гребље у Поглавици (седам споменика), али су данас већ сви преваљени, помјерени у секундарни положај.

Пијетет према старим гробовима, некада снажно присутан, ишчилио је пред савременим схватањима о тобожњим несрећама које могу снаћи оне који их дирају и уништавају, угасио се пред практичним потребама данашњих градитеља зграда, путева и јавних грађевина. Девастиране некрополе и њихови остаци нашле су своје мјесто на новој локацији у тек изграђеном управном центру Дрежнице, крај акумулационог језера.

Једна група старих надгробних споменика још увијек изазива пажњу пролазника и поштовање Дрежњака. То су четири камена крста на Свећи, тик крај пута који повезује Доњу и Горњу Дрежницу. Орнаменти којима су богато украшени, као и сам облик тих крстова, били су предмет истраживања Ш. Бешлагића 1954. године.

Ужу околину некрополе и саме крстове народ данас назива Крижи или Крижеви, а по предању, које се и данас чује у Дрежници, у близини Крижева је била црква, на локалитету Црквина. Отуда Бешлагић име села изводи од ријечи „свет", Светја, Свећа. Исти аутор спомиње и претраживање гробова уз крстове 1937.

године, када је околни католички народ, предвођен својим жупником, узалудно тражио „бискупски прстен" у једном од четири гроба. Што се датирања некрополе тиче, Бешлагић закључује да су крстови из посљедњих година периода стећака, дакле с краја XV или из почетка XVI вијека, те да су постављени за вријеме Турака, док је традиција стећака још била жива.

Новији резултати истраживања украсних мотива на стећцима (M. Wenzel) дозвољавају нам да неким украсима са ове, као и са осталих дрежањских средњовјековних некропола, потражимо паралеле у крајевима у којима су, код нас, забиљежене и обрађене средњовјековне некрополе. Представу полумјесеца, релативно честу у Дрежници, најчешће налазимо управо у западној Херцеговини, у околини Лиштице, на Блидињу и у Равном код Купреса; розете су нешто више него у другим крајевима концентриране такође у западној Херцеговини (Лиштица, Имотска крајина), док је представа свастике, коју у Дрежници налазимо на три споменика, карактеристичан украсни мотив на више западнохерцеговачких средњовјековних некропола, особито око Лиштице и Блидињег језера. Занимљиво је да и представа четворице мушкараца у колу, каква се налази на једном крижу у Свећи има најближу паралелу управо на недалекој некрополи Дуго поље код Блидиња. Према томе, закључујем да су украсни мотиви дрежањских средњовјековних некропола дио западнохерцеговачке традиције украшавања, те да подударни или истоветни украси у околини Лиштице, посебно око Блидиња, указују на контакте и везе Дрежњака са становништвом сусједних подручја у том времену.

У Бешлагићеву опису једног крижа на Свећи треба, чини се, учинити малу исправку, јер нас Бешлагићев закључак, до кога је дошао на основу погрешног тумачења тог украса, може одвести на странпутицу када је ријеч о датирању читаве групе споменика на свећанској некрополи. На источној, бочној страни једног споменика Бешлагић је запазио представу мача с крсницом, дршком и полукружном главом, који он назива „кривом сабљом", па крижеве на Свећи доводи у везу с „најстаријим нишанима", дакле с раздобљем почетка турске владавине. Међутим, јасно је да је на том крижу представљен кратки нож, бодеж. Бешлагић је у праву када каже да мотиви „кијаче" (бојног млата, буздована) и више мотива „јабуке" асоцирају на украсе на нишанима. Он сматра да су сва четири крижа постављена истодобно или у краћем временском периоду, што је, вјероватно, исправно. Чак би се могло помишљати на истог мајстора или исту клесарску радионицу. Сматрам да је крижеве могао поставити неки економски јак, задружан дрежањски род над гробове својих покојника, можда у кратком временском раздобљу (епидемија?). Без икаква ослонца на изворе Бешлагић се, непотребно, упустио у комбинације са свећеницима, њиховим утицајем, па чак и са њиховом улогом коју су могли имати у одбрани кршћанства, „јер су на два крста исклесани мачеви". Данас поуздано знамо да Турци у Дрежници нису затекли ни цркву ни свештена лица.

У Дрежници, чија се изолованост и конзервативност огледа у многим манифестацијама народног живота и културе, традиција примјене средњовјековних украсних мотива на надгробним споменицима живјела је, можда, нешто дуже него у другим крајевима. Крижеви на Свећи, који носе украсе познате са средњовјековних надгробних споменика XV вијека у западној Херцеговини, могли су бити постављени и у доба босанске државне самосталности, прије коначне османске инвазије, али и касније, када се турска власт усталила на овим просторима и када је исламизација почела да узима маха. У сваком случају, још увијек, по нашем мишљењу, није могуће дати коначан суд о времену настанка крижева на Свећи.

Нахија Дрежница под османском влашћу, соколи

Раздобље османског продирања на ове просторе и вријеме када су се Турци надирући према западу, учврстили у свом крају западне Херцеговине, за сада није могуће тачно одредити. Биће то, вјероватно, у оним налетима Османлија када су, у жељи да брже изолују Хумску земљу од евентуалне помоћи кршћанских савезника, јуришали из Босне према југозападу, ка млетачким посједима у Далмацији. Хисторијски документи османске провенијенције из тог периода показују да је Дрежница већ 1468/69. била нахија у оквирима босанског санџака, када су у њој забиљежена споменута три насеља са 143 хришћанска домаћинства (Стрижево, Врхпоље и Кнезлука). Девет година касније, у детаљном попису Херцеговине 1477. године, нахија Дрежница је из хаса босанског санџак-бега пребачена у царски хас, задржавајући влашки статус свог становништва. У дефтер је уписана издвојено, вјероватно стога што је становништво имало неко посебно задужење које није наведено. Трећи извор из тог времена је сумарни попис Херцеговине, настао послије 1521. године, у коме Дрежница још увијек задржава статус нахије. У споменута три села било је, у то доба, укупно 267 домова.

Док су два, од наведена три, основна документа збирни пописи пореских обвезника и обавеза, попис из 1477. прецизно биљежи имена људи, те имања њихових очева. У том дефтеру налазимо прве детаљније податке о становништву. Тако је у Стрижеву, први по реду, уписан неки Иван жупан, чиме је хисторичарима створена обавеза да објасне титулу, функцију и обавезе сеоског жупана под османском управом у посљедњим деценијама XV вијека. За Дрежницу тај попис показује да, од укупно 390 властитих имена пореских обвезника и њихових очева, 93,1% носе народна имена, док их 27 (6,9%) има календарска светачка имена: Иван, Стјепан, Јурај, Павао, Матеј итд. За удовице Милију, Цицвану, Веселицу и Бијову се изричито каже да држе баштину, што значи да су биле равноправно третиране с осталим дрежањским домаћинима тога доба.

Тај извор потврђује да су становници Дрежнице већ 1477. изгубили влашки статус и били обавезни да плаћају десетину.

Општа, још увијек жива народна казивања, која смо у Дрежници забиљежили или чули у више наврата, с поносом тврде да је „у стара доба један Дрежњак, неки Фијовић Тома, у Соколини ухватио једног сокола и, хватајући га, избио му око. Када је пошао да ухвати у стијенама и другог, прекине му вила конопе на којима се спустио низа стијене и он погине. Оног ћору сокола пошаљу Дрежњаци цару у Стамбол. И у неком боју — тада су цареви птицама војевали — надбије тај султанов ћоро Дрежњак орла крсташа оног другог цара, па султан награди Дрежњаке и даде им ферман да никоме никада пореза не плаћају, да су слободни".

Ослањајући се на расположива документа, А. Аличић закључује да су, у оквиру османског друштвено-економског система, Дрежњаци заиста имали посебан статус: под условом да на царски двор шаљу соколове за лов, они су били ослобођени свих пореза осим шеријатске десетине. Због својих привилегија Дрежњаци су, у неколико наврата, водили спорове с осталим становништвом мостарске казе и доказали своја права копијом царског фермана. Можда су управо ти спорови иницирали данашњи надимак Дрежњака „соколи", како им се околни народ понекад зна да подсмјехне.

Што се тиче исламизације домаћег становништва, хисторијски извори из првих деценија османске управе не дају потпуне и подробне податке за праћење тог процеса, његова интензитета и трајања. Међутим, на основу остале хисторијске грађе, А. Аличић сматра да би се могло „закључити да је становништво Дрежнице прешло на ислам у апсолутној већини и да је то било око половине XVI вијека, када је текао интензиван процес прелаза на ислам и других подручја и свих слојева".

Коначно, још је један податак који се може дати на основу докумената: за 400 година османске управе Дрежница је увијек била добро насељена и њена економска моћ била је доста јака.

Састав и поријекло становништва

Проучавање поријекла становништва претпоставило је што је могуће дубље посезање у прошлост овог краја и коришћење свих доступних извора који могу послужити за реконструкцију развоја популационих односа на овом подручју, миграционих кретања, поријекла и, посебно, статуса становништва у друштвеним и државним уређењима до којих допиру хисторијски извори, усмена родовска предања и савремена усмена народна традиција. То нас је суочило с архивском грађом османске управе из XV и XVI вијека, те знатно млађим судским документима за мостарски кадилук и са ванредно значајним и садржајним архивалијама које су, без застрањивања, администраторски сухо али прецизно, забиљежиле

земљишноправне уговоре, међусобне односе власника земљишта и досељеника, њихове обостране обавезе и права.

Народно предање сачувало је успомену на већ споменути привилеговани статус Дрежњака. Међутим, хисторијски документи о тим дрежњачким привилегијама не спомињу да ли је у повлаштеном положају било само муслиманско становништво Дрежнице или су сви обухваћени потврдом „да у селу Дрежници, у мостарском кадилуку, постоји узгајалиште соколова и да становници наведеног села од времена освајања шаљу соколове у Цариград, па су, осим шеријатских ушрова и уобичајених дажбина, ослобођени тешког рада и других пристојби, о чему је издата узвишена заповијест". Архива земљишнокњижног уреда у Мостару чува бројне документе о кметским селиштима у Дрежници (кметови су, готово без изнимке, хрватски родови), чији су власници, крајем XIX вијека, биле мостарске, дуванске и друге беговске и агинске породице, чак и поједини муслимански родови из Дрежнице. То би могло значити да хрватски родови, забиљежени у Дрежници током посљедња два вијека османске управе, нису били обухваћени привилегијама о којима је ријеч. Тридесет осам архивских књига грунтовнице откривају данас већ заборављене конкретне ситуације кметовског положаја у првим деценијама аустроугарске окупације, процесе преношења власништва и насљеђивања земље, судбине појединих парцела „беговских земаља" и, што ваља посебно истаћи, економско јачање кметова и њихово настојање да се сопственим снагама откупе и ослободе зависног положаја. Убиљежени услови купопродајних уговора фиксирали су путеве и начине диобе имања и цијене које су кметови плаћали за своје ослобођење. У тим се књигама огледају сувласнички односи, пореске обавезе, величине кућишта и обрадивих површина, читав комплекс правног положаја Дрежњака у то вријеме; у њима су забиљежени родови и истакнути појединци што још животаре у мутном, побрканом казивању најстарије дрежањске генерације; у њима се сусрећемо са многим изумрлим, исељеним или ишчезлим дрежањским родовима, укратко с раздобљем које нам се данас чини исувише далеко и нестварно, иако нас од њега дијели непуних стотину година.

Резимирајући богату грађу садржану у књижноземљишном архиву, могуће је закључити да је и у Дрежници, као и у другим крајевима Босне и Херцеговине, положај зависног сељака био тежак, можда тежи него другдје. У периоду 1878—1900. долази до првих случајева када се кметови, економски ојачали у својим задружним породицама, сами откупљују и ослобађају кметовских обавеза према муслиманским власницима земљишта. Распадања традиционалних многољудних задруга, економско посртање или нагло сиромашење некада богатих и моћних власника само су прелудиј за завршни чин 1919—1924. године, када је земља тзв. аграром (Уредба о упису власности бивших кметова на кметовским селиштима, Зборник закона и одредаба, 10. септембра 1919, бр. 58) припала онима који је обрађују и живе на њој.

Истраживање поријекла и састава становништва у Дрежници, које је обавио М. Нишкановић, дало је резултате који потврђују да је дрежањско становништво већином старосједилачко, са мањим бројем скорашњих досељеника, првенствено хрватских родова. Уколико међу старосједиоце убројимо родове за које народна традиција тврди, а расположиви хисторијски документи потврђују њихово присуство у XVIII столећу, с тим да су на овом подручју могли живјети и раније, оправдан је закључак да су данашњи муслимански родови у Дрежници у великој већини потомци исламизираног становништва Дрежнице.

У Дрежници данас живи 2721 становник, од чега је Муслимана 2480, а Хрвата 241. Бројност и појава нових презимена у оквиру једног (старијег) рода другог назива карактеристичне су за многе муслиманске породице, којих у Дрежници има 52, од чега је само пет досељеничких (Куртовићи из Гацка, Лулићи из Совића, Мацићи, Палићи из Јабланице, Врицићи из Ливна). Несигурна усмена традиција, карактеристична за старије муслиманске родове широм Босне и Херцеговине, те чињеница да се у архивалијама из османског периода уз име особе која се спомиње наводи готово искључиво само име оца, ограничиле су могућности истраживача М. Нишкановића да хронолошки прецизно установи њихово присуство у дрежањским насељима, те да хисторијским документима докаже заједничко поријекло породица различитих презимена које тврде да су потомци истог претка. У такве, између осталих, ваља убројити данашње Лалиће, Кадриће, Шамериће, Пезиће, Жушкиће и Хасиће у Горњој Дрежници, за које предање каже да су потомци некадашњих Карађуза, што се у истом насељу, према мостарским сицилима, спомињу у периоду 1768—1849. године.

Хрватских родова, који су некада живјели, односно и данас живе у дрежањским насељима, заједно с Муслиманима, констатовано је 14, од чега су три рода (Шарићи, Јурићи и Раичи) у Дрежници од 1743. године, како показује визитаторски извјештај бискупа фра Павла Драгичевића. Осталих једанаест хрватских родова, од којих су неки изумрли или расељени (нпр. Оречи, Големци, Врљићи, Зовке), као кметови су досељавали у Дрежницу са сусједних западнохерцеговачких подручја (Врди, Горанци, Богодо и Ракитно) у периоду 1813—1870. године.

Локалне сеобе и премјештање појединих породица унутар дрежањске долине оставили су трага у усменој народној традицији како муслиманских тако и хрватских родова. Док су Муслимани из села у село прелазили углавном „на женинство" или „због тјескобе", хрватско становништво памти честа премјештања с једног кметског селишта на друго, као и унутрашње сеобе до којих је долазило у новије вријеме.

Што се исељавања тиче, чини се да у вријеме османске инвазије Дрежњаци нису масовније напуштали своја насеља, барем не онако како је забиљежено у околини Лиштице и другдје по западној Херцеговини. Остаје отворено питање исељавања дрежањ-

ског католичког становништва на млетачко земљиште у другој половини XVII вијека, када су са бројним мигрантима из Раме, Дувна, Ракитна и осталих дијелова западне Херцеговине и Босне могли исељавати и Дрежњаци. Исељавања најновијег датума, особито у посљедњих двадесетак година, усмјерила су Дрежњаке ка оближњим градовима и њиховој околини (Бијело Поље и Потоци код Мостара), гдје су могућности економског просперитета реалније него у самој Дрежници.

Рецентни „криптобогумили" у Дрежници

Прелазак дијела домаћег становништва на ислам био је један од крупних, преломних догађаја који су битно утицали на хисторију наших народа, измијенили њихову конфесионалну и, сљедствено, друштвену структуру, а затим покренули низ дубоких, повијесних процеса што су учествовали у формирању етничких особености, живота и народне културе на нашим просторима. Био је то догађај који је, касније, поставио безброј судбинских дилема и замршених питања, хисториографских, културолошких, политичких и других, која су тражила и још увијек траже праве одговоре и чије рјешавање траје све до наших дана. За османске управе било је код нас различитих средина у којима су се процеси, што их је доносила исламизација, одиграли нагло и до краја, али је било и таквих до којих су нови, ванјски утицаји, попут одјека, стизали са закашњењем, постепено, ослабљени. Такве су, у првом реду, биле изоловане и забачене руралне средине, у крајевима који су негдје на рубу, у забити, далеко од матице збивања.

Дрежница је по много чему спадала у такву врсту сеоских насеља. Затворена у себе она је, својом привидном заосталошћу и архаичним начином живота, изазивала радозналост и тобожњи интерес околине. Народна култура становништва Дрежнице и начин његова живота сматрани су, чак и у научним круговима, резерватом низа архаичних елемената, о којима су, без правог познавања, стварани закључци и доношени судови.

Криптобогумилство становника Дрежнице, које се, од средине прошлог вијека, ту и тамо појављивало у нашој хисториографији и другим културолошким текстовима, заслужује да му се посвети дио простора. Теза о остацима богумилства у Босни и Херцеговини, иницирана биљешкама неколицине школованих појединаца у другој половини XIX вијека, оживјела је увјерење да ту и тамо још увијек живе особе или породице које се „све до данас" придржавају тајних богумилских обреда, те да у забитима неких насеља, наводно, има породица које су тек недавно напустиле богумилство и пришле једној од официјелних конфесија. Фра Грго Мартић је, седамдесетих година прошлог вијека, извјештавао да у Дрежници живе породице које, иако их сматрају муслиманским, у својим домовима потајно одржавају богумилске церемоније и никада не

иду у џамију. Након те вијести, Ибрахимбег Башагић је послао хоџу у тај крај, да поучи сељаке који недовољно познају ислам и који сами, на свој начин, обављају вјенчања. Међутим, оно што, у ствари, показују те вијести прије би могло рефлектовати одређени степен неукости и локалну обичајну праксу него богумилске сурвивале. Мартић је, такође, писао да негдје око горње Неретве још увијек има шеснаест богумилских породица, а 1887. је М. Капетановић Љубушак тврдио да око Раме и Неретве живе Муслимани који су, у кругу својих породица, сачували богумилске молитве. Митрополит С. Косановић извјештава у то вријеме о таквим породицама у околини Крешева, а П. Бакула 1867. пише да су чланови породице Хележ, у селу Дубочанима код Коњица, посљедњи били присталице богумилства и тек су недавно прихватили ислам. Након тих вијести су Ђ. Трухелка и извјестан број других научника обишли наведене области и села, али нису могли открити ништа што би се могло повезати са дуалистичким вјеровањима.

Овдје се морамо подсјетити и на чињеницу да, ако је у Босни и Херцеговини икада игдје било дуалиста сродних бугарским богумилима, босански херетици никада нису називани богумилима. У средњовјековној Босни тај назив је засвједочен само у једном случају, и то у околини Сребренице, у српском извору, Житију деспота Стефана Лазаревића из 1431. године. Клерици Цркве босанске звали су себе крстјанима, док су их сусједи и домаћи противници називали патаренима. Треба, такође, нагласити да се у народу није сачувао ниједан од наведених термина и да је ознака богумил ушла у употребу преко разних хисторијских расправа тек од краја XVIII вијека. Села за која се јављало да у њима живе богумилски вјерници или криптобогумили одреда су насеља удаљена од прометних путева и могла су чувати обичаје који се, на одређен начин, разликују од праксе уобичајене на ширем подручју. Тако се и могло догодити да је становницима таквих насеља приписивана неортодоксност, што је довело до повезивања њихова понашања са херетичким „богумилским заблудама и опачинама". Наведене вијести о тобожњем криптобогумилству дијела становништва ваља посматрати и у контексту католичке и аустроугарске политичке концепције у Босни и Херцеговини. Пропагирање тзв. бошњаштва добило је прикладну потпору управо у богумилској тези коју хисторијска наука доказује или оспорава још и данас.

Ми смо у Дрежници код муслиманског становништва могли једино установити сурвивале старије, предисламске традиције који су, испреплетени с елементима што их је унио ислам, остали присутни у неким областима духовног живота народа, првенствено у народним вјеровањима и празновјерицама, неким обичајима и у народној медицини. Обичаји уз различите земљорадничке и сточарске послове такође припадају фонду неисламских обичаја и заједнички су за шире подручје Херцеговине. Овдје треба истаћи посебан облик мобе — испомоћ приликом изгона стоке на планину.

Вјеровања и сујевјерја

Вјеровања у чини, сихире, уроке, несреће сваке врсте, празновјерице и усмена казивања о вилама, вукодлацима који устају из гробова и плаше људе, увјерења да су вјештице стварне, опасне и присутне у свакодневници готово непрестано, вјеровања у мòре, сретне и несретне дане, чарања, бајања и друге видове натприродног дјејствовања међу људима, још увијек представљају присутне остатке снажног архаичног супстрата у духовном животу човјека у Дрежници. Тачно је да у посљедње вријеме такве празновјерице представљају дио духовног свијета у коме се крећу првенствено старије жене или, тачније речено, старија генерација уопште, док их дрежањска омладина данас потпуно одбацује, игнорише и исмијава.

Та вјеровања су реликти старе словенске културне баштине, чврсто амалгамизирани с хронолошки млађим оријенталним и исламским елементима, па се након анализе појединих детаља може закључити да одражавају синкретизам оријентално-исламских и неисламских вјеровања. Убјеђење да постоје људи с одређеним натприродним особинама готово је идентично са вјеровањима околног хрватског и српског становништва, а бројне празновјерице и маћијска пракса у вези са стоком и сточарством упућују на динарске елементе у народној духовној култури. Жене које ни по коју цијену неће да уступе или продају свој сребрни накит, наслијеђен по женској линији од мајке или бабе, како се вјерује у Дрежници, сигурно су вјештице. Чинилице могу урећи, дјевојке претворене у мòре ноћу даве дјецу и мòрê одрасле, вјештице што пију крв и чупају срце, особито су забрињавале генерације млађих Дрежањки, што је и разумљиво у заосталој, забаченој средини, гдје је смртност дјеце, посебно новорођенчади, увијек била велика и честа. Да је мачка несретна животиња, да не ваља кад сунце заће ништа износити или дати из куће, да виле могу заплести гриву коњима тако да је више нико не може расплести, да вјештице знају пребацити уже преко гране и помусти туђе овце у своју карлицу, да гласање ћука у ноћи слути несрећу или смрт, метеоролошка предсказивања у вези с понашањем домаћих животиња дио су архаичног дрежањског инвентара народних празновјерица које, због простора, не можемо даље набрајати. Рецепторij за одбрану и заштиту од натприродних сила такође је општепознат код наших народа, па и шире. И у Дрежници се спомињу хамајлије, тисовина, бијели лук, уплитњаци од црвене вуне, те ношење записа који садрже магичне формуле за одбрану од зла.

Вјеровања су дио духовне културе народа до кога се најтеже допире, јер припадају затвореном кругу појединаца, породице или села, а јавно казивање може пореметити унутрашње међусобне односе; то су сеоске, локалне тајне које се странцу не откривају и које он не треба знати из више разлога. Све се своди на шапутава, повјерљива причања о натприродним особинама сусељана,

чија се имена прешуткују; људи који су ту крећу се и живе у комшилуку или у сусједном селу; казивања ће остати у кругу тајновитих вјеровања о магији, чарању, уроцима и хамајлијама, бајању и другим скривеним појавама које не ваља разглашавати. Иако се католичка црква организовано борила против свих врста празновјерја међу својим вјерницима, код нас особито за посљедњих двјеста година, истраживања народних вјеровања међу дрежањским Хрватима су показала да је и код њих још увијек присутан значајан фонд вјеровања и празновјерица о којима је ријеч.

Симболи као заштита од урока

У Дрежници је лако уочљива појава која је у уској вези с претходним излагањем, иако народ о томе ништа одређено не зна да каже. Видимо је на зградама, на ванјским зидовима старијих „стојних" кућа, а може се запазити већ на први поглед. Значење јој је тамно и нејасно данашњим генерацијама. Камени надвратници углавном сведени на лук, те масивни довратници на стамбеним објектима које вријеме није уништило, па понекад насељени или сасвим напуштени трају своје дане, украшени су пластичним представама необичних симбола. Представе сабље, полумјесеца, бојне сјекире, старинске кубуре, јабуке, цвијета, коња, рибе, змије, пса и друге украшавају улазна врата и као да изричу добродошлицу намјернику. Али, стварна сврха им је друкчија, скривена.

„Све што је на земљи могу зле очи урећи и нема ствари на дуњалуку којој урок не може наудити", вјеровали су и наши Муслимани у Босни и Херцеговини. (А. Ханги) Да поглед злих очију може бити опасан, тврдо се вјеровало особито на Блиском истоку, око Средоземног мора, те у југоисточној Европи. (Т. Р. Борђевић) Зле очи могу урећи не само чељаде и животињу, све што је лијепо и што изазива чуђење, већ од њих могу страдати и куће — од грома, пожара или друге несреће. „Око пали куће" вјеровало се код многих оријенталних народа, а први поглед се увијек сматра најопаснијим. Да би се одстранио, треба га скренути на нешто друго, а предмет или представа предмета којим се брани од урока треба да буде занимљив и необичан да привуче први поглед, али и довољно јак и дјелотворан да разбије или неутралише зло које такав поглед садржи.

Украсни мотиви на старијим зградама у Дрежници су апотропејски симболи и њихова је функција да већ при првом сусрету зла ока с њим спријече несрећу која може услиједити. Такви мотиви или магични записи запажени су и на другим објектима старије архитектуре у Босни и Херцеговини (нпр. у Гацку, на Хаџибеговој кули у Хутову, на Ченгића-оџаку у Ратају код Фоче, у Сарајеву, Јајцу и другдје), али им наша етнолошка наука, на жалост, до сада није поклонила пажњу већу од успутних констатација.

Дрежањски апотропејски украси намећу истраживачима неколика питања на која би вриједило дати одговор: ко је и када зидао те камене куће, ко је клесао и украшавао грађевно камење, откуда предлошци за ликовне представе и композиције, да ли се градило и украшавало искључиво по жељи наручиоца? Из разговора с најстаријим информаторима сазнали смо да у Дрежници није било познатијих и бољих домаћих мајстора, зидара и клесара, па су за боље грађевине некада ангажовали људе из Имотског и Посушја. Нема памтеника који су то мајстори били и када је то било. Међутим, један камени блок, некадашњи десни довратник на улазу у најстарију стамбену зграду породице Кајића у селу Бунчићима, који данас служи као допрозорник на празданој и напуштеној грађевини, поред представе коња, пса и необичног цвијета што подсјећа на љиљан, носи у дну те пластичне композиције арапску бројку 1175, што одговара години 1755. Клесарски дуктус је истоветан, што значи да су пластични украси и назначена година истовремени, клесани у другој половини XVIII стољећа. Отпада свака могућност да је за тај некадашњи довратник коришћен исклесан и украшен камен неког стећка с оближњих средњовјековних некропола, али је оправдан закључак да су клесари, а вјероватно и сам наручилац израде, видјели сличне украсне мотиве на средњовјековним надгробним споменицима. Једна упрошћена, строго стилизирана представа дјевојке са подигнутим рукама, уклесана на рецентни дјевојачки нишан на муслиманском гробљу у селу Поглавици, могла би поткријепити овај закључак јер неодољиво сјећа на представе ораната са средњовјековних гробаља око недалеког Блидиње језера.

Представе криве сабље, кијаче, сјекире и полумјесеца, те чести мотиви јабука имају своје паралеле на муслиманским нишанима, одакле су их клесари могли преузети; сумњам да су за градњу употребљавани стари нишани.

Украсни симболи у Дрежници имали су првенствено заштитну функцију, без обзира да ли су преузети са хришћанских или исламских надгробних споменика. Уклесани у камен, они су, иако немушти, рјечити свједоци некадашњих сујевјерја, стрепњи и магичних одбрамбених средстава старих Дрежњака пред мистичним и непознатим силама.

Литература

Аличић, А., Нахија Дрежница под османском владавином, завршни извјештај пројекта Живот и култура становништва Дрежнице, Земаљски музеј, Сарајево 1981 (рукопис).

Анђелић, П., Средњевјековна жупа Веченике—Вечерић и постанак Мостара, Гласник Земаљског музеја, Археологија, нова серија, св. XXIX (1974), Сарајево 1976.

Анђелић, П., Месновићи, Масновићи, Бубањићи (рукопис у штампи).

Бешлагић, Ш., Стари крстови у Дрежници, Наше старине, св. III, Сарајево 1956.

Венцел, М., Украсни мотиви на стећцима, Сарајево 1965.

Борђевић, Т. Р., Зле очи у вјеровању Јужних Словена, Српски етнографски зборник, књ. LIII, Београд 1938.

Нишкановић, М., Поријекло становништва Дрежнице, завршни извјештај пројекта Живот и култура становништва Дрежнице, Земаљски музеј, Сарајево 1981 (рукопис).

Поповић, Т., Списак херцеговачких намјесника у XVI вијеку, Прилози за оријенталну филологију, св. XVI/XVII, Сарајево 1966/67.

Скок, П., Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика, I, ЈАЗУ, Загреб 1971.

Fine, J. V. A., The Bosnian Church: A New Interpretation, New York and London, 1975.

Ханги, А., Живот и обичаји Муслимана у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1911.

Шабановић, Х., Босански пашалук, Дјела, књ. XIV, Одјељење историско-филолошких наука, НД БиХ, Сарајево 1959.

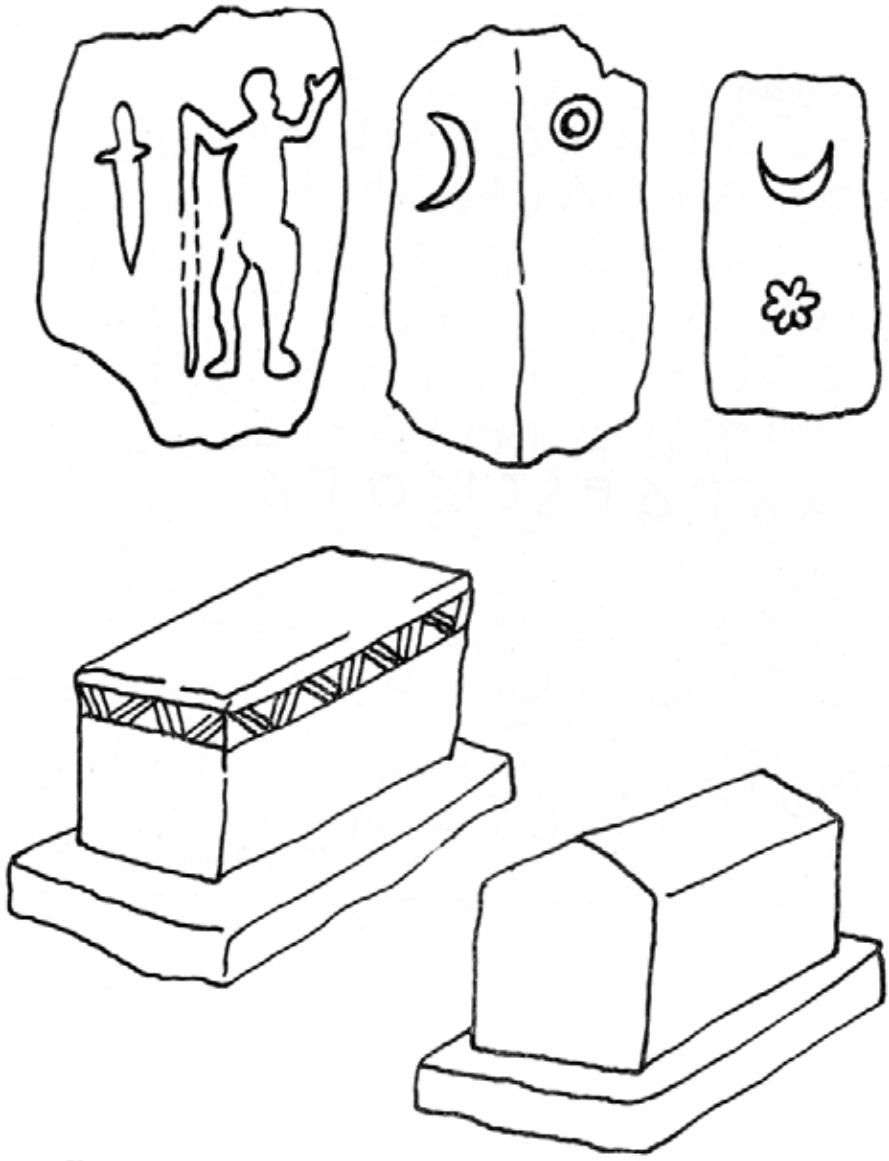
Шабановић, Х., Територијално ширење и грађевни развој Сарајева у XVI стољећу, Радови, књ. XXXVI, НД БиХ, Сарајево 1965.

ТАБЛА I

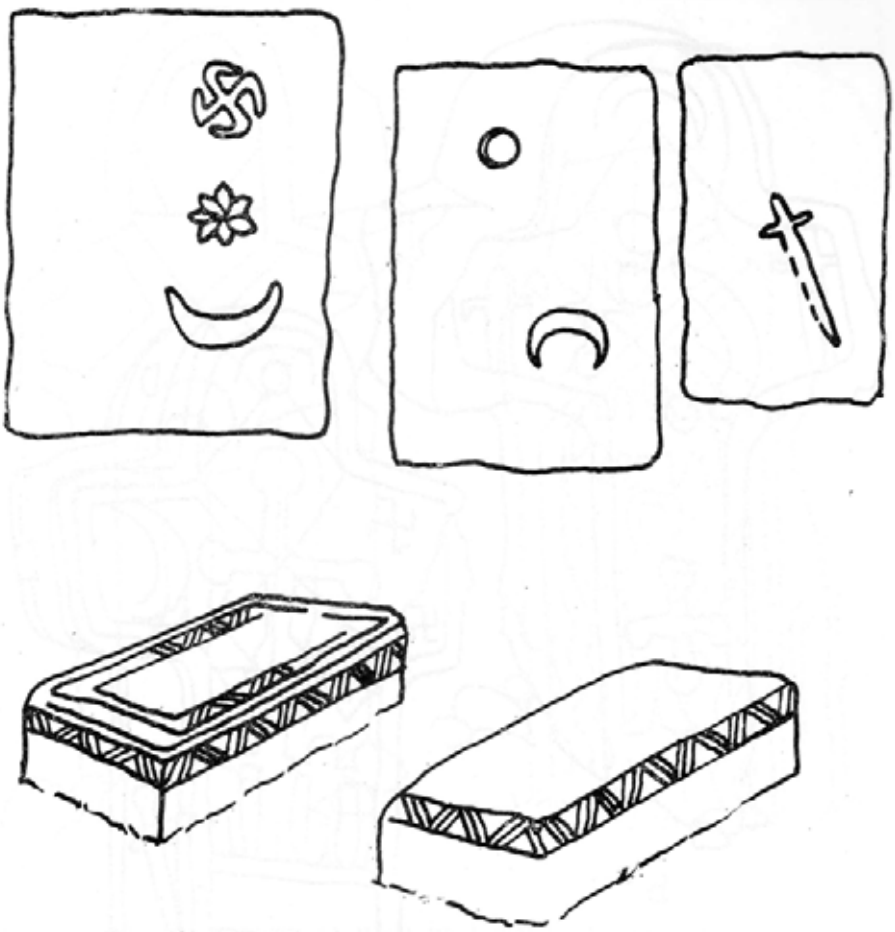
Средњовјековни натпис војводе Месна у Доњој Дрежници

ТАБЛА II

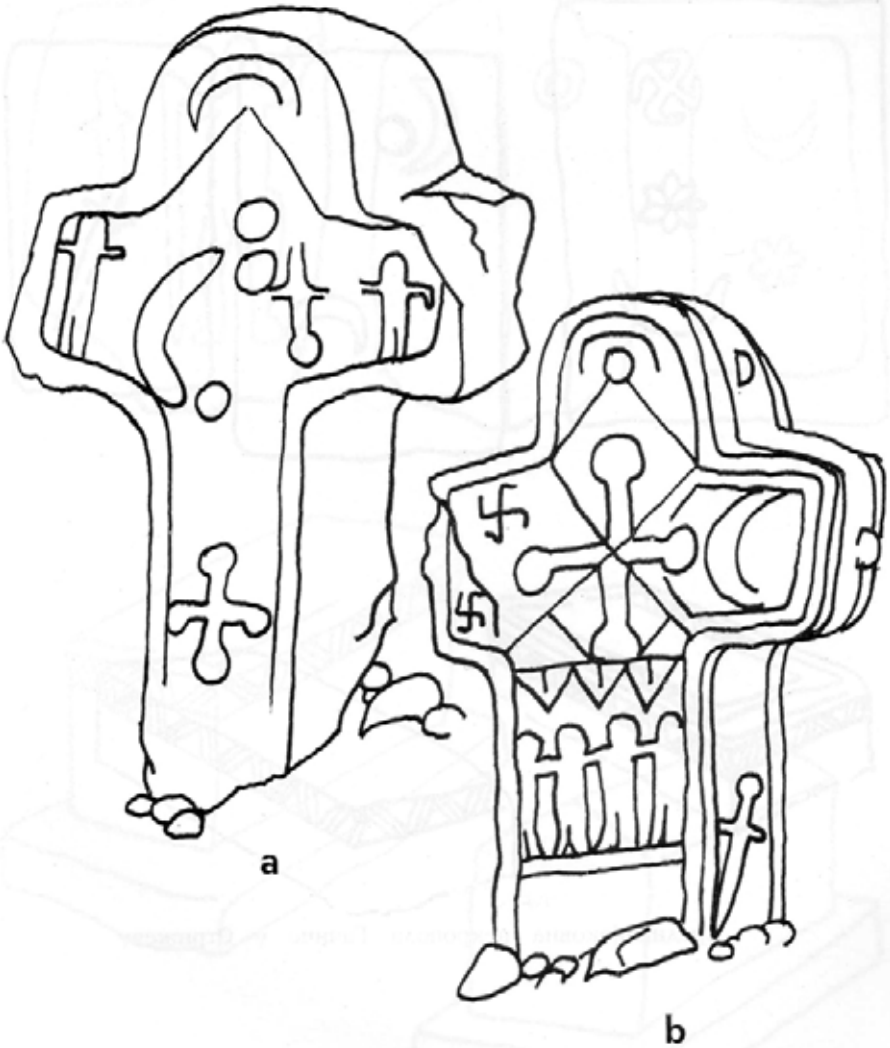
Украшени споменици средњовјековне некрополе Сритне њиве у Доњој Дрежници

ТАБЛА III

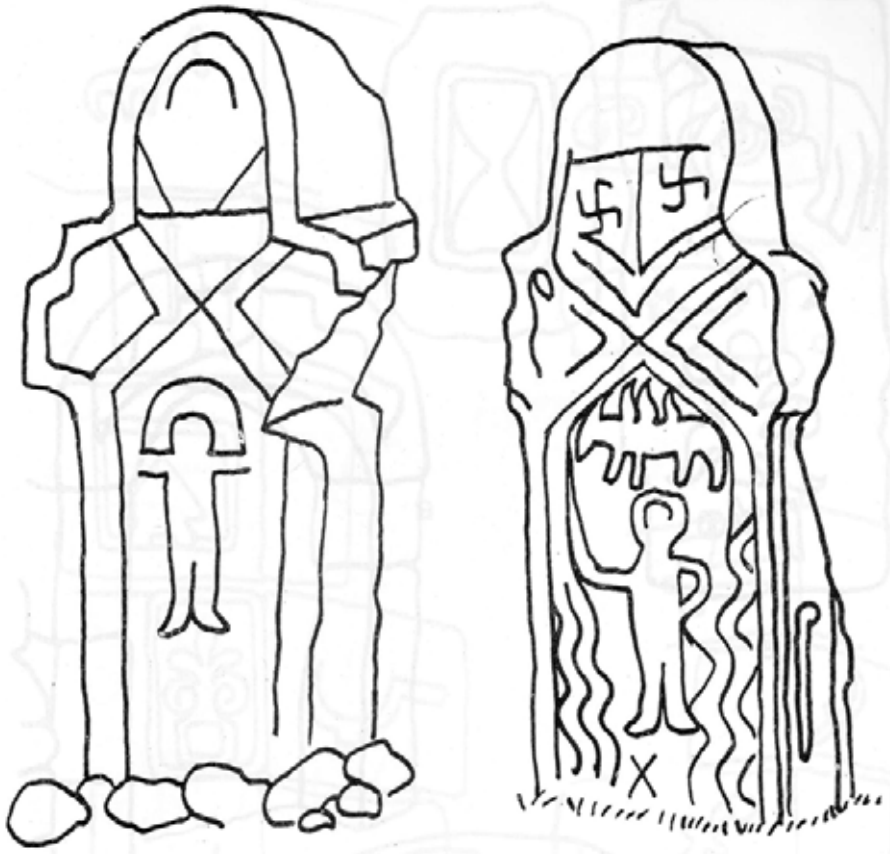
Средњовјековна некропола Гачице у Стрижеву

ТАБЛА IV

Украшени крижеви на Свећи: а) крајњи на западном дијелу некрополе, b) први до њега у правцу истока

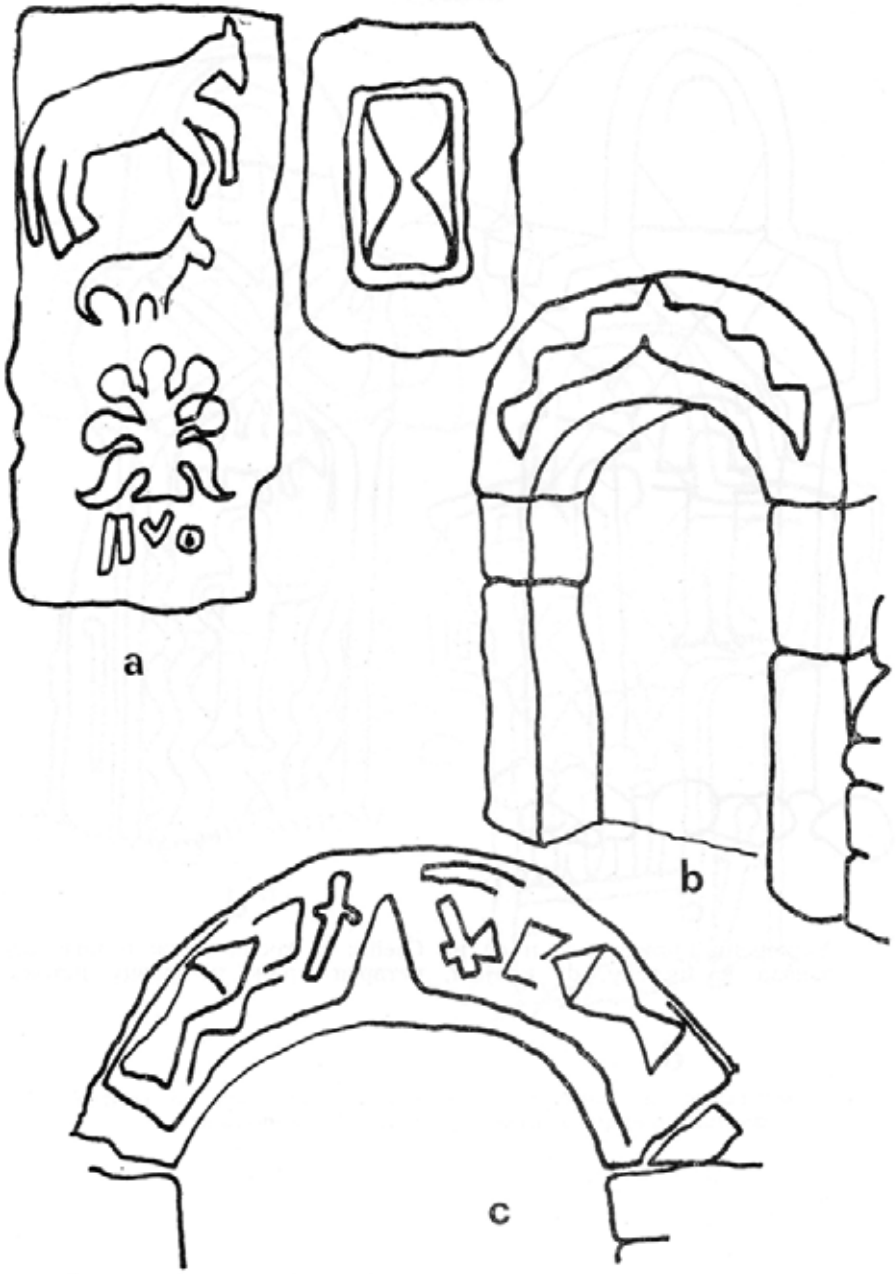
ТАБЛА V

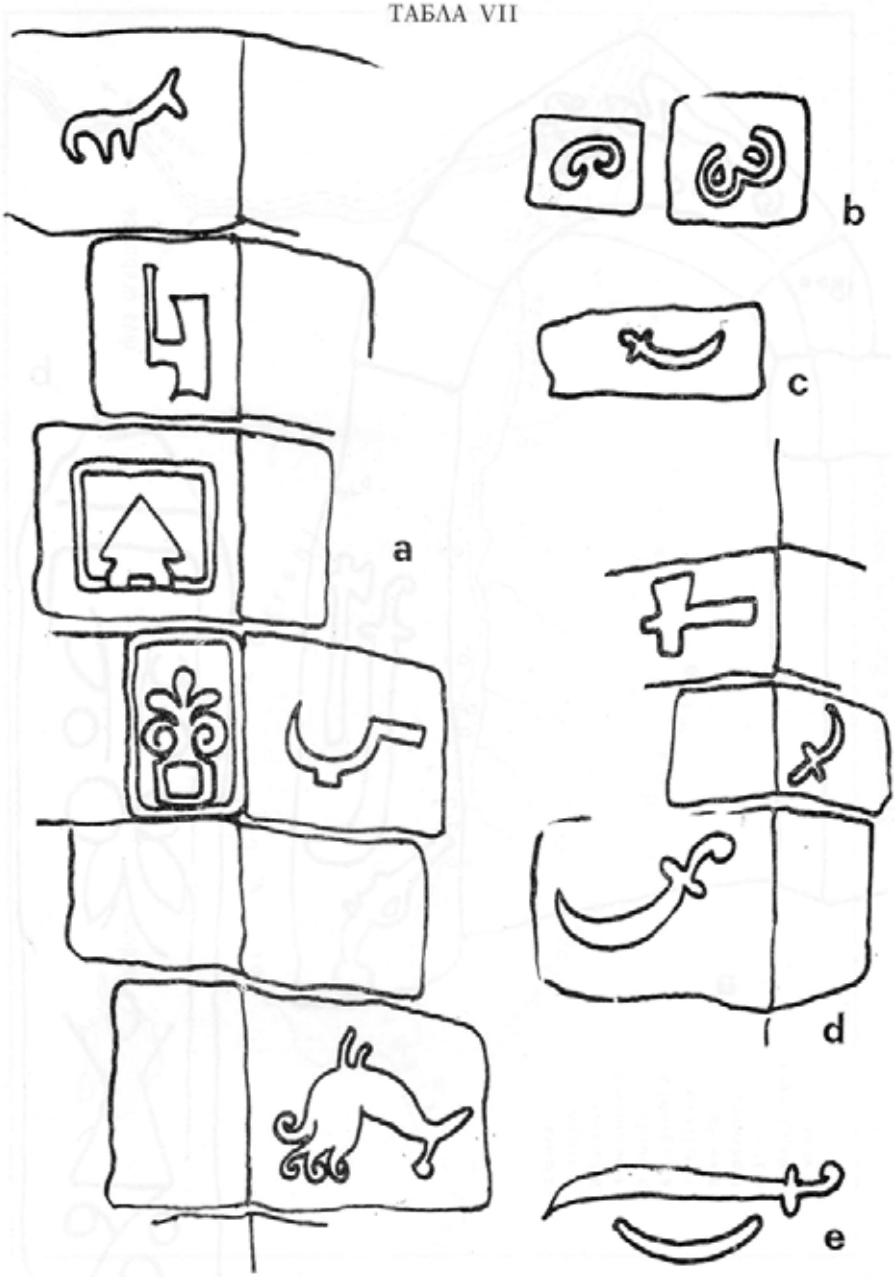
c d

Украшени крижеви c) и d) на Свеhи: c) трећи криж у низу од запада ка истоку, d) крајњи, четврти криж у правцу истока

ТАБЛА VI

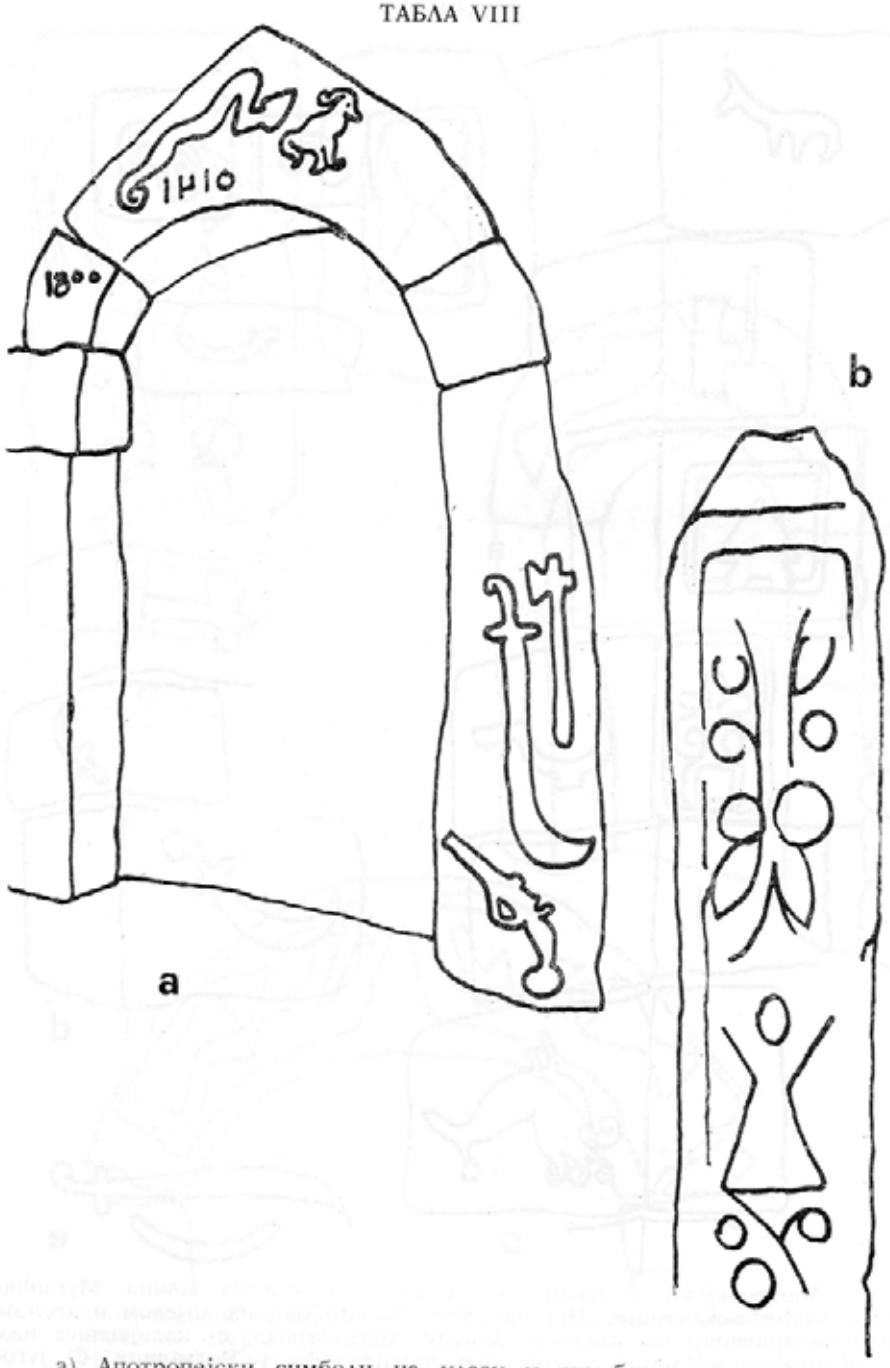

Апотропејски симболи: а) довратник некадашњих, данас зазиданих врата на старој кући Кајића у Бунчићима са арапском бројком 1175 (1760—1761), b) улаз у напуштену кућу Маше Пиљића у Лисичинама, с) надвратник над улазом у кућу Зукића

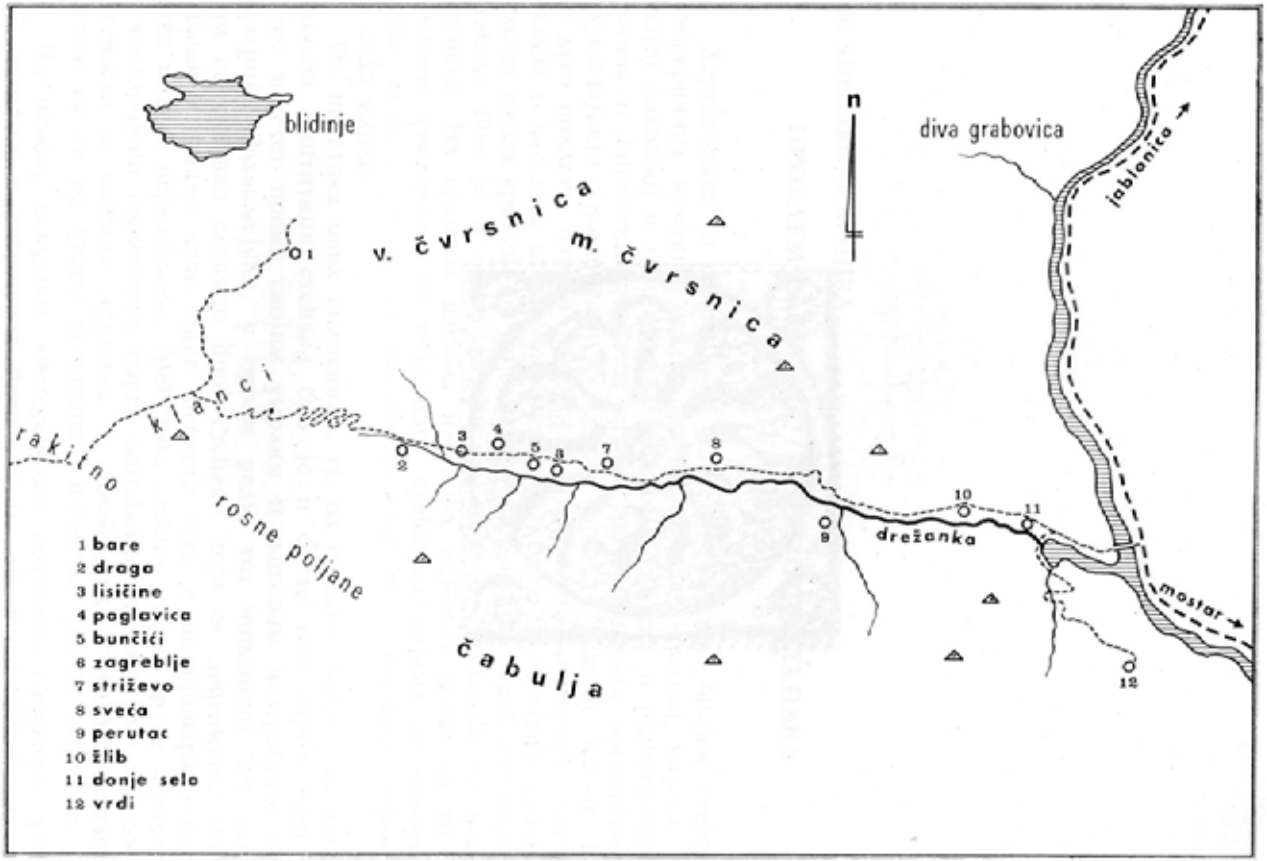

Апотропејски симболи: а) југоисточна ваљска ивица Мушића-куће, некадашње „Цокине куле", b) симболи на лијевом и десном довратнику на улазу у „магазу" исте зграде, c) надвратник над улазом у „магазу" старе Беглеровића-куће у Поглавици, d) југоисточна ваљска ивица исте зграде, e) карактеристичан апотропејски симбол из Бунчића

ТАБЛА VIII

а) Апотропејски симболи на улазу у стамбени дио некадашње „Цокине куле“ у Драги, b) дјевојачки нишан из гробља у Поглавици

Дрежница с околним насељима

Мр АНЂЕЛКО ЗЕЛЕНИКА

ПРОБЛЕМ ЗАШТИТЕ И ПРЕНОСА СТЕЋАКА У ХЕРЦЕГОВИНИ

Херцеговина је подручје са изузетно великим бројем стећака, специфичних камених надгробних споменика средњег вијека. По својој ликовној и декоративној обради, богатству и разноврсности мотива и ћирилских натписа стећци овог подручја представљају најзначајнији споменични фонд ове врсте у нашој земљи. Већ се дуго поклања пажња њиховој заштити и евидентирају стручни подаци о њиховом стању, угрожености и свим промјенама до којих долази током времена на појединим некрополама. Проблем заштите стећака био је и остао акутан од њиховог настанка до нашег времена. Из времена њихова настанка најбољи доказ за то су писмена упозорења на појединим стећцима којима се опоминју живи да не дирају у њихова знамења јер ће и они бити оно што су сада умрли.

Од настанка ових споменика, тј. од средњег вијека до данас, највећи заштитник стећака био је и остао сам народ који је гајио пијетет према својим умрлим и њиховим надгробним обиљежјима. Захваљујући, у првом реду, тој чињеници, до данас нам се сачувао огроман број стећака који су деценијама побуђивали занимање како шире јавности тако и хисторичара и научника разних опредјељења. Међутим, стећци, као и други културни и хисторијски споменици, поред оштећења од зуба времена, запуштености и небриге друштва, у посљедњих неколико деценија нашли су се на удару интензивне изградње јавних објеката.

На основу оскудних хисторијских података, сачуваног усменог предања и извршених истраживања на више оштећених некропола стећака на терену, сазнајемо да је крајем прошлог и првих неколико деценија нашег стољећа на подручју Херцеговине било мање случајева оштећења и угрожености ових споменика и њиховог помјерања из првобитног положаја. До тих оштећења

долазило је претежно изградњом путне мреже, док је у само неколико примјера извршено преношење на нове локације у циљу њихове презентације јавности. У наше вријеме, због подизања низа јавних и приватних објеката, пред службу заштите споменика културе поставило се питање како заштитити већи број некропола стећака и појединих објеката. Званични је став службе заштите споменика културе у Босни и Херцеговини, а у оквиру одредаба републичког закона, да у принципу стећци треба да се задрже и заштите на мјесту свог изворног настанка. У изузетним случајевима може се допустити пренос само мањег броја карактеристичних примјера у циљу њихове презентације широј јавности, како у земљи тако и приликом организирања изложаба у иностранству. Поред тога, у циљу заштите стећци се могу премјестити на одговарајуће мјесто ако су угрожени изградњом јавних објеката. Међутим, досадашња вишегодишња пракса, као значајан фактор спровођења политике заштите, показала је да се и од тих принципа често одступало, што ћемо видјети на многим конкретним примјерима из Херцеговине.

И на међународном плану је рјешавана проблематика заштите споменика културе, угрожених изградњом јавних објеката. Под покровитељством Унеска 1968. донесена је Препорука о чувању културних добара угрожених јавним радовима. Посебан проблем заштите стећака представљају некрополе које се налазе у склопу активних католичких и православних гробаља. У низу случајева, због ограниченог простора за покапање умрлих и изградњом нових надгробних споменика, у новије вријеме често се оштећују стећци или се затрпавају земљом, што представља велике тешкоће служби заштите. Регионална служба заштите споменика културе у Херцеговини евидентирала је више случајева угрожености стећака у гробљима, од којих треба истаћи некрополе: у Циму код Мостара, Трну код Лиштице, Студенцима код Чапљине, Величанима у Попову пољу и Бивару код Требиња.

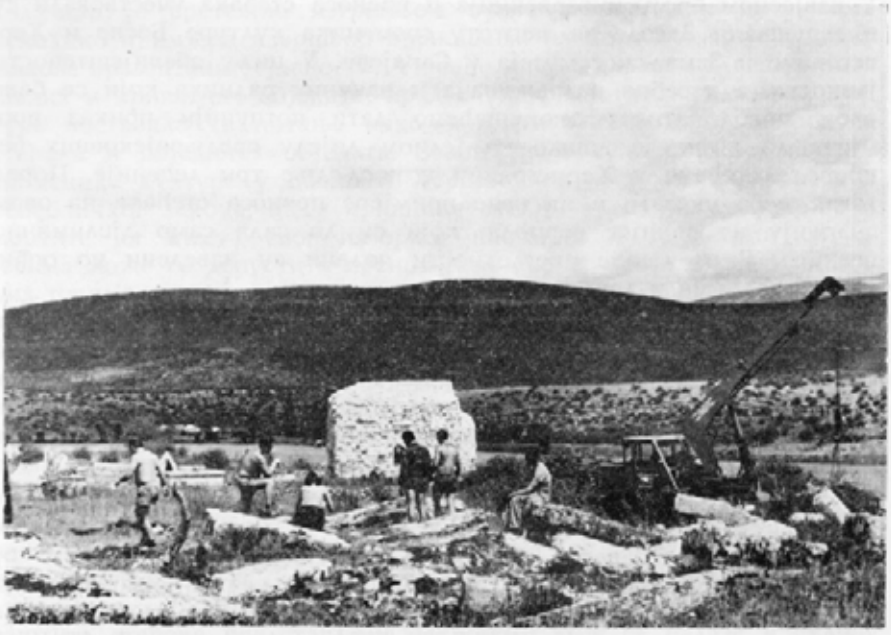
С неких некропола стећака у Херцеговини пренесен је већи број стећака у посљедњих тридесет година ради њихове презентације широј јавности у Земаљски музеј у Сарајево, Завичајни музеј у Билећи, Музеј Херцеговине у Мостару, Војни музеј у Београду, Завичајни музеј у Требињу и парк Процип у Посушју. Изградњом јавних објеката обављена су многобројна истраживања и захвати ради заштите и преноса стећака. Стручна служба Регионалног завода за заштиту споменика културе и природе у Мостару обавила је и евидентирала готово све промјене настале интервенцијом на заштити и измјештању стећака и том приликом прикупила одговарајућу документацију. Пошто се на тај начин у знатној мјери измијенило првобитно стање на појединим некрополама стећака, а резултати тих промјена до сада нису објављени или су само дјеломично познати, у овом прилогу покушаћемо, у једном кронолошком слиједу, изнијети податке које је стручна служба заштите споменика културе у Херцеговини прикупила и евидентирала, а у највећем броју случајева и сама интервенирала.

У извјесном броју интервенција и преноса стећака учествовали су и стручњаци Завода за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине и Земаљског музеја у Сарајеву. У циљу обавијештености јавности, а посебно истраживача и научних радника који се баве овом проблематиком, покушаћемо дати потпунији приказ промјена до којих је дошло на једном дијелу средњовјековних некропола стећака у Херцеговини у посљедње три деценије. Поред тога, треба указати и на неке примјере преноса стећака на овом подручју из ранијег периода, који су до сада само дјелимично познати. Ради лакше прегледности подаци су наведени по општинама, насељима и локалитетима.

Међутим, аутор нема претензије нити могућност да овим прилогом да у потпуности све податке о преносу и уништењу стећака на херцеговачкој регији, тим прије што су поред осталог током дугог времена, прије неколико стољећа стећци често уграђивани у кршћанске сакралне објекте, како источног тако и западног црквеног обреда широм Херцеговине.

Када посматрамо проблематику заштите стећака у временској ретроспективи нешто више од тридесет година, можемо констатирати да су се, поред позитивних законских прописа који су готово стално били слични, критерији и услови мијењали. Данас слободно можемо рећи, што раније често није био случај, да је сазнање о неопходности заштите сваког појединог стећка у посљедње вријеме толико сазрело на ширем подручју Херцеговине да осамдесетих година овог стољећа готово и немамо случајева уништавања стећака. Данас се, у правилу, изградњом јавних објеката готово сви угрожени стећци преносе на нову локацију уз претходно истраживање гробова. Као потврду таквог стања и праксе можемо навести низ примјера успјешне сарадње службе заштите споменика културе у Херцеговини и већих инвеститора јавних објеката, као што су Самоуправна интересна заједница за регионалне путеве и Хидроелектране на Неретви. У протеклом периоду заштита ових споменика зависила је од више фактора, материјалних могућности друштвене заједнице, инвеститора већих јавних објеката и ефикасности службе заштите споменика.

Ако упоредимо примјере из досадашње праксе заштите стећака у посљедњих неколико деценија, доћи ћемо до занимљивих података. Изградњом хидроелектране Јабланица 1952. и 1953. од већег броја средњовјековних некропола спашено је и пренесено само пет стећака, изградњом ХЕ Требишњица пренесено је 87 стећака, док је изградњом ХЕ Салаковац на Неретви 1979. и 1981. пренесено свих 115 стећака и истражени су сви гробови испод њих. Највише стећака у наведеном временском периоду уништено је, односно потопљено изградњом већег броја хидроелектрана у Херцеговини.

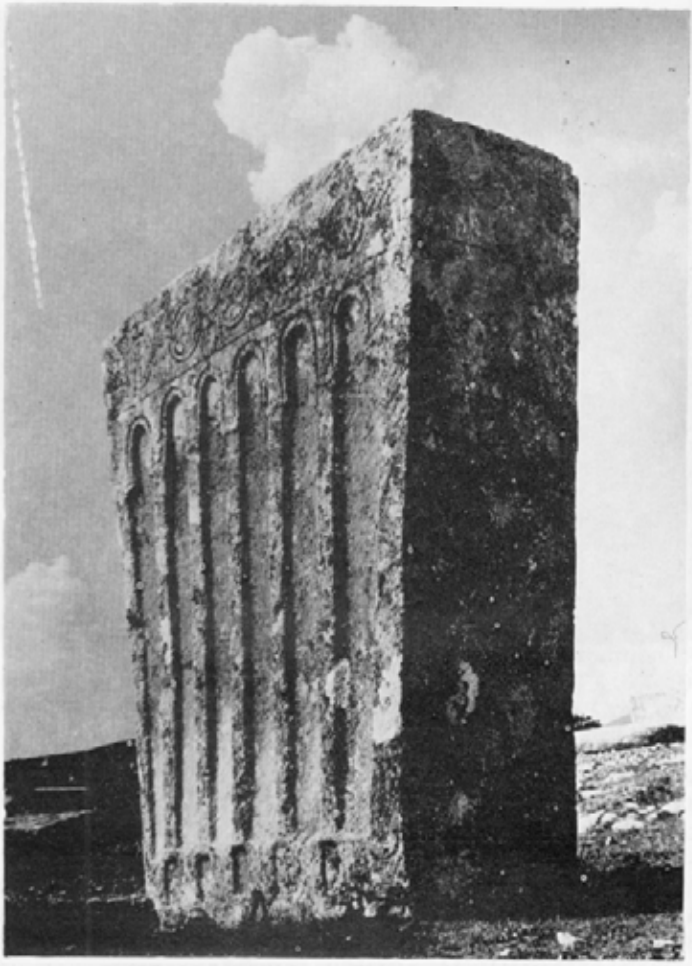

Сл. 1. Некропола у Мистихаљу код Билеће у току преноса стећака

БИЛЕЋА

По броју стећака, разноврсности декоративних мотива и квалитету обраде подручје билећке општине једно је од богатијих на ширем подручју Херцеговине. Међутим, на овом подручју највише је стећака уништено изградњом хидроелектране Требишњица. Од стећака који су се налазили унутар акумулационог базена (462 на 10 некропола) заштићено је и пренесено на нову локацију 87 стећака. Већина (86 стећака) пренесена је на узвишени плато изнад врела ријеке Требишњице, поред Завичајног музеја у Билећи, док је само један пренесен у Музеј Херцеговине у Мостар.[1] Стећци који се налазе у Билећи пренесени су са слиједећих локалитета: Врело Требишњице 2, Паник (Мистихаљ) 69, Паник (Црквина) 6, Орах 3, Колањевићи 2 и Горње Мируше 4 стећка.

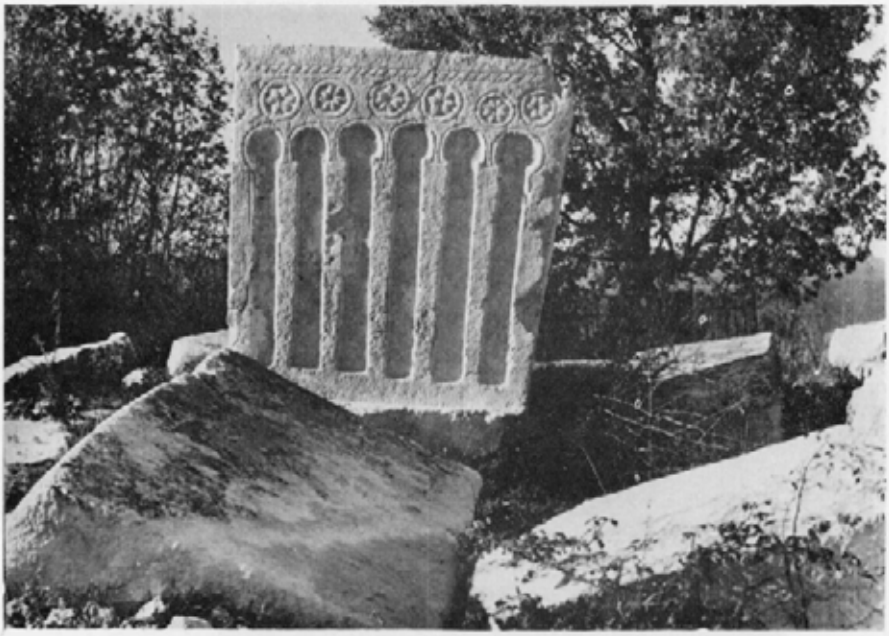
Унутар акумулационог језера потопљени су стећци у селу Мирушама код цркве Св. Борђа 20, на локалитету Гробнице 48, Колањевићима 9 и засеоку Алексићи-Мостиште 33. Од укупног броја стећака само је 6 заштићено и пренесено на нову локацију.[2] У селу Орахy потопљено је 10 стећака, у Паникy-Мистихаљу 108, у засеоку Парежани — локалитет Црквина 103, у засеоку Задубље 50 и локалитету Зидак 8 стећака.[3]

Сл. 2. Стећак из музејске збирке у Билећи, пренесен из Мистихаља

Бунчићи

Са једне од највећих некропола стећака (која броји 190 споменика) са подручја билећке општине из села Бунчића, засеока Радмиловића Дубраве 1963. године Земаљски музеј из Сарајева пренио је два висока сандука-стећка са сценом лова, птицама и животињама и с натписом на једном стећку који се односи на Вукшу Дабчевића. Стећци су пренесени у циљу организирања велике изложбе стећака коју је припремио Земаљски музеј из Сарајева у неколико европских и југословенских културних центара, као и изложбе Умјетност на тлу Југославије од праисторије до данас у Сарајеву 1971. године.[4]

Сл. 3. Стећци са некрополе Калац код Фатнице

Калац код Фатнице

Једна од већих некропола стећака (са 208 споменика) у Херцеговини налази се у селу Калац код Фатнице у општини Билећа.[3] Некропола је оштећена концем прошлог стољећа изградњом цесте Столац—Берковићи—Плана. Један дио стећака уграђен је у цесту која је некрополу пресјекла на два дијела. Међутим, модернизацијом те цесте, 1980. и 1981. године, некропола је угрожена и било је неопходно предузети мјере заштите. Због немогућности трасирања пута ван локације некрополе служба заштите споменика у Херцеговини дала је инвеститору сагласност да се некропола дислоцира поред новог пута и презентира као цјелина, уз претходно дјеломично истраживање гробова. До сада је инвеститор радова под надзором стручне службе Регионалног завода у Мостару измјестио с трасе пута само један дио стећака (59 споменика), док је на хумци поред пута остало још 68 стећака који ће у току 1982. године бити дислоцирани у непосредну близину и уређени на платоу у циљу презентације. Преостали дио некрополе (81 стећак) налази се у склопу савременог православног гробља поред самог пута.

Већи дио те некрополе модернизацијом пута премјештен је из првобитног положаја, гдје су стећци били врло запуштени, и зарасли у жбуње, те ће на новој локацији бити доступнији јавности.

Симиова

Са некрополе стећака из села Симиове (15 km сјеверозападно од Билеће), недалеко од православног гробља, Земаљски музеј из Сарајева 1963. је пренио за изложбу стећака једну крстачу на којој се спомиње Цвјетко Драгишић. Сада се налази у врту Музеја.[6]

ЧАПЉИНА

У склопу утврђене античке виле у Могорјелу код Чапљине налазе се 4 стећка, од којих је један недалеко од улаза, са сјеверне стране, а 3 пред самим улазом у објекат. Према тврдњи Бурe Баслера, ови стећци су се налазили унутар комплекса објеката сјеверно од базилика, а на садашње мјесто поставио их је Carlo Patsch након истраживања у Могорјелу која су обављена од 1899. до 1903. године.[7]

Опличићи

Са некрополе стећака у Опличићима (локалитет Плоча која има 61 споменик) пренесен је 1964. сљемењак, украшен аркадама и љиљанима и с натписом у коме се спомиње Радоје Богчинић, у Земаљски музеј у Сарајеву за изложбу стећака.[8] Стећак се данас налази у врту Земаљског музеја.

Тасовчићи

У селу Тасовчићи, недалеко од Чапљине, на локалитету Сорајића-башча, непосредно уз стару основну школу, до маја 1971. налазио се сљемењак са постољем украшен вијенцем лозица. Изградњом приватног стамбеног објекта М. Пјаца је без одобрења надлежне службе заштите споменика помјерио стећак из првобитног положаја и поставио га на руб старе цесте Домановићи—Метковић, двадесетак метара од изворне локације, гдје се и сада налази.[9]

ЧИТЛУК

Черин

Село Черин удаљено је од Читлука 8 km у правцу сјеверозапада. Са веће некрополе стећака из Черинског поља, око 300 m јужно од насеља, пренесен је стећак у облику саркофага у збирку Земаљског музеја у Сарајево 1954. године.[10]

Крехин Градац

Три km југоисточно од Читлука налази се село Крехин Градац. Са мање некрополе стећака код католичког гробља Земаљски музеј из Сарајева пренио је у свој лапидариј 1963. године један високи сандук.[11]

ГАЦКО

Кључ

Са мање некрополе стећака из села Кључа, које се налази око 9 km југозападно од Гацка, Војни музеј из Београда пренио је 1960. један високи сандук, украшен сценом турнира и натписом у коме се спомиње Радоња Ратковић, који је погинуо за свог војводу Сандаља. Стећак је изложен у збирци Војног музеја на Калемегдану.[12]

Степен

Са некрополе стећака из села Степена (локалитет Пусто поље—Велико гробље) Земаљски музеј из Сарајева пренио је 1963. за своју изложбу стећака сљемењак украшен коњаничким фи-

Сл. 4. Пренос крстаче са Степана код Гацка

гурама и с натписом у коме се спомиње Вигањ Плишчић. Стећак се и данас налази у врту Музеја, а био је изложен и на репрезентативној изложби Умјетност на тлу Југославије од праисторије до данас у Сарајеву 1971. године.[13]

Поред старе цесте Гацко—Билећа, у Степену, до 1971. године, налазила се мања некропола од 5 стећака. Ради изградње новог пута Завод за заштиту споменика културе БиХ дао је сагласност инвеститору који је својом механизацијом, а под надзором стручњака Завода у Мостару, пренио стећке 60 m западно од првобитне локације, поред пута који води у Церницу и Кључ.[14] По усменом предању старијих мјештана некропола на Степену је оштећена за вријеме градње пута Гацко—Билећа концем прошлог стољећа. У току радова на преносу стећака ове некрополе гробови су истражени и у њима није било никаквих прилога.

ЈАБЛАНИЦА

У непосредној близини жељезничке станице у Доњој Јабланици, према изјави старијих мјештана, постојала је некропола од око 10 стећака. Изградњом жељезничке пруге некропола је уништена и од ње су се сачувала само два стећка боље обраде (плоча и сљемењак) који се налазе у жбуњу поред куће Ибрахима Туфека.[15]

Дољани

На лијевој обали ријеке Дољанке, на локалитету Врцин греб, недалеко од муслиманског гробља Влаканоге, према изјави старијих мјештана, била је некропола стећака са око 20 споменика који су уништени изградњом шумске куће прије тридесет година. До данас се сачувао само један стећак.[16]

Бопи

У католичком гробљу села Бопи, југозападно од Јабланице, налазила се мања некропола од 5 стећака која је изградњом нове жељезничке пруге Сарајево—Мостар уништена 1964. године.[17]

Равна

У селу Равна, које се налази у подножју планине Прењ, недалеко од Јабланице, има неколико мањих скупина стећака са 41 надгробним спомеником. На локалитету Подкула власник њиве М. Потур 1975. затрпао је 2 стећка у једну јаму коју је прекрио земљом. У истом селу, на средњовјековном гробљу са више стећака, М. Мешић подигао је кућу око 1955. године. Оштетио је

некрополу и узидао 5 стећака у оградни зид свог имања. У непосредној близини тог локалитета, модернизацијом пута 1974. помјерени су стећци из првобитног положаја. Стећци на сусједној некрополи, званој Биешћак, која има 20 споменика, већим дијелом су помјерани пошто се већ дуже времена налазе збачени на једној гомили.[18]

Стећци потопљени изградњом хидроелектране Јабланица

На подручју хидроелектране Јабланица, која обухваћа дио јабланичке општине, биле су двије некрополе стећака које су након изградње објекта 1953. потопљене. На некрополи у Рами, недалеко од старе жељезничке станице, гдје је било старо ушће ријеке Раме у Неретву, налазило се 7 стећака.[19] У Жуглићима, 4 km сјеверно од Јабланице, на десној обали Неретве, била је некропола са 17 стећака.[20]

КОЊИЦ

Од свих досадашњих заштитних захвата на спасавању и преношењу стећака у Херцеговини због изградње јавних објеката најмање је стећака пренесено и сачувано са подручја акумулационог базена хидроелектране Јабланица. Републички завод за заштиту споменика културе и природе и Радничко културно-умјетничко друштво „Неретва" из Коњица 1952. и 1953. године су с овог подручја пренијели 5 квалитетних и лијепо украшених стећака у Коњиц. Сви стећци имају облик саркофага сљемењака. Три стећка пренесена су са некрополе из Острошца са локалитета Гошића-хан, а 2 са некрополе у Лисичићима са локалитета Мемићаново гробље.[21]

Стећци, пренесени у Коњиц, смјештени су поред Реповачке џамије, гдје се и данас налазе. Међутим, још увијек нису презентирани на адекватан начин.

На подручју хидроелектране Јабланица, које обухваћа и дио коњичке општине, било је више некрополa стећака који су, осим наведених пет, потопљени акумулационим језером. Највише стећака било је у Острошцу и околици, највећем насељу које је потопљено, и то на локалитетима: Гошића-хан 14 стећака, на брijегу Коњски рат 12 стећака, такођер на локалитету Коњски рат—њива Билица 21 стећак, у центру насеља Острожац 22 стећка, на лијевој обали Неретве источно од Острошца 1 стећак и на десној обали Неретве, на јужној падини брда Криж, био је 1 стећак. Изградњом жељезничке пруге уништен је стећак с наведеног локалитета.[22] Три некрополе стећака потопљене су у селу Ораховици, око 4 km западно од Коњица, и то на локалитетима: близу муслиманског гробља 7 стећака, 150 m од претходне некрополе 6 стећака и у засеоку Парацићи некропола са 15 стећака.[23]

Сл. 5. Стећак из Лисичића, пренесен у Коњиц

Из села Лисичића, које је било удаљено од Коњица око 9 km, потопљена су 4 стећка са локалитета који се налазио у близини ушћа потока Слатинац.[24]

Највећа некропола стећака која је потопљена акумулационим језером ХЕ Јабланица налазила се у селу Челебићи, око 7 km сјеверозападно од Коњица. На тој некрополи било је 109 стећака.[25]

У непосредној близини села Радешине, данас Јабланичко језеро, од Коњица удаљено око 9 km у правцу сјеверозапада, налазиле су се двије некрополе са 78 и 6 стећака који су такође потопљени.[26] Према постојећој евиденцији, са подручја Јабланичког језера које припада коњичкој општини изградњом ХЕ Јабланица потопљено је 296 стећака, што са стећцима јабланичког подручја износи 320 потопљених стећака.

Један од највреднијих споменика средњег вијека који је Земаљски музеј из Сарајева пренио 1970. у своју збирку ради излагања у Паризу је позната судачка столица из Буковице, која се налазила око 20 km сјеверозападно од Коњица. О хисторијском значају тога споменика културе, поред осталих истраживача, најновији значајан прилог дао је др П. Анђелић у публикацији Хисторијски споменици Коњица и околине, Коњиц 1975, стр. 245—250.

ЛИШТИЦА

Кочерин

Према поуздaним подацима један од ријетких примјера преноса стећка у циљу заштите и презентације, до сада забиљежен у Херцеговини, датира још из турског времена. Ријеч је о познатој натписној ћирилској плочи Вигња Милошевића из Кочерина код Лиштице, једном од значајнијих средњовјековних хисторијских споменика ове врсте у Херцеговини с почетка 15. стољећа. Плоча је пренесена са некрополе стећака у Кочеринском пољу 1873. и узидана у фрањевачки жупски уред. Плоча је првобитно служила као узглавље стећку Вигња Милошевића који је умро 1404. године.[27]

Мокро

Са некрополе стећака у селу Мокром код Лиштице, са локалитета Баревиште Земаљски музеј из Сарајева пренио је 1963. стећак сљемењак с натписом у коме се спомиње неки Витко. Стећак се данас налази у збирци Музеја у Сарајеву.[28]

ЉУБУШКИ

Граб

Село Граб налази се 8 km западно од Љубушког, према Вргорцу. Изградњом новог пута кроз село, на локалитету званом Лазине, извођач радова Херцеговина-путеви из Мостара оштетио је некрополу стећака без сагласности надлежне службе и том приликом открио неколико гробова. Интервенцијом Регионалног завода из Мостара утврђено је да је том приликом угрожено 14 стећака. Примијећено је такође да су на том локалитету стећци помјерани и раније, при градњи старог пута, јер су многи од њих били на самој ивици трасе. Након прве интервенције службе заштите споменика културе истражено је јануара 1973. неколико гробова испод стећака. Договорено је с инвеститором и надлежном службом СО Љубушки да се угрожени стећци при извођењу завршних радова на путу поставе на одговарајућа мјеста поред пута. Након дужег времена и више интервенција, уз помоћ механизације инвеститора, а према упутама стручног лица Завода из Мостара, стећци су напокон постављени на одговарајуће мјесто марта 1976. У току извођења те акције неколико раније уграђених стећака у пут извађено је и постављено поред пута.[29]

Хумац

Приликом заштитне интервенције на стећцима у Грабу у земљи је пронађен мањи стећак у облику плоче, са занимљивим симболичним украсом двојног крижа. Пошто је стећак пукао на два дијела, из бојазни да се на рубу пута и даље не угрожава, уз сагласност надлежне службе заштите и органа СО у Љубушком, стећак је пренесен у лапидариј збирке Фрањевачког самостана Хумац, гдје се и сада налази.

Клобук

Село Клобук удаљено је од Љубушког 11 km у правцу запада. Са некрополе стећака локалитета Борје Земаљски музеј из Сарајева пренио је 1963. у свој врт високи сандук ради организовања изложбе стећака.[30]

ЉУБИЊЕ

Поред православне цркве и унутар гробља у Љубињу налази се некропола са 41 стећком. Неколико стећака уграђено је у цркву, а већи дио у оградни зид гробља, што је најбољи доказ да су стећци на том локалитету дјеломично помицани из првобитног положаја. Модернизацијом и проширењем пута кроз Љубиње, које је извршено 1970. године, већина стећака из оградног зида гробља извађена је и постављена на слободни проширени плато унутар гробља помоћу механизације инвеститора и уз надзор стручњака Регионалног завода из Мостара.[31]

Поцрње

Село Поцрње удаљено је од Љубиња око 9 km у правцу југозапада. Са некрополе стећака у засеоку Рђуси Земаљски музеј пренио је 1963. велику украшену крстачу за лапидариј своје збирке, гдје се и данас налази.[32]

Жрвањ

Село Жрвањ налази се 12 km источно од Љубиња. На локалитету званом Гробнице-Вртине, недалеко од школе, до 1947. налазила се већа некропола стећака, од које су се до данас сачувала само 2 стећка (1 крстача и 1 сљемењак). Око 20 стећака уништио је бесправно извођач радова приликом градње нове школе 1947. године.[33]

МОСТАР

Стећци у лапидарију Музеја Херцеговине у Мостару

У циљу презентације квалитетнијих стећака Музеј Херцеговине у Мостару пренио је у свој лапидариј, поред осталих камених споменика, и неколико занимљивих средњовјековних надгробника. Већина стећака је из околице Мостара, а само један примјерак је из Билеће. Стећци су пренесени с терена од 1954. до 1966. године. Укупно их је 6 и пренесени су са слиједећих локалитета:

Два већа оштећена уломка украшена стећка у облику камених корита пренесена су 1954. из Табхане, веће турске радионице за штављење и обраду коже, која је била смјештена на десној обали Неретве у близини Старог моста у Мостару. О првобитној локацији тих стећака за сада не знамо ништа, осим да су се налазили недалеко од Табхане у Мостару, гдје су се након обраде низ година користили у практичне сврхе, јер је њихов транспорт на веће удаљености у то доба био врло отежан. Стећак у облику веће камене плоче са украсним мотивима штита с мачем и фигуром пренесен је са Бишћа поља 1955. године, недалеко од Ортијеша, приликом градње аеродромске писте.[34]

Камени саркофаг сљемењак из Власнића, са обале Мостарског блата, један је од најквалитетнијих декоративних стећака са ширег подручја Херцеговине. Налазио се на већој некрополи стећака у Пологу, заселак Троскоти, 7 km западно од Мостара. Поред занимљивих пластичних декоративних мотива на стећку је урезан ћирилски натпис у коме се спомиње Љупко Власнић.[35] Стећак је пренесен у Музеј 1963. године.

Приликом заштитних и истраживачких захвата на угроженим споменицима културе изградњом хидроелектране Требишњица Музеј Херцеговине из Мостара пренио је у своју збирку и један високи сандук из Паника, украшен у облику аркада с посебном каменом плочом као постољем стећка. Пренос споменика извршен је 1964. године.[36]

Са ширег подручја Бијелог поља или Потока, иначе врло богатог средњовјековним локалитетима стећака, Музеј Херцеговине пренио је 1966. у свој лапидариј један занимљив мањи споменик у облику сандука. Стећак се налазио на већој некрополи у засеоку Бошњаци, у Хумилишанима, удаљеним око 15 km сјеверно од Мостара. Споменик је украшен са свих пет видљивих страна разноврсним мотивима: човјек с мачем и штитом, сцена турнира, коло, јелен, украс попут сидра и тордирана трака.[37]

Косор

Међу стећцима Херцеговине, први нама познати примјерак, пренесен у циљу музеолошке презентације, била је позната камена столица из села Косора, недалеко од Благаја, која је према

предању припадала чувеном средњовјековном феудалцу овога краја херцегу Стјепану Вукчићу који је на њој сједио и народу судио. Та камена столица са занимљивим ћирилским натписом првобитно се налазила сјеверозападно од Косора, на локалитету поред Пузића-винограда. Столица је пренесена у Земаљски музеј у Сарајево почетком посљедње деценије прошлог стољећа.[38]

Малошевићи

У Малошевићима, насељу од тридесетак кућа и викендица, некада жељезничком стајалишту на старој пруги, 4 km сјеверно од Житомислића, на десној обали Неретве, евидентирани су стећци на три локалитета. Изградњом нормалне жељезничке пруге (1963. до 1966) оштећено је и уништено неколико стећака, док их је неколико помјерено из свог првобитног положаја, што је Регионални завод за заштиту споменика културе у Мостару евидентирао на лицу мјеста, на некрополи која је сада лоцирана у воћњаку Ивана Џебе. На мањој некрополи, тридесетак метара од Неретве, такође изградњом пруге, три стећка набачена су на гомилу и помјерена из свог првобитног положаја.[39]

Сутина

У непосредној близини Мостара, око 800 m у правцу сјевера, између Неретве и магистралне цесте Мостар—Сарајево, 1978. године откривена је мања некропола са 8 стећака на подручју званом Сутина. Трасирањем терена за Творницу компресора Радне организације „Соко" из Мостара на локалитету Црквина пронађена је касноантичка базилика, у чијој је непосредној близини било више средњовјековних гробова и наведени стећци. Интервенцијом Завода извршена су истраживања локалитета, те споразумно с инвеститором сви стећци (1 сљемењак, 1 сандук и 6 плоча, од којих су двије знатније оштећене) пренесени су 60 m од првобитне локације на узвишење изнад лијеве обале Неретве, ван круга творнице.[40]

Врапчићи

У кругу Творнице предива и платна у Врапчићима, око 3 km сјеверно од Мостара, налази се високи сандук — стећак украшен мотивима шестостране звијезде с полумјесецом и тордираном врпцом. Стећак се не налази у првобитном положају, већ је у току изградње творнице 1951—1953. пренесен на садашње мјесто.[41]

Мостар

Поред стећака пренесених у Музеј Херцеговине у Мостару, на подручју званом Царина (око 200 m југозападно од жељезничке станице) до прије 10 година налазила су се 2 стећка у облику плоча, које је власник доградњом куће разбио и уништио.[42]

Гнојнице

У селу Гнојницама, 7 km југоисточно од Мостара, поред пута за Благај, на локалитету Марковац, до 1960. постојала је мања некропола од 7 стећака у облику плоча. Нивелацијом терена за садњу винограда Радна организација ХЕПОК из Мостара, и поред упозорења и интервенције службе заштите из Мостара, оштетила је некрополу, стећке помјерила из првобитног положаја и у непосредној близини затрпала их земљом. Том приликом у једном од откривених гробова испод стећка пронађен је лијепо обрађен прстен печатњак.[43]

Стећци пренесени на нове локације изградњом ХЕ Салаковац

У току припремних радова на изградњи ХЕ Салаковац, у кањону Неретве који почиње сјеверно од Бијелог поља, на захтјев инвеститора, Регионални завод у Мостару издао је сагласност за изградњу објекта под условом да се сви стећци с угроженог простора пренесу на нове локације, а гробови истраже. Уз знатну финанцијску помоћ и пуну сарадњу с инвеститором, Заводу је омогућено да благовремено обави све предвиђене захвате на преносу, истраживању гробова и уређењу простора на новим локацијама. Већина тих послова обављена је 1979, 1980. и 1981. године, док се мањи дио обавља и у 1982. години.

Рашка Гора

Изградњом ХЕ Салаковац прва се на удару нашла већа некропола стећака у Рашкој Гори, на локалитету Јањића-спиле, на десној обали Неретве, низводно од бране. Та некропола са 67 стећака била је у мањој мјери угрожена већ 1884. и 1885. године градњом жељезничке пруге Мостар—Остројац. Међутим, изградњом бране ХЕ Салаковац и већих грађевинских захвата низводно од бране стећке је било неопходно дислоцирати на привремену локацију око 1 km јужно од постојеће. Концем 1982. стећци ће бити поново постављени у непосредну близину свог ранијег положаја. Након преноса стећака на некрополи у Рашкој Гори извршено је систематско истраживање свих гробова, како оних испод стећака тако и оних изнад којих није било никаквих ваљских

обиљежја. Том приликом истражено је укупно 108 гробова. Поред ранијег систематског истраживања читаве некрополе у Грборезима код Ливна, истраживања у Рашкој Гори по свом обиму представљају јединствен захват ове врсте обављен до сада у Босни и Херцеговини.[44]

Осим те некрополе акумулациони базен ХЕ Салаковац угрозио је још 3 некрополе стећака: у Доњим Јасењанима једну и у Доњој Дрежници двије некрополе.

Доњи Јасењани

Око 700 m низводно од новог моста у Дрежници, на лијевој обали Неретве, данас језера ХЕ Салаковац, на локалитету Црквина смјештена је некропола са 13 стећака. Пошто се налазила непосредно уз стари магистрални пут Мостар—Сарајево, некропола је приликом изградње пута оштећена. У току истраживања на локалитету Црквина пронађени су темељи старије цркве у непосредној близини стећака, која је с њима чинила цјелину. Још увијек немамо довољно елемената за датирање објекта. Простор око стећака је уређен, црква конзервирана и локалитет заштићен већим зидом.[45]

Доња Дрежница

Изградњом ХЕ Салаковац на подручју Доње Дрежнице биле су угрожене двије некрополе стећака на локалитету Сритне њиве и Человње (Локва). Стећци на Сритним њивама налазили су се поред лијеве обале ријеке Дрежањке, око 700 m од старе жељезничке станице. Великом бујицом 1970. ријека је однијела готово читаву њиву са стећцима, тако да су се до 1981. углавном налазили у кориту ријеке. Само три примјерка остала су на свом првобитном положају. Након истраживања мањег броја гробова стећци су помоћу механизације инвеститора и под надзором стручњака Регионалног завода из Мостара пренесени на нову локацију, поред Основне школе новог урбанизираног насеља у Доњој Дрежници, док су 3 стећка постављена у парковски простор насеља.

Југоисточно од насеља, такође у Доњој Дрежници, око 80 m у правцу Дрежањке, налазило се старо гробље са 5 стећака на локалитету званом Человње (Локва). Поред стећака на тој некрополи био је и извјестан број старих каменом ограђених гробова елиптичног и правоугаоног облика. И ови стећци пренесени су, као и са некрополе Сритне њиве, на локацију у новом насељу Доње Дрежнице.[46]

Сл. 6. Пренос стећака на нову локацију у Доњој Дрежници код Мостара (Аутори фотоса у овом прилогу су Ђ. Рајић и А. Зеленика.)

Потоци

Са једног од мањих тумулуса на подручју Потока, између Неретве и цесте, око 13 km сјеверно од Мостара, Земаљски музеј из Сарајева пренио је 1964. камену плочу као постамент за стећак, која је остала у врту Музеја.[47]

НЕУМ

Врањево Село

Уз стару цесту Метковић—Дубровник, око 22 km од Чапљине, налази се Врањево Село. Са некрополе стећака испод брда Жернова Земаљски музеј из Сарајева пренио је 1964. стећак у облику сандука за лапидариј своје збирке.[48]

НЕВЕСИЊЕ

Крекови

Село Крекови налази се 9 km сјевероисточно од Невесиња. Са највеће некрополе стећака у нашој земљи, званој Калуфи, у засеоку Мијатовци, која има 452 стећка, Војни музеј из Београда

пренио је 1960. у своју збирку 2 лијепо украшена стећка у облику сандука. Након преноса стећака Завод за заштиту споменика у Мостару извршио је истраживање гробова испод стећака 1964. године.[49]

ПОСУШЈЕ

У циљу заштите мањег броја вреднијих стећака са подручја Посушја, Регионални завод у Мостару издао је сагласност надлежној служби да може пренијети неколико угрожених стећака у Посушје. У току 1976. пренесено је 7 квалитетнијих стећака у парк Процип који се налази на периферији града. Прије преноса у Посушје стећци су се налазили на некрополама у Трибистову, локалитет Пишковића-стране (2 већа сљемењака саркофага, 1 мањи саркофаг и 1 већи сандук с плочом). Преостала 3 стећка пренесена су из села Загорја (1 мањи саркофаг и 1 већа плоча) са локалитета Славић, док је трећи стећак (високи саркофаг) са локалитета Бикановића-стране.

Поред тих стећака, изложених у природном амбијенту на простору Проципа, према предвиђеном програму требао се уредити и презентирати споменични комплекс различитог садржаја. Међутим, и поред усаглашених ставова регионалне службе заштите споменика и надлежних органа СО Посушје Радна организација Украс-камен из Посушја проширила је свој погон све до стећака, које треба поново премјештати на одговарајуће мјесто. То је очит примјер како са споменицима ове врсте не треба поступати.[50]

Ричина

У непосредној близини Посушја, у правцу запада, поред католичког гробља и моста, налазе се двије некрополе стећака на локалитету званом Ричина. Модернизацијом пута Посушје—Дувно извођач радова је самовољно уништио неколико слабије обрађених стећака у облику плоча и уградио их у насип поред пута. Том приликом, 1978. године, уништено је 5 стећака.[51]

СТОЛАЦ

Предоље

Село Предоље је поред цесте за Берковиће, удаљено од Стоца 12 km. Модернизацијом пута Столац—Плана 1977. године извођач радова је без одобрења службе заштите уклонио 10 стећака са трасе пута бацивши их на гомилу. И поред низа интервенција Завода у Мостару да се стећци презентирају на погодној локацији, у томе се још није успјело.[52]

Радимља

Изградњом цесте Мостар—Домановићи—Столац крајем прошлог стољећа позната некропола стећака Радимља пресјечена је путним правцем на два дијела, као и сусједна некропола на Ошанићкој горици. Немамо поузданих података да ли су стећци са трасе пута на тим некрополама помјерени са свог првобитног положаја или су пак уништени, односно уграђени у труп пута.[53]

ТРЕБИЊЕ

Арсланагића-мост

Некада у селу, уз стари турски мост, 5 km источно од Требиња, до изградње хидросистема на Требишњици, на лијевој обали Требишњице, уз православно гробље и цркву налазио се стећак у облику сандука који је касније потопљен. Према сачуваном предању, на том мјесту некада је била некропола.[54]

Требиње

Са некрополе стећака у Полицама, некада селу, а данас периферији Требиња, Завичајни музеј у Требињу пренио је у своју збирку двије плоче с натписом. Плоче су значајне по ћирилским натписима. На плочи која је била у зиду црквеног дворишта налази се натпис који спомиње кнеза Михајла, требињског жупана Грда, жупана Радомира и његову жену Твару. На плочи која је служила као црквени праг записано је име жупана Прибилше из времена краља Владислава. Плоче су пренесене у Музеј 1957. године.[55]

На основу наведених података и вишегодишњег искуства на заштити и преносу стећака у једној од регија најбогатијих овом врстом средњовјековних надгробних споменика у нас, дошли смо до сазнања да је у релативно кратком временском периоду уништен знатан број стећака. Гледано из временске дистанце од неколико деценија и у увјетима заштите и узрока тих уништења, данас слободно можемо рећи да до тога није морало доћи. Са мало више одговорности и обавеза у спровођењу законских одредаба, у првом реду надлежних служби заштите и одговарајућих органа општина на терену, као и бриге ширег круга интересената, стање је могло бити повољније.

Даљом изградњом јавних објеката, поред осталих споменика наше прошлости, биће у већој или мањој мјери угрожени стећци на свом изворном мјесту настанка, због чега ће бити потребно сту-

диозније благовремено предвидјети све могућности заштите и интервенције већ у зачетку израде планова и идејних и изведбених пројеката већих јавних објеката.

Будући да и даље постоји тенденција да се значајнији, љепши и монументалнији стећци преносе са терена у музеје или пак презентирају у појединим градским центрима, неопходно је да у првом реду служба заштите споменика и други надлежни органи општина и Републике, на основу законских прописа, досљедније спроводе мјере заштите. Споменици културе само у свом изворном стању и на мјесту настанка посједују праве и аутентичне вриједности.

Биљешке

[1] Ш. Бешлагић, Стећци, Сарајево 1971, стр. 386.
[2] Исто, 386.
[3] Исто, 387.
[4] Исто, 389—390. Изложбе стећака које је организирао Земаљски музеј из Сарајева под називом Умјетност стећака приређене су у Београду 1965, Загребу 1969, Љубљани 1975, Антверпену и Мајнцу 1967, Прагу и Букурешту 1968. и Будимпешти 1972. године. Извјестан број стећака из Херцеговине био је заступљен и на познатој изложби Умјетност на тлу Југославије од праисторије до данас, приређеној у Паризу и Сарајеву 1971. Стећци, пренесени с терена, који су били заступљени на тим изложбама налазе се у врту Земаљског музеја у Сарајеву. Овом приликом најљепше захваљујем колегиници Нади Милетић, вишем кустосу Земаљског музеја, која ми је уступила наведене податке.
[5] Према подацима Ш. Бешлагића, н. д., стр. 383. на некрополи Калац има 210 стећака. Након преноса већег дијела стећака на нову локацију и рашчишћавања шуме гдје су се налазили аутор овог прилога евидентирао је на некрополи 208 стећака. Коначан број сазнаће се тек након преноса свих стећака.
[6] Ш. Бешлагић, н. д., стр. 384.
[7] Податке сам добио од дра Б. Баслера, коме најљепше захваљујем.
[8] Ш. Бешлагић, н. д., стр. 318; Ш. Бешлагић, Стећци у Опличићима, Наше старине, VII, Сарајево 1960, стр. 148.
[9] И поред интервенције Регионалног завода за заштиту споменика културе и природе из Мостара код надлежне службе СО Чапљина стећак није постављен на одговарајуће мјесто.
[10] Ш. Бешлагић, Стећци, Сарајево 1971, стр. 314.
[11] Податке о том стећку добио сам од Н. Милетић.
[12] Ш. Бешлагић, Стећци и нишани у Војном музеју ЈНА, Весник Војног музеја ЈНА, 6-7, Београд 1962, стр. 46—47.
[13] Каталог изложбе Умјетност на тлу Југославије од праисторије до данас, Сарајево 1971, каталошки број 451.
[14] Надзор при преносу стећака и истраживање гробова на тој некрополи извршио је аутор овог прилога у љето 1971.
[15] Инвентаризацијом споменика културе Регионални завод у Мостару прикупио је детаљне податке са подручја Јабланице у јесен 1978.
[16] Споменици културе и природе са подручја општине Јабланица, 1980, стр. 10.
[17] Ш. Бешлагић, Стећци, Сарајево 1971, стр. 298.
[18] Споменици културе и природе са подручја Јабланице, 1980, стр. 10.

[19] Ш. Бешлагић, н. д., стр. 295; Ш. Бешлагић, Стећци у долини Неретве, Наше старине, II, Сарајево 1954, стр. 202.

[20] Ш. Бешлагић, н. д., стр. 200—201.

[21] Исто, 200—201; П. Анђелић, Хисторијски споменици Коњица и околине, Коњиц 1975, стр. 208—211.

[22] Ш. Бешлагић, Стећци, стр. 327.

[23] Исто, 328.

[24] Исто, 329.

[25] Исто, 327.

[26] Исто, 327.

[27] Детаљне податке о надгробном споменику Вигња Милошевића, хисторијском значају његова натписа и преносу до сада најпотпуније је изнио др Б. Рупчић, Кршни завичај, 8, Дриновци 1975, стр. 7—13.

[28] Стећак је био заступљен на репрезентативним изложбама стећака у земљи и иностранству.

[29] Надзор над извођењем радова у постављању и уређењу стећака на новим локацијама, као и дјеломичном истраживању гробова испод стећака извршио је аутор овог написа.

[30] Податак ми је дала Н. Милетић.

[31] Надзор над извођењем радова обавио је аутор овог написа.

[32] Ш. Бешлагић, н. д., стр. 378.

[33] Податке је на терену прикупио аутор овог написа од тадањег предсједника НО Љубиње Симе Радића, октобра 1960.

[34] Подаци су из инвентара Музеја Херцеговине у Мостару; В. Атанацковић-Салчић, Заштита средњовјековне некрополе у Гнојницама код Мостара, Наше старине, IX, Сарајево 1964, стр. 175—179.

[35] М. Вего, Зборник средњовјековних натписа БиХ, II, Сарајево 1964, стр. 7.

[36] Подаци су из инвентара Музеја Херцеговине у Мостару.

[37] Томислав Анђелић, Археолошки преглед, 8, Београд 1966, стр. 165—166.

[38] В. Радимски, Бишће поље код Мостара, ГЗМ, књига I, год. III, Сарајево 1891, стр. 181—182. Податке о преносу добио сам од дра Б. Баслера.

[39] Подаци су из евиденције Регионалног завода за заштиту споменика културе и природе у Мостару.

[40] Истраживање касноантичке базилике и гробова извршила је Вукосава Атанацковић-Салчић, а надзор над преносом стећака аутор овог написа.

[41] Подаци су из евиденције Регионалног завода у Мостару.

[42] Подаци су из евиденције Регионалног завода у Мостару.

[43] В. Атанацковић-Салчић, н. д., стр. 175—179.

[44] Археолошка истраживања обављена су у организацији Регионалног завода у Мостару, којима је руководила В. Атанацковић-Салчић. Том приликом остварена је сарадња и других стручњака из наше земље.

[45] Археолошка истраживања на том локалитету и локалитетима Сритне њиве и Человње обавила је такође В. Атанацковић-Салчић.

[46] Поред обављених истраживања на тим локалитетима угроженим изградњом ХЕ Салаковац, Регионални завод у Мостару обавио је истраживање на локалитету Топла у непосредној близини познатог средњовјековног ћирилског натписа у стијени изнад насеља у старој Доњој Дрежници. Истраживања је обавила В. Атанацковић-Салчић.

[47] Подаци су из документације Н. Милетић.

[48] Податке о преносу добио сам од Н. Милетић, која је, поред осталих, вршила избор стећака за пренос на изложбе и у лапидариј Земаљског музеја у Сарајеву.

[49] Ш. Бешлагић, н. д., стр. 348.

[50] Надзор над преношењем стећака вршио је аутор овога написа.

[51] И поред интервенције Регионалног завода у Мостару код инвеститора и надлежне службе СО Посушје, стећци су уништени.

[52] Будући да још увијек није завршена модернизација пута Столац—Плана, Завод у Мостару ће интервенирати како би се стећци поставили на одговарајуће мјесто.

[53] Регионални завод у Мостару интервенирао је код Републичког секретаријата за саобраћај БиХ да се при модернизацији пута Домановићи—Столац направи девијација пута како би некропола Радимља сачувала своју цјеловитост. Међутим, у томе се није успјело тако да је и даље остала раздвојена путним правцем.

[54] Ш. Бешлагић, н. д., стр. 403.

[55] Подаци су добијени од мра М. Сиврића, директора Завичајног музеја у Требињу; Ш. Бешлагић, н. д., 402—403.

Mr Anđelko Zelenika

DIE PROBLEME DES SCHUTZES DER BOGUMILENGRABSTEINE IN DER HERZEGOWINA

Zusammenfassung

Die Herzegowina ist ausserordentlich reich an mittelalterlichen steinernen Grabsteinen — Bogumilengrabsteinen.

Bereits eine lange Reihe von Jahren schenkt man ihrem Schutz und ihrer Erhaltung Aufmerksamkeit. Im Laufe der Jahre waren diese Grabsteine wie andere kulturhistorische Denkmäler neben Beschädigungen durch den Zahn der Zeit auch durch den intensiven Bau von öffentlichen Objekten, so Elektrizitätswerken, Fabriken, Strassen usw. gefährdet. Laut Entscheidung des Gesetzes für den Schutz der Kulturdenkmäler von Bosnien und der Herzegowina müssen die Kulturdenkmäler auf ihrem ursprünglichen Platz bleiben und geschützt werden. Sollten die Grabsteine durch den Bau öffentlicher Objekte gefährdet sein, können sie zu ihrem Schutz auf einen entsprechenden anderen Ort versetzt werden. Bis jetzt ist eine kleinere Anzahl charakteristischer und schöner Exemplare dieser Grabsteine aus der Herzegowina in einige unserer Museen gebracht worden: Bileća, Mostar, Sarajevo und Belgrad mit dem Ziel, sie der weiteren Öffentlichkeit vorzustellen.

Allerdings wurden trotz der proklamierten gesetzlichen Vorschriften und des organisierten Dienstes zum Schutz der Kulturdenkmäler nach dem letzten Krieg bis heute auf diesem Gebiet eine bedeutende Anzahl dieser Grabsteine vernichtet. In diesem Beitrag wird eine systematische Übersicht über Nekropolen in der Herzegowina gegeben, die in der Zeit nach dem Krieg entweder zerstört oder von ihrem ursprünglichen Platz an einen anderen Ort überstellt wurden. Daneben werden auch einige Beispiele von Versetzung von Grabsteinen aus früherer Zeit gezeigt, die bis jetzt nur teilweise bekannt waren. Wegen der besseren Übersicht sind die Angaben nach Gemeinden, Ansiedlungen und Lokalitäten gegliedert und haben zum Ziel, Forscher und Wiessenschaftler, die sich mit dieser Art von geschichtlichen Denkmälern auf dem weiteren Raum eines Gebietes befassen, bekanntzumachen.

Др МУХАМЕД ЖДРАЛОВИЋ

ДЈЕЛА ИБРАХИМА ОПИЈАЧА У РУКОПИСИМА ОРИЈЕНТАЛНЕ ЗБИРКЕ ЈУГОСЛАВЕНСКЕ АКАДЕМИЈЕ ЗНАНОСТИ И УМЈЕТНОСТИ

Мостар је од XVI до XX стољећа дао низ писаца који су писали дјела на арапском, турском и перзијском језику. Неки су, иако рођени у Мостару, популарност стекли дјелујући у другим крајевима Османског Царства, а неки су већи дио живота провели у родном мјесту и ту постали симболом учености. Међу значајније писце из Мостара у XVIII стољећу, који су писали на арапском језику, убраја се Ибрахим Опијач. Његово пуно име у литератури је Ibrahîm ibn aš-šayh al-haĝĝ Isma'îl ibn Sâlih ibn 'Ali al-Mostârî. Рођен је у Мостару 12. студеног 1678 (27. рамазана 1089) године. Школовао се у родном мјесту. Завршио је Карађоз-бегову медресу. Професор му је био угледни мостарски учењак, муфтија и писац Шејх Јујо.[1] Код њега је Ибрахим слушао предавања из граматике и синтаксе арапског језика, енциклопедистике, диспутације, догматике, основа шеријатског права и шеријатског права. Након смрти Шејха Јује, 1707. године, Опијач је постао предавач на Карађоз-беговој медреси. Уз то је држао предавања у другим институцијама: у медреси коју је основао његов отац Исмаил, у џамији Дервиш-паше Бајезидагића и у текији (buq'a) која се налазила на Тепи. Постоји вјеројатност да је био мостарски муфтија. Једина потврда за то је навод преписивача његовог дјела „Коментар на уводни дио Бејдавијевог тефсира".[2] Опијач је написао неколико дјела на арапском језику.

Основни подаци о животу и раду Ибрахима Опијача налазе се у његовим дјелима и у радовима Омера Мушића,[3] Хазима Шабановића[4] и Хифзије Хасандедића.[5] Из тих се радова види да је Ибрахим Опијач написао шест дјела. Четири пријеписа налазе се у Оријенталној збирци Архива Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу (OZJA), и то:

1. Risâla fî manâqib aš-Šayḫ Yûyâ Muṣṭafâ ibn Yûsuf al-Mostarî, No. 672 и 1541/2;

2. Šarḥ al-Miṣbâḥ fî' n-naḥw, No. 1547/1;
3. Muḫtaṣar fî'n-naḥw, No. 1202/1, 1184/3 и 1547/3; и
4. Šarḥ 'alâ dîbâğa Qâḍî Bayḍawî, No. 1928/1.

Дакле, ОЗЈА не посједује само два Опијачева дјела, и то:

5. Šarḥ ar-risâla al-kamâliyya fî'l-âdâb (Коментар расправи „al-Kamaliyya" о диспутацији)[6] и

6. Risâla fî šarḥ aṣ-ṣalawât allatî awradat 'alâ tarîq al-ilgâz или Ḥall lugaz zawiya Blagay (Расправа о коментару на salavat писан на зиду благајске текије у облику загонетке).[7]

У овом раду ћемо представити Опијачева дјела у ОЗЈА, с тим што ћемо уз комплетан опис рукописа дати наслове и имена аутора других дјела у њима.

* *
*

1) RISÂLA FÎ MANÂQIB AŠ-ŠAYH YÛYÂ MUṢṬAFÂ IBN YÛSUF AL-MOSTÂRÎ 'ALAYH RAḤMA AL-BÂRÎ[8] (Биографија Шејха Јује).

Рукопис Но. 672, листови 1b—14a, величине 12,2 × 19,2 cm, 17 редака на страници, мекани увез, писмо nashsulus. Текст је урамљен с линијама извученим златном бојом. На првом листу је заставица (unvan) урађена плавом, окер, бијелом и златном бојом. У тексту су точке у облику кружића начињених црном тинтом а потом попуњених бојом злата. Текст дјела се завршава на 14a листу. На средини тога листа је заставица урађена црном, зеленом и златном бојом. Нема биљежака на маргинама, нити датума преписа, нити потписа преписивача.

На листу 14b је биљешка о *дови* Давуда (Давида).

Дјело послије *бесмеле* почиње ријечима: Al-ḥamd lillah alladi ğa'ala 'l-'ulamâ bi fiḍḍa ka a'lâm wa mahhadahum[9] qawa'id aš-šar' wa šayyada mabâni'l-islâm . . . fa yaqûl al-faqîr ilâ al-ganiyy al-bârî Ibrahîm ibn al-ḥâğğ Ismâ'îl al-Mostârî . . . , а завршава . . . mariḍa quddisa sirruh yawm as-sabt wa tuwuffiya layla at-tulatâ al-hâmis al-'ašar min rabi' al-âhar ba'd ṣalât al-magrib fî sana tis' 'ašara wa mi'a wa alf min hiğr/a/ man lah aš-šaraf. Qâl hada 'l-'abd al-faqîr fî târihih „Qad intaqal yanâbi' al-'ulûm ğamî'an" wa ayḍan „Irtaḥal bih ša'n al-kamâl". Wa musannifâtuh. Анонимни преписивач није довршио цијели Опијачев текст па се може претпоставити да прије̇пис није колационирао нити сравнио с комплетним дјелом. Касније је другом руком и лошим nashi-писмом, дописан текст из којег се види да је Опијач увакуфио Јујин иметак и да је био одређен за чувара Јујиног вакуфа. Дјело је довршио у сриједу, 17. шевала 1119 (11. сијечња 1708) године.

Рукопис Но. 1541. је у кожном увезу с налијепљеним заштитним листом с унутрашње стране корица. Има 215 листова, величиче 10 × 18,2cm. На прва два листа и на заштитном листу прве корице исписане су разне биљешке, претежно фетве, правношеријатска рјешења. На листу 2b је прије̇пис двију *тезкера* о изнајмљивању вакуфских дућана. Прва је издата у мухарему /1/209 (у сијечњу 1794) године. Потписао је Салих, *мутевелија* Коски-заде Мехмед-пашина вакуфа. Друга је тезкера издата

1180 (почиње 9. липња 1766) године. Тезкера се односи на Караџоз-бегов вакуф, а потписао је Хусејн Џаби /h/.

Листови 3—9a су празни.

На листовима 9b—10a је садржај првог дјела у рукопису. У садржају су уз наслове поглавља назначени и листови на којима које поглавље почиње.

На листу 11a је жиг у којем се може прочитати: „Mazhar luṭf aṣ-ṣamad Husayn ibn Ahmad". Вјероватно је жиг споменутог Хусејна Џабиһа, што би могло значити да је био власник рукописа, а можда и преписивач.

1. Листови 11b—199b садрже *Збирку фетви* на турском језику. Заступљене су фетве неколико муфтија. Међу њима најчешће се спомињу имена Kaḍî Hana, Abu Su'ûda и Ahmeda Kemala. Према кустоди на 199. листу види се да *Збирка фетви* није довршена.

2. Листови 200b—206a садрже Биографију Шејха Јује коју је писао Ибрахим Опијач. У самом рукопису нема наслова дјела. Текст почиње као и No. 672, а завршава . . . qad waqa'a'l-firâg min ta'lîfih yawm al-arbi'â' as-sâbi' 'ašar min šahr šawwâl al-mubârak sana tis' wa mi'a wa alf. Tamma al-ḥamd lillah. Такав крај се у потпуности слаже с накнадно додатим текстом у рукопису No.672, лист 14a. Ни у овом пријепису нема имена преписивача нити датума преписа. Уз пријепис дјела налази се низ пропратних биљежака као допуна тексту дјела. Биљешке су скоро исте као у аутографу па није искључиво да је пријепис настао на темељу аутографа.[10] На листовима 207a—208a је биљешка о тешко изљечивој болести, куги, и дова против те болести.

Биографија Шејха Јује је једино Опијачево дјело које је комплетно објављено на арапском језику и преведено на наш језик. Дјело представља основни извор за проучавање живота и дјела недвојбено најпопуларније личности Мостара, с почетка XVIII стољећа, Шејха Јује. Стога је сасвим разумљиво да је привукла пажњу истраживача. Писана је течно, лаганим стилом. Сама чињеница да је биографију написао и посветио ученик своме учитељу довољно показује да су Шејх Јујо и Ибрахим Опијач били блиски пријатељи. Опијач је у дјелу изнио доста занимљивих аутобиографских података.[11] Опијач је на крају дјела додао два кронограма о смрти Шејха Јује.

2) ŠARḤ AL-MIṢBÂḤ FI'N-NAḤW (Коментар „Misbahu" из синтаксе /арапског језика/).

Рукопис No.1547. Картонски увез на обрубу појачан је танком кожом, а на корицама са спољње стране налијепљен ебро-папир. Рукопис има 134 листа, величине 13,5 × 20,7 cm, са 19 редака на страници. На унутрашњој страни корица и на првом *a* листу исписане су биљешке без посебне важности.

1. Листови 1b—94b Šarḥ al-Miṣbâḥ fî'n-ahw Ибрахима Опијача. Текст основног дјела је писан црвеном тинтом, а текст коментара црном. У рукопису испред текста није наведен наслов дјела. Текст дјела послије *бесмеле* почиње: Al-ḥamd lillaḥ alladî la yudhal ni'mâ'ah taḥt

al-iḥṣâ' wa lâ yudrik âlâyih bi'l-istiqṣâ'. Nawwar qulûbanâ bi mišbâḥ... wa ba'd fa yaqûl al-'abd al-faqîr ilâ al-ganiyy al-qadîr Ibrahîm ibn Ismâ'il al-Mostârî... Завршава... wa qad waffaḍanî Allah subḥânah wa ta'âla li-itmâm hada 'š-šarh ḍaḥwa yawm al-ĝum'a at-tânî 'ašar min dî 'l-hiĝĝa al-mubâraka min šuhûr sana 'išrîn wa mi'a wa alf min hiĝra lah man 'âli'š--šaraf. Fa lillâh al-ḥamd 'alâ ni'amih al-'uzâm fî kull ṣabâḥ wa masâ' huṣûṣan 'alâ hâdih an-ni'ma al-ĝalila al-'uzmâ wa 's-salât wa's-salâm 'alâ sayyid al-an /bi /yâ' wa'l-mursalîn wa a'lâ âlih wa aṣḥâbih fî kull ân wa fîn. Tammat.

2. Листови 95b—114a садрже Izhâr al-asrâr, аутор је Muḥammad ibn Pîr 'Alî al-Birkâwî.

3. Листови 115b—133a садрже Muhtaṣar fî'n-naḥw Ибрахима Опијача. Комплетан рукопис је преписао nashi-писмом Хусејн, софта у Карађоз-беговој медреси 1174 (почиње 13. коловоза 1760) године.

На листу 133b је тумачење значења неких арапских ријечи.

На листу 134a је пјесма, приписана четвртом халифи Алији. Има осам дистиха. Односи се на дане у тједну, тј. што је лијепо чинити којим даном.

На листу 134b налази се интересантна биљешка. Приписује се Ибрахиму Опијачу. У њој се истиче вриједност науке, али се жали на помањкање свијести код савременика. Превладало је зло, чак и код учених, и зато вели да наука није за зле људе јер је злоупотребљавају. Своју констатацију поткрепљује хадисом (Мухамедовим ријечима): „Накит не стављајте на вратове свиња" и пословицом „Храни пса ујест ће те". Биљешка је слична оној у рукопису Гази Хусревбегове библиотеке, бр. 3629, лист 1b, с тим што се у рукопису ОЗЈА не спомиње када је биљешка настала, тј. на коју годину мисли Опијач, док у рукопису Гази Хусревбегове библиотеке стоји да је то 1134 (почиње 22. листопада 1721) године.[12]

На задњој корици исписане су биљешке на арапском и турском језику. У тим је биљешкама записан хадис по којем се вреднује кројење одјеће. Тако, на примјер, вели да онај тко кроји одијело четвртком окористит ће се знањем, а тко кроји петком продужава му се живот. Једна биљешка казује да живот продужују брак у младости, купање у текућој води, спавање на лијевој страни и једење јабуке у зору. На *миклабу* (пријеклопу) записана је *дова* која се изговара када се езан окујише.

Биљешке на првим и задњим странама није записао преписивач наведених дјела.

До сада су позната три прије писа Опијачевог коментара Mutarrizijevog дјела „Al-Mišbâḥ". Два се налазе у Архиву Херцеговине у Мостару, каталошки бројеви 283 и 303, а један у Гази Хусревбеговој библиотеци у Сарајеву, бр. 3941. То је дјело Опијач написао 12. zil-hidždže 1120 (22. вељаче 1709) године.

Прије пис дјела у ОЗЈА има више ортографских грешака.

Коментар Mutarrizijevog дјела „Al-Mišbâḥ" Опијач је написао само двије године након доласка за професора Карађоз-бегове медресе. Сматрао је да је „Al-Mišbâh" кључ за учење синтаксе арапског језика.

Одлучио је коментирати га умјерено, нити нашироко нити, пак, сужено. Свјестан је да у свом раду има пропуста па стога моли племените и учене да погрешке исправе. Mutarrizijevo дјело има пет поглавља.

У првом поглављу (al-muṣṭalaḥât) дати су опћи изрази: подјела ријечи, именице, глаголи и честице, њихове особитости, врсте реченица, предикат као реченица, те начелно о промјени именица, а на крају и опћенито о промјенљивости и непромјенљивости именица.

У другом поглављу (al-'awâmil al-lafziyya al-qiyâsiyya) описује елементе који по својој форми и изговору увјетују промјену ријечи.

У трећем поглављу (al-'awâmil al-lafziyya as-samâ'iyya) указује на елементе који својом употребом узрокују промјену ријечи у реченици. Највећи дио поглавља односи се на приједлоге. На крају поглавља осврнуо се на глаголе који поред свог основног значења имају посебну улогу у реченичним конструкцијама. Ти глаголи су: помоћни глагол kâna и њему сродни, затим глаголи скорог извршења радње, глаголи хвале и куђења и, на крају, глаголи мишљења.

У четвртом поглављу (al-'awâmil al-ma'nawiyya) указује на елементе који по свом значењу увјетују промјене ријечи у реченици, а на крају говори о слагању субјекта и предиката у именској реченици.

У задњем поглављу (al'fuṣûl al-'arabiyya) Mutarrizi истиче главне особине арапског језика: одређеност, неодређеност, род мушки и женски, додатке у реченици и промјене на крају ријечи.

Опијач је, неоспорно, добро познавао састав реченице у арапском језику. Уз Mutarrizijev текст Опијач је у свом коментару дао низ информација о категоризацији синтаксичких форми. Он је свој коментар оснивао и на другим познатим дјелима из синтаксе арапског језика, па је у случају неслагања између појединих граматичара истицао све тврдње. У таквим случајевима није говорио који је граматичар у праву. Тако је, на примјер, уз Mutarrizijev текст о подјели реченица на именске, глаголске, прилошке и увјетне (кондиционалне) навео и Хаџибову класификацију на само двије врсте реченица: именске и глаголске, а да се остале могу сврстати у једну од те двије врсте, и није исказао своје мишљење којим би потврдио или оповргао мишљење аутора основног дјела.

Mutarrizijovo дјело је и прије Опијача доста коментирано. Оно је, као и коментари, служило као основни приручник за учење синтаксе арапског језика, па је разумљиво да је и Опијач коментар писао с циљем да послужи као уџбеник ученицима мостарских медреса. Ваља истаћи да је то најопсежније Опијачево дјело.

3) MUḤTAṢAR FÎ'N-NAḤW (Извод из синтаксе /арапског језика/).

Рукопис Но. 1202. Картонски тврди увез, хрбат и приједклоп (миклаб) појачани су танком кожом. Има 60 листова, величине 10,5 × 20,8 cm, 19 редака на страници, писмо је насталик. Вањски дио корица и миклаба облијепљени су ебро-папиром. У рукопису испред текста дјела нема биљежака. Рукопис је за ОЗЈА поклонио Александар Пољанић. Рукопис има два дјела:

1. Листови 1b—20b садрже Muhtaṣar fî 'n-nahw Ибрахима Опијача. Текст није комплетан. Недостаје пар листова између листа 4. и 5. према садашњој фолијацији. Текст почиње ријечима: Lak al-ḥamd wa 'l-minna ya da 'l-'azma wa 'l-'atiyya wa 'alâ nabiyyik aṣ-ṣalâ wa 'alâ âlih dawî 'n-nufûs az-zakiyya. Ammâ ba'd fa yaqûl al-'abd al-faqîr ilâ-'l-mawlâ al-ganiyy al-bârî Ibrâhîm ibn aš-šayh al-haǧǧ Ismâ 'îl ibn Sâlih ibn 'Alî al-Mostârî rafa'a Allah ša'nuhum fî 'l-'âlamîn aradt an aǧma' fî 'n-nahw muhtasar[an]' alâ qawâ'id al-muhimma muhtaṣir[an] murattib[an] 'alâ 'iddat fuṣûl tashîlan li 't-tâlibîn al-husûl:

awwal[an] fî 'l-kalima wa'l-kalâm wa ahwâlihâ,
at-tânî fî 'l-marfû'ât,
at-tâlit fî 'l-manṣûbât,
ar-râbi' fî 'l-maǧrûrât
al-hâmis fî 't-tawâbi'
as-sâdis fî 'l-asmâ' al-muttaṣila bi'l-af'âl
as-sâbi' fî 'l-af'âl wa 'hurûf . . .

Текст дјела завршава . . . fa lâ ihtiṣâs lahâ bih wa yahdaf min al-'ilm al-mawṣûf bi ibn mudaf[an] ilâ 'l-'ilm âhar ka'l-hamza nahwa „Gâ'anî Zayd ibn 'Amr" wa kamâ fî munâdî wa qad dakarnâh. Wa 'l-hamd lillah.

2. Листови 21a—65b садрже Šarh mi'a 'âmil непознатог аутора. Рукопис је некомплетан а односи се на сто регенса у синтакси арапског језика. Основно је дјело написао Abu Bakr 'Abdulqâhir ibn 'Abdurrahmân al-Gurǧânî (живио у XI стољећу). Пошто у рукопису недостају почетне странице, тешко је идентификовати аутора коментара. Само је дјело више пута коментирано. У „Повијести арапске литературе" споменуто је десетак аутора као писаца коментара,[13] а међу њима нема Mustafe ibn Yusufa, који је такођер коментирао ово дјело. У приједису рукописа OSJA No.1571, на листу 70a, спомиње се као аутор коментара Husayn ibn Muhammad. Taj је коментар доста сличан овом коментару.

Цијели рукопис је преписао Jusuf ibn Salih ibn Ahmed al-Mostarî средином реџепа 1175 (у вељачи 1762) године.

Рукопис No.1547. Потпунији спис рукописа дат је код описа дјела Šarḥ al-Misbâh fî 'n-nahw. Приједис дјела Muhtasar fî'n-nahw у овом рукопису је комплетан. Почетне и завршне ријечи су исте као у No.1201/1. Прва страница текста дјела, лист 115b, има предвиђен унван и украшена је златном бојом. Прва и друга страница текста имају двострук оквир, извучен црвеном и црном тинтом, а слиједеће странице текста су уоквирене само црвеном. Нема биљежака по маргинама. Приједис је у основи знатно слабији од No. 1201/1. Преписивач је на појединим мјестима испуштао кључне ријечи. Тако је, на примјер, на самом почетку изоставио име Ibrahim ibn Ismail . . . , само је написао al-Mostârî.

Рукопис No. 1148. Овај рукопис има тврди картонски увез, појачан по рубовима танком кожом. На спољњој је страни корица налијепљен ебро-папир. Рукопис има миклаб, такођер картонски, с налијепљеним ебро-папиром с ваљске стране. Повез је дотрајао. Неки су листови расути.

Листови рукописа су величине 14,3 × 20,5 cm. Писмо је nashi, с елементима talika. У рукопису се налазе три дјела:

1. Листови 1a—86b садрже непотпуни коментар синтаксе арапског језика „Al-Mişbâh". Дјело је у литератури познато по наслову „Al-Iftitâh". Аутор је Hasan-паша ibn'Abdullah al-Aswad. На маргинама, уз текст, има биљежака које објашњавају и допуњавају текст коментара. Нема имена преписивача нити датума преписа. Листови 87—96. садрже разне биљешке, које се, углавном, односе на теме из синтаксе и граматике арапског језика. Осим тих биљежака има фетви, дова, хадиса и пословица, углавном на арапском или турском језику.

2. Лист 96b—161b садржи Šarh al-Unmûdağ, коментар дјела из синтаксе арапског језика од Zamahšarija. Аутор коментара је Gamaluddin Muhammad ibn Šamsuddîn 'Abdulganî al-Ardabalî. Уз текст су мјестимично биљешке које допуњавају или разјашњавају текст коментара. Дјело је преписао софта Мустафа у Карађоз-беговој медреси 1147 (почиње 3. липња 1734) године. Листови 161b—163a садрже разне биљешке. Најчешће су изводи из других дјела. На листу 162a је биљешка на турском језику о реконструкцији мостарског моста 965 (почиње 24. листопада 1557) године. Наредбу за реконструкцију издао је Карађоз-бег.

3. Листови 163b—187b садрже Muhtaşar fi 'n-nahw Ибрахима Опијача. Текст дјела је као у No. 1202/1. и 1547/3. Дјело је преписао споменути софта Мустафа у Карађоз-беговој медреси 1148 (почиње 24. свибња 1735) године.

Осим споменута три преписа овог Опијачевог дјела у рукописима OZJA постоје још три, и то: два у Гази Хусревбеговој библиотеци, No.2006, преписан 1138 (1726) године и No. 3629, преписан 1142 (1729) године, те један у Архиву Херцеговине у Мостару, инвентарни број 425, без датума преписа.

На Muhtaşar fi 'n-nahw Опијачев син Абдулах је 1176 (1762) године написао коментар. Једини до сада познати примјерак тог дјела, можда је и аутограф (?!) налази се у OZJA, No.88. Рукопис је подлегао влази и већи дио је веома тежак за читање.

„Избором из синтаксе арапског језика" који је, како се из уводних ријечи види, Опијач писао с циљем да послужи као приручник и да се њиме користе ученици, желио је олакшати учење ученицима па је одабрао главне теме из синтаксе. Дјело је подијелио на седам по опсегу неједнаких поглавља.

У првом се осврће на подјелу ријечи: именице, глаголе и честице, затим на род, број, падеж, одређеност, неодређеност и на врсте реченица. У другом поглављу је истакао номинативе у реченици и дао карактеристику ријечи у номинативу. У трећем је поглављу објаснио акузативе. У четвртом, најкраћем, осврнуо се на генитиве (у генитивној вези и иза приједлога). У петом поглављу говори о додацима у реченици: о апозицији, атрибуту и везама. У шестом поглављу објашњава повезаност именица с глаголима, говори о masdaru (глаголској именици), придјевима, компарацији придјева, глаголским придјевима, те о значењу и

употреби придјева у реченици. У седмом, посљедњем и најопширнијем поглављу осврће се на глаголе и честице, тј. које честице долазе уз поједине глаголске начине, затим говори о глаголским временима и о значењу и функцији честица.

4) ŠARḤ 'ALÂ DÎBÂĞA QÂDÎ BAYḌAWÎ (Коментар уводном дијелу Кади Бејдавијевог дјела /из тефсира „Anwâr at-tanzîl wa asrâr at-ta'wîl" /).

Рукопис Но. 1928. Има картонски тврди увез, спољње стране корица облијепљене су ебро-папиром. Хрбат је заштићен танком кожом. Има свега 118 листова. Ово је medžmua, зборник. Преписао је један преписивач, Ахмед. Нема датума преписа. Писмо је nashi. Величина листова је 15,5 × 21,5 cm.

1. Листови 1b—9b садрже Šarḥ 'alâ dîbaĝa Qâdî Baydawî Ибрахима Опијача. Почетне су ријечи дјела, након besmele: Naḥmaduk yâ man nazzal al-kitâb al-mubîn, wa aḥkam âyatah bi hayt la yatawaĝĝah al-mu'ârîdîn . . . wa ba'd fa yaqûl al-'abd al-faqîr dû al-halal wa'l-hatâ wa't-taqṣir Ibrahim ibn aš-šayh al-haĝĝ Isma'îl al-Mostârî . . . , а завршне ријечи дјела . . . iqḍi hâĝatî wa aĝib da 'watî wa'f 'an taqṣîrâtî wa 'gfir lî wa li wâlidayy wa li asâtîdî wa li ĝamî, al-mu'minîn wal-mu'minât bi ḥurma fahr al-kâ'inât. Âmîn bi hurma Tâhâ wa Yâsîn.

2. Листови 10b—12b садрже Macâ'il ar-ridâ' непознатог аутора. То је збирка питања која се односе на сродство по млијеку и на могућности склапања брака са тим сродницима.

3. Листови 13b—15a садрже Risâla-i Dadiyya, филолошки трактат, чији је аутор Šajh Sulayman efendi. Расправа се односи на изговор и карактеристику арапског слова ḍâd.

4. Листови 15b—16a садрже још једну расправицу о арапском слову dâd. Аутор је Sandžakli-zade.

5. Листови 20a—39a садрже Kitâb ḥadîqa aṣ-ṣalâ Šarh Kamâl-paša-zade. Дјело се односи на увјете за клањање (namaz) а аутор је признати писац Hasan Kâfî из Прусца.

6. Листови 40b—47a садрже Risâla al-farâ'id wa hiya arba' wa hamsûn farîda. То је расправа непознатог аутора о педесет и четири заповиједи (farza) муслиманима.

7. Листови 47b—58a садрже Manhât 'alâ isti'dâd li yawm al-mî'âd, или према наслову испред текста Manhât min alfâz an-nabiyy 'm wa aṣḥâbih wa 't-tâbi'în wa 'l-mašâyih ridwân Allah 'alayhim aĝma'în. Аутор дјела је Ahmed ibn Muhammed al-Ḥaĝĝî. Дјело представља савјете посланика, његових другова, сљедбеника и шејхова.

8. Листови 58b—60a садрже Збирку четрдесет hadisa (Hadît al-arba'în) непознатог сакупљача. Хадиси се односе на величање знаности.

9. Листови 60b—117b садрже изводе из разних дјела. Садржина тих извода је погодна за састављање проповиједи (maw'iza). Цитати су узети из више од двадесет дјела. Наслови дјелâ су дати у скраћеној верзији на крају извода.

У рукопису је пуни наслов Опијачевог дјела испред текста дјела: Šerh-i Dibâĝe-i Kazi Beyzavi lil-muftî al-Mostârî. Из тог наслова, на тур-

ском језику, видимо да је Опијач био мостарски муфтија. У почетку дјела истиче да се на благдан (yawm 'ašûra) 1124. године по hidžri (тј. 18. вељаче 1712) пред њим почео читати Коментар Kur'âna, дјело Имама Бејдавија, па је у том поводу желио објаснити почетни дио увода Бејдавијевог текста тефсира. Опијач тумачи дефиницију ове дисциплине и истиче оправданост Бејдавијеве тврдње да је тефсир „најузвишенија знаност". Поред вјерских знаности Опијач још наводи дисциплину књижевности, у којој постоје главне и споредне гране. У дијелу свога коментара Опијач посвећује доста мјеста ријечи „dîbâğa". Та ријеч објашњава онај дио књиге у којем аутор представља себе и описује вриједност дисциплине и дјела гдје аутор објашњава наслов дјелу. Тај дио дјела долази послије фразе „wa (fa, ammâ) ba'd".

Иако је тај Опијачев рад кратак, заслужује пажњу јер поред тумачења основних појмова из увода Бејдавијевог тефсира настоји предочити предмет основног дјела.

* *
*

У овом раду смо представили рукописе OZJA у којима се налазе дјела Ибрахима Опијача. Како се из изложеног види, већина Опијачевих дјела налази се у тзв. medžmuama, зборницима. Од укупно шест до сада познатих Опијачевих дјела четири преписа посједује OZJA, и то:

Биографију Шејха Јује, два примјерка;

Коментар о „Al-Misbâh" Mutarrizija један примјерак;

Избор из синтаксе, три примјерка; и

Коментар о уводном дијелу Бејдавијевог тефсира, један примјерак.

Већина преписа његових дјела из синтаксе настала је у Карађоз-беговој медреси, што значи да су та дјела служила као уџбеници за учење арапског језика.

Ако се узму у обзир хисторијске околности, у којима је живио и дјеловао, као и чињеница да је умро млад, живио је око 47 година, онда је разумљиво што није стигао написати већи број дјела. И с овим што је дао Опијач заузима истакнуто мјесто у низу наших писаца који су стварали на арапском језику.

БИЉЕШКЕ

[1] У првом броју *Херцеговине* објављен је рад „Прилог познавању дјела Шејха Јује", а у оквиру тога и „Шејх-Јујина дјела у Оријенталној збирци Југославенске академије знаности и умјетности, стр. 124—132. Омашком није унесено Јујино дјело „Šarḥ dîbâğa al-Muḫtaṣar li Talḫîṣ al-Miftâḥ" (Коментар на уводни дио Тафтазанијевог дјела из стилистике „Šarḥ al-muḫtaṣar . . ."). Стога га овдје представљамо.

Дјело се налази у рукопису №.446 на листовима 73b—80b. Почиње ријечима: Naḥmaduk yâ man aḥkam li ḥikmatih kull mawĝûd 'alâ tabaq . . ., завршава . . . wa razaqnâ iyyah ĝanna 'âliya wa 'l-ḥamd lillah 'alâ 'l-iftiṭâḥ wa 's-ṣalât alâ rusulih al-kirâm.

То је до сада други познати пријепис Јујиног дјела. Први се налази у Архиву Херцеговине, каталошки број 634/79. У рукопису OЗJA, у наслову, који је написан на налијепљеном папиру, стоји да је аутор Fâdil Mostârî. Занимљиво је да у текст Коментара Јујо није унио своје име, али на темељу образложења писања дјела и стила писања може се поуздано утврдити да је то Јујино дјело. Он, наиме, у уводном дијелу истиче да су га вриједни ученици, међу којима је био и везиров син Abdullah (њему је Јујо посветио познато дјело из граматике арапског језика „Al-fawa'id al-'Abdiyya"), молили да им протумачи загонетна мјеста у дјелу „Šarḥ Muḫtaṣar li talḫîs al-Miftâḥ", што је и учинио.

[2] Рукопис OЗJA, №.1928/1, лист 1b.

[3] Омер Мушић: Ибрахим Опијач Мостарац. *Прилози за оријенталну филологију*, X-XI, Сарајево, 1960-61, стр. 31—53.

[4] Dr Хазим Шабановић: Књижевност Муслимана БиХ на оријенталним језицима, Сарајево, 1973, стр. 439—445.

[5] Хифзија Хасандедић: Дјела Мустафе Ејубовића (Шејх Јујо) и Ибрахим ефендије Опијача која се налазе у Архиву Херцеговине у Мостару. *Анали Гази Хусревбегове библиотеке*, књ. IV, Сарајево, 1976. стр. 57—67.

[6] Хифзија Хасандедић: Каталог арапских, турских и перзијских рукописа, Мостар, 1977, стр. 160. (Дјело је заведено под каталошким бројем 371/3.)

[7] Хазим Шабановић: Наведено дјело, стр. 442.

[8] Наслов је дао Ибрахим Опијач у свом аутографу који је Омер Мушић у цијелости донио у наведеном раду, стр. 38.

[9] У аутографу и другим пријеписима стоји „ka'l-a'lâm wa mahhada bi him..."

[10] Аутограф се налази у Гази Хусревбеговој библиотеци у склопу једне рукописне medžmue, бр. 3858.

[11] Пријевод Јујине биографије на хрватскосрпски језик и арапски текст према пријепису Е. Кадића објавио је Мухамед Мујић у *Гласнику Врховног исламског старјешинства у ФНРЈ*, год. VII, бр. 1-3, Сарајево, 1956, стр. 1—22.

[12] Садржина биљешке у рукопису Гази Хусревбегове библиотеке објављена је у раду О. Мушића, стр. 33.

[13] Karl Brockelmann: Geschichte der arabischen Litteratur, I, Leiden, 1943, стр. 341.

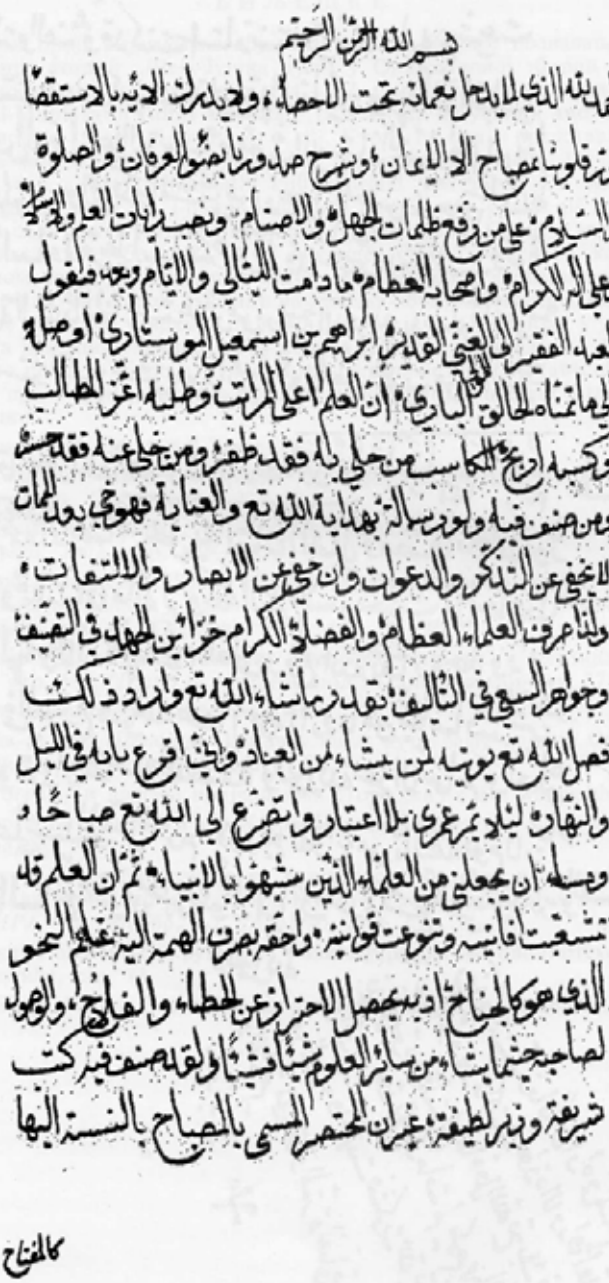
ومائة والف ثم قد كنت استأذنت قراءته عليه وشرعت
في استنساخه وكتبت منه مقدار ثلثين ورقا ثم اقبلت
شمس الدولة على الغروب وتوفي الاستاذ الخير قبل ان يتم
المطلوب والى الله المشتكى من دهر اذا احسن ندم من ساعته
واذا اساء اخر على اساءته مرتين قد سبقه يوم الست وتوفي
ليلة الثلاثا الخامس عشر من ربيع الآخر بعيد صلوة المغرب
في سنة تسع عشرة ومائة والف هجرت من له الشرف

قال هذا العبد الفقير في تاريخه قد اشتغل بتابيع العلوم ١١١٩ه
جمعا وايضا ان يحل به شأن الكمال ومصنفاته المذكورة
وقفت من ماله لروحه الشريف ونصبت اناحافظا
لها والان كلها في حفظي رفع الله تعالى روحه وزاد
في البرزخ فتوحه هذا اخر ما اردنا من تسامها فقد الشريف
وتعداد محاسنه اللطيفة والحمد لله على الاتمام والصلوة
على سيد الرسل الكرام قد وقع الفراغ من تاليفه يوم الاربعاء
السابع عشر من شهر شوال المبارك سنة تسع عشرة ومائة والف

تم الحمد لله

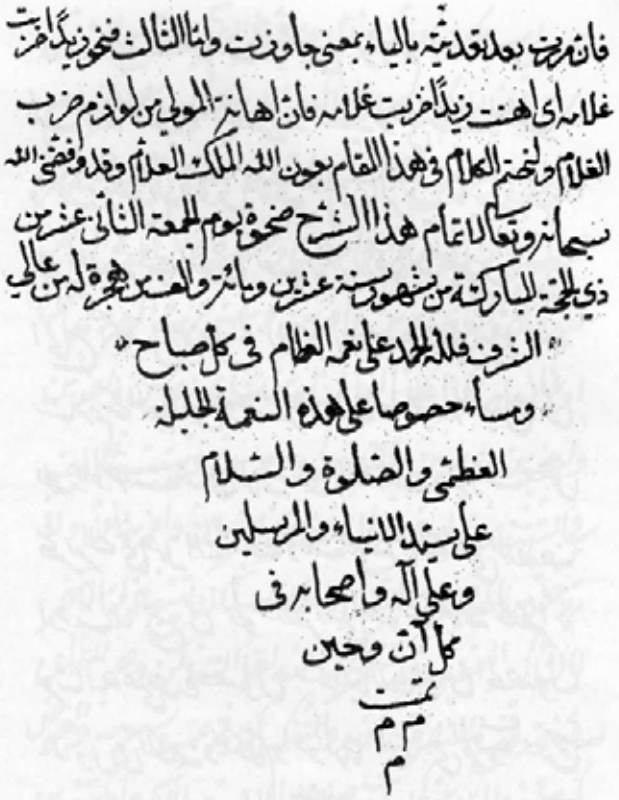

Задња страница Јујине биографије, рукопис ОЗЈА, №.1541, лист 206а

كالمفتاح

Прва страница дјела „Šarh al-Miṣbâh fi 'n-nahw", рукопис OЗJA, No.1547, лист 1b

Посљедња страница дјела „Šarḥ al-Miṣbâḥ fî ʿn-naḥw“, рукопис OSJA, No.1547, лист 94b

Прва страница дјела „Muhtaṣar fī n-nahw", рукопис ОЗЈА, No.1184, лист 163b

Посљедња страница дјела „Muhtaṣar fi 'n-nahw", рукопис OSJA, No. 1184, лист 187b

Прва страница Коментара о уводном дијелу Бејдавијевог тефсира, рукопис ОЗЈА, No.1928, лист 1b

Мр ВЛАДО СМОЉАН

О НЕКИМ ИЗВОРИМА АКУМУЛАЦИЈЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ У ОСМАНСКОМ ПЕРИОДУ

Разматрање извора акумулације један је од најзначајнијих елемената економске хисторије неког краја. У њему се одражавају квалитативни и квантитативни аспекти актуелне економике, у њему је садржан и врло значајан социјални подтекст.

То су основни разлози, с којих ће се у овом раду покушати приказати неки извори акумулације на овим просторима у многостољетном периоду турске власти, у једном специфичном феудалном систему, чији је анахронизам током времена постајао све очитији. У ослонцу на све обимнију литературу и на доступну архивску грађу, овдје ће се изложити резултати истраживања, које је имало за циљ да — уважавајући бројна ограничења — унесу више свјетла у овај, још недовољно истражени фрагменат економске повијести Херцеговине.

Проблем систематизације — па и вриједносног рангирања — извора акумулације у османском раздобљу дотакао је Мијо Мирковић у свом капиталном дјелу Економска хисторија Југославије. Он је установио како је тада највећа акумулација долазила од вршења разних административних и војних служби, затим од скупљања или закупљивања пореза и царина, од трговине, вјерских институција, па од занатства.[1]

Међутим, при томе су нужна и нека разјашњења:

У садржају синтагме „акумулација капитала" одлучно је значење друштвеног односа производње, који се у османској држави битно разликовао од односа у тадашњим феудалним, односно капиталистичким друштвеним уређењима. Стога је, готово у правилу, овдје тешко разлучити феномене простог нагомилавања средстава фаворизираних појединаца или група од назнака класичног процеса акумулације.

Надаље, чини се, систематизацију М. Мирковића требало би употпунити и слиједећим чињеницама:

Војнички карактер османског система проширио је могућности акумулације капитала на цијелу војничку класу, којој је, и шеријатом и кануном, била гарантирана ставка десетине. Уз то, држава, оличена у султану, трајно је акумулирала велика средства из простог поданичког односа кршћана, а она су — по начину кориштења — подсјећала на неку врсту репродуктивног капитала.

Знатна су средства, такође, притјецала истом кориснику из испенџе, која је, иако разрезивана на радну снагу, била нека врста катастарског прихода.

У класично доба османске власти и бројни мулк-читлуџи били су, из посједовног односа, извор стјецања материјалних добара. Али ратни плијен је такође представљао врло високу ставку, из које су изграђени многи сакрални и привредни објекти. Међутим, недостатак података не омогућава било какве квантификације тог извора богаћења.[2]

У складу са претходним објашњењима конципирана је садржајна структура овог рада.

1. АКУМУЛАЦИЈА ИЗ ОБАВЉАЊА ВИСОКИХ ФУНКЦИЈА

Акумулација, која је потицала од вршења важнијих функција у Турском Царству, била је у почетку и у знатном дијелу легална. Међутим, у процесу слабљења централне власти множиле су се могућности знатног повећања прихода — посебно разних управних чиновника — злоупотребама, па је, с временом, тај дио акумулације постајао све већи и прерастао онај који је био заснован на закону.

При крају XV вијека укупни регистрирани приходи тадашње Херцеговине — осим прихода трговa, којих је било мало — износили су преко 1,4 милиона акчи. Од тога је готово четвртина (више од 300 хиљада акчи) припадало херцеговачком санџак-бегу.[3] Па, иако је тај истакнути функционер имао обавезу да опреми већи број војника у случају рата, чини се очитим да је његов положај осигуравао и знатне материјалне користи.

Сачуване вакуфнаме (закладнице) рјечити су доказ како су већ у првим деценијама османске власти многи вакифи (легатори) стекли велике иметке док су били на истакнутијим положајима:

Вакуфнама Ћејван Кетходе (1554) свједочи о врло високој концентрацији имовине, стечене готово у самом почетку турског раздобља. Овај је дародавац, наиме, у Мостару изградио џамију и мектеб, а у Благају месџид, за чије је уздржавање завјештао „34 дућана над пећином уз јавни пут, све пекаре за печење хљеба преко пута дућана, 2 млинице и 2 ступе на ријеци Студенцима... под тврђавом Љубушки, те 130.000 дирхема властитог новца". Одредио је, надаље, да се наведене некретнине дају у закуп уз 10% камата годишње, а од прихода да се најприје поправљају даровани објекти.

Десетак година касније (1564) Несух-ага Вучијаковић је оставио 123.000 дирхема, 28 дућана у мостарској чаршији, 1 радионицу за прераду кострети, осам (?), те млинице на Радобољи и Студенцима, па одредио да се од прихода одржавају његови легати: џамија са мектебом у Мостару и Љубушком и мостови на Радобољи и Требижату.

Вакуфнама Заима хаџи Мухамед-бега (Караџоз-бега) из 1572. године такође показује како су појединци на високим положајима већ у XVI столећу стекли објективно велики капитал. За издржавање свог легата (џамије и мектеба, те имарета у Мостару, затим џамије и мектеба у Потоцима и мектеба у Коњицу), овај је вакиф издвојио из властитог иметка 42 трговачке радње у мостарској чаршији, 16 дућана у близини имарета, у којима су радили табаци, 6 млинова у Кнешпољу и 8 на Буни, 2 комплекса земљишта у махали Блато, 2 неизграђене парцеле у Мостару, више вриједних књига те, у готову, 300.000 дирхема.

Слиједећи примјер показује како је положај босанског валије омогућавао високе приходе: Дервиш-паша Бајезидагић изградио је 1594. године у Мостару масивни месџид, за чије је одржавање оставио 9 дућана, 5 млиница на ријеци Буни и 130.000 дирхема у готовини. Године 1599. доградио је уз месџид мунару и завјештао још 24.000 дирхема, а 1603. године постао је беглербег босанског ејалета и издвојио још 36.000 дирхема. Након тога је уз џамију подигао и мектеб, а уз то дао најприје 25, а затим још 11 хиљада дирхема. Главница се тако, на крају, повећала на 226.000 дирхема, а вакиф је одредио да се новац из ње посуђује уз камату од 10%.[4]

Габела је и у XVI вијеку била релативно жива касаба и тржиште соли и осталих извозних и увозних роба, а као гранично мјесто имала је и доста бројну војну посаду, која је плаћана из царинских прихода. Али, 1591. године неретвански кадија тврди да „на скели има 370 нефера, чије аге сваке године узимају из државне касе њихове плате, које не дају неферима".[5] Па, иако тај вид акумулације није био законита посљедица вршења одређене службе, та ју је служба, злоупотребом, омогућавала.

Чини се да су — како је вријеме пролазило а правна структура османске се државе растакала — одређени положаји све више омогућавали убрзану и противзакониту акумулацију капитала. Један драстичан примјер из средине XIX вијека као да потврђује то становиште: аустријски трговац Leon Klück добио је 1845. године концесију за сјечу шуме у једном дијелу Херцеговине, па је посјекао и извезао 2200 храстових стабала. Укупни су трошкови износили 3,5 хиљада форинти, од чега је 71% (2,5 хиљаде) припало херцеговачком везиру![6]

У овом садржају посебно је значајна категорија п р о т у з а к о н и т и х н а м е т а, чији се број непрекидно повећавао, а корисници постајали све бројнији. Истакнути друштвени положаји више нису били једини који су омогућавали додатну акумулацију; њима се, с временом, придруживало чиновништво на све нижим

разинама власти. Иако је вјероватно да се количина — на тај начин акумулираног — капитала прогресивно смањивала опадањем мјеста на хијерархијској вертикали, множина актера је у тим подухватима прилог тврђењу како су „незаконити намети" били један од најиздашнијих извора за акумулацију. Стога би овај феномен требало нешто опширније освијетлити.

Сви намети (дажбине) у османској су држави били подијељени у двије групе: на шеријатске, те изванредне намете и обичајне терете. У првој су групи били они предвиђени шеријатским правом, а представљали су различите облике феудалне ренте. Изванредни намети и терети били су намијењени искључиво за државне потребе, а састојали су се, углавном, у обавезама сељака оних крајева кроз које је пролазила војска или представници власти и сл., затим на осигурању преноћишта и хране, на одржавању путева, мостова, утврђења итд.[7]

Група шеријатских пореза није била — барем у почетку — у новчаном изразу сувише висока, а обавезе према изванредним наметима сувише честе. Али, како су захтјеви феудалаца расли, а ратови учестали, стварали су се услови да се појаве „незаконити намети". И они су се појавили.

Први појавни облици завођења протупрописних намета били су, вјероватно, захтјеви за бесплатном храном и коначењем. Да је та појава узела маха још у почетку XVII вијека, свједоче многи царски фермани, упућивани херцеговачком санџак-бегу и кадијама, којима се забрањују таква тражења од самостана у Макарској,[8] Омишу[9] и Заострогу.[10] А султан Мехмед IV упутио је 1690. године кадијама херцеговачког санџака ферман, који је требало да заштити становништво ових крајева од сличних безакоња.[11] Међутим, аналогне су се наредбе неуспјешно смјењивале и даље.[12]

Херцеговачки мутесариф Сејфулах-паша био је, изгледа, нарочито инвентиван у проналажењу нових начина за богаћење. Како се види из жалба султану народа из невесињског, благајског, столачког и љубињског кадилука почетком XVIII стољећа, овај је достојанственик прописао намете за месо и комору намјеснику, за брисање задужења у дефтеру, за издавање бујруљдија писарима, допринос за мубашира и сл., а од сточара је узимао по једног овна, оку и по масла и још по 40 акчи.[13]

У неким крајевима босанског ејалета, посебно у Херцеговини, изванредни новчани намети сусретали су се под називом „дарови" (пешкеш).[14] Вјероватно је да је за неке категорије становништва тај облик опорезивања постао и добровољна обавеза, којом се додворавало појединим моћницима и осигуравала њихова заштита у опћој несигурности корумпираног друштва. Тако 1626. године кајмакам херцеговачког санџака Мустафа издаје тескеру самостанима у Макарској, Заострогу и Живогошћу, којом потврђује предају дара за санџак-бега,[15] а 1649. ћехаја херцеговачког валије Шахин издаје сличан документ Макаранима.[16] И емини су улазили у ред оних који су добивали сличне новчане дарове.[17]

Међутим, класни однос, који се очитовао низом безакоња у функцији безобзирне акумулације капитала владајућој структури, није, у правилу, ублажаван ни у случајевима исте вјерске припадности. Тако су Мухарем-чауш и син му Шабан из села Драчевице упутили 1701. године жалбу султану Мехмеду, у којој тврде како валија, мутеселим и други „траже намете на земљу коју нити не посједују".[18] А да то није био осамљен случај, показује и један арзухал муслиманске сиротиње и раје из столачког, љубушког, невесињског и благајског кадилука, који је 1767. године упућен босанском валији, а у којему се жале што столачки капетан Зулфикар „са десет коњаника иде од села до села и од сиротиње бесплатно узима храну и пиће, а у које село не дође, узима по десет пара на име конака и других трошкова".[19]

Значајан извор акумулације многих административних службеника произилазио је из система прикупљања пореза, царина и других дажбина. Већ у првим годинама послије запосједања ових крајева институционализирани механизам убирања фискалних прихода био је подлога за појаву бројних додатних намета. Тако и у најстаријем законику — Канунами босанског санџака из 1516. године — ту појаву оцртавају многобројна упозорења да се не повећавају или уводе нови намети, не захтијева прописани кулук и не „уводе новотарије".[20] И у нешто каснијој Канунами за босански, херцеговачки и зворнички санџак, из 1539. године, непрекидно се упозоравају санџак-бези, субаше, тимарлије и други да „рају не тлаче", да „не допусте да се на рају нешто намеће", да не доносе нове локалне прописе и сл.[21] Па ипак, ни закони, ни три и по стољећа понављане забране султана, ни, понекад, драстичне казне нису дјеловали; до краја XVIII вијека број изванредних пореза је нарастао на 26.[22]

На тај су начин незаконити намети генерирани из силе власти, везане уз одређени друштвени положај, те из саме функције обављања појединих задатака у финансијској сфери. Како су обично и власт и право прикупљања неких прихода били повезани, разумљиво је да су се баш тако стицали услови да се спирала незаконитих намета шири, а динамика њиховог настајања убрзава. При томе је очито да су се могућности стицања тог облика акумулације на овој основи упоредо повећавале.

И сама је османска власт — барем индиректно — потицала тај феномен. Наиме, у процесу раслојавања и класне диференцијације османског друштва, а као директна посљедица растућих финансијских потешкоћа државе изазваних честим ратовима, трансформиран је и систем прикупљања фискалних прихода. Једна од нових установа — маликана, тј. издавање појединих царских добара (тј. извора прихода) у доживотни закуп, била је и нова могућност закупцима за убрзано богаћење. Посљедице ширења те нове институције за класу произвођача — сељака — биле су врло тешке: умјесто државе, која је преко својих чиновника убирала приходе са хасова, све се чешће јављао посредник, уживалац маликане, који је био заинтересиран да до максимума повећа разлику изме-

њу прикупљеног износа новца и закупнине. Очито је да је тако трајно поткопавана финансијска снага државе, док је ојачавана економска позиција закупника.[23]

Из једног фермана султана Мустафе III из 1763. године може се оцијенити како су у неким случајевима приходи од маликане могли бити врло високи: царина на задарској и шибенској скали била је тада уписана као маликана и дата на уживање Мир хаџи-Мустафи, капиџибаши Порте. Годишњи је износ царине био 9.129,5 гроша,[24] а у истој је години укупни таксит (тј. љетни и зимски) мостарског кадилука износио готово двоструко мање (4.882 гроша).[25]

Можда слиједећи примјер може послужити за генерализацију закључка: 1755. године једна је делегација Требињаца предложила султану да ће плаћати двоструки дубровачки харач(!) ако им се уступе приходи од дубровачких царина и продаје соли и дадну им се повластице које уживају Дубровчани.[26]

Нову клицу разграђивања структуре османске државе и нову могућност за стицање знатних прихода донијела је појава а ј а н л у к а, установе назване по њезиним носиоцима — ајанима. Вршећи по кадилуцима разне послове око мобилизације муслиманског становништва, прикупљање посебних намета за издржавање провинцијске администрације коју све сиромашнија држава није могла плаћати итд., ајани, у правилу чланови најутицајнијих породица, почели су узурпирати за себе доживотно право на тај извор богатства и учвршћивања власти. У прожимању власти и растућег капитала многи су ајани постали крупни феудалци у својим кадилуцима, па су „концем 18. и почетком 19. стољећа претворили Босански пашалук у својеврсну конфедерацију ајана".[27]

2. ТАКСИТ

У процијепу између потребе завођења рада и све мањих могућности издржавања администрације, османска власт је при крају друге деценије XVIII стољећа озаконила многе нелегалне намете и установила допринос имдади хазарије, тј. „мирнодопску помоћ", у корист провинцијских везира и мутесарифа санџака.[28] Тај нови допринос се прикупљао од свих становника у двије рате годишње. Уз њега је прописан и нови намет, имдади сеферије, који је убиран повремено, у доба ратова, у једном или више оброка. Оба су намета била обавезна за све посједнике рајинске земље, а разрезивање и убирање је вршено посредством кадије, вилајетских ајана, мубашира (намјесникових изасланика) и неких других лица.[29]

Међутим, и та се замисао изродила у самом почетку: таксит („мирнодопска помоћ") убрзо је постао средство убрзане акумулације капитала многих судионика у његовом разрезивању и прикупљању. Стога је већ 1731. године султан издао нови ферман, у којему је прецизирана висина хазарије за санџаке босанског еја-

лета. По њему је полугодишњи таксит херцеговачког санџака требало да износи 8.124 гроша.[30]

Али, опћи дегенеративни процеси у Царству нису омогућили да нови намет остане у замишљеним границама. За само једанаест година у Херцеговини се повећао готово осам пута, те је износио 64.996 гроша. У малој и сиромашној неретванској нахији — која није била у саставу херцеговачког санџака — таксит је у 1834. години износио 18.292 акче, у прозорској нахији 13.348 и у ливањском кадилуку 31.174 гроша.[31] Таксит се тако трансформирао у буџет провинције, па је цјелокупну администрацију, а дјеломично и војску, издржавало становништво које је све више сиромашило. Драматику цијеле ситуације, у којој је таксит фунгирао само као полазни мотив безобзирне пљачке, да би се током година свео на симболично учешће (4%!) у цјелокупном прикупљеном износу, можда би могли оцртати слиједећи подаци:

Године 1779. зимски је таксит у благајском кадилуку износио 550 гроша, али је прикупљено готово три пута више (1646 гроша).[32] У овом, као и у осталим доступним примјерима, види се како је народ плаћао током године „награду и храну" (вјероватно) сваком чиновнику, који је било каквим послом долазио на конкретно подручје. Међу тим наметима издвајају се, у правилу, награде мубаширима и осталим службеницима, које су, у овом случају, износиле 471 грош, готово колико и таксит.

Иако је основица (тј. сам таксит) и даље остајала непромијењена, укупни прикупљени износ се непрекидно повећавао. До 1790. године већ је досегао 2.000 гроша,[33] а даљња динамика пораста била је још бржа.

У 100-годишњем интервалу повећало се ово оптерећење у мостарском кадилуку номинално за 22 пута. У првој години легализације овог пореза (1731) овдје је за љетни оброк прикупљено 372.200 акчи (1.550,8 гроша).[34] У 1763. години зимска је рата већ износила 4.125 гроша,[35] да би се послије 65 година, у 1828. години, повећала за 660%, тј. на 27.233 гроша,[36] а пет година касније (1833) на 33.874 гроша.[37]

У посљедњем износу од 33.874 гроша појављује се и ставка од 2.907 гроша за „изградњу куле код Хаџинске софе близу Мостара". Структура осталих ставки остала је готово непромијењена, само су се награде појединцима десеторострукo повећале. Сам је таксит постао готово безначајан у укупном износу, али се проширио круг учесника у расподјели, па чак и ашчија Мутеселим-аге добива 840 гроша.

Инфлација, која је у цијелом периоду османске власти била трајан феномен, није утицала на смањење вриједности новца у оној мјери у којој се повећавао намет. Прорачуни показују да је његов темпо пораста био двоструко бржи од темпа смањивања вриједности новца,[38] па се размјерно томе повећавало и оптерећење становништва и ширили се простори тог облика акумулације капитала за многе судионике у овој игри.

С временом је читав систем прикупљања средстава од становништва дограђиван новим финесама. Једна је од њих резултирала из замјене натуралног давања хране и осталих потрепштина (нпр. приликом уконачења босанског валије и његове пратње, војске и сл.) новчаном протувриједности, при чему се цијена намирница знатно повећавала изнад тржишне.

У 1767. години наређено је становницима невесињског кадилука да за уконачење босанског валије прикупе 50.380 акчи, и то на основу пописа намирница и цјеновника за њих.[39] Упоређујући те цијене са цијенама из тог доба, лако је закључити да су више. Слично се може установити и из података о трошковима ноћења на Блату (код Мостара) валије Силахдер Мехмед-паше 1768. године, када су села мостарског кадилука прикупила велику своту од 5.973 гроша. И тада је трошковник сачињен на основу цијена које су биле више од тржишних,[40] па се тако поновно испољила злоупотреба као правило у случајевима у којима се прикупљао новац за било какве сврхе.

Материјални успон и, с њим повезан, пораст друштвеног утицаја столачке породице Ризванбеговића карактеристичан је примјер на овим просторима како се у дужем временском периоду од стицања почетног капитала невеликом синекуром (прикупљање пореза од влашких домаћинстава у невесињском кадилуку) могла изградити материјална и политичка супремација у готово цијелом херцеговачком санџаку. Закуп кланчарине (таксе за пролаз) на путевима од Габеле до Гацка био је додатни финансијски потицај, а стицање столачке капетаније олакшало је силом власти гомилање нових извора акумулације. Тако су на зениту своје моћи, која се изграђивала читаво столеће, Ризванбеговићи располагали највећим дијелом маликана на овом подручју и постали прави феудални господари великог дијела Херцеговине.[41]

3. АКУМУЛАЦИЈА ИЗ ТРГОВИНЕ

„Морлаци су од угљара и кириција постали кнезови, сердари и харамбаше. Не носе више бјелаче него скерлетне доламе са сребреним токама, перјанице на глави и златне медаље на грудима."[42] Чини се да ова констатација, која се односи на (незнатан) дио становника дубровачког залеђа, ефектно илустрира неке ванске манифестације продирања робно-новчаних односа у ове крајеве. У том се процесу стварао трговачки сталеж и од немуслиманског становништва, а ти су нови трговци у циљу што бржег стварања акумулације постајали нови израбљивачи житеља села. Класну суштину појаве трговачког капитализма овако је описао Васо Пелагић: „Турски трговци не бијаху кајишарске ћуди као нови хришћански трговци кад задобише право трговања. Стари Турци трговци трговали су само да скромно помоћу тог занимања живе, а хришћански као и нови турски трговци тргују да се што већма обогате и благују."[43] Међутим, изгледа да је Васо Пелагић,

контрастирајући тако карактер „старе" и „нове" трговине, био само дјеломично у праву. Јер, трговина је кроз цијело османско раздобље била сталан и издашан извор акумулације капитала.

Више разних докумената показује да је већ у XVI вијеку развитак мостарске трговине био убрзан. Томе у прилог су и приказани подаци о знатном броју трговачких радњи, што су их поједини легатори увакуфили још у првим деценијама турске владавине.

Врло рано се трговци из Мостара појављују као извозници. Тако већ у XVII вијеку Ахмед Прановић извози у Италију босански бакар, а неки су у Дубровнику продавали жељезо.[44] Почетком XVIII вијека, у љето 1716. године, допремио је из Мостара у Дубровник неки Ибрахим са своја три друга 23 смотка воска и 8 бала говеђих кожа, а Салих-баша 50 бала кордована и 40 ћебета.[45] Исте се године спомиње долазак и других мостарских трговаца с робом (Нико Стјепановић и Милоје Гачкић),[46] нешто касније (крајем 1718. или почетком 1719. године) из Мостара је стигао у Дубровник најприје неки трговац Демир, а мало затим Мехмед Селимовић са девет другова и већом количином памука, покривача, духана, ћилима и разном текстилном и другом робом.[47]

У исто вријеме (1716) стигао је у Дубровник трговац Петар Цвјетковић из Гацка са воском и покривачима,[48] а 1719. трговац Хусеин из Невесиња с истом робом и кордованом.[49]

У архивским се исправама, надаље, спомињу трговачке везе још из почетка XVI стољећа између Дубровника и појединих трговина из Коњица, Цернице, Фатнице, Љубиња, Горице код Требиња, Ускопља, те више села Попова поља.[50] Томе би требало додати како су у дубровачким дужничким књигама била записана у раздобљу од 1470. до 1500. године — дакле у првим годинама османског периода — имена 224 трговца (вјероватно неки од њих и више пута) из Цернице код Гацка, затим 14 трговаца из Попова, 13 из Гацка, 8 из Билеће, по 6 из Дријева и Луга, 4 из Борча, по 2 из Лиштице, Мируше и Љубиња, те по 1 из Прозора, Дабра и Љубомира.[51] Према томе, трговање Херцеговине с Приморјем није било локализирано на подухвате појединаца из малог броја насеља, али то су, чини се, тада још биле само спорадичне везе, у којима робни контингенти нису били велики. Очито је, стога, да ни могућности акумулације нису биле посебно високе.

Међутим, у часу када су се почели стварати први значајнији трговачки капитали, почео је опадати број имена трговаца у архивским документима. Наступио је привидни парадокс: смањење регистрираног броја трговаца није значило и назадак трговине и опадање обима трговачких послова, него њезин успон. Из нивелиране масе тих посредника издвајају се они успјешнији, којима стечена акумулација допушта веће подухвате: прикупљање и продају знатнијих количина робе.

О томе свједочи примјер мостарске трговачке обитељи Питић. Он показује како су се поједини трговци снашли у процесу аку-

мулације капитала и кроз више генерација повећавали свој иметак. У прегледаној архивској грађи први је траг о тој породици из 1680. године. То је хуџет мостарског кадије Мустафе, којим потврђује да је Ахмед Питић, син Хасанов, купио од ханџије Мустафе баштину звану Берберовина у Виховићима.[52] У 1691. години Ахмед Питић, сада већ хаџи Ахмед, узима од заима Мустафе његов зеамет у Жељуши и плаћа тапијску пристојбу од 4.000 акчи,[53] а у 1693. години купује кућу у Ћосе Хараџе махали у Мостару за своту од 8.000 акчи.[54]

Ахмед Питић је у сваком случају био међу имућнијим грађанима. Послије његове смрти син Мустафа је постављен за мутевелију очевог вакуфа.[55] Вјероватно је да је тај поклон био знатнији, те да је — барем дјеломично — био и у новцу. Наиме, мостарски кадија хаџи Алија одлучио је 1728. године да се прода кућа умрлог Салиха Лике, месара из Мостара, који је вакуфу остао дужан 10.000 акчи.[56] На списку вакуфских дужника налазило се 1754. године 41 лице, од којих по једно из Требиња, Почитеља и Вргорца.[57]

У документима се, затим, појављују имена четворице синова хаџи-Ахмеда: Хусеина, Мустафе, Хасана и Абдулаха (Абдије), те кћери Фатиме и Хатице.

За Хасана — касније хаџи-Хасана, па хаџи-Хасанагу — зна се да се бавио трговином, да је 1728. године продавао, међу осталим, сахтијан и мјешине,[58] затим да је 1730. извезао 4 товара воска у Сплит,[59] а 1736. године 15 товара.[60] У то је вријеме пословао и са Египтом, па је из Александрије увозио платно и колонијалну робу.[61]

Вјероватно је да се трговина Питића успјешно развијала, те да се капитал акумулирао. Браћа су 1722. године купила од сестре Фатиме посјед у Блатници,[62] а 1730. од непознатог посједника њиву у Вишићима.[63] Сам Хасанага је 1747. купио најприје једну,[64] а затим и другу кућу у Мостару,[65] те земљу у Блатници,[66] а 1752. године у Црвеници (мостарски кадилук),[67] те посјед у селу Хотањ у благајском кадилуку.[68]

Уз трговину, Хасанага се, у заједници с братом Хусеином, бавио и посуђивањем новца. Тако су 1734. године дали на зајам посади тврђаве у Почитељу — за оно вријеме велики — износ од 5.477 гроша, за што су добили право убирања прихода са муката те посаде у Новом и Рисну.[69] То се поновило и 1741. године, када је износ био нешто већи од 2.500 гроша.[70] Ови примјери недвојбено показују да су браћа Питићи у то доба располагали знатнијим капиталом.

Син хаџи-Хасанов, Алија,[71] за којега у овом извору нема података чиме се бавио, наставио је, попут оца, да купује некретнине. Године 1772. купио је неку земљу,[72] а 1777. најприје виноград,[73] па опет земљу у Бачевићима.[74] У Мостару је 1779. купио кућу,[75] 1781. дио куће,[76] а 1793. постао је у Бачевићима власником још једне њиве.[77] Сигурно је да ови подаци само дјеломично приказују резултате 113-годишње акумулације капитала једне мостарске поро-

дице. Међутим, у Мостару је тада било трговаца и с већим обимом послова, али расположивост изворне грађе не омогућава прецизније праћење њиховог материјалног јачања.

4. АКУМУЛАЦИЈА У ВЈЕРСКИМ УСТАНОВАМА

У вјерским се установама, такође, поступно али устрајно током стољећа таложио капитал. Његов зачетак датира у крилу исламских вјерских институција из доба непосредно послије њиховог оснивања, тј. послије доласка османске власти у ове крајеве. Тај се капитал — како је на неким примјерима и показано — непрекидно умножавао. Изложени подаци о неким значајнијим вакуфима у Херцеговини нису и једини. Широко распрострањен обичај, који се стољећима није прекидао, о поклањању (дијела) иметка, градњи вјерских и хуманитарних објеката и остављању новчаних средстава за њихово уздржавање био је основа да се почетни капитал трајно повећава.

Али, и ова добротворна институција често је омогућавала незаконита богаћења несавјесним мутевелијама. Па, иако се чини да је већи дио тих повјереника у почетку пажљиво господарио са добрима којима је управљао, чињеница је да је процес нарастања безвлашћа захватио и ову установу, што је захтијевало интервенцију виших власти. Тако се из арза мостарског кадије Ибрахима Едхема из 1834. године види како су у раздобљу од 200 година (од 1636. године) постепено отуђена сва увакуфљена имања легатора хаџи-Ибрахима Шарића,[78] а херцеговачки валија у својој наредби кадијама, мутеселимима и првацима свог подручја из 1883. године констатира: „Пошто кадије нису редовито вршиле контролу над вакуфима и будући да су мутевелије неспособне и грамзљиве, многи су вакуфски посједи узурпирани и прешли у власт појединаца."[79]

О акумулацији капитала у другим црквама свједоче, међу осталим, и материјални документи из турског раздобља: манастирска и црквена здања и сачувани инвентар. При оцјени вриједности тих трагова треба подсјетити на економске могућности народа у доба у којему су настајали. Али, и писани извори показују како је терет издржавања ових институција — посебно у неким периодима — био за одговарајуће дијелове становништва врло тежак.

Средином XIX стољећа босански је архиепископ примао од својих вјерника око 250.000 пијастера годишње. „Прирез за епископа убирао се исто тако безобзирно и насилним методама као и десетина и остали државни закупи."[80] Ванредни и директни приходи достизали су, такође, знатну суму. Уз то, сваки је свећеник примао годишње од сваке куће у парохији прилоге у храни, лану и сл.[81] О томе колики су ванредни приходи могли бити говоре неке таксе што их је увео мостарски владика Аксентије Петров крајем прве половине 19. вијека: 6—10 хиљада гроша за потврду

игумана, 100 дуката за посвећење цркве и сл.[82] На жалбу становника Порта је наредила смањење тих намета на 120.000 пијастера годишње, али су они и тада остали врло високи.

Стални приходи католичког свештенства били су у то доба нижи, а администрација је примала субвенције из иностранства. То је, чини се, смањивало притиске на сељаштво, али не треба при томе испустити из вида чињеницу да су жупници и самостани примали прилоге од своје пастве, у принципу добровољне,[83] али се и то с временом трансформирало у трајну обавезу. А класни садржај кметског односа на црквеним имањима имао је неублажене карактеристике — аналогне владајућим — па је и из тога резултирала континуирана акумулација капитала.

Тако је специфични феудални систем омогућавао свим вјерским институцијама на овом подручју да, на тада законит начин, али и користећи феномене његовог пропадања, стичу, у актуелним релацијама, знатно богатство, чији су извори у овом тексту приказани и неким маркантним примјерима.

5. АКУМУЛАЦИЈА У ЗАНАТСТВУ

Неке су специфичности овога подручја разлогом што се на њему није — барем у поређењима са неким крајевима Босне — снажније развило занатство у раздобљу турске власти, па су и могућности акумулације из ове дјелатности биле размјерно слабије.

Као и у ранијим периодима, овај је крај плаћао својом привредном заосталости недостатак оних ресурса (посебно металних сировина) чије је коришћење могло покренути раст производних снага у то доба. Ни његов географски положај више није био предност у оној мјери у којој је то био некада раније: државна граница са Млетачком Далмацијом и Дубровачком Републиком подијелила је овај јединствени економски простор и пресјекла или успорила обострану циркулацију економских токова, а цестовна саобраћајница долином Неретве, која је још у античко доба била активни преносник економских утицаја са морске обале у унутрашњост земље, постала је слијепи друм.

Томе треба додати чињеницу већег општег сиромаштва Херцеговине, па стога и слабије куповне снаге становништва, да би се заокружила оцјена о квалитетама подлоге и услова за развој занатства.

Два основна облика занатске производње задржала су се и у овим крајевима у току читавог предокупацијског раздобља: „кућна радиност, аутохтона и развијана у одређеним условима привредних и друштвених односа и градско занатство, које је импортирано са Оријента и као такво задржало свој осебујан карактер".[84]

Изгледа да је баш у тој — с правом истакнутој — чињеници задржавања посебног карактера градског занатства, додатни узрок

његовом екстензивном развитку и његовој неспособности да еволуира у више производне облике — мануфактуре, индустрије — па тиме и да повећа свој акумулативни потенцијал. Слиједећа констатација на то посредно упућује: „Релативно дуго доба турске власти у далматинском залеђу оставило је мало трагова у животу и умјетности Далмације... Сачувани производи некадашњих градских занатлија и мајстора умјетника не показују да је близина турске границе много утицала на њихов рад."[85]

Градско се занатство, тако и овдје, развијало одвојено од збивања у ширем, али економски јединственом простору. Његови производи нису били за Дубровник, Далмацију и развијене земље свијета свакодневна потреба, на чему би се могла развити значајнија и трајнија тржишна потражња, отуда ни стимуланс, који би био развојни потицај градском занатству у овом крају.

У сеоским обитељским задругама, које су биле, у правилу, заокружене економске јединице у затвореној натуралној привреди, развила се и одржала кућна радиност. Прерађујући сировине, што су се налазиле у природи, она је давала широки производни асортиман, понекад и посебно обликовно вриједан. Тако су се на истом простору паралелно развијала два занатства различитих физиономија — сеоско и градско — која, осим у неким периферним тачкама, нису никада успјела да се прожму у новом, заједничком изразу.

Тек распадањем еснафске организације у првој половини XIX стољећа дошло је до снажније социјалне диференцијације између до тада економски углавном изједначених чланова еснафа. Појавио се процес трансформације једног дијела обртника у трговце. Ширећи понуду властитих производа и на друге робе и излазећи из оквира локалног тржишта, те разбијајући на тај начин норме патријархалне еснафске етике, ти су занатлије-трговци разбијали у исто вријеме и еснафе.[86]

Повећана производња за шире тржиште омогућила је новом типу привредника убрзану акумулацију капитала, али је нужно морала довести и до дубљег класног раслојавања, у којему су мјеста калфа заузимали најамни радници, а еснафска правила замјењивана класичним експлоататорским односима. Међутим, то се догађало при крају османске владавине, па тај недуги период не може промијенити оцјену да је занатство Херцеговине у цијелом том раздобљу — са дјеломичним изузетком у Мостару — било релативно нискоакумулативна компонента њезине економије.

6. АКУМУЛАЦИЈА ИЗ БЕСПЛАТНОГ РАДА СТАНОВНИШТВА

Иако се овај облик акумулације капитала на овом подручју у турском раздобљу не може приказати нити у приближним новчаним изразима, чињеница је да је бесплатни рад становништва био опћи, распрострањени и трајни извор материјалних користи како појединаца (читлук-сахибија, на примјер) тако и државе.

Отприлике, половином XVI стољећа започела су се у овим крајевима одвијати два, међусобно условљена, процеса супротног предзнака: дегенерацијом спахијско-тимарског система јачао је процес читлучења. За разлику од „рајинских читлука", на којима је сељак био заштићени, трајни и насљедни корисник, сада су се између уживалаца државних прихода — спахија — и законитих обрађивача земље постепено и све брже инфилтрирале читлук-сахибије, одвајајући ове посљедње од средстава за производњу и тако их сводећи на најамну радну снагу. Тај формално добровољни однос узурпатора и обрађивача осигуравао је овом првом натуралну и радну ренту, а за другог постао трајна и тешка обавеза. Чини се, уз то, да се у османском периоду управо у том процесу стварала првобитна акумулација.

Можда је екстремни облик акумулације из кулука херцеговачког становништва забиљежен половином прошлог стољећа, у доба Али-паше Ризванбеговића. Његови познати подухвати на увођењу нових култура, за оно вријеме замашним мелиорационим радовима, грађењу разних објеката итд. били су резултат масовног кулука, а организацију тих радова народ је опјевао на лапидаран и врло садржајан начин: „Обноћ мене под затворе људе, обноћ мори, починутка нејма."[87]

Међутим, уз протузаконите изворе радне ренте, који су се не само устрајно одржавали него и ширили током цијелог трајања Османског Царства, у његовим задњим деценијама се нагло повећао кулук у корист државе. Наиме, у том реформском периоду организирани су многи јавни радови на модернизацији саобраћајница и сл., а чини се да исјечци из оновремене штампе најбоље илуструју димензије новог оптерећења: Године 1860. започела је интензивна изградња цеста у Херцеговини. Пут Мостар—Сарајево се градио десет година, а на његову је трасу доведено мноштво радника из Херцеговине и дијела Босне, па се „народ врло измучио, а само му круха за храну давали сваки дан, а плаће никакве".[88]

Квантитативни израз те категорије намета, који би се могао прихватити pars pro toto, види се на примјеру из дувањске жупаније, у којој „са 28 села, 1255 кућа, 9422 душа од којих 4932 мушке главе, кроз задњих двадесет година уложено је у царске радње бесплатно по кући 20 надница годишње, или просјечно 24.615 надница годишње укупно за жупанију".[89]

На сличан су начин окупљени кулучари за грађење пута између Требиња и Дубровника, те Стоца и Габеле,[90] за Пролошки пут (Сарајево—Травник—Ливно—Сплит),[91] и то све помоћу „труда, који народ драговољно полаже",[92] а начин организације тих добровољних радова произилази и из анализе узрока устанка у Херцеговини, у којој се спомиње примјер како су у почетку марта 1875. власти у Билећи и Требињу добиле „заповест да за оправку ћуприје у Дражиндолу набаве 4.700 балвана", али су оне то „натоварили на хришћане — без наплате".[93]

Тако су се покушаји осавремењивања економске подлоге Турског Царства преображавали у нове потицаје његовом урушавању. Чини се, на основу изложеног, да је и систем акумулације капитала био један од активних агенса у том процесу.

Биљешке

У случајевима, када су коришћени извори на турском језику, аутор овог рада се служио преводима или изводима из оригиналних докумената, чији су аутори Хивзија Хасандедић (судски регистри и вакуфнаме) и Хазим Шабановић (Acta Turcarum самостана у Макарској, Омишу и Заострогу).

Захваљујући др у А. Никићу, у овом је раду коришћен и дио архивске грађе Фрањевачког провинцијалата у Мостару.

Преостали цитирани документи су коришћени у изворном облику.

У даљњим биљешкама коришћене су слиједеће скраћенице:

АФП, АТ — Архив Фрањевачког провинцијалата, Acta Turcarum,
АХМ — Архив Херцеговине, Мостар,
АСМ, АТ — Архив Самостана Макарска, Acta Turcarum,
АСО, АТ — Архив Самостана Омиш, Acta Turcarum,
АСЗ, АТ — Архив Самостана Заострог, Acta Turcarum,
ХАД — Хисторијски архив, Дубровник,
РБС — Регистар благајског суда (Сицил благајског кадије),
РМС — Регистар мостарског суда,
РНС — Регистар невесињског суда,
ГИДБиХ — Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево,
МТ — Monumenta Turcica, Сарајево,
ПОФ — Прилози за оријенталну филологију, Сарајево,
ИЗ — Историјски записи, Цетиње,
ЈАЗУ — Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб,
САН — Српска академија наука, Београд.

[1] М. Мирковић: Економска хисторија Југославије, Загреб 1968, стр. 152—154.

[2] Аутор је захвалан рецензенту мру А. Аличићу за врло корисне сугестије, међу њима и за нужност проширења систематизације извора акумулације.

[3] Н. Филиповић: Поглед на османски феудализам, ГИДБиХ, IV, Сарајево 1952, стр. 94.

[4] Оригинали свих цитираних вакуфнама налазе се у Вакуфском повјереништву у Мостару. Овдје су коришћени преводи Хивзије Хасандедића, који се налазе у АХМ.

[5] А. Хаџић: Увоз соли у Босну у XVI вијеку, ПОФ, X-XI, Сарајево 1961, стр. 126.

[6] Г. Грбић: Дугорочне тенденције привредног развоја Херцеговине до 1941. године, Београд 1976, стр. 64.

[7] А. Суђеска: Промјене у систему изванредног опорезовања у Турској у XVII вијеку, ПОФ, X-XI, Сарајево 1961, стр. 75—79.

[8] АСМ, АТ IV-X 116, Va — 10, 12, 15, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 30.

[9] АСО, АТ 6, 24, 29.

[10] АСЗ, АТ 31, 167, 182, 222, 229.

[11] РМС 1044—1207, Оријентални институт Сарајево, Инв. сл. лист. књига и дефтера 2, лист 19/б, превод АХМ.

[12] Треба напоменути како стални напори Порте да се спријече незаконита оптерећивања пучанства нису произилазили само из хуманих разлога. Ти су, наиме, нелегални терети били разорни и за само Царство, јер је замјена натуралних давања новчаним поткопавала основе стабилности османске државе — миријски карактер земљишне својине — а тиме и темељну претпоставку одржања спахијско-тимарског система.

[13] А. Суђеска: Нови подаци о настанку и висини таксита у Босни, ПРИЛОЗИ, 10/2, Сарајево 1974, стр. 136—137.

[14] А. Суђеска, рад под 7, стр. 94.

[15] АСМ, АТ III, 20.

[16] АСМ, АТ IV, 66.

[17] АСЗ, АТ 316.

[18] РБС 1698—1779, лист 14/б.

[19] РНС 1767—1775, стр. 136.

[20] Б. Бурђев: Камуни и Камун-наме, МТ 1, Оријентални институт у Сарајеву, 1958, стр. 19—26.

[21] Исто, 55.

[22] А. Суђеска: Маликана, ПОФ, VIII-IX, Сарајево 1960, стр. 116. А. Суђеска тврди да се број незаконитих намета повећао на 97, а А. Аличић исправља тај податак и наводи да су се неки намети јављали под разним називима, па да их је било укупно 26. За ту исправку аутор овог рада захвалан је А. Аличићу.

[23] Исто, 111, 115, 132.

[24] РБС 1698—1779, лист 34/а.

[25] РМС 1635—1783, листови 51/б, 52/а.

[26] В. Кораћ: Требиње, књига II, 1. дио, Требиње 1971, стр. 348.

[27] А. Суђеска: Неке специфичности историје Босне под Турцима, ПРИЛОЗИ, 4, Сарајево 1968, стр. 53—54.

[28] А. Суђеска, рад под 13, стр. 139.

[29] Исто, 141. Међутим, у биљешци 50, на стр. 140, аутор наводи: „Да је још раније убирана сеферија види се из једног податка из 1716. године, према коме су се султану пожалили угледни људи из Мостара, да их је босански валија оптеретио сеферијом у износу од 4.500 гроша и да је бацио у тамницу неколико трговаца, које су они послали да се жале."

[30] Исто, 143—144.

[31] Исто, 144—145.

[32] РБС 1698—1779, 22/б, 23/а.

[33] РБС 1760—1835, лист 6/б.

[34] РМС 1730—1733, лист 4/б.

[35] РМС 1635—1783, лист 52/а.

[36] РМС 1829—1842, лист 103, 104/4.

[37] Исто, лист 102/4.

[38] Од почетка 18. вијека до 1775. године цијене појединих врста меса су нарасле за 2 до 3 пута, а око 1830. године — у вријеме приказаних екстремних висина таксита у мостарском кадилуку — за још око 4 пута. Цијена риже је повећана за око шест пута, а меда за 3,8 пута. Сличном су се динамиком мијењале и цијене осталих основних намирница, па би се могао — у грубим контурама — извести закључак да је у првом стољећу прикупљања таксита цијена најважнијих прехрамбених производа порасла за десетак, а сам таксит за двадесетак пута.

(Прорачунато на основу података из:
РБС 1698—1779, лист 7/а,
РНС 1767—1775, стр. 80,
РМС 1829—1842, лист 28/2)

[39] РНС 1767—1775, стр. 115.

[40] РМС 1765—1769, стр. 28—30, 36, 37.

[41] А. Суњеска: Маликана, стр. 133—137.
[42] В. Винавер: Херцеговачка трговина с Дубровником почетком XVIII века, ИЗ, 1-2, 1966, стр. 73.
[43] И. Тепић: Трговина Деспића у првој половини XIX вијека. ГИДБиХ, XX, 1974, стр. 69.
[44] В. Винавер: Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века, ГИДБиХ, IV, 1954, стр. 255.
[45] HAD, Sanità I (1716—1727), 2 (22. 7—18. 8. 1716).
[46] HAD, Sanità I (1716—1727), 3 (29. 8—7. 11. 1719).
[47] HAD, Sanità I (1716—1727), 19 (12. 11. 1718—22. 2. 1719).
[48] HAD, Sanità I (1716—1727), 2 (22. 7—18. 8. 1716).
[49] HAD, Sanità I (1716—1727), 19 (22. 11. 1718—22. 2. 1719).
[50] М. Вего: Босански трговци и дубровачки финансијери у другој половини XV и првој половини XVI стољећа, АНАЛИ Хисторијског одјела Центра за знанствени рад ЈАЗУ у Дубровнику, св. XV-XVI, 1978, стр. 60—63, 65.
[51] И. Воје: Кредитна трговина у средњовјековном Дубровнику, таб. XVц.
[52] АФП, АТ V/236.
[53] АФП, АТ VI/266.
[54] АФП, АТ XIV/656.
[55] АФП, АТ IX/434.
[56] АФП, АТ VI/268.
[57] АФП, АТ VI/279.
[58] АФП, АТ VIII/378.
[59] АФП, АТ II/97.
[60] АФП, АТ V/238.
[61] В. Винавер: Херцеговачка трговина са Дубровником почетком XVIII века, стр. 77.
[62] АФП, АТ XVIII/808.
[63] АФП, АТ VI/270.
[64] АФП, АТ VIII/369.
[65] АФП, АТ VI/262.
[66] АФП, АТ XVII/836.
[67] АФП, АТ V/239.
[68] АФП, АТ III/101.
[69] АФП, АТ XVIII/876.
[70] АФП, АТ IV/152.
[71] АФП, АТ XV/733.
[72] АФП, АТ V/243.
[73] АФП, АТ X/466.
[74] АФП, АТ VI/253.
[75] АФП, АТ XVII/822.
[76] АФП, АТ III/128.
[77] АФП, АТ II/96.
[78] РМС 1245—1268, лист 90/а.
[79] Исто, лист 90.
[80] Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку, Београд 1952, стр. 30.
[81] Паско Васа-ефендија: Босна и Херцеговина за време мисије Цевдет-ефендије, Сарајево 1958, стр. 34.
[82] В. Ђоровић: Мостар и његова српска православна општина, Београд 1933, стр. 46.
[83] Паско Васа-ефендија, о. с., стр. 35.
[84] К. Хрељa: Индустрија Босне и Херцеговине до првог свјетског рата, Београд 1961, стр. 8.
[85] В. Хан: Оријентални предмети у ренесансном Дубровнику, ПОФ, VI-VII, Сарајево 1958, стр. 115.
[86] И. Тепић, о. с., стр. 68.

[87] (Т. Бакула): Херцеговина за деветнаест година везированья Хали-Пашина, спиевао Херцеговац, Беч 1863.
[88] Г. Мартић: Запамћења, Загреб, стр. 51.
[89] „ОБЗОР", бр. 242, Загреб 1875.
[90] „БОСНА", бр. 187, Сарајево 1870.
[91] „САРАЈЕВСКИ ЦВЈЕТНИК", бр. 17, Сарајево 1870.
[92] „САРАЈЕВСКИ ЦВЈЕТНИК", бр. 22, Сарајево 1870.
[93] „ЗАСТАВА", бр. 164, Београд 1875.

Mr Vlado Smoljan

ÜBER EINIGE AKKUMULATIONEN IN DER HERZEGOWINA ZU DER OSMANISCHEN PERIODE

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wird ein Fragment aus der noch nicht genügend erforschten Thematik der Geschichte der Wirtschaft der Herzegowina gezeigt: Quellen der Anhäufung von Kapital zur Zeit der türkischen Herrschaft.

Auf Grund der veröffentlichten Quellen und des Archivmaterials war man bestrebt, den Prozess des Schaffens verschiedener Arten von Anhäufung während der gesamten osmanischen Periode zu verfolgen und die Auffassung zu beweisen, wie das Schwächerwerden des Kaisserreiches ebenmässig dem Anwachsen sowohl legaler als auch gesetzeswidriger Steuern (Abgaben) war.

Die bearbeitete Materie wurde in sechs Punkte aufgeteilt:

1. Anhäufung aus Ausübung hoher Funktionen, in dem die ersten Fälle von bedeutender Bereicherung einzelner Personen in hohen Stellungen und ihr Einfluss auf das Phänomen gesetzeswidriger Abgaben aufgezeigt werden. Diese Kategorie wird mit ihren dynamischen Veränderungen beschrieben, die ihren Höhepunkt durch das Entstehen von zahlreichen feudalen Familien in Bosnien und der Herzegowina erreichten.
2. Entartete Prozesse Rechts- und gesellschaftlicher Struktur des türkischen Kaisserreiches, die durch immer grösseren Missbrauch beim Einsammeln der Ratenzahlung (Taksit), der sog. »Hilfe in Friedenszeiten« begünstigt wurde, sind geschildert durch eine grössere Anzahl von Beispielen aus diesem Gebiet, wie sie sich in einem längeren Zeitabschnitt aus dem konsultierten Archivmaterial systematisieren konnten.
3. Die Anhäufung aus dem Handel ist auch durch eine Reihe von Beispielen dargestellt und ein reiches Material hat es ermöglicht, dass auch langjährige Effekte von Bereicherung der Handelsfamilie Pitić aus Mostar gezeigt werden.
4. In diesem Bericht wurde auch die Anhäufung von Kapital in Glaubensinstitutionen berührt und es hat sich gezeigt, wie auch sie im spezifischen feudalen System laufend die Möglichkeit der Stärkung der eigenen materiellen Unterlagen ausgenützt haben.
5. Die relativ kleine Anhäufung beim Handwerk wird durch einen weiten Zusammenhang von Bedingungen erklärt, in denen sich diese wirtschaftliche Tätigkeit zu dieser Zeit entwickelt hat, während.
6. Die Anhäufung durch Zwangsarbeit aus Ausnützung von Leibeigenen von Grossgrundbesitzern und bei öffentlichen Arbeiten beschrieben wird.

Die Grundfolgerung der Arbeit ist, dass die arme Wirtschaftslage der Herzegowina keine Quelle grosser legaler Einkommen sein konnte, aber die ungesetzlichen Arbeits-, naturelle und Geldrente wurde immer grösser und untragbarer als der Prozess des Verfalles des Osmanischen Reiches voranging.

РАДОМИР СТАНИЋ

НАДГРОБНИ НАТПИСИ ИЗ XIX ВЕКА НА БЈЕЛУШИНСКОМ ГРОБЉУ У МОСТАРУ

У прошлом броју *Херцеговине*[1] објавили смо део епиграфске грађе у виду натписа, који су уклесани на споменицима XVII и XVIII века у гробљу на Бјелушинама. У том прилогу, поред осам натписа из XVII и стотину педесет и два из XVIII века,[2] дати су важни подаци о самом гробљу, облицима надгробних споменика, техници клесања, украсним мотивима, карактеру и особеностима словних знакова којим су епитафи саздани и другим битним појединостима.[3] Све се то, углавном, односило само на надгробнике који обележавају гробове покојника сахрањених у XVII и XVIII столећу.

Овог пута објављујемо натписе са споменика из XIX века, чиме, практично, по нашој оцени, исцрпљујемо вредну и занимљиву грађу из овог гробља од интереса за проучавање друштвених, економских, културних и просветних прилика Мостара и околине.

Гробни камени белези из XIX века поред општих одлика које их чине истоветним са споменицима из претходна два века (врста камена у којем су клесани, оријентација, облик крста и сл.) носе извесна обележја која их издвајају и чине препознатљивим у односу на хронолошки старије надгробнике. Они су, пре свега, претежно већих димензија. У декоративном погледу богатије су обрађени. Што се тиче натписа, они су махом садржајнији, мада нимало нису лишени конвенционалности. Слова су прилично декоративна, а речи са знатно мање скраћеница. Брижљивом анализом могу се уочити битне појаве које осветљавају развој језика. За епиграфско-палеографска изучавања дају обиље занимљивих података.

Не занемарујући клесарске а у понеким случајевима и праве пластично-скулпторалне вредности споменика, од највећег су, сва-

како, значаја натписи са мноштвом података који могу да буду драгоцени за проучавање многих питања из прошлости мостарских Срба. За истраживање порекла становништва, старости појединих породица, њиховог раслојавања, затим за праћење миграционих струјања, економских и социјалних промена и испитивање других феномена социолошке, етнографске и психо-етничке природе, ови натписи су незаменљиви извори.

Натписи се овде презентују редом како су исписивани на терену. Наиме, читав програм истраживања гробља на Бјелушинама[4] постављен је тако што је прикупљање техничких података, снимање, ишчитавање и исписивање натписа вршено од источне према западној граници гробља, при чему се водило рачуна о породичним гробним целинама — парцелама. Овакав метод је омогућавао комплексније увид у јединство података, хронолошко праћење настајања епитафа у оквиру тих целина и истовремено успостављање редоследа који је онемогућавао било какав превид у систематској обради сваког споменика појединачно и гробља као целине.

Ограниченост простора није допуштала да се уз натписе донесе дескриптивна анализа сваког надгробника, што би било значајно за потпуно сагледавање свих техничких, клесарских, ликовних и других својстава споменика као и особености епитафа.

Илустрације које се у ограниченом броју објављују уз натписе донекле надокнађују недостатак података из описа, али више говоре о типолошким, ортографским, палеографским и другим карактеристикама натписа. Најзад, напомене о појединим натписима, које се издвојено доносе, дају податке у најсажетијем облику којима се пружају неопходна обавештења о битним питањима од научног интереса.

Од 290 натписа, који сачињавају овај корпус, немали број због значајних података и због других елемената што говоре о њиховој особености, заслужују не само потпунију обраду већ и шире коментаре. Поједини међу њима, који садрже јединствене податке, могли би бити предмет посебних расправа. Међутим, због простора они се приказују само као аутентична целовита грађа која ће пажљивим истраживачима омогућити колико стицање опште представе о њеној слојевитости толико и избор тема за посебну обраду. Ваља, међутим, нагласити да између натписа из XIX века и оних старијих, из XVII и XVIII столећа, очуваних на споменицима бјелушинске некрополе и објављених у првом броју ове публикације, постоји изразито јединство (које је физички раздељено из штампарско-издавачких разлога). Зато би приређивачева топла препорука била да се у том светлу посматрају и научно користе, уз жаљење што се није остварила замисао да се монографски и целовито прикажу.

1. Зде почиваетъ рабъ божи Стипо штроче Павла Миличи. Престави се в лѣто на 1803.[5]

2. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ бжій Паво сїнъ Стефана Милича. Бѣди емѹ вѣчнаа радость и блажени покой. Преставїся лѣта гдня 1808 мсца марта день.[6]

3. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. 1860. Здѣ почиваетъ рабь божї Тодорь Таничь. Поживѣ лѣта 23.

4. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почивает рабь божї Тано Зѣроваць. Поживѣ лѣта 77. Преставї се на 1868. авѕста денѣ 25.

5. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи Їованъ Пилѣвичь. Бѣди емѹ вѣчная радость і блажень покой. Престави се лѣта гдня 1809.

6. ІС. ХС. Зде почиваетъ раба божия wроче Саве. . . . чича. . . мари 1808.

7. І. Н. Ц. І. на 1837. Здѣ почиваетъ рабь божїя Тата сшерь Ристе Мїлосвїча. Бѣдї емѹ вѣчная радость і блажени покої. Преставї ся.

8. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ раба божїя Маріа сѣпрѹга Ристе Сточанїце. Бѣди ей вѣчная радость і блажені покої. Преставї се лѣта господня 1851 маїя 15 дань.

9. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабь божї Їово Сточаница. Поживѣ годїна 35. Преставїсе лѣта господня мѣсеца їюлїя дань 12. 1853.

10. ІС. ХС. Здѣ почиває раба божїя Риста с. . . . Бѣке Марка. Бог да є простї преставї се 1801.

11. ІС. ХС. Здѣ почиває раба бжїя Їованка сѣпрѹга Стефана Дамяновїча. Бѣдї ей вѣчна радостъ і блженни покой 1805.

12. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Симо Їована Пара. . . . Преставї ся 1804.

13. Здѣ почиваетъ рабъ бжїи синъ Стефе . . . . . нча. Бѣди емѹ . . . радостъ. Прес. . . . лѣта гдня на 1814.

14. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ бжи Нико Стояна Голїча wтроче. Вѣчна мѣ радостъ мца маїя на 1803.[7]

15. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Станиша Кравь і поживѣ лѣта господна на 1860.

16. І. Н. Ц. І. Овђе почива покоїни Ристо К. Милошевић рођ. 4. априла 1877. Престави се 21. априла 1897.

17. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ . . . . . 1833.

18. ІС. Хста Здѣ почивает раба божия . . . . . .

19. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба божиа Деспа Петра Чѣкора сѣпрѣжница. Бѣди йой вѣчна радостъ и блажени покой. Престави се на 1833. лѣта гдна.

20. ІС· ХС. Зде почиваетъ рабъ Перо Їановїчъ. Вѣчна мѣ радосъ 1816.

21. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божї Лазарь Грѣшовїћ. Поживѣ лѣта 31. прѣставїся лѣто гдня 1852. їюнїя 15.

22. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Їѡванъ Грѹювїчъ. Бѣди емѹ вѣчна радостъ і блажені покої і пожившї. . . . . .

23. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божи Шпиро синъ Лазе Грѹювїча 1849.

24. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ристанъ Мравъ. Бѣди емѹ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1838.[8]

25. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божи Їѡванъ Мравъ. Бѣди емѹ вѣчная радостъ и блажені покои и престави ся на лѣто гдна 1848. сетемрїи. . .

26. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божї Єфтанъ Мравъ. Пожившѣ всѣх лѣта 47. Престави се лѣта гедна на 1866. апрїла ден 30.

27. ІС. ХС. НИ. КЯ. Овѣе леже земни остатци Риста Мрава сина Јефтанова, роѣен 2. априла 1854. Престави се в вічност 15. априла 1881. го. Неоженьен. Подаі мѹ господи вічнѹ радост и блажени покої.

28. І. Н. Ц. І. М. Р. Л. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Євтанъ Янїчичъ. Бѣди емѹ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се на 1824.[9]

29. І. Н, Ц. І. ІС. ХС. НИ. КЯ. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ристанъ Яничичъ. Бѣди емѹ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се на 1838. міца октобра, денъ 12. и пожившѣ лѣта 45.

30. І. Н. С. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ раба божїя Сока сѹпрѹга Щепанца Янїчїча. Пожівѣ сѣх лѣта 38. Преставі се 26. децембра 1877.

31. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божїя Сока сѹпрѹга Єфтана Янїчїча, роѣена Трїпка Миляковича. Пожівѣ 70. лѣта. Преставі ся міца жктомра 6. днъ 1855.

32. І. Н. Ц. І. ІС ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї жковъ синъ Єфтана Янънїчїча і пожившѣ лѣта 20. Престаівїся лѣто гдна 1848. жктобра ДЄ.

33. І. Н. Ц. І ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Лазаръ Янънїчїчъ. Пожівѣ лѣта 62. і престави ся лѣто гдна 1850. їюлї денъ 19.

34. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Дїмитрие штроче Євте Янїчїча на 1833.

35. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ штроче Сара Шчепана Яничича. Престави се 1860. де. 9.

36. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ Ято сїнь Щепе Янїчїча. Преставі се 13. декемра 1860.

37. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Симо Нѣмаревичъ. Бѣди емѹ вѣчная радостъ і блажени покої. Престави се лѣта гдня 1814.

38. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божия Мара сѹпрѹга Ѣѷре Янїчича. Бѣди нѣй вѣчная радостъ и блажени покой. Преставі се на 1840. мѣсеца акгѷста дань 17.

39. IC. XC. Здѣ почиваетъ раба божия Мїнда сѵпрѵга Гаврила Ѧничича. Бог да и прости и помилѵе авгѵста 6. 1818.

40. IC. XC. Зде почивает рабь божи Симо Магѵда. Бог да га прости. Престави се лета на 1803.

41. IC XC. Здѣ почиватъ раба бжїя Мария штроче Счепе Неимаревича. Бѵди ион вѣчная радостъ 1815.

42. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божия Мария сѵпрѵга Четка Неимара 1794. Миліца сѵпрѵга Щепе Неимаревича на 1811.[10]

43. І. Н. Ц. І. IC. XC. Здѣ почіваетъ рабъ божїя Ѧнѣка Іωсїфа Неїмаревїча. Бѵдї вечная радостъ і блажен і покої престави се міца авгѵста 1845.

44. IC. XC. Здѣ почиваетъ раба бжїя Ѳфа сѵпрѵга Ѳфтана Неимаревича. Бѵди вѣчная радость и блженї покой. Престави ся лѣта гдня 1806. міца мая 8.

45. І. Н. Ц. І. IC. XC. Здѣ почіваетъ раба божїя Їшванка сѵпрѵга Мїрка Кашїковїча. Бѵдї ей вѣчная радостъ і блажені покой. Престави се на 1847.

46. IC. XC. Здѣ почіваетъ рабъ Ђорђе сїнъ Мїрка Кашиковїћча 1846

47. IC. XC. Здѣ почивает Риста младенецъ.[11]

48. IC. XC. Здѣ почиваетъ Никола штроче Трипка....[12]

49. Здѣ почиваетъ Ристо штроче..[13]

50. Овде леже кости Јове сина Јевте Пичете. Поживље љета 31. Ѫмрије 1882.[14]

51. IC. XC. Здѣ почівает..... Пичете.... 1868.

52. І. Н. Ц. І. IC. XC. Здѣ почиваетъ раба божїя Риста счеръ Лазара Башича. Бѵдї ей вѣчная радостъ. Престави се годь на 1839.

53. IC. XC. Зде почіваетъ раба божїя Іакка цї Лазара Пїчете 18..[15]

54. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. К. Я. Здѣ почиваетъ раба божия Їшванка сѵпрѵга Станише Шпаравало. Бѵди йой вѣчная радостъ. Престави се на 1828.

55. IC. XC. НІ. КѦ. Здѣ почіваетъ рабъ божї Мїхо. Престави се ва лето на 1814.

56. І. Н. Ц. І. Здѣ почівает рабъ божї Сїмо Ђорђе Кѵїкѵра. Преставі се ферфара 1876.[16]

57. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ раба божия Мара сѵпрѵга Трїпе Пїчете. Пожївѣ лѣта 44. Престаївїсе на 1868. октобра 30.

58. І. Н. Ц. І. IC. XC. Здѣ почіваетъ рабъ божї Томо сїнъ Трипе Пїчете. Пожївѣ лѣта 20. Преставі се марта 26. 1869.

59. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божия Госпава сѵпрѵга Трипка Пичете. Бѵди йой вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на лето 1839.

60. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божї Миятъ Пїчета. Пожївшѣ лѣта 72. Преставї се октомра 16. 1877.

61. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Зде почіваетъ раба божїя Деспа Трипка Ѣврића шѣї...[17]

62. І. Н. Ц. І. НІ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божия Іока єпрѕга Касїла Пичете. Престави се 1823. и єпрѕга Симе Пичете. Ѣѕди имъ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1828.

63. І. Н, ЦЯРЬ НС· ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Каго Пичета. Ѣѕди емѕ вѣчная радостъ і блажени покой. Преставї се мѣсеца жкто. 19. годїне на 1840.

64. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божї Іевто Пїчета і пожївї 69. лѣта і преставї се годїне на 1878.

65. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Рїсто Лелекъ. Ѣѕди емѕ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се лѣто гдня 1849. жктомра денъ 10.[18]

66. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. 1820. Зде почиваетъ рабъ божи Симо. Ѣѕдѕ емѕ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се лѣта гдня мѣсеца ноемврїи 14.

67. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божи Шпиро Лелекъ. Роди се сектемра на 1838. Преставї се 1 октомра на 1860.

68. ІС. ХС. Зде почиваетъ раба божия Полексия єпрѕжница Томе Лелека. Вѣчна шї паметъ и блаженъ покої. Престави се міца жктѡврия днъ года 1803.

69. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божїя Рїста єпрѕга Тоде Лелека. Ѣѕдї ей вѣчная радостъ і блаженъ покой. Преставї се на лето 1848.

70. ІС. ХС. Зде почіваетъ раба бжия Сока дъши Ілие Лелека. Престави се міца ноемрї день 10. на 1808.

71. ІС. ХС. НИ. КЯ. Зде почіваетъ раба божиа Роса Ивановица. Вѣчна шї радостъ ва лет...

72. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рака божия Сока єпрѕга Петра Дѣханчие. Ѣѕди йої вѣчная радостъ и блажени покої. Престави се на 1810.

73. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божї Гавро спинъ Ристе Івезе і пожившѣ лѣта 30. і преставї се лѣта ѿ Хрїста на 1863.[19]

74. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Перо Івеза. Ѣѕди емѕ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се...[20]

75. ІИС ХРСТОСЪ СНЪ БОЖИ Здѣ почиваетъ рабъ божи Никола Пеловичъ. 1814.

76. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ монахия Ефимия. 1803.[21]

77. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божї Нїкола Зецъ. Пожившѣ вѣхъ лѣта 73. і престави се лѣта ѿ Хрїста на 1869. марта 29.[22]

78. ІС. ХС. Здѣ почиває рабъ божи Василъ Зецъ. Вѣчна мѵ память на 1812.

79. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба бжія Марія сѵпрѵжница Ристана Чѵбре. Бѵди йой вѣчная радостъ. Престави ся лѣта на 1815.

80. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Перо мнѧденецъ Іове Мїлїчевич. 1819.[23]

81. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божія Риста сѵпрѵга Іаїе Малете. Бѵди йой вѣчная радостъ і блженї покоі і преставї се 1849.

82. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиває рабъ божи Ѣѵро. Вѣчна мѵ радостъ и блаженъ покой. Престави се лѣта гдня месеца марта 1809.

83. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Почиваетъ рабъ божи Миле Бобановъ момакъ. Вѣчна мѵ радоѕтъ и блаженъ покой. Престави се лета гдня 1804.[24]

84. Здѣ почиватъ Сока цїї Сшепана Дѵанѣие 184. .[25]

85. ІС. ХС. НИ. КѢ. Здѣ почиваетъ раба бжиа штроче Марка шчи Петра Дѵанѣие. Престави ся лѣта гдня на 1804. міца септемрна 9.

86. ІС. ХР. Здѣ почіваетъ Лазаръ сїнъ Єфтана Дѵанѣие 1843.

87. ІНСЪ. ХРСТЪ. СІНЪ. БОЖИ. Зде почиваетъ раба божїа Фима сѵпрѵга Симе Перишича і престави се. Вѣчна ѡй память на 1834.

88. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ раба божия Риста Перишича, а сѵпрѵга Митра Павловича. Вѣчна ѡї радостъ и блажени покоі. Престави се міца марта денъ 3. на 1809.

89. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабя божя Сока цїї Алексе Перїна 1857.

90. ІС· ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи Митаръ Павловичъ. Престави се лѣта мѣсеца априла данъ 12. Вѣчна мѵ радостъ и блажени покоі на 1808.

91. ІС ХС. Здѣ почіваетъ Анна цїї Рїсте Шаїновїћа 18. .[26]

92. Здѣ почиваетъ раба божия Стоя сѵпрѵга Іѡкана Лоевича. Бѵди емѵ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се на 18. .[27]

93. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ божї рабъ Мио шпа. Поживѣ лѣета 60. і престави се лѣта ѿ Христа на 1848. марта денъ.[28]

94. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божї Петаръ Опа. Пожівѣ лѣта 60. Преставї се 3. новмра 1869.[29]

95. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Зафїръ Опа. Пожівѣ лѣта 55. Преставї се 1864. янѵара.[30]

96. И. Н. Ц. І. Овѣе леже земни остаци Маріе сѵпрѵге Петра Опхе. Поживље 75. год. Ѵмрла 10 феврѵара 1899. г.[31]

97. Здѣ почиваетъ раба божия фима Лоевица сѵпрѵга Ристана Павловица.[32]

98. ІС. ХС. Зде почіваетъ рабъ бжи Сава штроче Счепана Зака 1800.

99. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ристо Радиша. Бѣди емѹ вѣчная і блажена покой. Преставі се на 1831.

100. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ бжи Счепо штроче Ліїе Поятіне. Преставі ся лѣта 1803.[33]

101. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ бжі Єфто сынъ Пере Поятіне 1846.

102. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божия Мария сѹпрѹга Петра Кѹсала. Бѣди їѡ вѣчная радостъ і блаженъ покой 1816.

103. Здѣ почиваетъ рабъ божиї Кладиміръ ѕиѕкъ Ристе Иѣезе синъ Іѡке Іѣезїча. Покой мѹ дѹши 70. 1866.

104. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Їово сїнъ Ятє Зеца. Бѣди емѹ вѣчная радость и блажени покой на 1846.

105. Овѣе почива Стака сѹпрѹга Ј. Зеца. Поживље љета 70. Престави се 1886.

106. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божія Стана сѹпрѹга Васе Лѣпаве. Бѣди їѡ вѣчная радостъ і блажені покой. Преставі се на 1836.

107. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Петар Лѣпава. Бѣди емѹ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1851.

108. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божія Сара сѹпрѹга Пере Лѣпаве. Бѣди вѣчная радостъ и блажени покой. Преставі се лѣта на 1843. міца декембра 13.

109. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи Лазаръ син Миха Кѹсала. Бѣди мѹ вѣчна радостъ і блажени покой. Престави се...[34]

110. 1814. Петар Кѹсало.[35]

111. Здѣ почиваетъ рабъ божи Симо Марковїчъ Вѣчна мѹ радост и блажени покой. Престави се на 1810. ден 3.[36]

112. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почивает раба божія Яница сѹпрѹга Лазе Лїсїце. Преставі ся на 1823.

113. Бошко Росничъ на 1801.

114. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божія Стана сѹпрѹга Данїла Чѹлѹмовича. Преставі се ва лѣто гдня 1850.

115. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ раба божія Кида церъ Якова Бесleме. Престави ся лѣто гдня 1851.

116. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божі Рїсто Беслема. Преставі се месеца маїя 1. на 1858.

117. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ раба божія Мїтра сѹпрѹга Якова Бесleме. Преставі ся ѧнѹара 3. 1856.

118. І. Н. Ц. І. НС. ХС. Здѣ почіваетъ Тодо сїнъ Гае Пророка на 1863.

119. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божі Їшко сїнъ Гае Пророка 1858.

120. І. Н. Ц. І. 1814. Здѣ почиваетъ рабъ божи Сара сѵпрѵга Павла Милїчевича. Бѣди йцй вѣчная радостъ і блаженъ покой. Престави се.

121. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ Шпиро штроче Ѣвтана Билича. Престави се 1841.

122. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божія Марїя сѵпрѵга Сїме Кѵїкѵра. Бѣдї ей вѣчная радостъ і блажені покоі. Престакї се лѣта 1846. апрїла денъ.

123. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божія Мара цї Сїме Кѵїкѵра. Бѣдї ей вѣчная радостъ і блажені покоі. Престакї ся 1849.

124. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Ѵрошъ сїн Ѣорѣе Кѵїкѵра. Престави се 28 цктомр. 1876.[37]

125. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Петаръ Жижакъ. Бѣди емѵ вѣчная радостъ. Престакї се 1841.

126. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба бжия Стана счи Лелекова сѵпрѵжница Банянина Ѣѵре 1805.

127. ІС. ХС. НИ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божія Теша Їѡвана сѵпрѵжница Моїчъ. Престави се мца їѵлія 27. 1810.

128. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Сшепанъ Моїчъ. Пожівѣ лѣта 57. Престакї се лѣта гдна 1867. марта 15.

129. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Тодоръ Нѵне. Пожівѣ лѣта 44. Престакї се 12. апрїла на 1877.

130. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божія Марїя сѵпрѵга Лазе Лелека. Бѣдї ей вѣчнаа радостъ на 1822.

131. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божї Ѵѵколае Симичъ. Бѣди емѵ вѣчная радостъ и блаженій покой. Престави ся лѣта гдня а мѣсеца їѵніи денъ 24. года ѿ на 1800.

132. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Рїсто сїнъ Шепана Моїча. Пожівѣ всѣхъ лѣта 26. Престакї се лѣта ѿ Хрїста 1869. новмра 14.

133. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Сава 1825. Нюне. Бѣди вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се лѣта гдня на 1814.

134. І. Н. Ц. І. НИ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божия Їѡванка сѵпрѵга Станише Шпаравало. Бѣди ной вѣчная радостъ. Престави се на 1848.

135. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раб божї Ристо штроче Іѡве Зеца. Бѣди емѵ вѣчная радостъ і блажени покой. Престакї се 1843. живи лѣта 12.

136. ІС. ХС. НИ. КЯ. Здѣ почиваетъ рабъ божи Шепанъ Крѵль. Бѣчна мѵ радостъ і блаженї покой. Престави се лѣта гдня 1815. м. марта.

137. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божї Сїматъ Кѵїкѵръ. Пожівѣ всѣхъ лѣта 73. Престакї се лѣта гдна 1850. февѵара 6.

138. Здѣ почіваетъ раба бжія Наста Михе Чѵкре сѵпрѵжница. Ѣѵди ной вѣчная радостъ і блажени покой. Престакї ся лѣта гдня 1811. міца апрїла.

139. ІС. ХС. НІ. КЯ. Здѣ почіваетъ рабъ божї Міхо. Престави се ва лето 1814.[38]

140. ІС. ХС. Зде почиваетъ раба божия Симана сѵпрѵжница Лазара Лоевича. Бог да га прости. Престави се года 1805.

141. Рабъ бжи Миятъ Крце на 1804.

142. ІС. ХС. НИ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ бжї Ристанъ Ѵѵкичъ. Престави сѣ лѣта. Вѣчна мѵ памятъ блажени покої. Бгъ да мѵ дшѵ помене ѵ црствѵ нбсномъ. Престави се година 25. міца апрїла на 1806.

143. І. Х. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божия Ѥлъка цї Сїмата Кѵкѵра. Ѣѵди ѥї вѣчная радостъ и блажені покой. Преставїся лѣто гдня 1850.

144. І. Н. Ц. І. НІ. КЯ. М. Л. Р. Б. 1861. Здѣ почиваетъ рабъ божи Симо. Ѣѵди ѥмѵ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се лѣта господня мѣсеца иянѵария денъ 18. Милѵтиновичъ поживи лета 98.

145. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Іѡво Ѥвте Тошїча. Ѣѵдї ѥмѵ вѣчная радостъ Преставї се мѣсеца авгѵста 19 годїне на 1869.

146. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. 1814. Здѣ почиваетъ рабъ божи....[39]

147. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи швренїя сѵпрѵга Гавре Гавриловича. Ѣѵди ви вѣчная радост.....[40]

148. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божи Шепо Івезичъ. Ѣѵди ѥмѵ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се лет...[41]

149. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божї Рїсто штроче Пере Лѣпаве 1840.

150. Овѣе леже земни остаци Рїста сѵпрѵга Рїсте Івезїћа. Пожївъе љета 95. Преставї се 17. іанѵара 1890.

151. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божия Іѡванка сѵпрѵга Шепана Івезе. Ѣѵди ной вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1841. лѣта господня мѣсеца семтерия денъ...

152. ІС. ХС. Зде почиватъ рабъ бжї Тоша Івеза... 1814.

153. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божїя Мара цї Ѧте Зеца і поживлѣ лѣта 14. і престакї ся лѣто гдня 1850 сектемра денъ 8.

154. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ раба божїя жна сѵпрѵга Га Пророка і пожївї 30 лѣта. Преставї се мѣсеца 24. маїя на 1863.

155. Зде почиваетъ рабъ божїя Стака Ѥфтановиѣъ. Преставї се в лѣто сетемра 16. на 1827.

156. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божїя Ѧнна шї Лазара Кнежича. Поживѣ лта 12. Преставї се на 1866.[42]

157. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божї Тодоръ Зецъ. Бѫдї емѹ вѣчнаа радостъ и блажени покой мѣсеца їан. денъ 13. 1833.

158. І. Н. Ц. І. НІ. КЯ. Здѣ почіваетъ рабъ божї Рїстанъ..... Бѫдї емѹ вѣчная радостъ і блаженї покой. Престави се лѣта 1814.

159. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божїя Риста сѫпрѫга Тоше Тошича. Бѫди ной вѣчная радостъ и блажени покой. Преставї се на 1835. февѫара...

160. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божїя Ѧнна ци Васе Ѧнчелопола. Пожівѣк лѣта 18. Престави се на 1859.[43]

161. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раб божї Фима сѫпрѫга Нїколе Зеца. Пожівѣк лѣта 71. Преставї се 16. ферфара 1865.

162. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почівает раба божїя Фїма сѫпрѫга Ристе Кнежїча і пожівлѣк лѣто 25. і преставї сѣ лѣто гдня 1851. феръфара денъ 28. а церъ Ѧлексе Кѫртовїча.[44]

163. ІС. ХС. Здѣ почіва Боїславъ сїн Нїколе Кнежїча. 1864.

164. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиватъ рабъ бжи Митаръ Поятїна. Бѫди емѹ вѣчная радостъ і блаженї покой. Престави се лѣта гдня 1810. мѣсеца янѫарня 26. по рождестве денъ.

165. І. Н. Ц. І. НИ. КЯ. НЯЗЯРѢНЬ. Здѣ почиваетъ рабъ божї Ілия Кнежїчъ. Бѫдї емѹ вѣчная радостъ і блаженї покої преставї се мѣсеца шктомра денъ 21. 1840.

166. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божїя Сара сѫпрѫга Єктана Кнежїћа. Пожівѣк лѣта 82. Преставї се 1. авгѫста 1863.

167. І. Н. Ц. І. НС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Перо Поятина. Бѫди емѹ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1856.

168. ІС. ХС. НИ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ бжи Ристанъ Зецъ Іѡвановичъ вѣчна мѹ радостъ і блжени покої дѹша мѹ ѕ црствѣ нбеномъ. Преставї се мца маѓта на 1806.

169. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Ђоко Шаровичъ и поживлѣк лѣта 20 и престави ся лѣто гдня 1851. новѣра 7.

170. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ раба божїя..... сѫпрѫга Ике Кѫшестїне. Бѫдї ой вѣчна радостъ и блаженї покої. Преставї се 1848.

171. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Прїѣи ближе мили сребски роде и ѕмолѣно прочитай овай надпис овѣе ѣе почиваю земни остатци Їоке Зеца Стоянова. Поживе 72. лѣта а престави се ѕ вечност 18. октом. 1869. год. Вѣчна мѕ памят и блажени покой. Сѫпрѫга Стака Јована Зеца. Поживље 7. г. 1880.[45]

172. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божи Васо сїнъ Ѣѕр. Кнежича. Пожівлѣк всѣхъ лѣта 40. Преставї ся лѣта ѿ Хрїста 1868. янѫара 21є

173. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божїй Їефтанъ Зецъ і поживлѣк въ сѣхъ 73 і преставї ся лѣто ѿ Хрїста 1851. мца марта денъ 12.

174. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. НИ. КѦ. М. А. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ѧто Кнежичъ сѵпрѵга Сара. Ѣѕди ой вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се лѣта гдня мѣсеца 1819.

175. І. Н. Ц. І. НИ. КѦ. М. А. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ бжїй Ѳомо Лелекъ. Ѣѕди емѕ вѣчнаа радостъ и блаженїй покой. Престави ся лѣта гдня на 1808. септемвра 23. денъ.

176. ІС. ХС І. Н. Ц. І.М. А. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божї Іѡванка сѵпрѵга Щепе Ивезе. Ѣѕдї ей вѣчная радостъ и блаженї покої. Престави се лѣта гдня 1841. міца септемра денъ 5.

177. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. А. Р. Б. Здѣ почївается рабъ божї Ђорђо Мїчїчъ. Пожївѣ всѣхъ лѣта 37. престави се лѣта господнѣ 1875. маія 27.

178. ІС. ХС. Зде почиваетъ раба бжиа Кида сѵпрога Іѡвана Ливерђича вѵрекђия. Престави се лто на 1806.[46]

179. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. А. Р. Б. Здѣ почївается раба божїя Савка сѵпрѵга Шпїђе Зеца і поживлѣ лѣто 22. і преставїся 1851. маїя денъ 21.

180. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ристо синъ Ѧте Зеца. Вѣчна мѕ радостъ і блженї покої. Престави се на 1856. і поживлѣ лѣта 21.

181. І. Н. Ц. І. І. Ѵ. Д. С. К. Здѣ почївается рабъ божї Лазо Лелечїчъ. Ѣѕдї емѕ вѣчна радостъ і блаженї покой. Преставї се мѣ. жктоврія годіне 1835.

182. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почївается рабъ божї Ілія Кѵчештїна. Ѣѕдї емѕ вѣчная радостъ і блаженї покої. Престави ся 1842.

183. І. Н. Ц. І. Н. 1815. М. Здѣ почївается рабъ божї Щепо синъ Пере Лелека. Ѣѕди емѕ вѣчная радостъ и блажени покой. Преставї се.

184. І. Н. Ц. І. НИ. КѦ. М. А. Р. Б. 1861. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ѧто Зецъ. Ѣѕди емѕ вѣчная радостъ блажени покой. Престави се лѣта господня мѣсеца яньварїя 2. Поживи лѣта 73.

185. І. Н. Ц. І. НІ. ѴДС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Роса сѵпрѵга Ѣѕколе Лелека, Ѣѕди емѕ вѣчная радостъ и блажени покой 1821.

186. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. А. Р. Б. Здѣ почївается рабъ божї Ѳфтанъ Янничїчъ. Пожївѣ лѣта 46. Преставї се лѣта ѿ Хрїста 1874. їюнї 25.

187. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ивванъ Зецъ Ристановичъ. Вѣчная радостъ і блаженї покой ѣѕди емѕ. Престави ся лѣта гдня 1809. мѣсеца їюли.

188. І. Н. Ц. І. М. А. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божия Санда сѵпрѵга Ѣѵре Кнежича. Ѣѕди ей вѣчная радостъ и блаженї покой. Престави се на 1837. міца жктомра денъ....

189. І. Н. Ц. І. М. А. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Чѵро Кнежичъ. Ѣѕди емѕ вѣчная радостъ и блаженїй покой. Престави се на 1833. міца марта денъ 24.

190. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божи Дінко Кѫцетіна. Бѫдї емѹ вѣчна радостъ і блажени покой. Престакї се 1855.

191. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божи Іѡво сінь Гае Пророка 1858.

192. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ Тодо сін Гае Пророка на 1863.

193. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Лазо Кнежичъ. Пожівлѣ всѣх лѣта 45. Преставї ся лѣта ѿ Христа на 1856. марта 16.[47]

194. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Никола синъ Ристана Зецъ. Бѫди емѹ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1838. міца сетевриа денъ 24.

195. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божї Манола Нїколе Мїчїча.

196. І. Н. Ц. І. НІ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Їѡванъ Гавриловичъ. Бѫди емѹ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1833.

197. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божїя Стоя сѫпрѫга Пере Ковачевїча. Пожівлѣ всѣхъ лѣтъ 72. І преставї ся лѣто гдня 1855.[48]

198. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба божїя Яна мнаднецъ Пере Тошича 1837.

199. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ято штроче Ристе Тошича на 1836. май 22.

200. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба божия Марица сѫпрѫга Іѡвана Янчелопѫла. Поживлѣ 80. І престави се на 1863.

201. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божи Лазо сінъ Лѫке Кѫсала 1844.

202. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божи Шѫро Тошичъ. Бѫди емѹ вѣчна радостъ и блажени покой. Престави се на 1858. міца авгѫста денъ 10. Пожівлѣ лѣта 60.

203. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ристанъ мѫтапчїя бѫди емѹ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се на 1826.[49]

204. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раб божї Тома сінь Бѫкана Кѫсала. Пожівѣ лѣта 33. Престави се 6 ѡктомра 1873.

205. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Іѡван Зецъ. Поживлѣ лѣта 56. Преставї се 25. октомвра 1868.[50]

206. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божї Ефтань Бїличъ. Поживлѣ всѣх лѣта 70. Престави се лѣта ѿ Хѫста 1872. сетемра 27.[51]

207. І. Н. Ц. І. Р. Л. Ц. К. Здѣ почиваетъ штроче божї Їлїя Тома Кѫсало. 1827.

208. І. Н. Ц. І. НИ. КЯ. Здѣ почиваетъ рабъ бжий Іѡанъ синъ Николе Нише. Бѫди емѹ вѣчная радостъ и блженїй покой. Престави ся лѣта гдня 1804. міца феврар 10. денъ.

209. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Гавро Гавриловичъ. Бѫди емѹ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1833.

210. Зде почива рабъ божи Їованъ Божовичъ. Престави се на 1831.

211. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба божїя Їѡванка сѫпрѫга Янчелача (?) Яце Лопѹра і поживлѧ лѣта 38 и престави се лѣта господна 1863.

212. ІС. ХС. НИ. КѪ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ бжи Киръ Ѳеѡдоръ Зецъ Стояновичъ. Бѫди емѹ вѣчная радостъ і блажені покой. Бгъ да мѹ дѹшѹ прости і помилѹе. Дѹша мѹ ѕ цтвѹ небесномѹ пребіваетъ. Престави ся міца авгѹста денъ 30. на 1804.[52]

213. І. Н. Ц. І. М Л. Р. Б. Здъ почиваетъ рабъ божи Миће синъ попа Тодора Говдарице. Бѫди емѹ вѣчная радостъ. Престави се 1832.[53]

214. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почівает раба божїя Янна цїї Бѹке Кнежича. Поживлъе лъта 19. Преставі се 1864.

215. І. Н. Ц. І. НИ. КѪ М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божїя Іованка сѫпрѫга Нїколе Нїше. Бѫди ѡи вѣчная радостъ і блажени покой 1822.

216. ІС. ХС. НІ. КѪ. Здѣ почівает рабъ божи Ефто Тошичъ. Бѫди емѹ вѣчная радостъ и блажени покої. Престави се на 1843. міца юнія. 1.

217. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почівает рабъ божи Шпїро сїнъ Лазара Кнежїча. Поживлѣ лѣта 9. і преставі се лѣта 1847.[54]

218. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почівает рабъ божи Ефтан Кнежичъ. Пожівѣ лѣта 10. Преставі се на 1869. ноемра 6.

219. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Тодоръ Тошичъ. Бѫди емѹ вѣчная радостъ и блажени покої. Престави се на 1833. апрїла 23.

220. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почівает рабъ божї Гавро сїнъ Сїмата Гаврїловича. Пожівѣ лѣта 15. Преставі се мѣсеца ноемра денъ 3 на 1860.

221. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ Ішванъ Биличъ. Бѫди емѹ вѣчная радостъ і блажени покої. Престави се на 1852. септемврия поживѣ 14. лѣта 95.

222. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почівает рабъ божї Лѹка Кѹсало а поживлѣ всехъ лѣто 42 і преставі ся лѣто ѿ Хрїста 1855. ѡктомра днъ 13.

223. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божия Кїда сѫпрѫга Тодора Зеца. Бѫди йой вѣчная радостъ і блажени покої. Престави се на 1834. міца ноемрї денъ 20.

224. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Перо синъ Яте Зеца. Вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1857. а поживлѣ лѣта 28.

225. І. Н. Ц. І. НІ. КѪ. М. Л. Р. Б. Здѣ почівает раба божїя Мара сѫпрѫжница Саве Моїча. Бѫди їо вѣчная радостъ і блажені покой. Преставі се 1839.

226. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. НІ. КЯ. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ѣвро шпѫхъ. Ѣвди емѫ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се лѣта господня 1824. міца авгѫста 12.

227. І. Н. Ц. І. НІ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божія Деспа сѫпрѫга Ристана Зеца. Ѣвди йой вѣчная радостъ і блажени покой. Преставі се на 1832. міца децембра 2.

228. ІС. ХС. И. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ рабъ божі Перо синъ Ишкана Црногорца на 1860.[55]

229. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божій младенецъ Сшепо Симе Ковачевича. Престави ся на 1800.

230. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба бжия Стана. Вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се лѣта господня 1800. міца авгѫста денъ.

231. ІС. ХС. 1838. Здѣ почиваетъ раба Риста шторче Бошка Божовича. Ѣвди йой вѣчна радостъ и блажени покой. Преставі ся месеца....

232. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божія Мара ци Ятє Зеца и поживлѣ лѣта 14. і преставі ся лѣто гдня 1850. сентемра денъ 8.

233. Преставі ся лѣта господна апрілія денъ 24. Пїса Їово мої зетъ незїнъ.

234. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божі Ѣванъ Шилегъ. Ѣвди нѣмѫ вѣчная радостъ і блажени покой. Пр. на 1864.

235. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. НИ. КЯ. Здѣ почиваетъ рабъ бжій Ѳомш Лелекъ. Ѣвди емѫ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави ся лѣта гдня на 1808. септемвра 23. денъ.

236. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба бжія Марія сѫпрѫжница Ристана Чѫбре. Ѣвди йой вѣчна радостъ. Престави ся лѣта на 1815.

237. ІС. ХС. Здѣ почиватъ рабъ божи Томо Миховичъ 1830.

238. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ бжи Спиридонъ шторче Михаила Зеца на 1804.

239. Овдє почиваіѫ остатци Стака шчер Шпирє Зеца. Поживіє льета 12. Престави се 19. априла 1880.[56]

240. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ Ефтанъ Неимаревичъ. Ѣвди емѫ вѣчная радостъ і блажени покои. Престави се лѣта 1815.

241. Здѣ почіваетъ рабъ божи Митаръ Ішвана Дерикѫчке. Вѣчна мѫ радостъ і блажени покої. Престави се богъ да га прости и помилѫе. Престави се на 1802.

242. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божі Саво синъ Митра Чѫка. Пожівѣ лѣта... Преставі се лѣта гдна 1868. апріла 6.

243. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божия Цвіета сѫга Тома Зовичъ. Престави се на 1833.

244. ИС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почіваетъ раба божія Мїла сѫпрѫга Ішвана Ѣвчїне. Пожівѣ лѣта 65. Преставі се на 1843.

245. ІС. ХС. Зде почивает рабъ божи Симо Магѣда. Бог да га прости. Престави се лета на 1803.

246. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божи Шепанъ Кецало. Преставі се 1843.

247. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба божия Іѡванка сѣпрѣга Петра Цїгорца. Ебди емѣ вѣчная радостъ и блажени покои. Престави се на 1844.

248. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божі Илия синъ Рїсте Лелека і пожівѣ лѣта 25. Преставі се лѣта ѡ Христа на 1867. марта 9.

249. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божі Симатъ сїнъ Ѧте Зеца и пожівлѣ лѣта 19. и престави ся лѣта гдня 1852. міца марта 26.

250. ІС ХС. Здѣ почіваетъ Міѡ снъ Николе Мїчїч...

251. І. Н. Ц. І. ІДСКІ. Здѣ почиваетъ рабъ божи Сава Ковачевичъ. Ебдї емѣ вѣчна радостъ і блажені покой. Преставі се месеца маія 20. господна на 1839.

252. Здѣ почиваетъ рабъ божія Риста штроче Чѳре Іванишевича. Ебди ен вѣчная радостъ Престави се године на 1846.[57]

253. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божі Петаръ Цроногорацъ. Ебди емѣ вѣчная радостъ і блажені покої. Преставі се 1847.

254. І. Н. Ц. І. НІ. КЯ. М. Л. Р. Б. 1823. Здѣ почиваетъ рабъ божи Іѡванъ Неїмаревичъ. Ебди емѣ вѣчная радостъ і блажени покої. Престави се лѣта гдня мѣсеца авгѹста денъ.

255. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Тодоръ Тошичъ. Ебди емѣ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1833. априла 23.

256. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. НІ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Пѣро Тошичъ. Ебди емѣ вѣчна радостъ и блажени покои. Престави се на 1858. міца авгѹста денъ 10. Пожівѣ лѣта 60.

257. Овѣе лежи Дѧшан сїн Станка Пїчете. Пожівъе 9. мисеци. Хмоніе 1888.[58]

258. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ раба божїя Іѡванка дщи Симе Чѳпине. Вѣчная радостъ. Престави се 1808.[59]

259. Здѣ почиваетъ рабъ божи Іованъ Ебчина. Престави ся на 1831.

260. ІС. ХС. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ рабъ божи Шепанъ Козль. Ебчна мѣ радостъ і блажені покои. Престави се лѣта гдня 1815. м. марта.

261. Зде почиваетъ раба божія Маріа штроче Счепе Неїмаревича. Ебди ион вѣчная радостъ 1815.

262. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божія Сара цї Рїстана Янїчїча. Пожівлѣ 23. і преставі ся 1854.

263. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ раба божія Стака сѣпрѣга Пере Ковачевіча. Пожівѣ всѣхъ лѣта 42. Преставі се лѣта ѡ Хріста 1871. марта.

264. ІС. ХС. НИ. КЯ. Здѣ почіваетъ рабъ божія Мїла цї Чѵре Ѳѵчїне. Преставї се 1856.

265. Здѣ почиваетъ рабъ божи Трипо Ѳѵчина. Ѳѵди емѵ вѣчная паметъ і блажени покої. Престави ся на 1834.

266. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божї Іѡво Ѳвте Тошїча. Ѳѵдї емѵ вѣчная радост. Преставї се міца авгѵста 19. године на 1834.

267. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божія Риста сѵпрѵга Тоше Тошича. Ѳѵди ной вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се на 1839. февѵария.

268. І. Н. Ц. І. 1826. Здѣ почиваетъ рабъ божи Лазаръ Терзичъ. Ѳѵди емѵ вѣчная радостъ и блажени покой.

269. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почіваетъ рабъ божї Іосїфъ Неїмаревїчъ. Пожївѣ всѣхъ лѣта 72. Преставї се новмра 1. 1870.

270. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ѧто штроче Ристе Тошича на 1836. м. н. 22.

271. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Ѳѳтанъ Бїличъ. Поживѣ всѣхъ лѣта 70. Преставї се лѣта ѿ Христа 1872. сетемра 27.

272. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божїа Дѣсма сѵпрѵга Томе Кашїковїча. Пожївѣ лѣта 78. Прѣставї се 3. февфара годїнѣ 1874.

273. І. Н. Ц. І. ІѵДѲН. Здѣ почиваетъ рабъ божия Роса сѵпрѵга Ѳѵколе Делека. Ѳѵди в нѣй вѣчная радостъ и блажени покої 1824.

274. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Тодо штроче Ѳвте Тошича на 1835.

275. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ раба божїя Митра сѵпрѵга Ристана Билиња. Вѣчная йой радостъ и блажени покой. Престави се на 1851. апрїла 11.

276. І. Н. Ц. І. ІѴДСК. Здѣ почіваетъ рабъ божї Іѡка сѵпрѵга Трипка Пичете. Ѳѵдї ви вѣчная радостъ. Престави се године на 1826.

277. Почиваетъ рабъ божи Іованъ Божовичъ. Престави се на 1831.

278. ІС. ХС. Здѣ почивает раба божїя Ѧна мнадинецъ Пере Тошича. 1836. авг.

279. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. НІ. КЯ. Здѣ почіваетъ раба божїя Мара сѵпрѵга Сїпепе Ковачевича і пожївѣ лѣта і преставї се лѣта гдна 1848. апрїла 19.

280. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. НІ. КЯ. Здѣ почиваетъ рабъ божи монахъ Моїсїя. Ѳѵди емѵ вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се лѣта гдня. Михож . Ковачевичъ 1818. авста 20.[60]

281. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почиваетъ рабъ божи Перо Ковачевичъ. Поживѣ всѣхъ лѣта 56. Престави се ѿ Христа 1868.[61]

282. І. Н. Ц. І. Здѣ почиваетъ раба божия Роса сѵпрѵга Петра Банча Ѳѵди неи вѣчная радостъ і блажени покой. Престави се на 1842.

283. І. Н. Ц. І. НИ. КЯ. Здѣ почиваетъ рабъ божи Євтанъ Хопѳха. Ѥѳди емѳ вѣчная радостъ и блажени покой. Престави се... јануарія 1834.

284. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божій Тома Кашіковичъ і пожівлѣ лѣта 67. и престави ся лѣто гдня 1849. новембра 9.

285. І. Н. Ц. І. НІ. КЯ. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Тодо синъ Томе Кашиковичъ. Ѥѳди емѳ вѣчная радостъ и блажени покон. Престави се на 1860. міца фебра. 23. и поживѣ лѣта 26.

286. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ рабъ божиї Станіша Пічета и поживлѣ всѣхъ лѣтъ 76. і престакї ся лѣто штъ Христа 1854. септемра 5.

287. ІС. ХС. НІ. КЯ. Здѣ почіваетъ рабъ божї Саво сінъ Алексе Періна. Пре. 1856.

288. І. Н. І. Ц. НѪДС. Здѣ почіваетъ раба божія Єлісавета сѵпрѵга Сіме Ковачевіча. Ѥѳди в нѣї вѣчная радостъ і блаженї покої. Престакї се гдня лѣта 1844. міца шкжра днъ 2. жівїо 65.

289. І. Н. Ц. І. ІС. ХС. Здѣ почіваетъ раба божія Миліца сѵпрѵга Рїсте Пічете. Пожівѣ лѣта 33. Престакї се 1862. іюнї 7.

290. І. Н. Ц. І. М. Л. Р. Б. Здѣ почиваетъ рабъ божи Трипко Пічета. Ѥѳди емѳ вѣчная радостъ і блажени покой. Престаки се на 1826. месеца септемря денъ 19.

Напомене

[1] Р. Станић, *Гробље на Бјелушинама у Мостару*, Херцеговина 1, Мостар 1981, 171—194.

[2] *Исто*, 179—189.

[3] *Исто*, 171—178.

[4] Драгоцену помоћ у остваривању овог програма пружио ми је мој пријатељ Јосиф Голец из Мостара, на чему се и овог пута срдачно захваљујем.

[5] Споменик се налази на парцели на којој је сахрањен познати мостарски кујунџија Милија деда Стјепа, који је под овим спомеником сахрањен. Уп. Р. Станић, *Прилог проучавању старих мостарских заната*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Етнологија, н. с., св. XXII, Сарајево 1967, 148—149.

[6] Паво Милић је, такође, потомак Милије кујунџије. *Исто*, 149.

[7] Нико Голић припада познатој занатлијској мостарској породици. На гробљу у Пашиновцу налази се споменик Петру Филиповићу из 1765. за којег се у натпису каже да је био Голићев шегрт. Уп. Р. Станић, *нав. дело*, 157.

[8] Породица Мрав спада међу старије мостарске породице чији су припадници сахрањивани и на гробљу у Пашиновцу.

[9] Бројни припадници богате и угледне породице Аничић сахрањивани су на гробљу у Пашиновцу, где је очуван већи број споменика. Атанасије Аничић, чији споменик није очуван, био је претплатник на Вуков забавник 1828. године. Аничићи су имали трговачку фирму у Трсту, чији је последњи представник био Лазар. Уп. В. Ђоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд 1933, 36.

[10] Четко Неимар је родоначелник старе и познате породице Неимаревић. Уп. Р. Станић, *Гробље на Бјелушинама у Мостару*, Херцеговина 1, Мостар 1981, 179. и Р. Станић, *Прилог проучавању старих мостарских заната*, 155.

[11] Потиче из прве половине XIX века.

[12] Припада првој половини XIX столећа.

[13] Из прве половине XIX века.

[14] Породица Пичета, чији су бројни припадници сахрањени у гробљу на Бјелушинама, сахрањивани су и на гробљу у Пашиновцу.

[15] Споменик је из средине XIX века.

[16] Куйкури су стара мостарска породица која је уз неке друге породице, према В. Ђоровићу, почела да изумире почетком XX века. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 41.

[17] Бурићи су стара породица чији су споменици сачувани из XVIII века (Никола Бурић 1798, уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 35). Овај споменик је из прве половине XIX века.

[18] Неки припадници бројне породице Лелек иселили су се из Мостара. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 38.

[19] Ивезе — Ивезићи су породица која је, према Ђоровићу, у изумирању. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 41.

[20] Споменик је из средине XIX века.

[21] Уп. Р. Станић, *Споменици монахиња и монаха из XVII и XVIII века на православним гробљима у Мостару*, Гласник Српске православне цркве, Београд, март 1967, 35—46.

[22] Породица Зец спада међу старије мостарске породице. На пашиновачком гробљу 1777. сахрањена је Фимија Зец. Очувани су још неки споменици ове породице из XVIII века. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 35.

[23] Милићевићи су врло стара мостарска породица, чијих је неколико припадника сахрањено у XVIII веку на гробљу у Бјелушинама. Уп. Р. Станић, *Гробље на Бјелушинама у Мостару*, 182.

[24] У појединим натписима на споменицима који обележавају гробове младих личности сусрећемо називе „дјевица", „младенац", „момак" и др. Понекад, међутим, реч „момак" означава занимање послужитеља или помоћника у трговачким пословима. Уп. Р. Станић, *Прилог проучавању старих мостарских заната*, 158.

[25] Презимена знатног броја породица истовремено означавају професију којом су се њихови припадници бавили. Уп. Р. Станић, *нав. дело*, 152—156.

[26] У овом натпису су истрвени бројни знаци године када је покојница умрла. Споменик је из прве половине XIX века.

[27] Потиче из средине XIX века.

[28] Опуха и Опухићи су врло стара породица. У једном запису из 1750. спомиње се Никола Опухић, за кога се каже да „он бијаше у Мостару цркви служитељ и свијем христијаном, а сада нам остаде црква као глуха иза њега". Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 35.

[29] У репертоару необичних презимена која срећемо у натписима истичемо заиста занимљива: *Опуха, Појатина, Кусало, Ивеза, Прашгало, Љепава, Лисица, Беслема, Пророк, Куйкур, Жижак, Лелек, Њуње, Шпаравало, Зец, Кушетина, Шиљег, Чубра, Дерикучка, Бук, Вучина, Кецало, Пичета, Пуце* и др.

[30] Име Зафир које у овом натпису срећемо сасвим је јединствено.

[31] Уочљиво је да се у натписе са извесним закашњењем уводи Вуков правопис, који се сасвим одомаћио од 80-их година.

[32] У овом натпису година је истрвена. Потиче из средине XIX века.

[33] Илија Појатина као и Перо Појатина из следећег натписа вероватно су у неком сродству са Николом Појатином из Мостара који је 1810. посетио манастир Милешеву где је забележио своје име. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 37.

[34] Година смрти је уништена. Споменик је из прве половине XIX века.

[35] Породица Кусало је, према В. Ђоровићу, у његово време била у изумирању. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 41.

[36] Марковићи су стара мостарска породица (Споменик Анике Марковић из 1782; уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 35).

[37] Неки представници старе породице Кујкур били су љубитељи књига. Тако је Вуко Кујкур био претплатник неких књига. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 40.

[38] Споменици са натписима без презимена покојника доста су ретки у XIX веку, што није случај у претходном столећу.

[39] Део натписа са именом покојника је уништен.

[40] Завршни део натписа са годином смрти покојнице није сачуван.

[41] Година смрти Шћепа Ивезића је истрвена.

[42] Стара и угледна породица Кнежић поред бројних споменика у гробљу на Бјелушинама има надгробнике и на гробљу у Пашиновцу. И једни и други пружају довољно података да се изведе скоро потпуна генеалогија. Лазар Кнежић био је трговац који је одржавао живе пословне везе са богатом радњом сарајевских Будимлића. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 37—38.

[43] Анђелопул је била врло богата породица. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 39.

[44] Из овог натписа се види да су чланови богатих породица склапали међусобне брачне везе. То је било у интересу угледа толико важно да се и у надгробним натписима истицало.

[45] Овај натпис је сачињен под утицајем српских епитафа који су клесани на надгробницима типа крајпуташа.

[46] У натписима су понекад означавана занимања покојника. Она су каткада замењивала њихова презимена. Уп. Р. Станић, *Прилог проучавању старих мостарских заната*, 146—152.

[47] Лазо Кнежић је несумњиво Лазар Кнежић, познати трговац, који је одржавао везе са сарајевским трговцима.

[48] Перо Ковачевић је био један од претплатника књига. Добио је име „Бертола" јер је својим суграђанима причао о „хитроумљењу" Бертодолову и покушавао да га у Мостару подражава. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 40.

[49] Овај натпис својим примером показује колико је покојни Ристан био за живота познат као мутабџија да му није било потребно обележавати породичну припадност презименом.

[50] Јован Зец је 1850. забележен као претплатник књига. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 40.

[51] Бројнији припадници породице Билић сахрањени су на гробљу у Пашиновцу. Изгледа да је њен родоначелник био Милош кујунџија, сахрањен у Пашиновцу 1691. Уп. Р. Станић, *нав. дело*, 146—147.

[52] Судећи по очуваним надгробницима, породица Зец била је врло бројна током XVIII века, а и касније. Очувани су споменици чланова ове породице, од којих В. Ђоровић наводи споменик Христе Михаила Зеца из 1790. Титулу „кир" носио је не само Теодор већ и Јован Зец. Уп. В. Ђоровић, *нав. дело*, 35.

[53] Већ је раније указано на присуство већег броја очуваних споменика који обележавају гробове монахиња и монаха (уп. Р. Станић,

Споменици монахиња и монаха из XVII и XVIII века на православним гробљима у Мостару, 35—46). У овом натпису се означава да је покојник син попа Теодора Говедарице, чији споменик не постоји. Овај натпис није једини те врсте.

[54] Већ раније истицани Лазар Кнежић имао је, судећи по очуваним споменицима, више деце која су помрла.

[55] Извесни натписи одају порекло покојника које се поистовећује са презименом, као што је случај са овим. Код других ове врсте среће се, на пример, Сарајлија, Дробњак, Требињац и др.

[56] Шпиро Зец је био један од састављача уредбе за рад мостарске школе, основане 1858. године. Уп. В. Боровић, *нав. дело*, 63.

[57] Иванишевићи су били угледна мостарска породица, која води порекло из Попова поља. Илија Иванишевић је био љубитељ старина. Код њега је брижљиво чувано познато Мостарско јеванђеље, значајан споменик писмености из XIV века. Уп. В. Боровић, *нав. дело*, 39. Петар Иванишевић сахрањен је на бјелушинском гробљу 1767. Уп. Р. Станић, *Гробље на Бјелушинама у Мостару*, 183.

[58] Пичете су стара и угледна породица. Јован Пичета је био један од првих Мостараца који је студирао у Русији. В. Боровић, *нав. дело*, 64.

[59] Бупине спадају међу најстарије мостарске породице. 1749. сахрањена је Мара Бупина на гробљу у Пашиновцу. Уп. В. Боровић, *нав. дело*, 35.

[60] Поред споменика из XVII и XVIII века са натписима који говоре о монашком идентитету сахрањених на бјелушинском гробљу, постоје и споменици из XIX века међу којима је и овај. Уп. Р. Станић, *нав. дело*, 35—46. и исти, *Гробље на Бјелушинама у Мостару*, 179—184.

[61] Перо Ковачевић је био истакнута личност Мостара у прошлом веку. Био је трговац. Имао је радњу у Дубровнику. Уп. В. Боровић, *нав. дело*, 37.

Radomir Stanić

GRABINSCHRIFTEN AUS DEM 19. JH. AUF DEM FRIEDHOF VON BJELUŠIN IN MOSTAR

Zusammenfassung

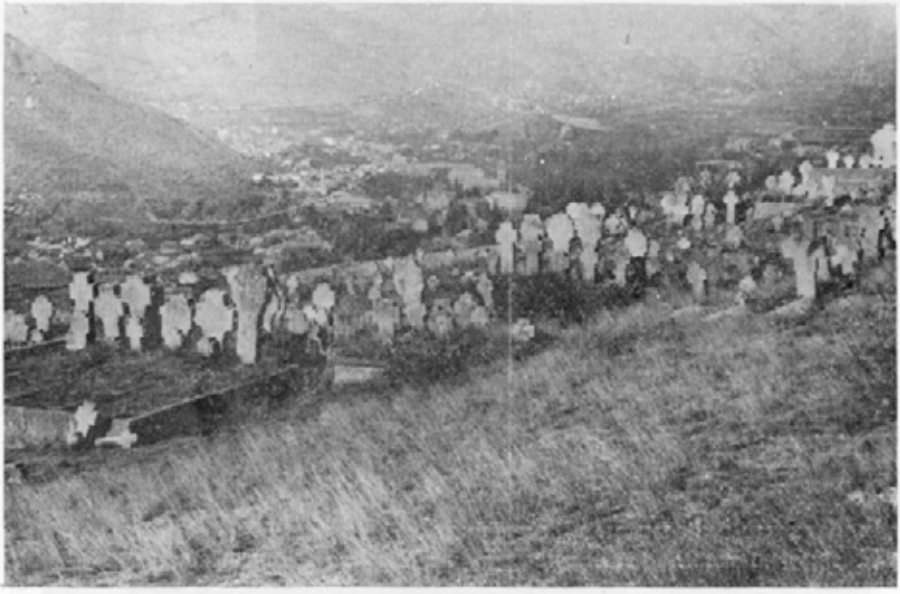
Dieser Beitrag ist die Fortsetzung bzw. der Schluss des Textes, der in der ersten Nummer der »Herzegowina« unter dem Titel »Der Friedhof auf Bjelušin in Mostar« herauskam.

In ihm werden Inschriften von Grabsteinen aus dem 19. Jh. gebracht, wodurch praktisch das gesamte epigraphische Material dieser Nekropole, die von Bedeutung zur Erforschung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen, kulturellen, bildungsmässigen und anderer Umstände von Mostar und Umgebung sind, erschöpft wird. Während in dem erwähnten Beitrag 8 Inschriften aus dem 17. und 152 aus dem 18. Jh. erwähnt werden, werden hier 290 Epitaphe von Gräbern gebracht, deren Verstorbene in den Jahren von 1800 bis 1899 begraben wurden.

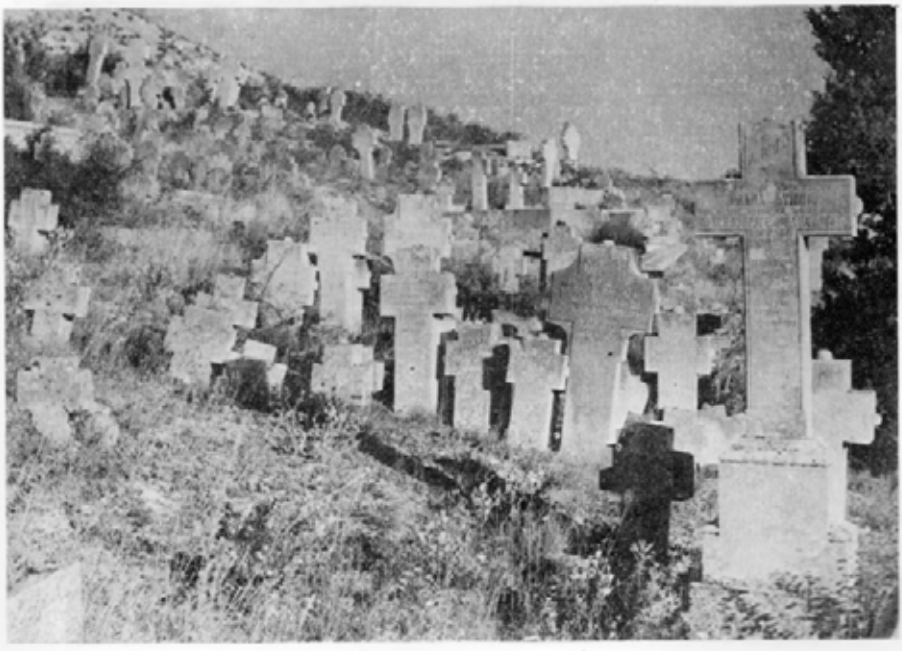
Da in dieser Arbeit das Hauptaugenmerk auf Inschriften gelenkt wird, sind eingehende Betrachtungen der Typologie der Denkmäler, Steinmetzarbeit, schmückenden Motive und anderer wichtiger Einzelheiten un-

terblieben. Mit anderen Worten unterblieb die beschreibende Analyse, die von unzweifelhaftem Wert wäre. Dies geschah aus Platzmangel. Diese Leere füllen gewissermassen die Illustrationen aus, die so ausgesucht wurden, dass sie einen relativ vollkommenen Durchschnitt in Hinsicht auf den Charakter der Denkmäler und ihrer Inschriften geben. Die Inschriften werden in der Reihenfolge gegeben, wie sie auf dem Terrain beschrieben wurden und dabei wurde Rechnung über Grabeinheiten — Familiengräber getragen. Man konnte das System der Chronologie nicht anwenden, weil auf diese Art das Verhältnis der Denkmäler innerhalb der Familien-Parzellen gestört worden wäre, die eine selbständige Einheit der Elementarausgangspunkte zur Erforschung aller wichtigen Fragen der Serben von Mostar im 19. Jh. sind. Da es keine Möglichkeit gab, alle Inschriften aus dem Friedhof in Bjelušin als eine Einheit zu veröffentlichen, kam es zur physischen Teilung des epigraphischen Materials. Allerdings zu ihrer vollkommenen wissenschaftlichen Erforschung wird es sehr nützlich sein, dass einheitlich jene aus dem 17. und 18. Jh. und die mit diesem Bericht veröffentlichten aus dem 19. Jh. betrachtet werden.

ТАБЛА I

Сл. 1. Гробље у Бјелушинама, западни део некрополе

Сл. 2. Гробље у Бјелушинама, јужни део некрополе

ТАБЛА II

Сл. 3. Споменик Томе Лелека, 1808.

Сл. 4. Споменик Ристана Вукића, 1806.

Сл. 5. Споменик монахиње Фимије, 1803.

Сл. 6. Споменик Стане Лелек, 1805.

ТАБЛА IV

Сл. 7. Споменик Ристана Зеца Јовановића, 1806.

Сл. 8. Споменик Тома Миховића, 1830.

Сл. 9. Споменик Митра Дерикучке, 1802.

Сл. 10. Споменик Шћепана Круља, 1815.

ТАБЛА VI

Сл. 11. Споменик Јована Нише, 1804.

Сл. 12. Споменик Ристе Чубре, 1811.

Сл. 13. Споменик Јефтана Нише, 1814.

Сл. 14. Споменик Марије Лелек, 1822.

ТАБЛА VIII

Сл. 15. Споменик Јована Зеца, 1809.

Сл. 16. Споменик Митра Појатине, 1810.

Сл. 17. Споменик Деспе Зец, 1832.

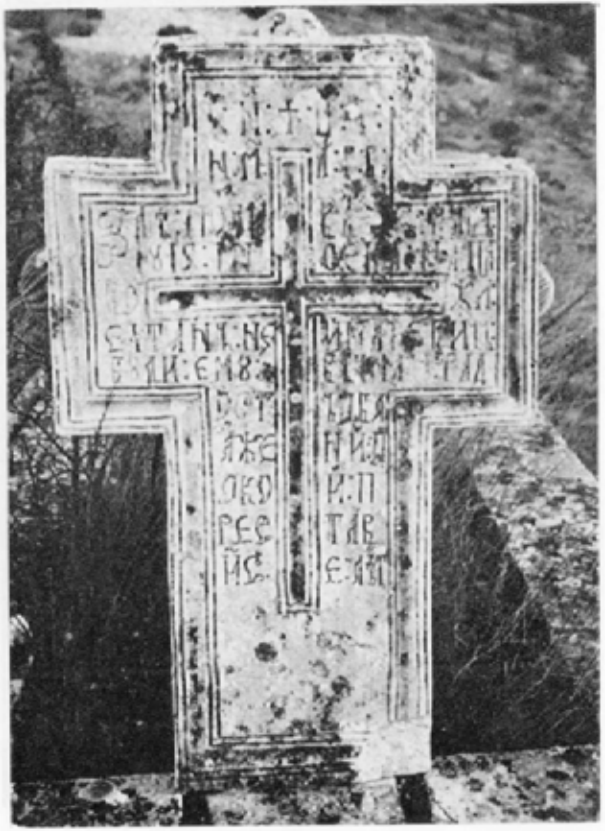

Сл. 18. Споменик Маре Мојић, 1839.

ТАБЛА X

Сл. 19. Споменици Тоша и Јована Ивезе, 1814. и 1841.

Сл. 20. Споменик Ристана Неимаревића, 1815.

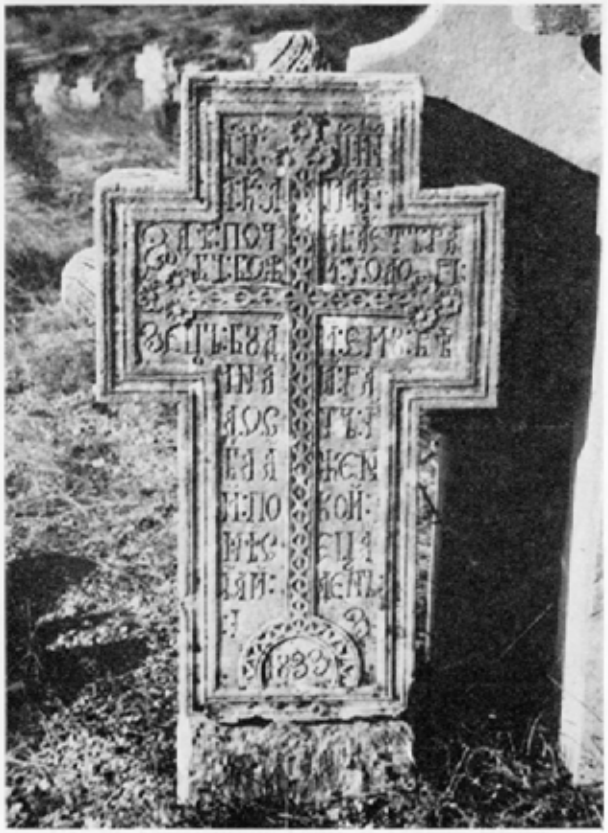

Сл. 21. Споменик Росе Аелек, 1821.

Сл. 22. Споменик Бура Кнежића, 1833.

ТАБЛА XII

Сл. 23. Споменик Тодора Зеца, 1833.

Сл. 24. Споменик Ата и Саре Кнежић, 1819.

Сл. 25. Споменик Миһа Говедарше, 1832.

Сл. 26. Споменик Николе Зеца, 1838.

ТАБЛА XIV

Сл. 27. Споменик Јелисавете Ковачевић, 1844.

Сл. 28. Споменик Станише Пичете, 1854.

Сл. 29. Споменик Шћепа Ивезића, почетак XIX в.

Сл. 30. Споменик Јована Божовића, 1831.

ТАБЛА XVI

Сл. 31. Споменик Сава и Јефтана Њуње, 1814. и 1825.

Сл. 32. Споменик Симата Кујкура, 1850.

САМИЈА САРИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КОЛОНИЗАЦИЈЕ (1918—1934) И АГРАРНЕ РЕФОРМЕ (1929—1941) У ХЕРЦЕГОВИНИ

Колонизација

Упоредо с аграрном реформом у Босни и Херцеговини извршена је и дјелимична унутрашња колонизација додјељивањем државне земље сиромашним мјештанима и бескућницима, те добровољцима из првог свјетског рата и ратним инвалидима.

Познато је да су добровољци били признати као посебна категорија субјеката аграрне реформе још прије свршетка првог свјетског рата, према томе прије него што је почело извођење реформе. Наиме, Министарски савјет српске владе донио је на Крфу одлуку (29. фебруара 1917) да ће свако лице које буде добровољно ступило у српску војску и у њој учествовало у предстојећим борбама добити, након завршетка рата, у ослобођеној домовини, као знак признања за заслуге, довољно обрадиве земље за насељавање.[1]

На солунском фронту учествовало је до краја рата 32.219 добровољаца, од тога 10.933 из Босне и Херцеговине.[2] По завршетку рата властима у новој држави било је тешко извршити обећање које је дала српска влада на Крфу, нарочито због великог броја добровољаца који су учествовали у рату.

У Претходним одредбама, којима је започело рјешавање аграрне реформе, добровољци су само узгредно поменути у одјељку гдје се наводи ко ће све имати првенство приликом подјеле великих посједа.

Концем 1919. године донесена је посебна Уредба о добровољцима,[3] у којој је утврђено ко се може третирати добровољцем и ко је надлежан за издавање добровољачких увјерења. Добровољцем се сматрао сваки држављанин Краљевине СХС, који је као редов или подофицир добровољно ступио у српску војску

ТАБ. I
СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ О ПОДЈЕЛИ ДРЖАВНЕ ЗЕМЉЕ ОД 1918. ДО КОНЦА 1928. ГОДИНЕ

Редни број	Бановина	Број породица				Аграрни интересенти и површина додијељене земље					Привредни закуп	
		Добровољци	Инвалиди	Бескућници	Остали	Добровољци	Инвалиди	Бескућници	Остали	Укупно	Број породица	Површина дунума
						Површина дунума						
1.	Зетска	115	31	116	308	5394	522	2087	4022	12025	62	333
2.	Приморска	92	156	292	815	4732	1769	2890	10529	19920	82	597
	Укупно	207	187	408	1123	10126	2291	4977	14551	31945	144	930

ТАБ. II

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ О ПОДЈЕЛИ ДРЖАВНЕ ЗЕМЉЕ У БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИМ СРЕЗОВИМА ОД 1918. ДО КОНЦА 1928. ГОДИНЕ

Редни број	Срез	Број породица				Аграрни интересент и површина додијељене земље					Привредни закуп	
		Добровољци	Инвалиди	Бескућници	Остали	Добровољци	Инвалиди	Бескућници	Остали	Укупно	Број породица	Површина дунума
						Површина						
						Дунуми	Дунуми	Дунуми	Дунуми	Дунуми		
1.	Билећа	—	—	1	53	—	—	1	246	247	1	22
2.	Гацко	9	—	9	76	224	—	122	726	1072	10	90
3.	Љубиње	1	2	—	9	29	49	—	57	135	—	—
4.	Невесиње	2	1	18	103	90	45	296	1215	1646	10	19
5.	Требиње	—	—	3	152	—	—	27	1137	1164	4	9
6.	Фоча	103	28	85	248	5051	428	1641	4903	12023	7	48
7.	Коњиц	5	17	—	28	295	145	—	527	967	7	1
8.	Љубушки	—	31	3	71	—	157	5	1142	1304	14	25
9.	Мостар	—	4	3	40	—	16	11	194	221	21	187
10.	Столац	1	4	18	87	50	44	87	1121	1302	25	205
11.	Бугојно	31	32	183	150	1636	523	2180	2222	6561	20	288
12.	Дувно	22	2	3	16	1143	43	56	89	1331	4	1
13.	Ливно	31	64	80	87	1508	784	536	936	3764	7	36
14.	Прозор	2	2	2	3	100	57	15	36	208	14	1
	Укупно	207	187	408	1123	10126	2291	4977	14551	31945	144	932

закључно до 18. новембра 1918. и у њој остао до демобилизације или из ње отпуштен као неспособан. Сваки добровољац који је сматрао да има право користити се одредбама Уредбе требало је да се обрати Министарству за социјалну политику, које је преко Војног министарства утврдило његово својство добровољца у смислу чл. 1. те Уредбе. Добровољци су на основу добровољачког увјерења подносили молбе за додјелу државног земљишта.[4] Државна земља додјељивана је само сиромашним добровољцима који су пристали на колонизацију у мјеста гдје се насељавање вршило по плану и који су се обавезали да ће добијену земљу обрађивати властитом радном снагом.

Према подацима којима располажемо,[5] добровољаца, инвалида, бескућника и осталих аграрних интересената било је насељено у Херцеговини, и то у срезовима: Билећа 54, Гацко 94, Љубиње 12, Невесиње 124, Требиње 155, Коњиц 50, Љубушки 105, Мостар 47 и Столац 110.

Табела II приказује податке и за остале срезове Босне и Херцеговине који су након стварања бановина ушли у састав зетске и приморске бановине: Фоча 464, Бугојно 396, Дувно 43, Ливно 262 и Прозор 9. На основу података из табеле II закључујемо да до конца 1928. у срезовима Билећа, Требиње, Љубушки и Мостар добровољци нису добили државну земљу.

Колонизација добровољаца, инвалида, бескућника и осталих аграрних интересената, иза 1929. године, вршена је преко колонизационих одјељака аграрноправних одсјека банских управа.

У херцеговачким срезовима, који су припали зетској и приморској бановини, колонизација је вршена преко аграрноправних одсјека тих бановина.

На основу грађе и података Аграрноправног одсјека зетске бановине можемо тврдити да је на рјешавању предмета колонизације аграрних интересената требало много радити, јер је било доста захтјева за додјелу државне земље. По херцеговачким срезовима, како се наводи, био је знатан број таквих предмета.[6] Поред додјељивања државног земљишта добровољцима, Одсјек је издавао и упутнице за бесплатан превоз колониста из зетске бановине, који су добили земљу за насељавање у новим јужним крајевима или гдје другo.[7]

Овдје ћемо навести још један важан предмет Аграрноправног одсјека зетске бановине који се односи на добровољце. Наиме, на основу расписа којим се тражило бројно стање колониста и из спискова добровољаца, који су том приликом настали, закључујемо да је у првом свјетском рату учествовао знатан број добровољаца из Херцеговине (Невесиње 35, Гацко 123, Требиње 78, Билећа 87, Љубиње 8 и Фоча 28),[8] али је веома мали број до тада остварио своја права.

Године 1934. при дирекцијама шума у Мостару, Сарајеву и Бањалуци основани су специјални одсјеци за додјелу државног

шумског земљишта добровољцима, инвалидима и земљом оскудним земљопосједницима. Ти су одсјеци имали задатак да даље проводе колонизацију. Према томе, сва добровољачка питања у вези са додјелом земље и колонизација уопште рјешавала су се преко тих одсјека.

Аграрна реформа

Непосредно иза 1918. године законски прописи о аграрној реформи значили су преокрет у аграрној политици у Босни и Херцеговини, јер се од факултативног откупа кметских селишта за вријеме аустроугарске управе, што је ишло врло споро, прешло на ослобађање тежака и раскидање кметских односа те присилни откуп беглучких земаља.[9]

Законски прописи из 1920. године и касније у циљу рјешавања аграрне реформе дјелимично су ликвидирали заостале феудалне аграрне односе у Босни и Херцеговини, док ће до потпуне ликвидације беглучких односа доћи тек иза 1945. године.

Необично важна и значајна архивска грађа о аграрним односима у Босни и Херцеговини из тог периода налази се у Архиву Босне и Херцеговине, посебно у фонду Аграрна дирекција у Сарајеву (1920—1929) која је у својој надлежности имала цијели босанскохерцеговачки териториј.[10]

У склопу политике шестојануарске диктатуре, крајем 1929. године, спроведена је административно-територијална подјела државе на девет бановина. На основу Закона о називу и подјели Краљевине на управна подручја[11] териториј Босне и Херцеговине припао је врбаској, дринској, приморској и зетској бановини. Бановине су обухватале и подручја изван Босне и Херцеговине, па је на тај начин разбијена ранија компактност босанскохерцеговачког територија. Зетској бановини, чије је сједиште било на Цетињу, припало је неколико херцеговачких срезова: Чапљина, Столац, Билећа, Невесиње, Љубиње, Требиње, Гацко и Фоча.

Граница зетске бановине на западу ишла је источном границом срезова Коњиц, Мостар, Љубушки и Метковић, тако да су ти градови ушли у састав приморске бановине. Приморској бановини припадали су и градови Прозор, Ливно, Дувно, Травник и Бугојно.

Новим Законом о измјенама и допунама Закона о банској управи 1931. године извршена је поновна административно-територијална подјела државе, те су Чапљина и Столац ушли у састав приморске, а Травник у састав дринске бановине.[12]

Аграрна дирекција у Сарајеву престала је с радом оснивањем бановина и преношењем послова на аграрноправне одсјеке банских управа. Аграрноправни одсјеци наставили су да врше послове Аграрне дирекције у Сарајеву на основу постојећих законских прописа о спровођењу аграрне реформе и колонизације.

У територијалну надлежност Аграрноправног одсјека зетске бановине потпадали су, поред територија Црне Горе, дијелови

вардарске и моравске бановине и већ наведени срезови: Билећа, Требиње, Љубиње, Невесиње, Гацко и Фоча, а у почетку и Чапљина и Столац.

Аграрноправни одсјек зетске бановине радио је на уређењу аграрних односа у свим тим срезовима, и то првенствено на уређењу беглучког односа по Закону о беглучким земљама у Босни и Херцеговини од 3. децембра 1928, те кметског односа по Закону о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима од 17. маја 1928, као и по Закону о измјенама и допунама Закона који се односе на аграрну реформу у Босни и Херцеговини од 12. августа 1933. године.

Од свих питања најважније је било сређење беглучког односа, те је до половине маја 1934. био потпуно окончан 1071 беглучки спор и власницима из херцеговачких срезова за одузето земљиште исплаћено је 39,000.000 динара у 4.875 обрачуна.[13]

Питање беглучких земаља у зетској и приморској бановини рјешавано је и даље, па је до 1. маја 1937. у зетској бановини исплаћено укупно 43,374.000 динара у обвезницама, а у приморској бановини 82,780.000 динара, и то 81,622.000 у обвезницама и 1,158.902 у готову.[14]

Аграрноправни одсјеци банских управа примали су пријаве и издавали рјешења за исплату кметских шума, пашњака и шикара. По чл. 4. Закона о измјенама и допунама Закона који се односи на аграрну реформу у Босни и Херцеговини од 12. августа 1933. одређено је да ће се исплатити бившим земљовласницима одштете само за објекте (шуме, шикаре и пашњаке) бивших кметских селишта на којима није била прописана земљарина на дан 25. фебруара 1919. Приликом рјешавања кметског питања, иза 1918. године, нису шуме, шикаре и пашњаци могли бити исплаћени, јер се на њих није плаћала земљарина, која је била подлога за обрачунавање и исплату одштета за обрадива земљишта. Шуме, шикаре и пашњаци били су уписани у књигама као чисти беглук на који се није плаћала земљарина.

До половице маја 1934. Аграрноправном одсјеку зетске бановине стигло је око 2.000 пријава, што је и коначан број пријава које су земљопосједници требињског, гатачког, невесињског, билећког, љубињског и фочанског среза предали том Одсјеку за исплату одштета за кметске шуме, шикаре и пашњаке.

Реализација наведених прописа и пријава захтијевала је претходно утврђивање висине одштета свих поднесених захтјева, па је зато допунска одштета за кметске земље остала неисплаћена све до почетка 1939. године. Исплата је почела у јануару 1939. на основу Правилника о финансијској ликвидацији одштета за кметске шуме, шикаре и пашњаке из чл. 4. Закона о измјенама и допунама Закона који се односи на аграрну реформу у Босни и Херцеговини од 12. августа 1933.

На основу података, којима располажемо, закључујемо да су обављена 704 обрачуна за своту од 6,438.700 динара. Од тога је до 3. августа 1939. исплаћено:

а)	у облигацијама	à 2500	динара	500	комада	= 1,250.000
б)	„	à 1000	„	1500	„	= 1,500.000
в)	„	à 500	„	3500	„	= 1,750.000
г)	„	à 100	„	19387	„	= 1,938.700
		Укупно				6,438.700

Краљевска банска управа зетске бановине, након исплате, имала је на диспозицији још 205 комада облигација à 100 динара, што је износило 20.500. Два списа била су враћена среским начелствима на допуну, а по њиховом повратку исплаћено је 20.400 динара.[15] На тај начин потпуно је ријешена исплата за кметске шуме, шикаре и пашњаке у зетској бановини, односно у срезовима који су након подјеле на бановине припали зетској бановини.

Биљешке

[1] Миливоје Ерић, Аграрна реформа у Југославији 1918—1941, Сарајево, 1958, стр. 246.

[2] Ibidem, стр. 246.

[3] Аграрна реформа, уредбе, наредбе и прописи, Загреб, 1920, стр. 265.

[4] Архив Босне и Херцеговине посједује евиденције о додјели земље добровољцима и другим аграрним интересентима и на основу њих, на захтјев странке, већ низ година даје податке о добровољцима и другим аграрним интересентима.

[5] АБХ, Краљевска банска управа дринске бановине, III 21.749/32.

[6] АБХ, КБУЗБ, III 5422/30.

[7] АБХ, КБУЗБ, III 9963/34.

[8] АБХ, КБУЗБ, III 19570/34.

[9] Најважнији правни акт за рјешавање аграрне реформе биле су Претходне одредбе за припрему аграрне реформе, објављене 25. фебруара 1919. По Претходним одредбама, прије свега, укинути су кметски односи у Босни и Херцеговини и забрањено је стварање нових кметских односа. Кметови су били проглашени слободним власницима кметске земље, док су дотадашњи власници (аге) требали добити одштету за одузету земљу, што им је гарантовала држава. У чл. 7. каже се „да се сврхама аграрне реформе имају привести и оне земље на којима је постојао кметству сличан однос између господара земљишта и тежака". У Босни и Херцеговини беглуци су означени као кметству слични односи.

Након Претходних одредаба, које су важиле на цијелом територију Краљевине СХС, објављено је више законских прописа који су се односили на рјешавање питања аграра само у Босни и Херцеговини, с обзиром на специфичне прилике у том дијелу Краљевине СХС.

[10] Кметски односи у Босни и Херцеговини ликвидирани су до краја 1923. године. Сума од 255,000.000 динара, одређена за ликвидацију кметских односа у Босни и Херцеговини, у цијелости је исплаћена власницима земље, и то на 64.000 сувласника, чији су обрачуни састављени у 18.350 предмета. За ту своту било је откупљено 68.000 кметских селишта на површини од 680.000 хектара.

Беглучко питање је такође рјешавано. Са територије Босне и Херцеговине предане су, од 1921. до конца септембра 1929. године, 53.482 пријаве на беглучко земљиште. Од тога је ријешен 48.641 захтјев.

[11] „Народно јединство", 1929, бр. 123.

[12] У августу 1939. створена је хрватска бановина на основу Споразума Цветковић—Мачек. Према чл. 1. Уредбе о хрватској бановини, припојена је њој приморска бановина са свим својим срезовима.

[13] Архив Босне и Херцеговине, Краљевска банска управа зетске бановине, III 9963/34.

[14] „Народно јединство", 1937, бр. 43.

[15] Књига обрачуна за шуме, шикаре и пашњаке зетске бановине односи се на исплате у херцеговачким срезовима. Књига садржи, поред редног броја, број и датум састављања обрачуна, име власника некретнина и име пуномоћника коме ће се исплатити одштета, срез у коме леже бивше кметске шуме, шикаре и пашњаци, број пријаве при среском начелству, број Краљевске банске управе зетске бановине, број катастарске честице и катастарске општине, површина у дунумима (појединачно и укупно), висина одштете и рубрика како ће се исплатити (путем пореске управе у 6%-тним обвезницама номиналне вриједности à 2500, 1000, 500 и 100).

Др АХМЕД ХАЏИРОВИЋ

ПЕТА ПОКРАЈИНСКА КОНФЕРЕНЦИЈА КПЈ, СНАЖЕЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈА И УТИЦАЈА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Комунистичка партија Југославије од доласка новог руководства на челу са Јосипом Брозом Титом доживљава одлучну фазу опште консолидације засновану на претпоставкама које су сачињавале позитивне тековине и искуства претходне револуционарне борбе. Обогаћујући тај континуитет новим димензијама и садржајима, комунисти од тада продиру у само средиште друштвених збивања и уздижу се у ред прворазредних политичких чинилаца. Ослободивши се у приличној мјери догматских схватања, они су креирали независну политику засновану на марксистичком приступу националној класној стварности доводећи своје ставове у склад са односима у тадашњем југословенском друштву и основним тежњама његових радних слојева. Радећи тако, Комунистичка партија Југославије је стицала углед признате националне партије свих народа Југославије. Нови односи и кретања у Комунистичкој партији Југославије, као и слична кретања међу масама радних људи, веома су утицали на стварање револуционарно-демократског покрета који од тада постаје све утицајнији фактор у историји југословенских народа. Револуционарно-демократски покрет у свом наступању отвара процесе великих домета, нарочито када је у питању национална и социјална југословенска проблематика. Ти токови и кретања нису карактеристични, нарочито од 1938. године, само за поједине развијеније дијелове Југославије него их сусрећемо и на широком простору наше земље, па, наравно, и у Босни и Херцеговини.

Нови курс Комунистичке партије Југославије, који је у Босни и Херцеговини започео првих мјесеци 1938. године, од Четврте покрајинске конференције КПЈ у Мостару носи печат координираних напора да се превазиђе дуготрајни изолационизам, унутра-

шње нејединство и доктринарство. Критичка анализа трагова инерције у обновљеним па и новоформираним организацијама у Босни и Херцеговини и коректуре оперативне тактике доприносе неутрализању преосталих, махом накалемљених, идејних и других сметњи тако да комунистички покрет у Босни и Херцеговини уочи напада Њемачке на Југославију, с обзиром на концепцију и друштвену подлогу коју има, представља покрет са широким перспективама и великом потенцијалном моћи.

У настојањима за проширење и омасовљење рада послије Четврте земаљске конференције основна оријентација била је усмјерена на раднике. Успјех у том погледу могао се постићи само непосредним радом у радним организацијама и у синдикатима. Пред партијске активисте се постављао задатак да нађу начин како да ступе у контакт са радницима у сваком радном колективу. То је најчешће био индивидуални приступ сваком појединцу иако је било случајева да су формиране и групе које су припремане за пријем у Партију. И појединачне и групне припреме су обухватале и идејно образовање и припреме за конкретно политичко дјеловање.

Настојећи да надокнаде раније пропуштено у активности комуниста у синдикатима, комунисти у Босни и Херцеговини су од љета 1938. започели врло интензивно да се баве тим питањем. Како су морали да надокнаде много тога што раније нису урадили, сада су на сваком партијском састанку и скупу расправљали и о раду у синдикатима. Редовно су разматране могућности конкретног рада у синдикатима, вршена је размјена искустава између организација и активиста из већих и мањих мјеста; при комитетима и у већим организацијама су формиране посебне комисије за праћење и организовање активности чланова Партије у синдикатима. У више наврата у већим мјестима су организована и посебна савјетовања за комунисте задужене за рад у синдикатима, а одржано је и неколико савјетовања о том питању за читаву Босну и Херцеговину. Сва та настојања су дала извјесне резултате, и позиције комуниста у синдикатима су непрекидно јачале.

Могућност за рад комуниста није се исцрпљивала њиховом активности у синдикатима и радом на проширивању и учвршћивању партијских организација. Југословенско друштво, пуно противурјечности и негативних појава, пружало је широке могућности за рад комуниста. Толико је било проблема да се могло бирати којима да се бави — од друштвених и економских до културно-просвјетних и рада са женама и омладином. Ангажовање комуниста у сталешким, културно-просвјетним и спортским друштвима и удружењима давало је већ, као и рад у синдикатима, добре резултате. Рад комуниста се одвијао чак и у оним мјестима гдје нису постојале формиране партијске организације, али је било чланова Комунистичке партије Југославије који су самоиницијативно радили, а то значи да је таква форма рада комуниста била општепозната и прихваћена.

Један од најкрупнијих и најодговорнијих политичких задатака који је у том времену стајао пред комунистима било је стварање Народног фронта. Шта се жељело постићи? Циљ идеје Народног фронта био је врло јасан и једноставан. Комунисти су жељели остварити јединство свих демократски расположених снага у друштву за демократско преуређење земље, односно јединство против фашистичке опасности и избијања новог свјетског рата. У покушајима да дође до стварања Народног фронта комунисти су се користили разним средствима. Била је израђена и платформа на основу које је требало реализовати ту замисао. Учињен је и озбиљан покушај у том правцу са руководствима политичких партија, али изузев лијевих крила Демократске странке и Земљорадничке партије нико други није прихватио сарадњу. До стварања заједничких одбора представника разних политичких партија и комуниста није дошло, али је дошло до сарадње у више конкретних акција. Тако је до заједничких иступа долазило на изборима, организовању заједничких политичких скупова, реализацији економских захтјева радничке класе итд. Заједничко иступање у било којем виду стварало је услове за формирање фронта у бази и за приближавање ставова некад сасвим супротних група и политичких праваца. Настојања чланова Комунистичке партије Југославије и настојања Партије у цјелини, као политичке организације радничке класе, наилазила су на широко прихватање прије свега обичних људи, широких маса, а затим и многих врло утицајних припадника појединих грађанских политичких партија, који су били за сарадњу са комунистима.

На исто тако важном задатку организовања Странке радног народа, која је требала да постане легална форма рада Комунистичке партије, у Босни и Херцеговини се доста радило, али су постигнути резултати били испод оних у другим крајевима Југославије. Прије свега, партијска организација у Босни и Херцеговини муку мучи са проблемом кадрова, што је спутава у реализацији нових подухвата и замисли које би се, да тога није, лако могле реализовати. Нарочито се осјећала оскудица у шире афирмисаним познатим и угледним политичким људима који би искрено могли водити такву линију Партије. Ради оријентације поменимо да је у јуну 1939. у Босни и Херцеговини организовано дјеловало 170 комуниста. За годину дана, у вријеме одржавања Пете покрајинске конференције, према непотпуним подацима јер је, на примјер, Ливно још увијек било везано за ЦК КП Хрватске, у босанскохерцеговачким партијским организацијама дјелује 196 комуниста. Организације су постојале у око 40 мјеста. Већ у октобру 1940. у организацијама КПЈ у Босни и Херцеговини има 240 чланова, а у априлу 1941. у 59 мјеста било је 830 чланова Партије и око 4.000 чланова Савеза комунистичке омладине Југославије. Тада је радило и 29 ћелија КПЈ на селу са 178 чланова.

Вршећи припреме за одржавање Пете покрајинске конференције, комунисти у Босни и Херцеговини су организовали и одржали више мјесних и обласних конференција. Тако су мјесне конфе-

ренције одржане у Сарајеву, Бањалуци, Мостару, Тузли, Зеници и Бијељини. Обласне конференције су одржане за источну Босну и за Херцеговину. У изворима, па и у литератури, често се спомиње и одржавање Обласне конференције за Босанску крајину, али она до Пете покрајинске конференције уопште није одржана нити је био формиран Обласни комитет за Босанску крајину. Због значаја проблематике коју су разматрале неке од тих конференција завређују да се о њима нешто више каже.

Обласна конференција за источну Босну одржана је у јуну 1940. у Славиновићима код Тузле. У раду Конференције узели су учешћа делегати партијских организација из Тузле, Брчког и Бијељине. Конференција је разматрала рад организација КПЈ на том подручју од формирања Обласног комитета (јесен 1938) до половине 1940. године и анализирала политичке и друге успјехе и неуспјехе у раду чланова и појединих организација. На крају је изабрала нови Обласни комитет и двојицу делегата за Покрајинску конференцију.

У склопу припрема за Покрајинску конференцију у Мостару одржане су двије конференције. Прво је у јуну одржана Мјесна партијска конференција на којој је извршен избор новог Мјесног комитета Комунистичке партије Југославије за Мостар. Нешто касније одржано је овдје и Обласно савјетовање (конференција) за Херцеговину. И на Савјетовању и на Мјесној конференцији говорено је о раду на овом подручју и, између осталог, констатовано постојање „синдикалистичког" и „секташког" односа у развитку и раду Партије. Секташки однос, на који се оправдано указује, огледао се у чињеници што је мостарска организација од 1935. па све до 1940. године стално бројала 20 чланова не проширујући своје редове новим члановима, иако су за то постојали услови, и не обухватајући у свом раду чак ни ближу околину Мостара. Зато је пред кадровски ојачани Обласни комитет за Херцеговину постављен задатак да што брже ради на развијању и јачању партијских организација у свим мјестима Херцеговине гдје за то постоје услови и да развија и партијски рад на селу.

Конференција мјесне организације КПЈ у Бањалуци одржана је у априлу или мају 1940. у Старчевици крај Бањалуке. Говорећи о обнављању партијске организације у том мјесту, поминьали смо одређене проблеме и повезаност тих проблема са организацијом у Хрватској. Објективни услови за рад партијске организације у Бањалуци и традиција радничког покрета у том мјесту омогућавали су широк размах партијске активности, али покрет дуго није напредовао усљед унутрашњих трзавица и неслагања међу комунистима, што је доводило и до губљења угледа и значаја организације у мјесту, па и шире. Постојећи спорови су ликвидирани тек на Мјесној конференцији у Старчевици иако резултати рада то још неко вријеме нису потврђивали. На Конференцији је изабран нови Мјесни комитет КПЈ за Бањалуку.

Мјесна конференција КПЈ за Сарајево размотрила је дотадашњи рад организација оцјењујући успјехе и пропусте у раду. Иза-

брала је делегата за Пету покрајинску конференцију, али није изабрала нови мјесни комитет иако је и то требала учинити.

Судећи по промјенама у саставима мјесних комитета, припремне конференције за Пету покрајинску конференцију су одржане и у Зеници, Травнику и Бијељини.

Сумирајући резултате на обнови, формирању и омасовљењу партијских организација у Босни и Херцеговини између двије покрајинске конференције, треба истаћи да је у вријеме одржавања Пете покрајинске конференције у Босни и Херцеговини било 196 чланова Партије, од чега 9 жена. Бројно стање организације по појединим мјестима изгледало је овако: у Сарајеву је било 46 чланова, у Мостару 37, Тузли 14, Зеници 11, Бањалуци 28, Травнику 7 и у још два града 6 чланова. Осим њих у Херцеговини је било још 26 комуниста, источној Босни 17 и Босанској крајини 4. Међутим, многе чињенице и подаци указују да је број чланова Комунистичке партије морао бити знатно већи јер се партијске организације у љето 1940. помињу у овим мјестима: Сарајево, Тузла, Бијељина, Брчко, Лопаре, Грачаница, Добој, Дервента, Гласинац, Шаторовићи, Зеница, Бањалука, Приједор, Босанска Дубица, Босанска Крупа, Босански Петровац, Бихаћ, Дрвар, Ливно, Јајце, Травник, Мостар, Јабланица, Прозор, Чапљина, Требиње и Столац. Истодобно, партијске организације су постојале и у овим селима: Црњелово код Бијељине, Ражљево код Брчког, Касиндол код Сарајева, Брезичани код Приједора, Међуводе и Мраковица код Босанске Дубице, Дринићи, Крњеуша, Буковача, Ведро Поље и Оштрељ код Босанског Петровца, Заглавци, Каменица, Шиповљани и Црвљивица код Дрвара, Језеро код Јајца, Турбе и Стојковићи код Травника, Ластва, Цивар, Орахово и Аранђелово код Требиња, Поплат код Стоца и Фатница код Билеће. Усљед кратконе времена за припрему Пете покрајинске конференције КПЈ показатељи о бројном стању чланова изнесени у извјештају на Конференцији нису били сасвим тачни, али су делегати из појединих мјеста свјежим подацима допунили извјештај и ублажили тај недостатак.

У фазу припрема пред Покрајинску партијску конференцију треба уврстити и Савјетовање о раду комуниста у синдикатима које је неколико дана прије Конференције одржано у Сарајеву. На Савјетовању су учествовали делегати из свих већих мјеста у Босни и Херцеговини осим Мостара. Тада је детаљно размотрен рад комуниста у синдикатима, посебно у Уједињеном радничком синдикалном савезу Југославије (УРССЈ), и истакнуто да су комунисти Босне и Херцеговине дуго имали погрешан став о раду у реформистичким и другим синдикатима, да су секташили, љевичарили итд. и да се то негативно одражавало на њихов рад у синдикатима. Зато је закључено да чланови Комунистичке партије треба озбиљније да схвате важност синдикалног рада као једно од главних оружја класне борбе радничке класе. Због тога им је наложено да раде на омасовљењу синдикалних организација, да перманентно воде и организују тарифне и штрајкашке акције рад-

ничке класе, да те акције повезују са политичким захтјевима радничке класе, да их организују у, по режим, најнеповољнијем времену итд.

Достигнућа у дотадашњем раду и програмска усмјереност организације Комунистичке партије Југославије у Босни и Херцеговини реално и аутентично је исказала Покрајинска конференција КПЈ за БиХ, одржана у Сарајеву 27. и 28. јула 1940. у стану инжењера Славише Вајнера. Са Конференције је сачуван оригинални веома опширни извјештај, а највећи дио Резолуције, усвојене на Конференцији, својевремено је објавио „Пролетер", орган ЦК КПЈ, тако да ти примарни документи омогућавају цјеловиту реконструкцију тока Конференције и свих важних питања расправљаних на њој. Петој покрајинској конференцији је присуствовало двадесет делегата: Махмут Бушатлија, Угљеша Даниловић, Рато Дугоњић, Стјепан Баковић, Славко Енгл, Павле Горанин, Фрањо Хен, Рудолф Хрозничек, Живко Јошило, Исо Јовановић, Мухамед Казаз, Бориша Ковачевић, Војо Љујић, Пашага Манџић, Цвијетин Мијатовић, Велимир Милутин, Васо Мискин, Роза Папо, Мујо Пашић и Миро Попара, који су представљали организације из Сарајева, Тузле, Бањалуке, Мостара, Зенице и Бугојна, а међу њима били су и делегати чланови Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, СКОЈ-а за БиХ, обласних и мјесних комитета и Мјесног комитета СКОЈ-а из Сарајева. Једанаест делегата били су радници, а девет интелектуалци; десеторица су били Срби, четворица Муслимани, а по тројица Хрвати и Јевреји. Конференција је одржана у строгој илегалности. Трајала је два дана, а саме сједнице трајале су око 24 сата. Конференцији су поднесени реферати и извјештаји о политичкој ситуацији, мрежи и дјеловању читаве и појединих организација КПЈ, функционисању Народне помоћи, раду са женама и омладином, дјеловању на селу итд. Углавном, биле су обухваћене све значајније области организованог дјеловања комуниста. Конференција је, по свему судећи, прошла у изразито радној атмосфери са наглашеним критичко-аналитичким приступом и једнодушности свих учесника. Иако је Конференција разматрала различита политичка питања, њени учесници су настојали да своја размишљања и погледе концентришу на основно: облик и метод конституисања и развој масовног револуционарног покрета који ће вјерно одражавати и свакодневне и трајне жеље и потребе радних људи и њихове демократске тежње које одражавају и њихове националне интересе, општејугословенску узајамност и повезаност, интернационалну солидарност, антифашистичко и антиратно расположење и ослободилачке тенденције.

Анализа двогодишњих настојања Партије за развој, омасовљење, организационо учвршћење и повезивање чланства и резултата свих тих настојања дата је у организационом извјештају припремљеном за Пету конференцију. Уза сва настојања организатора Конференције, сви подаци, нарочито о бројном стању чланства и броју организација, нису могли бити сасвим тачни ни обухватити све организације које су у то вријеме ницале, тако рећи,

свакодневно. Тај недостатак донекле су ублажили присутни делегати свјежим информацијама са терена одакле су долазили, али ни они нису знали све. Нарочито су крњи били подаци који су се односили на Босанску крајину и на села уопште. Подробнији су били једино подаци из неколико већих мјеста, а дјелатност организација у тим мјестима је и посебно разматрана.

Како је раду комуниста у синдикатима било посвећено посебно савјетовање, одржано неколико дана прије Конференције, том приликом је, само кроз дискусију, подржано мишљење о потреби озбиљнијег и већег ангажовања комуниста на том сектору рада. Раду са женама и омладином посвећена је такође одговарајућа пажња. Доста оштро је осуђен секташки однос партијског чланства и постојећих руководстава према раду са женама. Закључено је да је нужно промијенити такав однос и том раду посветити много више пажње, поготову што постоје објективни услови за много успјешнији рад међу женама и њихово масовније укључивање у организације. Анализирајући стање напредног омладинског покрета у Босни и Херцеговини, Пета покрајинска конференција је оцијенила да се омладински покрет огледа у активности и стању партијских организација тамо гдје оне постоје те је закључено да се рад међу омладином не може свести на узак круг комунистичких омладинаца него је потребно ићи на шири круг радничке и друге омладине и повести је у борбу за остваривање њених захтјева.

Доста времена Конференција је посветила питању рада и дјеловања Партије на селу и њеном утицају међу сељацима. Прихваћена је оцјена да је утицај Комунистичке партије у босанскохерцеговачком селу тек у зачетку и да већи успјеси нису постигнути у том раду. Конференција је констатовала да у Босни и Херцеговини постоје специјални услови као што су „хетерогеност становништва по народности, вјери и партијској припадности, искоришћавање тога положаја од стране буржоазије развијањем вјерске нетрпељивости и националног шовинизма" и истакнуто је да и због тога на селу има доста услова „да га вежемо за себе". Зато је свакој организацији постављен задатак да паралелно са развијањем покрета радничке класе развија и покрет на селу. Одлучено је да се на селу стварају сеоски одбори, чији је задатак да организују и развијају акције за свакодневне економске и политичке захтјеве сељака.

Анализа рада комуниста на селу ипак је била уопштена и без довољног познавања правог стања у босанскохерцеговачком селу. Задобијање утицаја међу сељацима није представљало неки нарочити проблем, јер су сељаци због разних намета, пореза, откупа и откупних цијена били презадужени, незадовољни режимом и спремни за подршку опозицији. Својим захтјевима за додјелу земље беземљашима, за отпис дугова, за повећање цијена аграрних производа итд. КПЈ је остварила нарочито велик утицај у неким рејонима Босне и Херцеговине и око неких мјеста. Око Сарајева такав успјех је постигнут на Гласинцу и Романији, у Босанској

крајини око Дрвара, Босанског Петровца, Босанске Дубице и Приједора, у Херцеговини око Требиња, Билеће и Стоца, у селима Јања, око Јајца, у Семберији и у Лопарама. Дјеловањем комуниста у тим крајевима и политичком атмосфером објашњавају се и догађаји у устанку 1941. године, јер око тих мјеста и у њима најјаче и најбрже се развијао устанак и ти крајеви постају средишта народне власти и револуције.

Повезујући неопходност рада на селу са радом међу радницима, Конференција се заложила за стварање широког покрета савеза радника и сељака. У циљу реализације те замисли закључено је да се покрене лист „Глас савеза радника и сељака" који је требао да послужи као средство масовне агитације за јачање покрета на селу и да помогне лакшем стварању одбора радника и сељака. Закључено је да се при Покрајинском комитету Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину формира Комисија за село са основним задатком проширивања утицаја КПЈ на селу.

Аналогно покретању „Гласа савеза радника и сељака", био је покренут и лист „Ријеч босанско-херцеговачке омладине" као гласило Савеза комунистичке омладине Југославије у Босни и Херцеговини. Та два листа, покренута у јулу-августу 1940, биле су прве периодичне илегалне партијске публикације покренуте и издаване у Босни и Херцеговини након осам година прекида, од забране излажења сарајевског „Комуниста" и тузланске „Фабрике и њиве", односно од провале и хапшења комуниста у БиХ 1932. године.

Дискусије вођене на Конференцији о политичком реферату кретале су се ка усмјеравању расположења широких слојева народа за одбрану земље и у правцу захтјева за склапање пакта о узајамној помоћи са СССР-ом. Посебан интерес Конференција је показала за положај Босне и Херцеговине послије Споразума Цветковић-Мачек, нарочито за ситуацију послије формирања покрета за аутономију БиХ и изражених ставова појединих грађанских политичких партија о пројектима за нову административну подјелу земље. У Резолуцији Конференције изнесени су ставови КПЈ у БиХ о тим питањима.

На крају дводневног рада, на приједлог кандидационе комисије, Пета покрајинска конференција КПЈ за Босну и Херцеговину изабрала је нови Покрајински комитет у који су ушли: Бориша Ковачевић, политички секретар, Угљеша Даниловић, организациони секретар, Стјепан Баковић, Исо Јовановић, Пашага Манџић, Васо Мискин, Мустафа Пашић и Буро Пуцар. За Пету земаљску конференцију Комунистичке партије Југославије изабрани су делегати из Босне и Херцеговине: Стјепан Баковић, Исо Јовановић, Пашага Манџић, Мустафа Пашић и Буро Пуцар.

Након Пете покрајинске конференције КПЈ за Босну и Херцеговину долази до општег полета револуционарног покрета, који, наравно, није условљен само Конференцијом, али му је она дала значајне импулсе. При Покрајинском комитету КПЈ за БиХ фор-

миране су комисије за село, за синдикате, за омладину, жене и за Народну помоћ. Комисије преузимају дио организационих задатака у вези са својим секторима рада и знатно доприносе јачању и ширењу утицаја КПЈ у свим срединама. Убрзо након Конференције формиран је и Окружни комитет КПЈ за округ Сарајево (новембар 1940) са задатком да ради на проширењу и оснивању партијских организација у сарајевском округу који се протезао од Дрине на истоку до Завидовића и Травника на западу. Новоформирани Окружни комитет је усмјерио своју дјелатност нарочито на проширење организација КПЈ у оближњим индустријским и рударским центрима. Та настојања су убрзо дала резултате и већ крајем 1940. и почетком 1941. године формирају се партијске организације у Вогошћи, Високом и Хаџићима, те активи кандидата Партије у Варешу, Брези, Какњу и Добром Пољу.

У Босанској крајини се након Пете покрајинске конференције формирају мјесни комитети КПЈ у Приједору, Босанском Новом и Бихаћу и Срески комитет у Босанској Дубици. Формирају се и нове партијске организације у Босанском Грахову и Босанској Крупи, а у низу села и других мјеста формирају се упоришта и активи присталица и кандидата КПЈ.

Обласни комитет КПЈ за источну Босну постиже такође запажене резултате и формира Мјесни комитет КПЈ у Добоју, а оснива и организације КПЈ у Маглају и Теслићу и групе кандидата Партије у Модричи, Градачцу и Оџаку. Крајем 1940. године у Добоју је организован и успјешно изведен семинар за чланове Партије. Предавач на семинару био је Цвијетин Мијатовић, а главна тема била је историја СКП(б).

Поред извођења разних политичких акција, као и у другим крајевима Босне и Херцеговине, и Обласни комитет КПЈ за Херцеговину такође ради на даљем проширењу организација и партијске мреже. Формиране су нове организације у Чапљини, Невесињу, Стоцу, Гацку, Љубушком, Билећи и Прозору, а раније формиране организације су проширене и бројчано ојачане. У Чапљини је формиран и Мјесни комитет, а дјеловање комуниста све се више усмјерава селу, гдје се формирају нови пунктови.

Изразито повећана активност чланова и организација Комунистичке партије није могла проћи незапажено од органа власти и полиције. Крајем 1940. и почетком 1941. године у Сарајеву, Тузли, Мостару, Приједору, Босанском Петровцу, Дрвару и још неким мјестима извршена су хапшења група комуниста. Неки од њих су осуђени и послати у концентрационе логоре у Лепоглави и Ивањици, други су ослобођени оптужбе и пуштени. Органи власти врше и друге репресалије и притиске: забрањују рад радничким организацијама и удружењима, синдикалним савезима, спортским и културно-умјетничким друштвима итд. Али, поред свега, властима више не успијева да изврше масовнију провалу у партијске организације. Комунистичка партија Југославије је, захваљујући и одлучном држању својих чланова на суђењима и саслушањима,

нормално настављала свој рад, ширећи све више свој утицај уз све већу моралну подршку широких слојева народа.

Настављајући активности, партијске организације и њихова руководства и у 1941. години организују неколико значајних конференција и више успјелих манифестација различитог карактера. Прво је организована Обласна партијска конференција КПЈ за Босанску крајину, у јануару 1941. у Бањалуци. Она је, с обзиром на вријеме када се одржавала, расправљала о неколико веома значајних питања. Разматрала је могућности и потребе што бољег и доследнијег спровођења одлука и закључака Пете земаљске конференције Комунистичке партије Југославије. Посебно се говорило о фашистичкој опасности која је све више пријетила и о задацима Партије и СКОЈ-а у новој ситуацији. На Конференцији је разматрана и ситуација настала забраном УРСС-а и тражене су форме и могућности за рад комуниста у предузећима. Посебан реферат био је посвећен СКОЈ-у.

У марту 1941. одржане су још двије обласне конференције. Прво је 3. марта одржана Обласна конференција КПЈ за источну Босну, којој су поред делегата са тог подручја присуствовали и представници Покрајинског комитета и један представник Централног комитета КПЈ, који је пренио директиву партијског руководства земље о основним задацима комуниста у одбрани земље и вршењу притиска на режим да се одбрана што боље организује. И Обласно партијско савјетовање за Херцеговину, одржано 23. марта 1941, углавном је расправљало о политичкој ситуацији у вези са међународним положајем Југославије и о потреби проширења и учвршћења партијских организација. Главни циљ свих конференција биле су припреме за одбрану земље које је Партија проводила у цијелој Југославији. Иначе, то су биле посљедње партијске конференције КПЈ у Босни и Херцеговини пред априлски рат 1941. године.

Одржана у оквиру широких припрема организација Комунистичке партије Југославије за Пету земаљску конференцију, Пета покрајинска конференција КПЈ за БиХ је веома много допринијела унутрашњем сређивању организација, њиховом нарастању и снажењу, избору нових кадрова у мјесна, обласна и покрајинско руководство и, што је најважније, јасном одређивању главне активности чланова Комунистичке партије Југославије на овом подручју у наступајућем периоду. Ти ставови су јасно изражени у једногласно прихваћеној Резолуцији Пете покрајинске конференције и фиксирани у петнаест тачака којима се утврђују линија и задаци чланова КПЈ у Босни и Херцеговини.

Мр МОМЧИЛО РАДОВИЋ

РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ХЕРЦЕГОВИНИ 1919—1921. ГОДИНЕ

Обнављање радничког покрета у Херцеговини

Босна и Херцеговина је као и друге југословенске земље изашла из првог свјетског рата економски и привредно исцрпљена. Глад, незапосленост, разне болести и општа неимаштина биле су присутне и код сеоског и код градског становништва. Тешки економски и политички услови убрзали су опште незадовољство народа, што се повољно одразило на организовање и снажење револуционарног радничког покрета крајем 1917. и почетком 1918. године.

На даље јачање револуционарног радничког покрета у Херцеговини утицали су учесници октобарске револуције, чија је побједа имала снажног одјека у свијести експлоатисаних маса које су, вјерујући у октобарску револуцију, вјеровале и у своју побједу над класним непријатељем. Неколико десетина повратника из Русије, надахнути идејама великог Лењина и октобарске револуције, успјешно дјелују у разним мјестима Херцеговине. Побједу октобарске револуције поздравио је и млади Асим Бехмен: „... Пред нашим очима се сахрањује идеологија на свим пољима. Изгледа нам да смо свједоци једне смрти и једног рађања, границе између прошлости и садашњости... Јер она (октобарска револуција) открива један пут до побједе."[1]

У првом свјетском рату проријеђено и смањено синдикално и партијско чланство постепено се обнавља и наставља рад, те све више долази до изражаја револуционарна оријентација радничког покрета Босне и Херцеговине. Већ 3. фебруара 1918. одржана је заједничка конференција представника Социјалдемократске странке и Главног радничког савеза Босне и Херцеговине,

на којој је присуствовало 120 делегата. Из Херцеговине је било највише делегата из Мостара, гдје је радничка класа била најбројнија.

На конференцији је „ударен темељ поновном раду и одређен је правац у коме се има да креће политика синдиката".[2] У Резолуцији, која је донесена на конференцији, позивају се организације „да у споразуму са ГРС пораде на обнови организација у супрот запријека које су му стављене на пут".[3]

Тако су радници у градовима и на жељезници поново ступили у синдикалне и политичке организације, претплатили се на „Глас слободе" и основали Раднички дом у Мостару. Револуционарни раднички покрет брзо се развијао тако да „несоцијалистичка и полусоцијалистичка струја уопште нестаје и огромна већина мостарског пролетаријата стоји одлучно уз онај програм који истрајно и одлучно заступа СДС у БиХ и Србији, а то је програм непомирљиве револуционарне и класне борбе, програм интернационални, програм комунистички".[4]

Обновљене синдикалне организације у Херцеговини, још бројније и организованије, укључене су у Главни раднички савез Босне и Херцеговине. Синдикално организованих радника у Херцеговини било је тада: у Мостару 615, у Коњицу 200, у Требињу 120 и у Чапљини 100.[5]

Најорганизованије и најбројније биле су синдикалне организације жељезничара. Савез жељезничара Босне и Херцеговине сазвао је земаљску конференцију 30. марта 1918, којој су присуствовали делегати из већих мјеста и жељезничких станица Босне и Херцеговине. На конференцији је ударен темељ Савезу жељезничких и транспортних радника, који је убрзо ојачао. Подружнице жељезничара основане су у Мостару, Коњицу, Чапљини и Требињу. Број организованих радника на жељезници се повећавао, у неким подружницама се и учетворостручио.

Обновљене су мјесне организације Социјалдемократске странке БиХ у Мостару, која је бројала 276 чланова, Требињу 76 и новоформирана Мјесна организација у Коњицу 54 члана.[6]

Активност радничке класе и омладине у Херцеговини 1919. године манифестовала се у локалним штрајковима, који су постали најјаче и најуспјешније средство радничке класе за остварење радничких захтјева. Слично је и са тарифним акцијама, првомајским свечаностима, штрајковима ученика Гимназије и Учитељске школе у Мостару итд. Одржано је више успјешних скупштина Социјалдемократске странке, односно СРПЈ(к), у току 1919. године, прије и послије Вуковарског конгреса.

Велика јавна скупштина у Мостару одржана је 2. фебруара 1919. у сали „Хрвоја" на позив Мјесног одбора Социјалдемократске странке. Присуствовало је преко 1500 лица. Масовно присуство радника доказало је напредак социјалистичког покрета у Мостару, центру револуционарног покрета Херцеговине, „и његово социјалистичко-комунистичко оријентисање".[7]

Послије петогодишњег нерада и животарења то је била прва јавна социјалистичка скупштина у Мостару, за коју је владало велико интересовање. У препуној кино-сали била је публика „из пролетерских и свих осталих друштвених редова".[8] Радничка класа Мостара је манифестовала свој интернационализам солидаришући се са радничком класом Југославије и осуђујући покушај југословенске буржоазије која се почела ангажовати на страни међународне контрареволуције у гушењу октобарске револуције. У донесеној Резолуцији Мјесна организација Социјалдемократске странке Мостара захтијева од југословенске владе да одустане од слања војске у Совјетску Русију, јер се „међународни империјалисти спремају да униште социјалистичке револуције у Русији, Њемачкој, Мађарској итд. али тамо ће империјализам наћи гроб".[9]

На скупштини је изражена пуна подршка и солидарност радничке класе и сељаштва са свим угњетеним народима земаља Европе. Тај значајни међународни задатак ће извршити радничка класа ако буде организована и уједињена у „јединствену југословенску социјалну демократију (и) да се боримо за социјалистичку Југославију".[10]

На приједлог Ивана Крндеља скупштина доноси Резолуцију којом је осуђена велика скупоћа и намјере империјалиста да униште социјалистичке револуције. Усвојена је и Резолуција, прихваћена у Сарајеву 17. јануара 1919. на великој социјалистичкој скупштини.

Радничка класа Мостара солидарисала се са радничком класом Босне и Херцеговине петосатним протестним генералним штрајком радника 21. фебруара 1919, који је захватио Сарајево, Бањалуку, Травник, Зеницу и Босански Брод. Тога дана, на улицама градова, на позив Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине и у организацији синдикалних савеза, нашло се више од 30.000 радника.

Основни мотиви за покретање и извођење те акције су политичке природе. Уз то, истакнути су и неки други захтјеви радничке класе, као што су осмосатни радни дан, право штампе, слобода збора и договора.[11]

Штрајк је организован због незадовољства политиком босанскохерцеговачке Земаљске владе и Централне југословенске владе према радницима и исказане подршке социјалпатриотима. Још нису биле спроведене социјалне реформе које су биле обећане (осмочасовно радно вријеме и помоћ незапосленим радницима). Организатори акције су жељели да у више мјеста БиХ одрже протестне скупштине на којима би се још једном истакли захтјеви о побољшању материјалног положаја радника. Одзив радника на штрајк био је такав да се читава акција у свим мјестима претворила у петочасовни генерални штрајк, а скупштине у једнодушни излив незадовољства радништва са политиком у земљи, нарочито у односу према радницима и њиховим организацијама. У штрајку није узео учешћа знатан дио пролетаријата који је

чврсто стајао на линији борбе за јединство револуционарног радничког покрета цијеле земље.[12]

Протестна скупштина у Мостару одржана је 27. фебруара 1919. на отвореном простору. Присуствовало јој је око 4.000 посјетилаца, „читав радни и сиромашни народ".[13] На скупштини су говорили Гојко Вуковић и други организатори радничког покрета. Усвојена је Резолуција, иста као и у Сарајеву, Бањалуци, Тузли, Зеници, Травнику и Босанском Броду. На скупштини је изражен протест против премјештања Ивана Крндеља, који је са Гојком Вуковићем био организатор радничке класе у Херцеговини. Премјештање Ивана Крндеља у Сарајево осудили су „сви жељезничари и поштени радници" који су тражили да се његово премјештање безусловно опозове.[14]

Послије скупштине градом је кренула поворка кличући социјализму.

Оснивачки конгрес СРПЈ(к) и раднички покрет у Херцеговини

У марту и априлу 1919. вршене су припреме за Конгрес уједињења. На скупштинама социјалиста бирани су за делегате најспособнији и већ афирмисани борци радничке класе који су своје организационе, идејне и револуционарне способности доказали у акцијама које су организовале мјесне организације Социјалдемократске странке у Мостару, Требињу и Коњицу. За делегате Конгреса уједињења изабрани су из Херцеговине: Гојко Вуковић, Ристо Стефановић, Арсен Угљен, Саво Неимаровић, Љубо Лука. Ристо Ринда Самарџић, сви из Мостара, и из Коњица Иван Јуришић.[15]

Прије Конгреса уједињења, 17. априла 1919. у Сарајеву, одржан је Шести (завршни) конгрес Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, на коме је донесена Резолуција о уједињењу Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине са револуционарним покретом Југославије. Једини услов који социјалистички покрет у Босни и Херцеговини поставља за то сједињавање је „да уједињени југословенски социјалистички раднички покрет буде строго социјалистичко-марксистички".[16]

Конгрес уједињења одржан је у Београду од 19. до 24. априла 1919. у присуству 432 делегата који су се изјаснили за стварање јединствене партије под називом Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) — СРПЈ(к).

На Конгресу уједињења прихваћена је револуционарно-комунистичка оријентација у Партији, те је комунистички усмјерено крило револуционарног покрета остварило већину у Централном партијском вијећу и добило кључне позиције у руководству Партије, чиме су створени услови да Партија марксистичко-комунистички дјелује. Оснивачки конгрес је посебно значајан и по томе

што се на њему манифестовала оријентација којој ће тек створена Партија остати досљедна кроз цијелу своју историју.[17]

За вријеме Конгреса уједињења, углавном у истом саставу делегата, одржан је 22. и 23. априла Конгрес синдикалног уједињења који се изјаснио за јединствени синдикални револуционарни покрет. Делегати су закључили да се умјесто неколико радничких савеза и њима сличних тијела оснује Централно радничко синдикално вијеће Југославије — ЦРСВЈ.[18]

На Оснивачком конгресу одржана је Конференција жена социјалиста (комуниста) која је усвојила Статут и изабрала Централни секретаријат жена социјалиста (комуниста) Југославије.

Активност радничког покрета у Херцеговини послије Конгреса уједињења

Одлуке и резолуције Оснивачког конгреса с одушевљењем су прихваћене у партијским и синдикалним организацијама у Херцеговини. Изабрана су нова партијска и синдикална руководства. За предсједника Мјесне организације СРПЈ(к) у Мостару изабран је Ристо Стефановић.

Чланство партијских и синдикалних организација упознато је са одлукама Конгреса кроз активности које су подразумијевале и припремање прославе Првог маја 1919. у Мостару, Требињу, Коњицу и другим мјестима. Те припреме су, у ствари, почеле раније, у априлу 1919, када је пролетаријат Босне и Херцеговине вршио обимне припреме за прославу Првога маја, мада је Влада донијела одлуку о забрани прославе. Забрана је услиједила након Конгреса уједињења политичких и синдикалних организација, на којем се, готово једногласно, радничка класа из свих покрајина изјаснила за јединство. То је био сигнал власти да мора брзо дјеловати на разбијању нових револуционарних организација док не постану снага коју више неће моћи укротити. Зато Влада доноси одлуку о забрани прославе Првога маја.[19]

Градски и Котарски уред у Мостару предузели су низ акција да остваре одлуку Владе о забрани прославе Првог маја. Позвани су сви руководиоци предузећа, радњи и установа, гдје су радили радници, да дају обавезу да неће приређивати свечаности поводом Првог маја. Са конференције предсједника струковних удружења Мостара пошла су три радника у Фабрику дувана да наводно упознају раднике с одлукама Конгреса, а прави им је циљ био да изведу припреме за организовање прославе Првог маја.

29. априла 1919. састало се Мјесно партијско и синдикално руководство у Радничком дому у Мостару, гдје је одлучено да цјелокупно радништво ступи у штрајк 30. априла 1919, због тога што су власти забраниле прославу Првог маја. На заказани дан сакупило се око 600 радника у кину „Централ" у Мостару, гдје је говорио Гојко Вуковић, истакавши „да се радници боре за политичку власт, за обарање буржоазије и садашњег државног поретка, замјеном социјалне демократије".[20]

Прослава Првог маја у Мостару 1919. године

На скупштини, 30. априла 1919, закључено је да се Првога маја одржи скупштина радника на шест разних мјеста изван града, у мањим скупинама од 50 до 100 особа. Тако је и урађено. Радници су изашли из града у мањим групама од 6 до 8 особа, као да наводно иду у шетњу, да се не примијети да иду на прославу, да не буде сумњиво полицији, да све буде непримјетно. Одређени су и делегати који ће присуствовати и говорити о значају Првог маја. На тим састанцима читана је брошура „Шта хоће Пелагићевци".[21]

Радници су се састали на шест уговорених мјеста ван града: код Чекрка, на Балиновцу, у Циму, Бијелом бријегу, Виховићима и на десној обали Неретве, иза цивилне болнице. Кад су жандармеријске патроле упућене да растурају окупљене раднике, програм је већ био изведен. Полиција је чекала повратак радника у град, али није могла спријечити њихов улазак. Колона радника прошла је главном улицом пјевајући „Марсељезу" и кличући „Доље реакција!, Живјела револуција!"[22]

Прослава Првог маја у другим мјестима Херцеговине није изведена због мјера које су предузеле власти, што констатује и Окружна област у Мостару: „У мјестима гдје нема радничке класе није се славио Први мај (Гацко, Невесиње, Билећа, Љубиње, Столац, Љубушки); у овим мјестима нема или има врло мало социјалиста. У мјестима гдје има радничке класе и социјалиста, као у Требињу, Коњицу и Чапљини, забрана Првога маја од овог редарства прошла је сасвим мирно и нису покушаване никакве манифестације. У цијелом округу сем у Мостару владао је потпуни ред и мир, само су радници у Мостару покушали мимоићи забрану, одржали су скупштину и приредили манифестације. Зато је и интервенисала полиција и примијенила строге мјере против вођа социјалдемократа и оне су примијењене код свих грађанских странака са особитим задовољством, док су на социјалисте поразно дјеловале."[23]

Послије Првог маја полиција је почела да прогони главне организаторе првомајске прославе у Мостару. Похапшени су: Гојко Вуковић, Томо Томановић, Саламон Монтиља, Антон Рончевић, Смајил Бојанчић, Ана Шимун, Вилко Велдамен, Бранко Пичета, Марко Терзић, Анте Шиљег, Љубо Лакс, Милан Вујевић и Никола Доганџић, а пријављени су били и Шиме Бухар, Омер Угљен, Зорка Петковић и Савета Бокић.[24]

Хапшење је изазвало револт и огорчење јавног мњења, које је било усмјерено против насиља владајућег режима, нарочито полиције и жандармерије.

Плашећи се нових демонстрација и нереда, органи режима су све ухапшене пребацили у Дубровник, гдје су предани Војном суду Јадранске дивизијске области. Убрзо им је одржано суђење. На три мјесеца затвора осуђени су: Гојко Вуковић, Томо Томановић, Анте Шиљег, Омер Угљен, Марко Терзић, Вилко Велдамен,

Бранко Пичета, Љубо Лакс и Смајил Бојанчић, док је Ана Шимун осуђена на десет, а Саламон Монтиља на 15 мјесеци затвора. Велики војни суд у Београду повисио је казну Саламону Монтиљу на 3 године затвора.[25]

Непосредни повод за те прогоне и казне био је протестни генерални штрајк 30. априла 1919, уочи прославе Првог маја. Званичне власти правдале су свој напад на раднички покрет изговором да су радници хтјели извршити државни удар (превратт). У Босни и Херцеговини забрањен је рад радничким, партијским и синдикалним организацијама. Затворени су раднички домови. Вршена је безобзирна цензура штампе, забрањен је и партијски лист „Глас слободе". Сав југословенски револуционарни покрет водио је одлучну борбу за укидање тих мјера. Послије многих интервенција дозвољено је поновно излажење „Гласа слободе", који се појављује 23. јуна. Истог дана дозвољено је дјеловање синдикалних организација. Отворени су раднички домови, враћена је архива и имовина радничким организацијама.[26]

Главни синдикални и партијски руководиоци Мостара и Херцеговине налазили су се у дубровачком затвору до септембра 1919. Због тога је било отежано обнављање синдикалних организација. А власти су покрет стално држале под строгом паском.[27]

Радничка класа Херцеговине енергично је осудила терор буржоазије. На међуструковној конференцији, 30. јуна 1919. у Мостару, у присуству 350 радника оштро је осуђен терор над радничком класом. У Резолуцији Мјесне организације СРПЈ(к) „најенергичније се протестује противу растурања наших организација и прогањања њезиних чланова". Резолуцијом се, даље, захтијева да „затворене чланове СРПЈ(к) одмах пусте на слободу, јер се није могло доказати да су направили никакво кривично дјело. Затворени су само зато што су комунисти".[28] Мјесна организација се, даље, обавезује „да ће све своје снаге употребити да се њени оправдани захтјеви удовоље и да ће се за своје другове свим средствима заложити".[29]

Насиља над радничком класом осуђена су и на скупштини 14. јула 1919. у Мостару. На скупштини је истакнут захтјев да се пусте на слободу сви протјерани и осуђени комунисти и организатори радничког покрета, те да се отпуштени жељезничари и рудари врате на посао. На скупштини је такође истакнуто да је циљ радничке класе побољшање тешког положаја и постизање достојног мјеста у друштву.[30]

У борби против насиља која је настављена и у току љета 1919. дошла је до изражаја активност СРПЈ(к) не само у Мостару него и у Требињу, Чапљини и Коњицу.

Бројно су повећаване мјесне организације СРПЈ(к) у Мостару, Коњицу и Требињу и број жељезничара организованих у струковна удружења. На великом збору поводом отварања Радничког дома у Коњицу 13. јула 1919. говорили су Коста Новаковић из Сарајева и Стјепан Бошњаковић, предсједник Мјесне организације СРПЈ(к) у Коњицу. Збору је присуствовало око 1.000 радника

и сељака. На присутне су нарочито убједљиво дјеловале ријечи Косте Новаковића „да је највиши циљ радничке класе уништење капиталистичке класе а самим тим и свих класа и остварење социјализма, друштва које ће почивати на раду и у коме ће имати право само они који раде физички или умно".[31]

На свим скуповима и састанцима у другој половини 1919. енергично је захтијевано да се осуђени и затворени радници пусте на слободу. Под снажним притиском јавног мњења сви затвореници враћени су из Дубровника 8. септембра 1919. Њихов повратак у Мостар радници су срдачно дочекали и поздравили. Одмах је 9 радника пуштено на слободу јер није било доказа за даље суђење, док је Војни суд у Београду осудио Саламона Монтиља на 3 године затвора.[32]

Активност радничке класе у Херцеговини дошла је до већег изражаја у низу штрајкова и тарифних акција. Значајнији је штрајк банковних чиновника у Мостару који су 1919. обновили своје струковно удружење. Солидарисали су се са чиновницима сарајевских новчаних завода који су 12. јуна 1919. такође ступили у штрајк због тога што су им захтјеви за побољшање материјалног положаја били одбијени. Захтијевали су шесточасовно радно вријеме, примање новог особља преко организације, да службеници учествују не само у управи него и у добити банке у којој раде и да могу бити отпуштени само уз шестомјесечни отказ.[33]

За исту акцију су се одлучили и банковни чиновници из Тузле, Бијељине и Брчког. Акција је завршена у реду и миру, без икаквог инцидента, а захтјеви су дјелимично усвојени.[34]

Од 6. до 11. октобра 1919. организован је штрајк мостарских рудара који су захтијевали веће плаће, смањење станарина и побољшање других материјалних услова, те да се поштују захтјеви које изражавају преко својих делегата.

А 13. децембра 1919. избио је и двосатни штрајк жељезничара због непоштовања права радника.[35]

Активност СРПЈ(к)/КПЈ у рјешавању аграрног питања

На скупштинама мјесних организација СРПЈ(к)/КПЈ у току 1919—1920. расправљало се и о аграрном питању, које је добило важно мјесто у Резолуцији Оснивачког конгреса СРПЈ(к). У чланству мјесних организација СРПЈ(к)/КПЈ био је знатан број чланова са села, нарочито у партијским организацијама у Коњицу, Љубушком и Посушју. Примјера ради, у СРПЈ(к)/КПЈ у Коњицу било је више од 30% чланова са села.[36]

На скупштини 24. априла 1919. у Коњицу посебно је истакнута важност рјешавања аграрног питања: да су циљеви радничке класе и сељаштва исти. И став партијских организација у Босни и Херцеговини био је да се земља подијели сељацима без икакве накнаде, јер ако држава плати одштету за одузету земљу веле-

посједницима, онда ће и бивши кметови платити надокнаду држави у виду увећаног пореза — био је закључак одржаних скупштина СРПЈ(к)/КПЈ у Херцеговини. Представници буржоаских странака имали су сасвим други став у вези с тим питањем: тражили су од кметова накнаду за земљу која ће им бити одузета аграрном реформом.[37]

Револуционарни раднички покрет изражавао је неслагање са Претходним одредбама које су садржавале компромисе за рјешавање неких значајних питања, док је СРПЈ(к) приступила са више одлучности рјешавању аграрног питања спровођењем аграрне реформе. У Резолуцији о аграрном питању Оснивачког конгреса пише: „Корјенито уклањање свих још постојећих феудалних остатака; одузимање земље феудалцима без давања отштете и њену бесплатну подјелу кметовима; додјељивање инвентара и средстава за подизање кућа и економских зграда кметовима као и диобу велепосједа феудалног поријекла сељацима."[38]

На заједничким скупштинама радника и сељака још је више долазила до изражаја блискост њихове борбе и циљева којима теже, јер радници треба да су „уједињени са нашим једномишљеницима са села којих данас имаде далеко више него што је било пре".[39]

Заједничко иступање организованих радника са сељаштвом манифестовало се и у Коњицу на скупштини 24. марта 1919, када су радници и сељаци по први пут могли „чути ријечи истине, ријечи које говоре милиони пролетера, сељака, ријечи социјалистичке".[40]

Солидарност радника и сељака дошла је до изражаја и у великом штрајку жељезничара, априла 1920, кад су сељаци указали велику помоћ жељезничарима, нарочито из села у непосредној близини Коњица, Мостара и Требиња. И рударима Рудника мрког угља у Мостару за вријеме штрајка су сељаци сусједних села указали помоћ.

Најенергичније и најупорније су се борили за рјешавање радничких и сељачких питања Гојко Вуковић, Иван Крндељ и Буро Баковић, који је често долазио на скупштине СРПЈ(к)/КПЈ у Мостар. Вуковић и Крндељ често су одлазили у села гдје су упознавали сељаке о правилном рјешавању аграрног питања. Указивали су на прави пут који води у љепшу будућност „јер су радници нашли пут којим иду свом ослобођењу..."[41] Истицали су неопходност заједничких акција радника и сељака против свих експлоататора јер ће једино уједињени и сложни доћи до праве људске слободе. „У заједничкој борби радника и сељака налази се спас човјечанства",[42] често је говорио Гојко Вуковић.

На скупштини у Коњицу 2. јула 1920. осуђена је дволична улога буржоаских странака у рјешавању аграрног питања. Оне не бирају ни средства ни методе да придобију сељаштво. Насупрот буржоаским странкама, једино КПЈ указује на прави пут, који подразумијева класну борбу свих експлоатисаних и обесправљених. Зато радници и сељаци треба да приђу Комунистичкој партији и

да се у њеним редовима боре против буржоаског поретка који доноси свакојаку биједу и несрећу. О томе је говорио Иван Крндељ на тој скупштини.[43] Вјеровао је у потпуну побједу радника и сељака, који ће заједничком борбом „ослободити сав радни народ, како онај из града тако и онај из села".[44]

О неопходности заједничке борбе радника и сељака говорили су Васо Срзентић и Милан Тешић на скупштини у Требињу 25. јула 1920. Скупштине су одржане и у Острошцу, Љубушком, Посушју и другим мјестима.

ФОРМИРАЊЕ И АКТИВНОСТ ПРВИХ ОРГАНИЗАЦИЈА СКОЈ-а У МОСТАРУ И ТРЕБИЊУ 1919. И 1920. ГОДИНЕ

Од краја 1919. у тијесној повезаности с радом мјесних организација СРПЈ(к) у Мостару и Требињу одвија се активност и првих организација СКОЈ-а. О оснивању СКОЈ-а сазнало се у Мостару преко „Црвене заставе", органа СКОЈ-а, чији су први бројеви с радошћу и интересовањем дочекани. Напредна омладина Мостара сазнала је циљеве и задатке ове напредне омладинске организације, која је основана 10. октобра 1919. у Загребу, када је изабрано привремено руководство са задатком да сазове и Први конгрес СКОЈ-а, који је и одржан од 10. до 14. јуна 1920. у Београду.

Иницијативу за формирање скојевског удружења покренуо је Наобразбени клуб, који је у децембру 1919. прерастао у Удружење комунистичке омладине у Мостару. Удружење СКОЈ-а из Мостара тражило је од „Црвене заставе" да му се доставе упутства за рад и Правила СКОЈ-а.[45]

На иницијативу Мјесног одбора СРПЈ(к) у Мостару је крајем децембра 1919. одржана конференција на којој је званично основано Удружење СКОЈ-а. Оно је одржавало по два састанка или предавања недјељно, а инструкције за рад добијало је од „Црвене заставе".[46]

О оснивању прве организације СКОЈ-а у Мостару Рамиз Мањго у сјећањима пише да је прва организација СКОЈ-а основана у јануару 1920, да је први предсједник био Лаза Умковић, кројачки радник, учесник историјских догађаја у Русији 1917—1919, енергичан, пун снаге, полета и одушевљења, да је секретар организације био Младен Чонић, ученик Гимназије у Мостару, да су прву организацију СКОЈ-а основали ученици средњих школа, занатлије, млади трговачки помоћници и неки службеници, да је у почетку било 15, а касније се број повећао на 25 чланова.[47]

У Босни и Херцеговини до Првог конгреса СКОЈ-а била су само три удружења: у Сарајеву, Мостару и Требињу.[48]

На иницијативу Мјесног одбора СРПЈ(к) и у Требињу је 11. јануара 1920. одржана конференција на којој је основано Удружење СКОЈ-а. Тада је у СКОЈ ступило 16 чланова и одмах су почели с радом. Удружење је 15. јануара 1920. организовало ко-

меморативну академију поводом годишњице смрти Карла Либкнехта и Розе Луксембург. Удружење је од Мјесног одбора СРПЈ(к) добило своје просторије са библиотеком у Радничком дому. Чланови Удружења примали су „Црвену заставу". Сакупљали су и добровољне прилоге у корист тог листа.[49]

У знак солидарности са студентима Београдског универзитета, посредством и активним дјеловањем СКОЈ-а, дошло је до протестног штрајка ученика средњих школа 14. и 15. априла 1920. у Мостару.

Сазнавши из штампе за насиља полиције и жандарма, група организованих ученика одлучила је да манифестује солидарност са београдским студентима. Издали су плакат у којем је писало: „Другови омладинци! Чули сте за беспримјерно насиље употребљено против наших другова студената у Београду, где су се владини плаћеници дрзнули да пролију њихову крв. Због тога нечувеног злочина буни се читава напредна омладина Југославије, диже свој глас протеста и гађења против оних који допуштају такво безакоње. Читава омладина Југославије, ђаци, закључили су да један дан штрајкују у знак протеста. Другови, и ви нећете остати пасивни него ћете се придружити праведном протесту наших другова из целе земље. У среду у 9 сати останите за тај дан и дајте израза вашем огорчењу."[50]

Директор Гимназије, сазнавши за планирани штрајк ученика, одмах је обавијестио Окружно начелство у Мостару и Земаљску владу у Сарајеву ради предузимања потребних акција како би се штрајк онемогућио.

Међутим, ученици Гимназије напустили су наставу по претходном договору. Штрајковали су 14. и 15. априла. Одбор за штрајк формирао је страже које су обавјештавале ученике да не долазе у школу док штрајк траје. И ученици Учитељске школе у Мостару солидарисали су се са ученицима Гимназије и ступили у штрајк 15. априла 1920.

За вријеме штрајка мир није нарушен, ученици нису демонстрирали по граду.[51]

Наставничко вијеће Гимназије казнило је ученике који су учествовали у штрајку. Ученици су подијељени у три групе, према активности у штрајку. Одлуку Наставничког вијећа о кажњавању ученика преиначила је Земаљска влада за БиХ, сматрајући да су изречене казне благе. Услиједиле су оштрије казне организаторима штрајка, којих је било 11. Удаљењем из школе одузете су им стипендије и право коришћења мензе. И другим ученицима, учесницима штрајка, пооштрене су казне и смањене оцјене из владања и због неоправданих изостанака.

И ученици Учитељске школе, који су учествовали у штрајку, такође су кажњени нижом оцјеном из владања и одузимањем стипендија.[52]

Организатори штрајка у Гимназији и Учитељској школи били су чланови СКОЈ-а. Они су одржавали састанке у Радничком

дому, гдје су се са члановима Мјесне организације СРПЈ(к) договарали о будућем раду.[53]

Удружење СКОЈ-а учествује и у акцијама које су организовали Мјесна организација КПЈ и Мјесно радничко синдикално вијеће 18. јула 1920. у Мостару. На протестном збору, пред 200—250 радника, говорили су о социјалној обесправљености Буро Баковић и Томо Томановић, члан Мјесног вијећа КПЈ из Мостара. Томановић је затражио већу помоћ „старијих" другова у рјешавању тешког материјалног положаја. На збору је усвојена Резолуција, којом је изражен протест против прекомјерне експлоатације дјечје радне снаге и захтјев за недјељни одмор:

„1. Пуно право збора и удруживања за ученике и шегрте.
2. Шестосатни радни дан за све раднике млађе од шеснаест година.
3. Осмочасовни радни дан као максимално радно вријеме.
4. Забрану сваког ноћног и прековременог рада.
5. Пун недјељни и празнични одмор.
6. Обавезно осигурање радника у несрећним случајевима."[54]

Организације СКОЈ-а у Мостару и Требињу наставиле су активан рад, који је нарочито дошао до изражаја у изборној активности за Конституанту, новембра 1920. године.

Прослава Првог маја 1920. године у Херцеговини

Припреме за прославу Првог маја 1920. у Мостару почеле су већ у априлу. Мјесно вијеће СРПЈ(к) је на својим састанцима, уз друга актуелна питања, расправљало и о тој прослави. Програм прославе је 17. априла 1920. послан Котарском уреду за град Мостар на одобрење. Формиран је и одбор који ће руководити активностима прославе Првог маја. У припремљеном програму назначено је гдје и када ће се одржати прослава, куда ће се кретати првомајска поворка, ко ће бити говорници итд. Котарски уред у Мостару дозволио је одржавање прославе у Мостару, уз претходно одобрење Земаљске владе за БиХ. Котарски уред дао је и упутство о прослави Првог маја. Војне јединице, полиција и жандармерија требало је да интервенишу у случају нереда. Постављене су појачане straже код јавних и привредних објеката (Фабрика дувана, Рудник, Електрична централа итд.). Органи јавног реда будно су пратили првомајску поворку и онемогућавали сваки покушај ремећења устаљеног реда.

За вријеме прославе обустављен је рад у свим предузећима и радњама.

Првомајска поворка формирана је код Радничког дома, у центру града, а затим се упутила главном улицом. На челу поворке биле су црвене заставе струковних синдикалних организација. Поворка се кретала улицама Мостара, а радници су узвикивали актуелне пароле о Партији, слободи, солидарности радничке класе

итд. О значају првомајских прослава говорио је Васо Срзентић, уредник „Гласа слободе", који је „уз бурно одобравање присутних образложио захтјеве радничке класе Југославије".[55]

По завршетку главног збора, поворка од хиљаду до хиљаду петсто радника вратила се у Раднички дом, где су учесницима прославе говорили чланови Мјесног партијског вијећа Томо Томановић и Марко Терзић. Потом су позвали учеснике прославе да се мирно разиђу.[56]

Поподневне свечаности настављене су извођењем културно-забавног и спортског програма. Те свечаности, по масовности учесника и садржајности програма, спадају у највеће манифестације радничке класе Мостара у међуратном периоду.

И у Требињу је Први мај прослављен легално. У првомајској поворци учествовало је око 150 радника. Свечаности је присуствовала и група радника из Никшића. Прослава је протекла у потпуном реду, без инцидената.

Котарски предстојник у Коњицу забранио је прославу Првог маја с обзиром „на мјесне прилике".[57] Радници из Коњица, међу којима је највише жељезничара, ипак су прославили свој празник. Склонили су се у оближње шуме, највише на Вртаљицу и Златар, где су се задржали цио дан уз добро припремљен програм. Нису их могли пронаћи припадници полиције и жандармерије, који су имали задатак да забране сваку манифестацију радника, нарочито жељезничара, јер су посљедице тек завршеног штрајка жељезничара биле врло свјеже, а сјећања изузетно жива.

ШТРАЈКОВИ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ 1920. ГОДИНЕ

Политичка и организациона активност радничке класе у Херцеговини развијала се кроз тарифне акције, штрајкове и састанке струковних синдиката, који су често третирали најактуелнија питања из живота и рада радника.

Познатији штрајкови били су штрајк радника у Фабрици дувана и Дуванској станици у Мостару, типографа Хрватске тискаре у Мостару, жељезничара и рудара у Руднику мрког угља у Мостару.

Фабрика дувана и Дуванска станица су по броју запослених радника спадале у већа мостарска предузећа. Радници су били организовани у струковни синдикат којим је руководио Одбор који су сачињавали: Ана Шимунова, Видак Ербез, Јозо Ратковић, Звонко Задро, Јока Мучибабић и др.[58]

Одбором је руководила Ана Шимунова која је истовремено била и члан Међуструковног удружења радника у Мостару.

Штрајку су претходили писани захтјеви радника, још од јануара 1920, за повећање плате за 50%. Затим су слиједили пре-

говори. Коначно, радничке захтјеве усвајају Духанска режија у Сарајеву и Управа монопола у Београду, али Министарство финансија Краљевине СХС није било спремно да прихвати такав споразум. Радници Фабрике дувана у Мостару солидарисали су се са радницима фабрика дувана у Сарајеву, Бањалуци и Травнику.[59]

Радници су формирали штрајкачки одбор који је руководио штрајком све до његова завршетка. Одбор су сачињавали: Ана Шимунова, Јока Мучибабић, Лазар Пуљић, Паво Пуљић, Видак Ербез и Саво Хрњец.[60]

На организовању штрајка радио је и Буро Баковић који је одржавао састанке са члановима штрајкачког одбора, Међуструковног удружења радника и са повјереницима духанских радника. Радницима је у Радничком дому, пред почетак штрајка, одржао говор. Говорио је о значају штрајка, одлучности и истрајности радника до остварења постављених захтјева.

Радници у Фабрици дувана и Дуванској станици организовали су штрајк због ниских плата, радног времена и до 10 часова, лоших стамбених услова итд. Однос према радницима био је некоректан. Управа Фабрике није поштовала раније споразуме. И пословође су од радника тражиле крајњу покорност, док су организатори тарифних и других акција прогањани. Међутим, они су својим ставом и радом добили повјерење радника у борби за боље материјалне услове.

Управа Фабрике и пословође настојали су да придобију радничке повјеренике за себе и да их одвоје од радничке класе. Готово 90% радника у Фабрици биле су жене, што је отежавало организовање и извођење конкретних акција за побољшање њиховог материјалног и друштвеног положаја. Мјесна организација СРПЈ(к) и Подружница синдиката у Фабрици дувана припремиле су раднике за штрајк. Обезбијеђена су новчана средства прековременим радом радника других предузећа, што је представљало израз радничке солидарности са радницима Фабрике дувана док штрајк буде трајао. Послије изведених припрема радници су 31. марта ступили у штрајк, који је трајао до 14. априла 1920.[61]

Штрајком су радници остварили постављене захтјеве: смањено је радно вријеме на 8 часова, повећане су дневнице, а пословође и Управа више нису могли самовољно отпустити раднице.

Штрајку у Фабрици дувана придружиле су се и раднице Дуванске станице у Мостару, које су сачињавале око 95% радне снаге. Највише је било сезонских радница које су највише експлоатисане, малтретиране и понижаване, нарочито од пословођа које су их самовољно, без разлога, отпуштале с посла. Жене су обављале најтеже физичке и по живот најопасније послове, а нису биле заштићене од штетних гасова и других опасности по здравље. Раднице су остале солидарне све до остварења постављених захтјева.[62]

Штрајк жељезничара у Херцеговини априла 1920.

Тек што је завршен штрајк у Фабрици дувана и Дуванској станици, већ је почео генерални штрајк жељезничара Југославије, у коме су учествовали и жељезничари Херцеговине.

Генералном штрајку југословенских жељезничара претходили су преговори и споразуми Министарства саобраћаја Краљевине СХС и представника Савеза саобраћајних и транспортних радника Југославије. Најзад је 29. октобра 1919. постигнут Протокол споразума којим су загарантована права саобраћајних радника и службеника. Регулисани су узајамни односи Савеза и Министарства саобраћаја (питање дневница, радног времена, прековременог рада жељезничког особља и др.). Доласком дра Корошца за министра саобраћаја стављен је ван снаге Протокол споразума и донесен је Привремени протокол којим су укинута раније стечена права.[63]

Генералном штрајку жељезничара у Херцеговини претходиле су протестне скупштине жељезничара у Мостару, Коњицу, Острошцу, Чапљини и Требињу, на којима су говорили истакнути партијски и синдикални руководиоци, међу којима су били најпознатији Гојко Вуковић и Иван Крндељ, „од најагилнијих агитатора генералног штрајка". Формирани су и штрајкачки одбори за руковођење штрајком у Мостару, Коњицу и Чапљини, којима су руководили партијски и синдикални руководиоци: Гојко Вуковић, предсједник синдиката у Мостару, Фрањо Цаха, предсједник синдиката у Коњицу, Мирослав Варош, предсједник Подружнице комуниста Савеза транспортних радника Чапљине, Хајдар и Сабо Бусулацић, организатори штрајка у Требињу.[64]

На скупштини жељезничара у Мостару Гојко Вуковић је упознао присутне жељезничаре да ће 15. априла 1920. почети генерални штрајк ако Министарство саобраћаја не повуче већ донесену одлуку. Сви присутни су изразили спремност и одлучност да изврше све задатке у вези с предстојећим штрајком. И жељезничари Коњица су донијели одлуку о учешћу у генералном штрајку.

Тачно у поноћ 15. на 16. априла 1920. почео је генерални штрајк жељезничара. Сви возови од Брадине до Мостара стали су у договорено вријеме. Жељезничари су напустили посао на свим пругама, машиновође и ложачи склонили су се у оближња села недалеко од Коњица, Мостара, Чапљине и Требиња.

У цијелој земљи саобраћај је паралисан. У штрајку је учествовало од 50.000 до 60.000 жељезничара. Исхрана и смјештај за штрајкаче били су добро организовани. Штрајкачи су редовно обавјештавани о развоју штрајка у земљи. Власти су предузеле све потребне мјере да се штрајк угуши и успостави саобраћај. Насилно су враћани на посао одбјегли жељезничари. Министарство војске издало је 17. априла 1920. Наредбу о мобилизацији жељезничара, која је била истакнута дуж свих жељезничких пруга у земљи. Наредбом се позивају у војску сви жељезнички службени-

ци од навршене 21. до 45. године на двомјесечну вјежбу, без обзира на држављанство, с тим да се на службу морају јавити својим службеним жељезничким јединицама најдаље до 19. априла до 12 часова ради вршења жељезничке службе. Од тада сваки жељезничар (штрајкач), ако се не јави, подлијеже суду по војним законима.[65]

Наредбе и окружнице издале су и Дирекција ДЖ Краљевине СХС у Сарајеву, Земаљска влада за БиХ и Полицијска агенција за БиХ.

Наредба о мобилизацији жељезничара изненадила је жељезничаре и синдикалне функционере. Многи од њих бјежали су у шуме, скривали се и нису се враћали на посао. Одзив жељезничара на посао био је слаб, нарочито у Мостару и Коњицу, гдје је штрајк био најмасовнији. Вијести о одзиву жељезничара на посао биле су све неповољније, јер је међу жељезничарима било и оних „који опијени бољшевичким идејама сањају о некаквом државном превратy... Оваквим говорима и назорима трују и привлаче још несвјесну масу нижег сељачког сталежа".[66]

Покушај жељезничара из Мостара да се успостави веза са рударима Рудника угља, како би и они учествовали у штрајку, завршен је неуспјехом, јер су акцију разбијали социјалисти из Сарајева Фрањо Раушер, браћа Јакшићи и Саво Капор.[67]

Штрајк је насилно угушен. Одмах је почео свиреп обрачун са његовим организаторима и учесницима. Гојко Вуковић је ухапшен 24. априла. Осуђен је „ради увреде династије"[68] и одлежао је у затвору 4 мјесеца.

Отпуштен је с посла и Иван Крндељ, а затим Стјепан Бошњаковић из Коњица са још 7 радника.[69]

Настављено је саслушавање жељезничара, учесника генералног штрајка у Мостару, Коњицу, Чапљини и Требињу, главним центрима штрајка. Жељезничари су протјеривани у завичајна мјеста и ван државе ако су били странци. У тим тешким данима радници су показали велику солидарност са штрајкачима и радницима отпуштеним с посла. За њих су радници прикупљали новац и уступали им своје станове, али је терор над жељезничарима, нарочито организаторима и учесницима штрајка, настављен кроз цијелу 1920. и 1921. годину, поготово послије доношења Обзнане и Закона о заштити државе.[70]

Штрајк рудара Рудника мрког угља у Мостару

У низу акција радничке класе Југославије 1920. године је и штрајк рудара Словеније и Босне, који је почео крајем године. И рудари Рудника мрког угља у Мостару солидарисали су се са рударима штрајкачима ступивши у штрајк и борећи се за очување стечених права и за побољшање материјалног положаја.

Положај рударских радника у цијелој земљи био је врло тежак (ниске наднице, радно вријеме дуже од 12 часова, без

осигурања, са врло лошим радним условима). Цијене животних намирница готово свакодневно су повећаване и плаће их нису могле „стизати". Зато су рудари често подносили захтјеве дирекцијама рудника и Рударском одсјеку Земаљске владе за БиХ захтијевајући да се побољша материјални положај рударских радника, да се смање разлике између висине надница и цијена животних намирница и да се радни дан смањи на 8 часова.

Преговори о побољшању материјалног положаја рударских радника вођени су више пута између Савеза рударских радника и Рударског одсјека Земаљске владе за БиХ и Министарства шума и руда Краљевине СХС. Постигнутим договорима није било повољно ријешен положај рударских радника с обзиром на скупоћу, тежину посла и опасности при раду. Договоре Влада није поштовала, а режим се оглушио о вишемјесечне захтјеве рударских радника. Зато су рударски радници ступили у штрајк. Штрајк 12.000 рудара Словеније почео је 18. децембра 1920. и трајао је до 11. јануара 1921, док је штрајк рудара у тузланском базену почео 22. децембра, у Брези, Какњу, Зеници и Мостару 23. децембра, а у Љешљанима и Љубији 24. децембра. Тако је почео општи штрајк 7.000 рудара у БиХ.[71]

Штрајк рудара БиХ био је типичан штрајк за повећање надница и очување стечених права, потврђених уговором од 1. августа 1920. између Савеза рударских радника и Рударског одјељења Земаљске владе за БиХ.[72]

Припреме за штрајк рудара у Мостару текле су организовано. Њима је руководило Мјесно вијеће КПЈ са Гојком Вуковићем и Савом Неимаровићем на челу. У току припрема за штрајк одржане су двије конференције у Радничком дому и Руднику. Тада је формиран и штрајкачки одбор, у који су ушли и чланови Одбора синдикалне подружнице Рудника: Карло Хладни, Анте Рончевић, Бранко Палавестра и Миха Лојпур, али су водећу улогу у штрајку, све до његовог завршетка, имали Гојко Вуковић и Саво Неимаровић.[73]

У току штрајка, на заједничком састанку, одлучено је да се рудари склоне у непосредну околину града, у сусједна мјеста: Залик, Подвележје, Врапчиће, Виховиће, Илиће и Хум.[74]

Органи власти и Управа Рудника убацили су међу рударе штрајкаче 10—15 штрајкбрехера (штрајколомаца) с циљем да разбију штрајк. Сваки њихов покушај завршен је неуспјехом. Убрзо су растјерани. У току штрајка група полицајаца и одред војске запосјели су Рудник са задатком да чувају имовину. Добили су овлашћење да пуцају у штрајкаче ако би покушали да уђу у рудник да уништавају имовину.[75]

Рудари, скривени у оближњим селима, нису се кретали нити су се враћали у град док је трајао штрајк да их војне власти не мобилишу на војну вјежбу. Због недовољне припремљености рудари и њихове породице нису имали потребних залиха хране и огрјева. Зато су штрајкачи од Гојка Вуковића и других организатора често тражили неопходну помоћ.

Начелник Окружне области за Херцеговину редовно је обавјештавао Земаљску владу за БиХ у Сарајеву о штрајку у Мостару и мјерама које је предузимао у циљу његова угушења.

Жандарми и полиција одлазили су у оближња села да пронађу и похапсе одбјегле рударе и да их одмах спроведу у Котарски уред у Мостару.[76]

Крајем јануара 1920. рудари су се почели враћати на посао. Дневно је радило 190—200 рудара. Рудари штрајкачи, „страни поданици", одмах су отпуштени с посла и протјерани из Мостара.[77]

По завршетку штрајка, 21. фебруара 1921, окружни начелник Вуловић обавјештава Земаљску владу за БиХ да је штрајк „мирно и без особних инцидената отпочео и завршио се", да није било никаквих нереда рудара јер су благовремено предузете све потребне мјере да се немири спријече, да је свим штрајкачима послао позив да се у року од 3 дана врате на посао.

Штрајк је насилно угушен као и у другим рудницима БиХ. Организатори штрајка и њихови сарадници, као „истакнуте комунистичке вође", који нису били овдје завичајни, протјерани су у завичајне општине.[78]

Оснивање СРПЈ(к) у Љубушком, Чапљини и Посушју

Мјесна организација СРПЈ(к) у Љубушком основана је у јесен 1919. Већину чланова сачињавали су радници Дуванског откупног уреда у Љубушком, занатлије и сељаци из сусједних села. Руководство МО СРПЈ(к) у Љубушком сачињавали су: Перо Живковић, предсједник, Иван Чокљан, секретар, и Венцо Вебер, благајник. Организацију је основао и помагао њен рад Иван Крндељ. Чешће су на састанке долазили Гојко Вуковић и Гојко Божовић.[79]

Мјесна организација СРПЈ(к) у Чапљини дјеловала је и прије генералног штрајка жељезничара 1920. Као најистакнутији чланови СРПЈ(к) били су: Мирослав Варош, Адолф Раше и Анте Приморац.[80] Они су били главни организатори свих акција које су организовали радници у Чапљини, нарочито штрајка жељезничара, који је организовао Мирослав Варош, асистент на Жељезничкој станици у Чапљини, који је био и „предсједник подружнице комуниста Савеза транспортних и саобраћајних радника подружнице Чапљина".[81]

Зато управитељ Испоставе у Чапљини предлаже котарском предстојнику у Стоцу да се „Варош замијени другим лицем, његовом смјеном угушио би се сваки евентуални покушај комуниста и бољшевичке партије".[82]

И Адолф Раше био је познати комуниста, такође организатор штрајка жељезничара у Чапљини и један од руководилаца партијске организације у Чапљини. Послије штрајка био је отпуштен са жељезнице. Предао је партијску архиву, која се налазила код њега, комунисти Анти Приморцу.[83]

Анте Приморац, столар из Чапљине, наставио је рад у МО СРПЈ(к) односно КПЈ у Чапљини. Одржавао је сталну сарадњу са МО СРПЈ(к) у Мостару и касније био и у њеном руководству.

Послије Обзнане извршен је претрес његова стана, 1. јануара 1921. У стану је пронађена партијска архива са списком чланова КПЈ. Више их је отпуштено с посла и протјерано, а други су били под строгим надзором полиције.[84]

Ширење револуционарних идеја у Посушју нераздвојно је од рада Анте Туне Рамљака, који револуционарну активност развија у Посушју и околини и прије априла 1920. Као студент права Загребачког свеучилишта доносио је у Посушје напредну штампу, часописе и литературу коју су читали сељаци, симпатизери КПЈ и револуционарног радничког покрета. Доносио је и Манифест Комунистичке партије који се читао у Посушју још од 1920.[85]

Анте Туна Рамљак достављао је књиге и новине, највише „Глас слободе" и „Нову истину", брату Стипану и Карлу Црногорцу. Жандармеријска станица у Посушју обавјештава Котарску испоставу у Посушју 10. априла 1920. да је у Посушју, у просторијама школе, 5. априла 1920, под руководством учитеља Габријела Бабића и гостионичара Ивана Бркића, одржана комунистичка скупштина,[86] којој је присуствовало 150 до 200 сељака, да је главну ријеч имао Карло Црногорац, син Јуре, који је говорио да се бори за Програм КПЈ, јер она једина води истинску политику и бригу о свим експлоатисаним и обесправљеним, док буржоаске странке трују и лажу и раднике и сељаке.[87]

Познати комунисти, поред Анте Рамљака и Карла Црногорца, били су Драго Црногорац и Анте Вражњић, који су такође критиковали безобзирну експлоатацију буржоазије над радницима и сељацима и агитовали за комунизам. Зато су били оптужени да припремају буну и да су хтјели разоружати жандармерију и срушити цркву.[88]

Управитељ Испоставе у Посушју обавијестио је Котарски уред у Љубушком да се „комунистички покрет у околици Посушја међу тежацима у задње вријеме појавио. Сигурносно стање није до сада нарушено. Покретачи су притворени и предати службеној безбједности".[89]

Прва партијска организација у Посушју основана је у јесен 1920. Задатке је добијала од Обласног партијског вијећа за Херцеговину.

Партијска организација у Посушју имала је око 40 чланова. Из писма Анте Рамљака и Карла Црногорца од 21. децембра 1920. сазнаје се да је чланарина прикупљена за 20—40 чланова, да иде теже са прикупљањем чланарине, „јер знаш наш свет није парали, па му је тешко чланарину уплаћивати".[90] У истом писму траже да им се пошаљу маркице и чланске карте из Мостара, или из Београда ако их немају у Мостару.

Прва партијска организација у Стоцу основана је половином новембра 1920, за вријеме изборне активности. И прије формирања прве организације КПЈ дјеловале су групе напредних радника иако

нису били организовани. У Столац су често долазили Гојко Вуковић, Гојко Божовић и Ристо Стефановић.[91]

Активност КПЈ у Херцеговини послије Вуковарског конгреса

Период од Конгреса уједињења до Вуковарског конгреса, и послије њега, представља раздобље консолидације радничког покрета, у којем је формирана Комунистичка партија. И партијске организације у Херцеговини у том периоду знатно су повећале број чланова у односу на број уочи Конгреса уједињења. У Мостару је Мјесна организација СРПЈ(к) имала 267 чланова, у Коњицу 145 и Требињу 254.[92] Тада је дјеловала и партијска организација у Љубушком, која је такође била бројна, а организације у Посушју и Стоцу основане су нешто касније.

Послије штрајка жељезничара слаби рад партијске организације у Чапљини, јер су чланови били већином жељезничари који су протјерани у друга мјеста или су отпуштени с посла. Неки од њих, као Анте Приморац, наставили су рад у партијској организацији у Мостару.

Партијске организације у Херцеговини развиле су активност пред Вуковарски конгрес. Одржале су више скупштина. Онемогућена је активност центрумашима који су хтјели да разбију јединство радничког покрета у Херцеговини, нарочито у његовим центрима, Мостару, Требињу и Коњицу.

На скупштинама мјесних организација СРПЈ(к) бирани су делегати за Вуковарски конгрес. За делегате су бирани истакнути комунисти који су се својим радом доказали као прави борци радничке класе у низу акција којима су руководили. За делегате су изабрани: Гојко Вуковић, Иван Крндељ, Ристо Стефановић, Томо Томановић и Авдо Фетахагић.

На Вуковарском конгресу који је одржан од 20. до 25. јуна 1920. побиједила је револуционарна комунистичка оријентација над центрумашима. Конгрес је протекао у оштром сукобу револуционарне и реформистичке струје око основних докумената који су донесени на Конгресу: Програма, Статута и Резолуције. У складу са тим промијењено је име СРПЈ(к) у Комунистичка партија Југославије (КПЈ).[93]

На Вуковарском конгресу у Централно партијско вијеће КПЈ изабран је Гојко Вуковић, делегат КПЈ из Мостара. То је било велико признање не само њему него и комунистима и цјелокупном радничком покрету Херцеговине. Након Конгреса комунисти су с још већом упорношћу наставили рад на оживотворењу темељних конгресних докумената: Програма, Статута и Резолуције.

У КПЈ примани су млађи, највише радници и сељаци. Партијске организације конституисане су и организационо сређене према Статуту КПЈ, донесеном на Вуковарском конгресу.

Организације КПЈ у Херцеговини енергично су се борile за очување јединства Партије против дјеловања центрумашке струје која је настојала да обезбиједи упориште и да нађе ослонац у

радничком покрету Херцеговине. Захваљујући упорном и истрајном раду Гојка Вуковића, Ивана Крндеља и других афирмисаних комуниста, бораца радничке класе, опортунисти и центрумаши нису могли наћи јачег ослонца и упоришта у радничком покрету Херцеговине. Револуционарни рад доживио је успјех, нарочито на скупштинама КПЈ у Мостару, Коњицу и Требињу.

Послије Вуковарског конгреса одржано је више скупштина мјесних организација КПЈ у Херцеговини, на којима се расправљало о најактуелнијим задацима КПЈ, положају радничке класе, аграрном питању и утицају буржоаских странака на селу. Зато се активност КПЈ развија у правцу јачања заједничке борбе радника и сељака против буржоаског система.

На скупштини синдиката, 18. јула 1920, у Мостару, у присуству 250 чланова, најенергичније су осуђени терор и безакоње који се спроводе над радничком класом, нарочито радничком омладином. Буро Баковић, Гојко Вуковић и Томо Томановић енергично су осудили прогоне радника, непоштовање устаљених и већ озакоњених норми о радном времену. Али, буржоазија је била бескомпромисна и непопустљива. Буро Баковић је позвао све присутне да буду спремни бранити своја стечена права свим допустивим средствима, па и штрајком.[94]

На скупштини је донесена Резолуција у име Мјесног радничког синдикалног вијећа које је заступало интересе 2.300 радника, организованих у 14 подружница.

У Резолуцији се констатује да је привредни живот „разбијен до мере обамрлости и укочености из које се никако не излази", да је беспослица све већа и да „траје непоправљиво кроз годишња времена", да се број незапослених повећава доласком пролетаризованих сеоских маса у градске и варошке центре и да запослени радници имају веома ниске наднице; „захтијева се употреба оштре и опсежне класне борбе кроз штрајкове многољудних развијених синдиката и снажне Партије, да владајући режим не бира ни средстава ни метода у борби против радничке класе служећи се полицијом и жандармеријом и да још више заузима суров и непријатељски став против радничке класе и Партије".[95]

На скупштини комуниста Мостара 26. септембра 1920. изабрано је руководство Мјесне партијске организације у које су ушли: Ристо Стефановић, предсједник, Угљеша Јањић, секретар, Ристо Самарџић, благајник, те чланови: Гојко Вуковић, Иван Бурић, Анте Приморац и Карло Хладни.[96]

Изабрано је и Обласно партијско вијеће на Обласној конституирајућој конференцији 24. октобра 1920. у Мостару. Конференцији су присуствовали делегати из свих мјесних партијских организација и повјереништава из Херцеговине и „изасланици тежака (из неких села) који су дошли да траже да наша партија приступи стварању комунистичких организација у њиховим крајевима".[97] На конференцији је изабран Извршни одбор Обласног

партијског вијећа, у који су ушли: Гојко Вуковић, Ристо Стефановић, Јово Секерез и Стјепан Бошњаковић. За привременог секретара Извршног одбора изабран је Гојко Божовић.[98]

КПЈ У ХЕРЦЕГОВИНИ У ИЗБОРНОЈ АКТИВНОСТИ ЗА КОНСТИТУАНТУ 1920. ГОДИНЕ

Активност мјесних организација КПЈ у Херцеговини нарочито је дошла до изражаја у припремама и у току избора за Конституанту. Припреме за изборе почеле су почетком 1920. када су званично и најављени. Истакнути комунисти Гојко Вуковић, Иван Крндељ, Гојко Божовић, Јово Секерез, Паво Цеба и други одлазили су на предизборне скупштине и зборове који су се одржавали у свим већим мјестима Херцеговине. И чланови СКОЈ-а из Мостара и Требиња такође су активно учествовали у предизборној активности. Помагали су партијским активистима, писали пароле, растурали и лијепили предизборне огласе, агитовали за листу КПЈ.[99]

Највише предизборних конференција и зборова одржано је у октобру и новембру 1920. Прва предизборна конференција (скупштина) одржана је у Мостару 24. октобра 1920. у кино-сали „Централ". На скупштини је говорио Васо Срзентић, члан Ликвидационог одбора КПЈ за БиХ и Црну Гору. У свом говору осудио је лажна обмањивања буржоаских странака, њихову дволичну и демагошку улогу према радничкој класи и сељаштву, истакавши да буржоазија није ништа остварила од обећаног за двогодишње владавине; заправо све што је обећала није остварила, само је обмањивала народ; једино се комунисти боре за права и слободу експлоатисаних, за братство и јединство свих народа у Херцеговини.[100]

Мјесна организација КПЈ у Коњицу имала је доста чланова и симпатизера у Острошцу, највише међу жељезничарима и занатлијама. Често одржаване скупштине у Острошцу, на којима су говорили Гојко Вуковић, Иван Крндељ, Паво Цеба и други комунисти, имале су јаког утицаја на народ овог краја. Томе је допринио и штрајк жељезничара у априлу 1920. Расположење народа према КПЈ добро је било познато органима режима, зато су Острожац називали „кулом комунизма". Предизборна скупштина у Острошцу 24. октобра 1920. била је добро организована и посјећена. Осим радника, понајвише жељезничара и занатлија, скупштини су присуствовали и сељаци из сусједних села да би и овог пута јавно изразили своје мишљење о томе коме ће дати свој глас на предстојећим изборима. Познавајући расположење народа у Острошцу, припадници режима су се такође активирали, с циљем да разбију рад скупштине. Скупштини су присуствовали представници Котарског уреда у Коњицу и неколико жандарма под изговором да ће одржавати ред и мир. Нису могли ни замислити какав ће бити исход скупштине. Због оштрих дискусија и говора, који су били одраз политичке опредијељености и припадности политичким странкама, међу присутнима настао је неред. Пред-

сједавајући је предложио да се присутни одмах разиђу или раздвоје према политичкој опредијељености и страначкој припадности. Већина присутних пошла је с комунистима узвикујући: „Живио Лењин, живјели комунисти, живјела КПЈ!" Најзад је и предсједник скупштине прешао на страну комуниста, тј. већине, говорећи да је и он комуниста. Мјештани Острошца и околине доказали су своју опредијељеност КПЈ за коју је на изборима гласало 38%.[101]

Највећи предизборни агитациони збор одржан је у Мостару, у кину „Централ". Говорећи о изборној активности, Гојко Божовић је најенергичније осудио терор над радничком класом, посебно над комунистима. Зато су присутни представници режима забранили даље одржавање збора. На захтјев присутних збор је наставио рад истога дана послије подне, али уз претходно одобрење Земаљске владе за БиХ. И на поподневној сједници Гојко Божовић је истицао да је КПЈ једини истински и прави пријатељ радних људи и народа Југославије, да се буржоаске партије боре да придобију и заведу необавијештене раднике и сељаке, не би ли им постали средством за остварење њихових класних и себичних интереса. Позвао је све присутне да гласају за КПЈ, јер „гласајући за њу гласају за себе, будући да је она једина предводник радног народа, који даје све а не добија ништа" у буржоаском друштву.[102]

У исто вријеме одржане су предизборне скупштине и у Требињу (6. новембра), Љубушком (7. новембра; говорио је Гојко Божовић) и Билећи (такође 7. новембра; говорио је Гојко Вуковић), те у Гацку (13. новембра; говорио је Гојко Вуковић), Чапљини (14. новембра; говорио је Гојко Божовић), у Стоцу (20. новембра; говорио је Гојко Вуковић) и Посушју (15. новембра). Предизборне скупштине у Мостару одржане су 21. и 24. новембра.[103]

Познати комуниста Паво Цеба из Коњица писао је 16. новембра 1920. Гојку Вуковићу да дође или да пошаље добра организатора који би пошао у Солакову Кулу да одржи предизборни састанак, а по потреби и у Јабланицу и Острожац. Требало би да дође један хитар и способан човјек који би одржао састанак и у Жупи (Главатичево).[104]

Предизборне скупштине одржане су и у Горици и Грудама, такође половином новембра 1920. Организовали су их Анте Рамљак и Карло Црногорац.[105]

На скупштинама и зборовима које су организовали комунисти обавезно су присуствовали припадници полиције и жандармерије. На скупштинама су се често служили насиљем, забрањивали њихов рад и затварали активисте и говорнике. У Чапљини су ухапсили Фрању и Рудолфа Спахића и Смају Баће, а у Стоцу Сабита и Мухамеда Бесарића и неколико радника који су читали комунистичке новине и прогласе. Плијенили су радничку штампу, прогласе и брошуре. Жандарми и полицајци вршили су преметачину станова активиста и комуниста у Чапљини, Габели, Стругама, Требижату и другим мјестима.[106]

Начелник округа Мостар Вуловић обавјештавао је Министарство унутрашњих дјела о мјерама које предузимају против комуниста у предизборној активности: „... Комунистичка странка је у Мостару плакатирала проглас који је полиција заплијенила и против растурача повела истрагу."[107]

И „Радничке новине" су писале о насиљу у Херцеговини уочи избора. Политичке власти које су у служби радикала и демократа „врше терор над сиромашним и ометају нашу агитацију... Ми ведра и поносна чела гледамо у нашу побједу која је сигурна".[108]

Кандидати за листу КПЈ у Херцеговини били су:

1. Гојко Вуковић, лимар из Мостара,
2. Иван Крндељ, чиновник из Сарајева,
3. Паво Џеба, обућар из Коњица,
4. Јово Секерез, ковач из Требиња,
5. Шимун Шушић, жељезнички радник из Раштана код Мостара,
6. Дервиш Дедић, браварски радник из Сарајева, и
7. Ристо Стефановић, банкарски чиновник из Мостара.[109]

У округу Мостар од 66.127 уписаних бирача гласао је 49.781 бирач, а за листу КПЈ 2.787 бирача или 5,59%.[110]

За листу КПЈ гласало је у Билећи 78, Гацку 15, Коњицу 954, Невесињу 21, Стоцу и Чапљини 188, Требињу 115, Љубињу 25, Љубушком 508, у граду Мостару 509 а у срезу 883 бирача. За листу КПЈ највише је гласало у срезу Коњиц (954 или 17,39%), а у изборним мјестима у Турији (од 308 за листу КПЈ гласало је 120 или 38,96%), Острошцу (од 592 за листу КПЈ гласало је 214 или 38%), Сеоници (од 484 за листу КПЈ гласало је 150 или 30,99%), затим у Посушју (од 832 уписана бирача за КПЈ гласало је 190 или 22,83%), у Тихаљини (од 592 гласао је за КПЈ 171 или 28,88%) итд.[111]

Према броју добијених гласова КПЈ у Херцеговини није добила посланички мандат за Уставотворну скупштину чији је носилац листе био Гојко Вуковић.

У борби против КПЈ, у вријеме изборне активности, удружиле су се све снаге владајућег система: клер, полиција, жандармерија, власт, развлашћени велепосједници и трговци и сви други који живе од рада сељака и радника. У својој акцији нису бирали ни средства ни методе, служећи се лажним обећањима, преварама, подмићивањем, па и насиљем.

То је, без сумње, дјеловало на коначан резултат избора у корист буржоаских странака. Иако нису побиједили, резултати избора у Херцеговини нису обесхрабрујуће дјеловали на чланове КПЈ и њихове симпатизере. Напротив, расположење за КПЈ било је веће него прије избора. Сваке потиштености је нестало када су се сазнали коначни резултати у цијелој земљи, јер је КПЈ постигла значајан успјех на изборима.[112]

Окружна област у Мостару редовно је обавјештавала Министарство унутрашњих дјела о расположењу бирача и народа уопште, те о резултатима избора. За успјех у срезу Коњиц се каже

да „успјех агитације показује резултате избора".[113] У Посушју, на дан избора, у раним јутарњим часовима „опажене су на неким мјестима по изразитом комунисти Антуну Рамљаку из Посушја извјешене плакате исписане руком на којима је конац гласио: 'Живјела Република совјета радника и сељака' ".[114]

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД ТЕРОРОМ ОБЗНАНЕ ДО ДОНОШЕЊА ЗАКОНА О ЗАШТИТИ ДРЖАВЕ

Владајући режим је крајем 1920. године, нарочито послије масовног штрајка рудара, предузео низ акција да онемогући револуционарни раднички покрет под руководством КПЈ. Зато је Влада, 29. на 30. децембра 1920, донијела познату Обзнану, образлажући свој чин да КПЈ припрема превратт у земљи. Обзнаном је забрањен сваки даљи рад и активност КПЈ, СКОЈ-а и револуционарних синдиката. Политичке и полицијске власти у Херцеговини одмах спроводе Обзнану правом хајком на комунистичке и синдикалне организаторе у Мостару, Требињу, Чапљини, Коњицу и другим мјестима. Ухапшен је Гојко Вуковић, који је пуштен у фебруару 1921. на интервенцију комунистичког посланика Етхема Булбуловића. Мјесне власти прогнале су из Мостара у Чешку Ану Шимунову, која је била познати синдикални руководилац у Фабрици дувана и члан Међуструковног одбора синдиката у Мостару. Затворено је или протјерано више чланова КПЈ, нарочито оних који су се истакли у револуционарном радничком покрету. Иван Крндељ такође је протјеран у родне Близанце, гдје се налазио под строгом контролом Жандармеријске станице у Читлуку 16 мјесеци.[115]

Котарски предстојници из Херцеговине редовно су обавјештавали Предсједништво Земаљске владе за Босну и Херцеговину у Сарајеву о спровођењу Обзнане и успјесима које су постигли у акцијама против комуниста.

У телеграмима који су упућени Предсједништву каже се да у Невесињу, Билећи, Љубињу, Гацку и Љубушком ништа није пронађено што подсјећа на комунистичку активност нити је било радничких домова, док су у Мостару, Требињу и Коњицу раднички домови одмах затворени, заплијењена им је архива, заставе и имовина и предузете су мјере да се онемогући свака револуционарна активност и рад КПЈ.[116]

Партијска организација у Херцеговини започиње дјеловање у фебруару 1921. обнављањем организације у Мостару и група у Требињу и Коњицу. По изласку из затвора Гојко Вуковић, „без обзира на изванредно тешке услове, одмах наставља рад, сређује растурене редове организације и новим приликама подчињава њено дјеловање".[117]

Потрага за комунистима настављена је у свим срезовима. Котарски уред у Љубушком 5. јануара 1921. обавјештава Земаљску

владу у Сарајеву да полиција није ништа пронашла од комунистичке пропаганде, да Перу Живковића и Стјепана Чокљата, партијске руководиоце, „држи под строгом паском, да у Витини и Клобуку комуниста уопште нема, нити њихових присташа, да се Матиша Млинаревић држи под паском, а у Русији се и даље налази познати комуниста Андрија Петковић".[118]

Организација Комунистичке партије у Љубушком прешла је у илегалност, али су комунисти и даље остали међусобно повезани. Добијали су летке и други пропагандни материјал из Мостара. Комунисти су и даље обиљежавали Први мај одласцима у природу, гдје су у највећој тајности славили раднички празник. Тако се радило до доношења Закона о заштити државе.[119]

Полиција и Жандармерија настављају претресе станова познатих комуниста и у Лиштици. Извршен је претрес куће Марка Зовке, студента Загребачког свеучилишта, познатог комунисте у овом крају, 27. јула 1921. Пронађено је више бројева „Гласа слободе", „Српске ријечи" и других листова, затим „Буџет Југославије или како југословенска буржоазија пљачка радни народ" Симе Марковића. Након извршеног претреса Стјепан Дошен, наредник Жандармеријске станице у Широком Бријегу, у извјештају пише „да је Марко Зовко агитовао међу људима за комунистичку странку највише у вријеме избора 1920. године".[120]

Полиција је наставила прогон комуниста и у Посушју, гдје је дјеловала партијска организација од 1920. године. Након извршеног претреса повјереник полиције из Мостара Стјепан Грубешић, 23. јула 1921, констатује да у Посушју и даље постоји комунистичка организација, да су комунисти активни, нарочито Анте Рамљак, студент, те Анте, Јаков и Иван Црногорац, који су дошли из Русије. У списку налазимо имена осам сарадника и симпатизера КПЈ, међу којима и учитеља Вјекослава Бабића.[121]

Након извршеног претреса Комесаријат Жандармеријске станице у Мостару констатује да се комунистичка организација јако укоријенила у овим крајевима: „Постоји оправдана сумња да у Посушју дејствује једна јака и опасна комунистичка организација чији је коријен захватио читаву Херцеговину, стога би неопходно потребно било повјерити ово истраживање млађим спремним и веома агилним истраживачима, како би се дошло до праве истине, док оваквих људи данас у Мостару нема."[122]

По наређењу Котарске испоставе у Чапљини извршен је 1. јануара 1921. комисијски претрес стана Анте Приморца. Пронађена је партијска архива са списком 11 чланова КПЈ. На списку су били познати комунисти: Мирослав Варош, Љубомир Чоловић, Никола Крвавац, Симо Вулић и други.[123] Испостава је констатовала да на њеном подручју има 17 комуниста и да су сви „погибељни ширитељи комунизма на подручју Котарске испоставе". Њихова имена су и раније била у списку полиције те су се налазили под паском.[124]

По наређењу Среског начелства у Стоцу полиција је у јулу и августу 1921. казнила осам лица са ужег подручја среза, наводно

да је код њих пронађено прикривено оружје; седам их је кажњено са 30, а један са 10 дана затвора.[125]

Хајка на комунисте и њихове симпатизере појачана је и у Требињу одмах послије Обзнане. Синдикална удружења радника су распуштена, архива је заплијењена а цјелокупна имовина конфискована. Похапшени су партијски и синдикални функционери и стављени у истражни затвор. Већина их је остала под истрагом 15—30 дана, а предсједник Мјесне организације КПЈ за Требиње Јово Секерез провео је у истражном затвору 6 мјесеци. Сви су похапшени под изговором да су вршили субверзивну и антидржавну дјелатност.[126]

И у Требињу је састављен списак секцијских радника који су по мислима или по дјелу противдржавни елементи. На списку је било 8 лица, међу којима познати активисти Мујо Дедић, Ловро Јурковић, Јозо Гагић и Никола Љољо. Сви су оквалификовани као комунисти.[127]

У Коњицу су највише хапшени афирмисани комунисти који су радили на жељезници. У извјештају Котарског уреда у Коњицу, 11. јануара 1921, пише да се у Коњицу налази 27 познатих комуниста, међу њима Иван Јуришић, Хасан Бекташевић, Марко и Никола Козарић и други.[128] У извјештају истог уреда, 10. августа 1921, спомиње се 46 лица која су оквалификована као комунисти, а раде као жељезничари од Жељезничке станице Иван до Јабланице.[129]

Почетком 1921. године у Коњицу је дјеловала Синдикална подружница од 84 члана, састављена од радника који су радили у пиланама (Коњиц, Острожац и Идбар) као дрворезбарски радници и који су радили као обућари и кројачки радници. Редовно су давали добровољне прилоге за „Црвену помоћ" и за раднике који су по штрајку жељезничара отпуштени с посла и који су активно учествовали у агитацији за КПЈ на изборима 1920. године.[130]

Рад готово свих синдикалних организација послије Обзнане био је забрањен. Покушаји да се обнови њихов рад у Мостару и Требињу прије маја 1921. завршени су неуспјехом. Влада 19. маја 1921. доноси одлуку о обнављању синдиката као економских организација, независних од политичких синдиката, увјерена да је разбила комунистички покрет и утицај комуниста на револуционарне синдикате. Власти су политиком попуштања жељеле придобити и заварати радничку класу, а оснивањем нових синдиката ће имати пуну контролу њихова рада.

Одлука Владе је предвиђала да се синдикати обнављају у оквиру ЦРСВЈ, али су социјалисти центристи формирали засебан Главни раднички савез, при чему су му обилато помогли органи власти, додијеливши му највећи број синдикалних установа и имовину Централног радничког синдикалног вијећа Југославије.[131]

И послије оснивања Покрајинског синдикалног вијећа у Сарајеву, крајем маја 1921, није се јаче осјетио рад струковних синдиката у Херцеговини.

Покушаји да се обнови организација СКОЈ-а у Мостару завршени су неуспјехом. Мостарски комунисти организовали су у јуну и јулу 1921. илегалне састанке са ђацима Гимназије. Почетком јуна ухапшено је 8 ђака. И та је иницијатива замрла. Напредна омладина у Требињу је 4. маја 1921. растурала летке на једној забави, али није било других дјелатности у том периоду.[132]

Акција против комуниста, синдикалних функционера и повратника из Русије настављена је. Министарство унутрашњих дјела 24. јула 1921. послало је телеграм свим окружним начелницима, котарским предстојницима, среским начелницима и полицијском директору у Мостару, којим се наређује да се изврши претрес станова свих лица, мушких и женских, „које власти посједују у својим евиденцијама као најопасније о овој опасној и разорној антидржавној акцији, припадали они комунистичкој или ма каквој другој групи".[133]

Посебно је упозорено на лица која су у посљедње вријеме дошла из Русије. Зато се настављају саслушавања и претреси станова партијских и синдикалних функционера и повратника из Русије у Мостару, Коњицу, Чапљини и Требињу.

До доношења Закона о заштити државе једино је Комунистички посланички клуб остао легални партијски форум. Био је састављен од комунистичких посланика који су изабрани у Парламент. Највећу активност у БиХ показали су чланови Клуба у обнови и повезивању растурених партијских и скојевских организација и њиховом прилагођавању илегалним условима рада.[134]

На бијели терор владајућег режима комунисти су одговорили атентатима. Стјепан Стејић извршио је атентат на регента Александра 29. јуна 1921. у близини зграде Конституанте, послије положене заклетве на изгласани Устав, а 21. јула 1921. Алија Алијагић, члан „Црвене правде", извршио је у Делницама атентат на творца Обзнане, Милорада Драшковића.

Атентати су послужили режиму као повод да оптужи КПЈ као организатора и кривца и да пред јавношћу оправда донесену Обзнану. Атентати су, такође, послужили и као изговор за доношење Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави 2. августа 1921. године.[135]

Доношењем Закона о заштити државе свако легално дјеловање комунистичког покрета престаје, чак и у Комунистичком посланичком клубу, те је КПЈ морала прећи у потпуну илегалност.

ЗАКЉУЧАК

Основна карактеристика револуционарног радничког покрета у Херцеговини од 1919. до доношења Обзнане и Закона о заштити државе је његово брзо организовање са низом акција које су организовали Социјалистичка радничка партија Југославије (к), односно КПЈ, СКОЈ и револуционарни синдикати.

СРПЈ(к) указала је радничкој класи да је револуција једини прави пут којим ће радничка класа извојевати слободу и ослобођење човјека од сваке експлоатације.

СРПЈ(к)/КПЈ успјела је да у „Херцеговини пробуди из сна све сиромашне и потлачене радне масе како вароши тако и села" — писале су „Радничке новине" 19. новембра 1920.

На организовање и револуционарно јачање радничког покрета у Херцеговини дјеловало је више фактора: експлоатација радничке класе, активно дјеловање повратника из Русије и друго.

СРПЈ(к)/КПЈ, као организатор револуционарног радничког покрета, смјело и успјешно је предводила радничку класу у току легалног периода свог дјеловања. Организовала је у Херцеговини више политичких демонстрација, као што су првомајске прославе, протестни зборови, тарифне акције и скупштине. По интензитету и масовности нарочито се истичу генерални штрајк жељезничара априла 1920, штрајк у Фабрици дувана и Дуванској откупној станици марта и априла 1920. и штрајк рудара Рудника мрког угља у Мостару 1920/1921. Тим акцијама радничка класа Мостара и Херцеговине борила се за своја права и побољшање свог положаја.

Партијске организације у Мостару, Требињу, Коњицу, Посушју и Стоцу извршиле су јачи утицај на село, борећи се за правилно рјешавање аграрног питања.

У раду партијских и синдикалних организација истакао се већи број познатих бораца, организатора и руководилаца из Херцеговине, који су наставили рад и у илегалним условима. Њима су велику помоћ указивали Буро Баковић, Коста Новаковић, Богољуб Ђурић, Васо Срзентић и други истакнути комунисти који су често долазили на састанке, скупштине и зборове синдиката.

Биљешке

[1] Ахмед Назечић: Револуционар Асим Бехмен, „Ослобођење", 12. 9. 1964.
[2] „Глас слободе", Сарајево, 86/1919, 15. 4. 1919.
[3] Исто.
[4] „Глас слободе", 28/1919, 5. 2. 1919.
[5] Недим Шарац: Гојко Вуковић, Мостар 1959, стр. 43.
[6] „Глас слободе", 82/1919, 10. 4. 1919 (Извјештај Главног одбора СДСБиХ конгресу странке 10. 4. 1918). У Коњицу је до Конгреса уједињења било 108 чланова СДС. (АЦК СКБиХ, РП/II-1)
[7] „Глас слободе", 28/1919, 5. 2. 1919.
[8] Исто.
[9] Исто.
[10] Исто.
[11] Др Ахмед Хаџировић: Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1919—1941, Београд 1978, стр. 175.
[12] Недим Шарац: Синдикални покрет у Босни и Херцеговини до 1919, Сарајево 1955, стр. 195.

[13] „Глас слободе", 43/1919, 22. 2. 1919.
[14] „Глас слободе", 43/1919, 22. 2. 1919; АБиХ, ЗВС, през. бр. 1309/1919.
[15] Институт Сарајево (ИИС) МГ Ђ-6 (сјећање Богољуба Ђурића), ОК СКБиХ Коњиц, Сјећање Ивана Јуришића.
[16] Архив КПБиХ, Историјско одјељење ЦК КПБиХ, Сарајево 1951, том II, стр. 281.
[17] Једанаест конгреса СКЈ 1919—1978, Београд 1978, стр. 7; Т. Миленковић: Како је основана КПЈ, „Политика", 17. 4. 1979.
[18] Једанаест конгреса СКЈ 1919—1978, Београд 1978, стр. 17.
[19] Др А. Хаџировић, н. д., стр. 194.
[20] Архив БиХ, ЗВС, през. бр. 3935. Градски котарски уред Мостар — ЗВС.
[21] Тончи Грбеља: Првомајске прославе у Босни и Херцеговини до 1941, стр. 162, 165. и 166; Седамдесет година синдикалног покрета у БиХ, Сарајево 1977.
[22] Архив БиХ, ЗВС, през. бр. 3935/1919.
[23] Архив БиХ, ЗВС, през. бр. 4227/1919. Окружна област Мостар — Земаљска влада Сарајево.
[24] Архив БиХ, ЗВС, през. бр. 4315/1919. и 3935/1919.
[25] „Глас слободе", 129/1919, 14. 8. 1919; „Глас слободе", 148/1919, 10. 9. 1919; Тончи Грбеља, н.ч., стр. 166.
[26] Недим Шарац и Никола Бабић: Кратак преглед развоја и дјелатности КПЈ у БиХ од 1919. до 1945, Годишњак Историјског друштва БиХ, Сарајево 1959, стр. 13; „Глас слободе", 121/1919, 21. 7. 1919.
[27] Исто.
[28] „Глас слободе", 111/1919, 9. 7. 1919.
[29] Исто.
[30] Архив БиХ, ЗВС, през. бр. 6550/1919.
[31] „Глас слободе", 116/1919, 17. 7. 1919.
[32] „Глас слободе", 148/1919, 10. 9. 1919.
[33] Архив Херцеговине Мостар (АХМ), МГ, К4-208, сјећање Риста Стефановића.
[34] Др А. Хаџировић, н.д., стр. 195. и 196.
[35] Архив БиХ, ЗВС, през. бр. 10934/1919. и ЖТШП, бр. 572/1919.
[36] Архив ЦК СКБиХ Сарајево, РП-II/1.
[37] АБиХ, ЗВС, през. бр. 8803/1919. и „Глас слободе", 161/1919, 25. 9. 1919.
[38] Недим Шарац: Социјалдемократска странка БиХ и аграрно питање, Годишњак Друштва историчара БиХ, Сарајево 1958, стр. 81—84; Историјски архив КПЈ, т. II, Београд 1950, стр. 21—22.
[39] „Глас слободе", 46/1919, 26. 2. 1919.
[40] Исто.
[41] „Глас слободе", 161/1919, 25. 9. 1919.
[42] Исто.
[43] „Глас слободе", 157/1920, 27. 7. 1920.
[44] Исто.
[45] „Црвена застава", 1. 1. 1920, стр. 47; Војо Пекић: СКОЈ између два рата 1919—1941, Сарајево 1950, стр. 25—32; Др Славољуб Цветковић: Напредни омладински покрет у Југославији 1919—1928, Београд 1966, стр. 72.
[46] „Црвена застава", 15. 2. 1920, стр. 95.
[47] АИИ Сарајево, МГ, М15, Рамиз Мањго; „Црвена застава", 14, 1. 8. 1920.
[48] Исто.
[49] АБиХ Сарајево, ЗВС, през. бр. 3507/1920.
[50] Исто.
[51] АБиХ, ЗВС, през. бр. 3245/1920, ЗВС, през. бр. 4309/1920.
[52] ИИС, МГ, М-15, Сјећање Рамиза Мањга.
[53] АБиХ, ЗВС, през. бр. 3245/1920, ЗВС, през. бр. 4309/1920; Славољуб Цветковић: Солидарност ученика у Мостару са београдским студентима

априла 1920, Гласник Архива и друштава архивских радника БиХ, Сарајево 1962, стр. 125—132.

[54] АБиХ, ЗВС, през. бр. 7221/1920; „Глас слободе", 155/1920; Урош Недимовић: СКОЈ у Босни и Херцеговини 1919—1920, „Преглед", 12/1971, Сарајево, стр. 686—688.

[55] „Глас слободе", 96/1920, 6. 5. 1920; Тончи Грбеља: Прослава радничког празника Првог маја 1920. у Босни и Херцеговини, Гласник Архива и друштава архивских радника БиХ, књ. 16-17, Сарајево 1976/1977, стр. 200—202.

[56] Чланови Мјесног вијећа СРПЈ(к) у Мостару били су: Томо Томановић, Марко Терзић, Лазо Пуљић, Никола Паланџић и Милан Вујовић; АБиХ, ЗВС, през. бр. 3771/1920.

[57] „Глас слободе", 93/1920, 6. 5. 1920; АБиХ, ЗВС, през. бр. 3965/1920, ф-1; АБиХ, ЗВС, през. бр. 4122/1920.

[58] Архив Херцеговине, МГ, К3-129, Сјећање Садика Мулића.

[59] Др Ахмед Хаџировић, н.д., стр. 218—219.

[60] АХМ, МГ, К3-125, Сјећање Стоје Паламете, 30. 7. 1959; АХМ, К3-132, 20. 7. 1957, Сјећање Јозе Латковића.

[61] Ристо Стефановић: Два штрајка у Мостару, Зборник „40 година", сјећања активиста револуционарног покрета, књ. 1, Београд 1960, стр. 86; АБиХ, ЗВС, през. бр. 3284/1920. и ЗВС, през. бр. 4309/1920.

[62] АХМ, МГ, К-4-310, сјећање Ивана Кордића, 14. 9. 1958.

[63] АБиХ, ЗВС, през. бр. 3123/1920.

[64] Архив ЖТП Сарајево, сигн. II/127, 134. и 360.

[65] АБиХ, ЗВС, през. бр. 3243/1920.

[66] ЖТП Сарајево, I А, II-103, 116, 124, 127. и 134.

[67] ЖТП, I, А, II-238(2); АХМ, МГ/К3-119, сјећање Јакова Раше.

[68] АБиХ, ЗВС, през. бр. 4482/1920; ЖТП, I А, II-238(2).

[69] Иван Крндељ, грађа за монографију, Београд 1977, стр. 25; Опширније о штрајку жељезничара у БиХ види: Др А. Хаџировић, н.д., стр. 221—229; о штрајку жељезничара у Херцеговини види мој рад Штрајк жељезничара у Херцеговини 1920. године, Прилози, 17-18, стр. 271—282.

[70] Исто.

[71] Рафаел Брчић: Штрајкови рудара у Босни и Херцеговини 1920, Прилози Института за историју Сарајево, 1/1961, стр. 29—35.

[72] Рафаел Брчић, н.д., стр. 41—48; Преглед историје СКЈ, Београд 1963, стр. 69—71.

[73] АХМ, МГ/К-3-119, сјећање Јакова Раше, учесника штрајка.

[74] Исто; опширније о штрајку рудара у БиХ види: Др А. Хаџировић, н.д., стр. 243—248.

[75] АХМ, МГ/К-3-119.

[76] Генерални штрајк рудара у БиХ и хусинска буна 1920, Сарајево 1981, стр. 255; АБиХ, ЗВС, през. бр. 300/1921.

[77] АБиХ, ВШСО, пов. бр. 1225/1926.

[78] Исто.

[79] М. Коњходић, Кроника о љубушком крају, I, Љубушки 1977, стр. 144—145.

[80] АБиХ, ЗВС, през. бр. 4332/1920; АБиХ, ПУС, ЈБ, бр. 88/1922, ф. 13, 14, 15. и 24.

[81] Исто.

[82] АБиХ, ПУС, ЈБ, бр. 88/1922, ф. 13, 14, 15. и 24.

[83] Исто.

[84] АБиХ, ПУС, пов. бр. ЈБ 88/1922, ф. 13, 14. и 15. У стану Анте Приморца пронађене су 44 књиге, више летака, новина, чланских карата. Ево и списка:

Материјали Првог и Другог конгреса СРПЈ(к)/КПЈ;
дјела Максима Горког;
Плеханов: Материјалистичко схватање историје;
Љењин: Држава и револуција;

23 комада листа „Црвена застава";
7 комада „Социјалистичке зоре";
87 комада „Радничких новина";
4 комада Прогласа радном народу;
4 комада Прогласа жељезничарима свих категорија;
2 чланске партијске књижице Анте Приморца;
писма и списи о раду КПЈ.
Цјелокупна архива је заплијењена и није сачувана.

[85] АБиХ, ВЗСО, пов. бр. 413/1924.
[86] АБиХ, ЗВС, през. бр. 4712/1920.
[87] АБиХ, ЗВС, през. бр. 3278/1920.
[88] „Глас слободе", 106/1920, 19. 5. 1920; М. Осмовић, Прва црвена слова, „Вечерње новости", 19. 4. 1977.
[89] АБиХ, ПУС, ЈБ бр. 849/1922, ф-15.
[90] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЈ/К6-III-195.
[91] „Радничке новине", 19. 11. 1920.
[92] „Глас слободе", 121/1920, 10. 6. 1920.
[93] Једанаест конгреса СКЈ 1919—1978, Београд 1978, стр. 23; Т. Миленковић, н.ч., „Политика" 22. 4. 1979.
[94] „Глас слободе", 155/1920; АБиХ, ЗВС, през. бр. 7221/1920.
[95] АБиХ, ЗВС, през. бр. 7221/1920.
[96] „Глас слободе", 220/1920, 20. 10. 1920; ИИС, МГ, С-32, сјећање Ристе Стефановића.
[97] „Глас слободе", 234/1920, 28. 10. 1920.
[98] „Глас слободе", 234/1920, 28. 10. 1920; АИИС, МГ, С-32.
[99] АИИС, МГ, М-15, сјећање Рамиза Мањге.
[100] „Глас слободе", 234/1920, 28. 10. 1920.
[101] „Глас слободе", 232/1920, 27. 10. 1920.
[102] АБиХ, ЗВС, през. бр. 12636/1920.
[103] АБиХ, ЗВС, през. бр. 12157/1920; „Радничке новине", 19. 11. 1920; „Глас слободе", 20/1920; „Глас слободе", 232/1920; „Глас слободе", 233/1920; „Глас слободе", 242/1920. и „Глас слободе", 253/1920.
[104] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЈ/К 6-III 189.
[105] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЈ/К 6-III 195.
[106] АБиХ, през. бр. 12913/1920; „Глас слободе", 232/1920, 27. 11. 1920. и „Радничке новине", 19. 11. 1920.
[107] Архив Југославије Београд, Фонд Министарства унутрашњих дјела (у даљем тексту АЈБ), 14—37—5.
[108] „Радничке новине", 19. 11. 1920.
[109] АБиХ, през. бр. 12177/1920. и АЈБ, сигн. 14—15—51.
[110] Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину СХС 28. 11. 1920, Београд 1921.
[111] Исто.
[112] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЈ/К 6-III-195.
[113] АБиХ, ЗВС, през. бр. 1913/1920.
[114] Исто.
[115] АХМ, МГ/К4-296; Иван Крндељ, грађа за монографију, Београд 1977, стр. 25—29.
[116] АБиХ, ЗВС, през. бр. 922/1921, ф. 7, 11, 17, 19, 20. и 70.
[117] Недим Шарац: Гојко Вуковић, Мостар 1959, стр. 64; Урош Недимовић: Раднички покрет у БиХ у првој половини 1921, Прилози бр. 1, стр. 74.
[118] АБиХ, ПУС, Пов. ЈБ бр. 1029/1922, ф. 16.
[119] Махмуд Коњхоџић, Кроника о љубушком крају, I, Љубушки 1974, стр. 147.
[120] АХМ, ПУ/К3-125.
[121] АХМ, ПУК к. 4—156. То су, поред Вјекослава Бабића, Мато Бишко, Антон Борић, Иван Ковач, Стјепан Вранковић, Мато Петриц, Петар Шушњар и Стјепан Рамљак.
[122] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЉ, К-12-I-350.
[123] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЉ, К-12-I-351.

[124] Исто.

[125] АХМ, ПУ/к4-161.

[126] Маријан Сиврић: Преглед развоја радничког покрета у Требињу до 1941, Требиње 1966, стр. 98, 115. и 116.

[127] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЉ, К-12-I-353.

[128] Музеј Херцеговине Мостар, ЗДКЉ, К-12-I-349.

[129] Историјски архив Жељезничког транспортног предузећа Сарајево, сигн. II-360 (1).

[130] Музеј револуције Сарајево, КИ/51, Ф-16.

[131] А. Хаџировић: Синдикални покрет у БиХ 1918—1941, Београд 1978, стр. 114—115.

[132] Урош Недимовић: СКОЈ у БиХ у периоду 1921—1929, „Преглед" 7-8/1972, стр. 1086.

[133] АБиХ, ПУС, Пов. ЈБ број 9221/1921, ф. 16.

[134] Триша Кацлеровић: Обзнана, Београд 1958, стр. 72; Урош Недимовић: н.ч., стр. 72.

[135] Т. Кацлеровић, н.д., стр. 74.

Mr Momčilo Radović

DIE REVOLUTIONÄRE ARBEITERBEWEGUNG IN DER HERZEGOWINA 1919 — 1921

Zusammenfassung

Im Laufe des Jahres 1918 haben die örtlichen Organisationen der Sozialdemokratischen Partei und die Fachvereinigungen der Bergarbeiter, Eisenbahner, Holzarbeiter, Tabakarbeiter Typographen und Arbeiter anderer Berufe in der Herzegowina die Arbeit erneuert.

Die SRPJ (k)/KPJ (Kommunistische Partei Jugoslawiens) und die revolutionären Syndikate werden Organisatoren und Führer aller Aktionen der Arbeiterklasse und der fortschrittlichen Jugend in den Jahren 1919 und 1920.

Die Arbeiterklasse der Herzegowina hat sich mit der Arbeiterbewegung des ganzen Landes solidarisch erklärt, indem sie die Interventionen des imperialistischen Staates verurteilte, deren Ziel es war, die jungen sowjetischen Republiken in Russland und Ungarn zu ersticken. Diese Solidarität kam durch Streiks von Bergarbeitern, Eisenbahnern und Tabakarbeitern zum Ausdruck, indem sie energisch die Ausnützung der herrschenden Bourgeoisie verurteilten und für das wirtschaftliche und politische Recht der Arbeiterklasse des ganzen Landes kämpften.

Auch die Mittelschuljugend von Mostar hat sich mit den Aktionen der fortschrittlichen Jugend solidarisch erklärt besonders mit den Studenten der Belgrader Universität, indem sie den Terror des herrschenden Regimes an der fortschrittlichen Jugend, Arbeiterklasse und den Kommunisten verurteilten.

Die Parteiorganisationen in der Herzegowina haben mit Erfolg ihre Tätigkeit bis zum Erscheinen der Verlautbarung und des Gesetzes über den Schutz des Staates entwickelt, aber die weitere Arbeit der KPJ, der revolutionären Syndikate und des SKOJ wurde durch noch grösseren Terror in den Jahren 1921 unmöglich gemacht.

ТРИПО ШАРЕНАЦ

ИЗГРАДЊА И ДЈЕЛОВАЊЕ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ХЕРЦЕГОВИНИ 1941. И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

„Позвати народ у борбу против окупатора, а не дати му истовремено да разумије да ће се том борбом постићи нешто ново, много боље, да се више неће вратити старо — не би било могућно покренути све народе у ту борбу, нити тако широке масе заинтересовати за њу, нити би се могло у њој издржати до краја и побиједити."

(ТИТО)

Оружане акције и војну организацију НОБ-а немогуће је посматрати одвојено од стварања и дјеловања народне власти. Исто тако, успјехе народне војске и народне власти немогуће је објаснити ако се не уоче демократски и револуционарни, социјалистички облици и садржаји у њиховој дјелатности. Масовност и ослобођење неслућених енергија у народу никада не би изазвао само и искључиво рат против окупатора, него је то могла народна борба која је у исто вријеме започела и спроводила (а не само пропагирала) револуционарне промјене.

О новим, револуционарним карактеристикама у саставу, формирању, унутрашњим односима, моралу и дјејствима народне војске говорили смо у највећем дијелу нашег рада,[1] али смо свјесни празнине коју смо из методолошких разлога учинили изостављајући рад народне власти. Та власт је не само омогућавала успјехе војних јединица него је, истовремено, изграђивала и демократски, револуционарни преображај у животу народа. Исто тако се може рећи да је народна партизанска војска не само обезбјеђивала и подупирала народну власт него је својом револуционарношћу и подстицала револуционарне новине у дјеловању народне власти. Стога ћемо овдје назначити основне фазе и карактеристике ства-

рања народне власти у Херцеговини, више регистровати него приказати облике и садржаје њеног дјеловања. И поред бројних радова ова је област наше револуције најмање испитана, мада представља најдрагоцјеније искуство из НОБ-а.

1. ОД ВЛАСТИ У ЗБЈЕГОВИМА ДО ОБЛАСНОГ НОО-а

Окупаторско-квислиншка власт је у Херцеговини укинула и замијенила власт старе Југославије. Нову власт већина народа не прихвата, бори се против ње, напада и уништава њене установе. Према томе, у вријеме устанка у Херцеговини није ни постојала стара власт, а нова — наметнута од окупатора — била је нападнута и рушена у устанку. Српско становништво православне вјере нова власт је ставила ван закона, не остављајући му право ни на голи живот. Поједини политичари бивше Југославије узалудно су покушавали да се прилагоде новој власти како би сачували живот и имање. Народ се чува од те власти, руши и пали њене установе, развлашћује окупатора и квислинге. Масовни збјегови у забитим, тешко приступачним планинским предјелима били су ратни логори народа у устанку. Народ се наоружао и груписао у велике скупине. Збјегове нико није предвиђао и припремао, а борба и живот у њима тражили су организовање и власт. Док су људи живјели у својим домовима, могли су донекле самостално обезбјеђивати многе животне потребе и заштиту, али је живот у збјегу захтијевао колективне мјере безбједности, организовање рада и расподјеле који су били неминовни да би се преживјело и борба наставила. Из једног постојања у којему је индивидуална самосталност била неупоредиво већа прешло се нагло и потпуно у колективни облик постојања у којему се лично морало строго потчинити заједничком.

Проблеми збјегова били су големи. Требало је храном и водом снабдијевати борце на положајима, заштитити становништво од бомбардовања, успоставити straже и начин јављања и узбуњивања, одредити распоред и правичну расподјелу малих количина воде за људе и стоку, направити и контролисати редослијед мљевења жита (дани мељаве) у малобројним жрвњима, правично распоредити све остале потребе и обавезе. То су били неодложни послови јер су били услов за опстанак и вођење борбе. Такве послове могли су обавити само људи којима народ вјерује и које је био спреман да слуша. Да би њихове одлуке имале наредбодавни значај, они су морали бити добровољно изабрани од свих људи у збјегу. Народ их је бирао између себе, одлучујући се за најпоштеније, најугледније и најспособније. Обично су то били старији, у народу познати и признати честити људи. Народ их је назвао одборницима. Присталице старог режима, шеширлије и капуташи, бивши официри и подофицири, тражили су да их, по старом, називу кнезовима. Али народ није ни у имену желио старо, јер је ово била његова, нова власт. Исто тако, народ је

одбио предлог бивших официра да се задрже чинови старе југословенске војске и да борци народне војске полажу заклетву краљу. Већ тих дана јасно су испољени докази одбацивања старог и стварања новог.

Почетак устанка у Херцеговини, који бисмо назвали периодом збјегова, већ има народну власт. Већ су се у тој фази зачеле основне одлике и битни садржаји дјеловања народне власти. Власт у збјеговима имала је два битна, међусобно условљена задатка: снабдијевати борце и обезбиједити борбу, а у самом збјегу организовати живот и сигурност народа. Већ тада била је то власт народа у борби, а не само власт да би се преживјело и опстало. По свом избору, начину дјеловања и циљевима којима је служила, она је била народна, бирана од народа и из народа. По томе што одбацује представнике старе власти, њихове називе и обиљежја, и по томе што изражава и штити интересе народа, она је израз мијењања власти и тежње за промјеном. Због тога она је могла да буде ефикасна и ауторитативна.

Ипак, дјеловање прве народне власти било је ограничено и сведено на испуњавање најакутнијих обавеза живота и борбе. Иако је удио Партије у јачању антиокупаторског расположења маса био видан, прва народна власт у збјеговима ницала је по сили нужности, а не у намјераваним, смишљеним и организованим поступцима. Осим тога, биле су слабе или никакве везе између органа власти у појединим подручјима. У тој фази није било разграничења између војне и цивилне власти, јер у условима збјега, који је ратни логор устаника, такво подвајање је неосновано. Таква власт, без обзира колико је мало самосвјесна и организована, била је народна и устаничка, борбена власт, што значи да је била сасвим примјерена тадашњим тежњама и циљевима Партије.

Утицај комуниста у устаничкој маси постаје пресудан и преовлађујући, тако да је Партија све више организовала и усмјеравала ток устанка. Почетком септембра 1941, након реокупације, устаници су напуштали збјегове и враћали се кућама, али су задржали војно организовање и власт, настављајући борбе у смањеном обиму. Тада Партија започиње процес стварања партизанских јединица, настојећи да се не разбије општи фронт устанка, да се не разбије јединство народа у борби. Партија је тражила путеве и начине стварања народне власти који не би разбили већ од народа створену општу војну и грађанску власт. Због тога је заузет привремени став да је чета народне војске уједно свенародна војна и политичка организација. Чета и народ били су скупштина сеоских народноослободилачких одбора. То значи да је постојала пуна неразграниченост војне и грађанске власти и да је таква организација власти изражавала усколокални интерес у одбрани села или мањих подручја. Такав став био је примјењиван само у почетном, прелазном раздобљу, и ускоро је напуштен, кад су се формирале бројне партизанске чете.

Први НОО-и формирани су кад и прве партизанске чете. У већини села источне Херцеговине у јесен 1941. и у првим мје-

сецима 1942. довршавао се процес конституисања народне власти. Тај процес био је увјетован бројем и јачањем партизанских јединица и ширењем слободне територије. Тај период у стварању народне власти подудара се с превлашћу територијалног принципа у формирању и дјеловању партизанских чета и батаљона. Обједињавање и усаглашавање рада органа народне власти у том периоду завршавало се избором општинских НОО-а. Први општински НОО-и формирани су већ крајем 1941. у Ластви и на Дивину.

У том периоду Партија је снагом свог угледа и водећом улогом у борби усмјеравала рад органа народне власти. Све самосвјесније и организованије народна власт постаје не само антиокупаторска него и демократско-револуционарна власт народа. Материјална база и услови рада органа народне власти, њена кадровска снага и искуство омогућују јој све шире поље дјеловања.

Трећи период у развоју народне власти у Херцеговини започиње стварањем среских (фебруар—март 1942), а завршава конституисањем и дјеловањем Обласног НОО-а за Херцеговину. То је етапа великог полета и успјеха партизана, стварања највеће слободне територије, што је захтијевало јединствену, обједињену централну власт у читавој Херцеговини. Тај период се подудара са стварањем ударних партизанских батаљона. Органи народне власти су јединственије организовани, повезани и усмјеравани, што је знатно помогло побољшању њиховог рада. Облици и садржаји дјеловања народне власти изразито су револуционарнији, још више и директније усмјеравани од Партије. Они су способни да смјелије уводе значајније новине и да организују акције у свим областима материјалног и духовног живљења и стварања.

У зиму и прољеће 1942, у источној и сјеверној Херцеговини, односно на подручју Оперативног штаба, изабрано је и дјеловало је 7 среских[2] и 26 општинских НОО-а. У Требињу је Срески НОО обухватао општинске у Ластви, Зупцима, Шуми, Бобанима и Љубомиру; у Невесињу: Лукавац, Биоград и Крекавице; у Коњицу: Борке, Блаце, Главатичево и Зијемље; у Гацку: Дулиће, Наданиће, Дубљевиће и Драмешину; у Билећи: Дивин, Плану, Ситницу, Билећу и Завоље; у Стоцу: Дабар и Бурмазе; у Љубињу: Жрвањ, Попово поље и Банчиће. Области свих среских и општинских одбора, изузев коњичког подручја, чиниле су велику и повезану, јединствену цјелину на слободној територији. Оперативни штаб 10. априла 1942. упућује позив[3] „свим општинским и среским НОО са територије слободне Херцеговине" да изаберу и пошаљу своје „делегате" на „конференцију" како би се изабрало „заједничко руководство народне власти за ослобођену територију Херцеговине". У име Оперативног штаба позив је упутио његов политички комесар Миро Попара, јер у то вријеме за читаво подручје ослобођене Херцеговине није било другог заједничког централног органа ни за Партију ни за народну власт.

„Да би се извршила једна, скромна манифестација снаге, јединства и ријешености за борбу нашег народа у овој светој осло-

бодилачкој борби као и да би се створило једно више заједничко руководство народне власти за ослобођену територију Херцеговине овај штаб је одлучио да позове представнике свих општинских и среских народноослободилачких одбора у Дабру, у петак 17. овог мјесеца у 10 сати прије подне (вријеме и мјесто конференције држати у тајности).

На тој конференцији ће сви делегати у својим говорима поднијети извјештај о своме досадашњем раду и ставити предлог за будући рад."

Оснивачку скупштину Обласног НОО-а за Херцеговину, дакле, сачињавали су делегати не само среских него и свих општинских одбора, што је неуобичајено, али у томе треба видјети настојање да се укључи што шира делегатска база и што непосредније дође до изражаја воља народа из свих крајева Херцеговине.

У Берковићима је у петак, 17. априла 1942, „баш на саму годишњицу када су народи Југославије пали у ропство фашистичког окупатора", основан Обласни НОО за Херцеговину, први и тада једини обласни орган народне власти у Босни и Херцеговини. Осим у Чачку и Ужицу, 1941, до тада нигдје у Југославији нису формирани чак ни окружни органи народне власти. Био је то самосвојан чин и убједљив доказ нарастања снага НОБ-а на јединственој и великој слободној територији Херцеговине. Како Фочански прописи нису предвиђали формирање, односно назив „обласни" НОО, то је у именовању тога највишег органа изостављена одредница „обласни", те се тада званично и једино називао Народноослободилачки одбор за Херцеговину.

Тога дана омладина и народ Дабра припремили су велико народно окупљање и славље. Омладина је борбеним и мобилизаторским паролама, заставама и цвијећем украсила Берковиће. За народ и делегате припремила је културно-забавни програм, скечеве и рецитације, кола и пјесме.

Тог дана заједно и с пјесмом стизали су у Берковиће народ и делегати. У дворишту, испред зграде Основне школе, делегати су вијећали и доносили одлуке уз учешће и пред очима окупљеног народа. Стигле су делегације из свих ослобођених крајева Херцеговине, осим из Гацка, јер су их на путу за Дабар спријечиле непријатељске снаге.

Конференција је започела у 10 сати изјутра, а трајала је 5 до 6 часова. Прво су говорили „задужени референти", представници Партије, народне војске, омладине и жена, а потом 7—8 делегата из свих среских подручја. Народ је узвицима и аплаузом поздрављао и одобравао ријечи делегата. Избори за чланове НОО-а Херцеговине извршени су слободно и најчистије демократски. У припремама за конференцију нико није унапријед „предвиђан" нити предлаган; ни за једну личност није постојао предлог осим за инж. Сима Бабића, кога су делегати изабрали за првог предсједника НОО-а за Херцеговину. На Оснивачкој скупштини предложени су и изабрани за чланове Обласног НОО-а: Симо Бабић, Рај-

ко Вукоје, Халид Чомић, Војин Ђупина, Јово Љубибратић, Јован Ратковић, Радован Папић, Мато Чечур, Лазо Чалија, Ристо Дука, Симо Радић, Чедо Радош, Свето Жерајић и Бока Пашајлић.

На крају првог засједања делегати су упутили неколико телеграма, међу којима и Централном комитету КПЈ:[4]

„Делегати народноослободилачких одбора са територије ослобођене Херцеговине, окупљени на првој својој скупштини за избор централног вођства народне власти у овим кршним и слободним крајевима, упућују ти своје најискреније поздраве, вама — врховним руководиоцима херојске Комунистичке партије Југославије, која данас тако побједоносно носи високо барјак народноослободилачке борбе свих поробљених и потлачених народа Југославије.

Смрт фашизму — Слобода народу!

Са скупштине делегата народноослободилачких одбора за Херцеговину

Извршни НОО за Херцеговину:

1) *Симо Бабић*
2) *Рајко Вукоје*
3) *Халид Чомић*
4) *Војо Ђупина*

17. априла 1942. године"

2. СЕДАМНАЕСТ ЗАПОВИЈЕСТИ НАРОДНЕ ВЛАСТИ

Новоформирани НОО за Херцеговину одмах упућује нижим органима низ значајних упутстава, објашњења и наредби. Проглас народу Херцеговине[5] у ствари је јавни извјештај и информација о раду и одлукама прве скупштине делегата народне власти. Након уводног, сажетог и надахнуто написаног приказа развоја НОБ-а и народне власти у Херцеговини, Проглас резолутно и јасно одређује 17 циљева и задатака народне власти, који су усвојени на Оснивачкој скупштини:

„1) Да народноослободилачки одбори предузму све мјере да се одржи и још више пробуди борбени дух и ријешеност нашега народа да се у борби против фашистичког окупатора и његових домаћих слуга истраје до коначне побједе;

2) Да народноослободилачки одбори повећају будност у позадини и поведу још немилосрднију борбу против свих непријатеља данашње борбе, почев од колебљиваца у својим редовима па до отворених издајица нашега народа;

3) Да народноослободилачки одбори повећаним просвјетним, политичким, економским и здравственим радом организују позадину у један чврст и непоколебљив ратни борбени логор који

ће се прилагодити и служити интересима наше НО војске и борбе. На тај начин ће се омогућити чврсто јединство позадине и фронта;

4) Народноослободилачки одбори да мобилишу сва материјална средства за вођење борбе и ставе их на располагање нашој војсци. Уредно снабдијевање војске храном, одијелом, обућом и другим потребама један је од главних задатака народноослободилачких одбора;

5) Да народноослободилачки одбори поведу немилосрдну борбу у позадини против свих који распиривањем вјерске и националне мржње између Срба, с једне, и Хрвата и Муслимана, с друге стране, стају на пут народноослободилачкој борби, руше јединство свих поштених Срба, Муслимана и Хрвата, у борби против заједничког фашистичког непријатеља и његових слуга;

6) Да се народноослободилачки одбори правилном расподјелом постојећих намирница (путем сакупљања добровољних прилога и реквизицијом) старају о исхрани сиромашних, избјеглица и погорелаца;

7) Да народноослободилачки одбори од жена, омладине, дјеце и стараца створе у позадини пожртвовану радну војску која неће дозволити да се осјети оскудица у радној снази због борбе коју води наша војска и која неће дозволити да због тога и једна стопа земље остане необрађена;

8) Да народноослободилачки одбори врше све функције власти сходно интересима НО борбе, осим у оним случајевима која се тичу војске;

9) Да народноослободилачки одбори воде немилосрдну борбу против појаве крађе, пљачке, разбојништва, нерада, кријумчарења и шпекулисања;

10) Да народноослободилачки одбори воде рачуна о кретању странаца и сумњивих лица кроз село. У ту сврху НО одбори ће основати, уколико то није урађено, сталне народне страже од жена и омладине;

11) Да народноослободилачки одбори поведу немилосрдну борбу против нечистоће и болести. У ту сврху основаће се, уколико то није урађено, здравствене комисије по селима;

12) Да народноослободилачки одбори, гдје то досада није учињено, поведу борбу против неписмености, а нарочито код омладине, оснивањем течајева за неписмене;

13) Свим својим пожртвованим и истрајним радом, НО одбори да буду омиљени у народу и да се учврсте као власт;

14) Народноослободилачки одбори ослањаће се и сарађивати у свом раду са постојећим омладинским женским организацијама;

15) Поштеним Хрватима и Муслиманима, који буду пришли НО борби против фашистичког окупатора и његових слугу, скупштина, тај највећи форум народне власти у Херцеговини, оставља широм отворена врата за другарску и братску сарадњу. У НО одбор за Херцеговину ушли су и представници поштеног хрватског народа, чија имена за сада због илегалности држимо у тајности;

16) Да у Народноослободилачки одбор за Херцеговину уђе представник НО омладинског савеза Босне и Херцеговине и представник жена и

17) Да Народноослободилачки одбор за Херцеговину на основу закључака донијетих на скупштини од 17. априла израђује детаљна упутства и издаје наређења за рад свим НО одборима Херцеговине."

У трећем дијелу Проглас се посебно обратио свим народима Херцеговине — Србима, Муслиманима и Хрватима — да би завршио поруку борбеним паролама, чији је садржај и редослијед израз тадашње политичке платформе руководства НОБ-а у Херцеговини:

„Живјело јединство свих поштених Срба, Хрвата и Муслимана Херцеговине у народноослободилачкој борби!

Живио народноослободилачки фронт свих народа Југославије!

Живјела наша херојска Народноослободилачка партизанска и добровољачка војска Југославије и њен Врховни штаб!

Живјела Комунистичка партија Југославије, руководилац народноослободилачке борбе!

Живио Совјетски Савез и његова непобједива Црвена армија!

Живјели наши савезници Енглеска и Америка!

Смрт окупаторима и његовим петоколонашким слугама!

Живјело јединство фронта и позадине у народноослободилачкој борби!

Смрт фашизму — слобода народу!"

Ускоро НОО за Херцеговину шаље опсежна и детаљна Објашњења и упутства за рад НОО у ослобођеним крајевима.[6]

То је драгоцјен материјал за изучавање принципа и начина рада народне власти, јер се ту јасно дефинишу облици, методи и начела дјеловања у најделикатнијим подручјима (избори, организовање и односи органа народне власти на свим нивоима, стварање и кориштење НОФ-а, реквизиција, размјена, запљена имовине народних непријатеља, јавне зграде и имања).

НОО за Херцеговину је, уз Објашњења и упутства која су послата свим сеоским, општинским и среским одборима, упутио додатне, посебне задатке среским и општинским НОО-има.[7] Након детаљних, конкретних задатака (народне страже, аналфабетски течајеви, стварање резерви намирница, исхрана сиротиње, избјеглица и погорјелаца, здравствена превентива, набављање плавог камена и сумпора, акција за што већу садњу дувана, сакупљање и набављање хартије, канцеларијског прибора, сапуна и санитетског материјала), у другом дијелу се захтијева статистички прецизно сакупљање података:

„Да би се имао јасан преглед економског, привредног, просвјетног и здравственог стања, као и досадашњег рада народноослобо-

дилачких одбора, потребно је, у циљу предузимања планског рада у тим правцима, да се одбору доставе слиједећи подаци . . ."

Поред статистичких извјештаја, НОО за Херцеговину захтијевао је:

„Осим тога, општински НОО подноси̇ће свако петнаест дана писмене извјештаје о свом раду преко среских НОО, и то овим редом: 1) Културно-просвјетни рад, 2) Обрада земље и стање усјева, 3) Стање фондова и исхрана војске и сиромашних, 4) Војна резерва у фондовима, 5) Здравствени рад, 6) Народне страже, 7) Изречене казне, 8) Разно."

Тако се у раду народне власти у Херцеговини могу запазити почеци статистичког праћења и планског усмјеравања свих дјелатности. Свакако, то су остале само намјере јер је развој војно-политичке ситуације прекинуо рад органа народне власти.

3. ПРВИ ПУТ НАРОД ВЛАДА

У Херцеговини је народ први пут добио своју власт. Тежаци, надничари, најамничари, наполичари, аргати, сељаци и радници први пут владају. „На слободној територији народ је слободан и први пут је успоставио своју власт — народноослободилачке одборе", каже се у позиву за Оснивачку скупштину Обласног НОО-а за Херцеговину. Није нико, како се то често пише, спустио власт у народ, јер нико народу није давао власт, него је сам народ створио. У Прогласу народу Херцеговине изречено је то овако:

„Својом херојском борбом херцеговачки партизани, потпомогнути другарски од братских црногорских партизана, ослободили су велики дио Херцеговине, гдје је народ успоставио слободно и први пут своју власт — народноослободилачке одборе, који су слободно бирани од народа и из народа. Њих нису постављали ни посланици, ни срески начелници, ни трговци, ни котарски предсједници."

Народ је такве изборе и такву власт захтијевао, а Партија и партизанско руководство тражили су да се тај захтјев народа стриктно поштује. У Објашњењима и упутствима НОО-а за Херцеговину пише:

„Сеоски НОО и повјереници бирају се на збору села (кметије) од свих сељана, мушких и женских. Жене такође могу бити биране за чланове НО одбора.

Општински НОО бирају се на скупштини делегата (изасланика) из свих села и засеока једне општине или групе села.

Чим се, бар у већини општина или групе села изаберу општински НОО, одржава се среска конференција на коју долазе делегати (изасланици) свих општина и на њој се бира срески народноослободилачки одбор."

Избор и дјелатност сеоских народних одбора био је максимално демократски. Читаво село било је скупштина, а сви одрасли житељи равноправни судионици. Омладина и жене први пут добијају право учешћа у власти. Општинска, среска и обласна власт заснивала се на делегатској основи. Изабрани представници сеоских НОО-а тада се тако изричито и називају — „делегати (изасланици)". У позиву за Оснивачку скупштину Обласног НОО-а за Херцеговину пише:

„На тој конференцији ће сви делегати у својим говорима поднијети извјештај о своме досадашњем раду и ставити предлог за будући рад."

У Објашњењима и упутствима изнесен је и овај захтјев:

„Сви општински НОО-и дужни су да с времена на вријеме сазивају збор сељана своје општине на коме ће подносити извјештај о свом раду, расправљати с народом о свим важнијим питањима, како би у цијелом раду одбора дошла што потпуније до изражаја воља народа."

Делегатски садржај и принцип рада обезбјеђивао се сталним и непосредним надзором народа, пуном јавношћу рада и правом на опозивање. Органи нове власти водили су политику „отворене дипломатије", отворене пред борбеним и здравим снагама народа. Сеоски НОО-и су своје одлуке доносили на скупу читавог села, а свако је могао, и тада стварно хтио и смио, да слободно каже своје примједбе, оцјене и предлоге. Кад год би народ примијетио неправду, самовољу и нерад одборника, јавно би га критиковали или смјењивали. Значајније конференције и састанци, на којима су се доносиле најважније одлуке, окупљале су не само одборнике или делегате него и бројан скуп народа. Тако је било и на првој сједници Обласног НОО-а за Херцеговину. Када су се делегати окупили, нису се издвојили из народа и засједали у затвореном простору, иако је за то била погодна зграда Основне школе, већ су сјели испред зграде, а свуда око њих био је народ. И док су делегати подносили извјештаје и усвајали толико важне одлуке, њихов рад је живо пратио и одобравао народ. Све је подсјећало на дане Паришке комуне када су санкилоти, бескућници и сиротиња, са галерије одобравали или осуђивали рад чланова Народног конвента.

Опозивање одборника или делегата била је сасвим уобичајена појава. Онога ко би себи или својој родбини, пријатељима и познаницима дао више, одредио мање давања или радних обавеза, народ је смјењивао. Народ је најосјетљивији када су у питању приватизација, протекција и привилеговање. Најчешће то нису биле крупније неправилности, али је народ оштро осуђивао сваку неправду. Поступак за утврђивање одговорности и опозивање одборника могли су да покрену и борци и мјештани. Тада би се формирала комисија да испита и утврди тачност оптужби, а на општем збору се усвајала одлука о опозиву. Санкције су биле сасвим ре-

алне и осјетне, јер се такав одборник враћао у ранију радну обавезу, али је морална осуда заједнице била неупоредиво тежа. Била је то, и тако се доживљавала, велика срамота за опозваног одборника.

Право опозива је примјењивано јер се схватало да органи народне власти зависе од народног повјерења. Објашњења и упутства то изричито истичу:

„НОО зависе од повјерења народа, који може поједине чланове одбора, па и цијели НОО, смијенити ако сматра да није заслужан повјерења или да је неспособан за рад, па изабрати нови одбор."

За извршне органе срески НОО-а, који су били обавезни да повремено сазивају сједницу (пленум) НОО-а, каже се:

„На пленарној сједници њима ужи одбор подноси извјештај о свом раду и добија упуте за даљњи рад. Ако пленум није задовољан радом ужег одбора, може га смијенити и одредити из своје средине друге људе."

У организовању и облицима рада народне власти у Херцеговини јасно су присутне све битне карактеристике власти истински демократског типа: изборност, јавност, одговорност, опозивост. Иако с правом треба истаћи да је Партија свјесно и организовано подстицала и усмјеравала такву организованост и начин рада, оне су ипак често настајале и трајале самоникло, природно се јављајући у масовном, свенародном учешћу и у створеној револуционарној атмосфери живота и борбе. Примјера ради, када су делегати првог Обласног НОО-а за Херцеговину ријешили да не засједају у згради Основне школе него међу народом у дворишту, то је одредила ситуација — ту је био народ и било је незамисливо издвојити се из народа, јер би свако с правом помислио да се ту нешто од народа скрива, да се иза леђа народа тајно одлучује. Нико такву одлуку није донио или претходно замислио, то нам је тада изгледало природно и једино правилно.

Народу је такав облик рада био сасвим нов и привлачан. Тако се стално убјеђивао да је то стварно његова власт и да ради за његово добро, да ради оно што сâм жели и одлучује. Већ у тим демократским поступцима било је много новог, револуционарног. Такав демократски тип власти могао је да укључи најшире прогресивне снаге читавог народа, а омогућавао је испуњавање социјалистичких, револуционарних садржаја у свим областима. Унутар тог система Партија је имала водећу улогу као мобилизатор и предводник у борби. Водећа улога Партије и широко учешће свих прогресивних снага народа, најзад, омогућиће ново, социјалистичко рјешавање националног питања у духу братства и јединства.

Због тога сматрамо да је важно не само уочити демократске облике и карактеристике него и нове, социјалистичке садржаје у дјеловању народне власти.

4. СВЕ ЗА БОРБУ

Најважнији задатак народне власти био је да обезбиједи и омогући борбу против окупатора и његових слугу. Све за фронт, све за борбу! — била је обавеза. Народ је за своју војску давао све што је имао, а тек потом дијелио што је остајало. Сваки је борац партизанске чете знао да ће његово имање бити прво обрађено, да му је породица обезбијеђена и заштићена. У Прогласу НОО-а за Херцеговину то се посебно наглашава:

„Данас херцеговачки партизани напуштају своје домове и пребацују се на крај Херцеговине без бриге за своју породицу и имање. Они знају да им се њихове породице неће уништити од глади док тече и код кога, знају да ће им земља бити обрађена прије него од других који остају код куће, знају да у позадини имају своју, народну власт која се стара о свему."

И у окупираним и у ослобођеним крајевима сакупљала се помоћ за народну војску. У окупираним градовима за Народноослободилачки фонд (НОФ) сакупљали су се прилози у новцу и материјалу. Такво помагање било је изразити вид изјашњавања и везивања за НОБ, па је имало више политички него материјални значај.

На ослобођеној територији старци, жене, омладина и дјеца, неспособни за оружану борбу у војним јединицама, тако су изражавали своју љубав према народној војсци. „Прилази се сакупљању од цијелог народа без обзира на имовно стање, јер свако мора дати ма и најмањи прилог", јер „по томе какав је НОФ види се колика је воља народна да помогне своју војску" — каже се у Објашњењима и упутствима. Чобанице и домаћице плеле су чарапе, џемпере, рукавице, обојке, калчине; старци су кројили и везли опанке. Ако не могу носити пушку, онда могу бар тако учествовати у борби.

Обући и исхранити војску, заштитити и спасити народ од глади, организовати производњу и главне животне потребе могла је само истински народна власт. Био је то прави подвиг за гладних година ионако сиромашне и гладне Херцеговине.[8] Читаве армије наполичара, надничара, најамничара, аргата, печалбара, а посебно сталне емиграције спасавале су Херцеговину умирања од глади. Ипак, тако „повољно" стање није било 1941. и 1942. године. Већ 1940. године, због мобилизације, и оно мало земље није ваљано обрађено, а за окупације стање се погоршало. Осим тога, 1941. је била сушна и неродна година. Окупатори и усташе су уништили и одузели добар дио залиха и плодова. Многа су села опљачкана и попаљена, а погорјелаца је било све више. Са Косова, из Баната и других крајева, посебно из окупираних градова, у херцеговачка села стално су пристизале бројне породице избјеглица, долазећи скоро без ичега. Биједа из 1935. године чинила се благостањем према страхотама тих ратних дана.

Организовање производње и контролисана правична расподјела били су услов не само за настављање борбе него и за опстанак. НОО-и су захтијевали и спровели одлуку да се свака стопа земље обради. Знали смо да не можемо ни од кога ништа добити ако сами не зарадимо. Живјети се мора, борити се мора, а да бисмо се борили и преживјели, морамо преорати сваку њиву, долину, вртачу. Заједнички се обрађивала земља напуштених имања и земља оних породица чији су за рад способни чланови били у народној војсци. Та се земља заједнички „обрађивала", а не „радила", јер ничији мргин, ниједна међа и међаш нису преорани и порушени. НОО-и су одређивали ко ће и колико дана радити необрађену и напуштену земљу. Најтеже је било набавити сјеме. Одборници су пописивали резерве сјемена и сакупљали га најчешће замјеном обичног за сјеменско жито. Те ратне јесени 1941. и у прољеће 1942. у Херцеговини су засијане све не само дотад обрађиване него и никад дотад оране парцеле. На жалост, народ и партизани нису дочекали да уберу плодове своје муке, нису дочекали жетву 1942. године. Ипак, акција је доказала како се и у најтежим ратним околностима може организовати производња ако ту борбу води народ.

Али до жетве се морало преживјети и борити, нахранити сиротињу, погорјелце, избјеглице, војску. Врло мало хране се добијало ратним плијеном, јер су се ријетко освајала већа мјеста гдје би се веће залихе могле једино наћи. Други извор хране била је конфискација имовине народних издајника и окупаторских сарадника. Све је то било недовољно и морало се правично дијелити оно што је било у торовима, траповима, амбарима. НОО-и су пописивали колико свака породица има жита и остале хране, а потом према богатству и моћи одређивали колико ће ко дати за војску, за сиротињу и незбринуте. Био је то тежак и мучан задатак. Појединци су скривали жито и лажно приказивали стање. Кад би утврдили да је жито утајено, НОО-и су кажњавали одузимањем сакривене хране. Све такве одлуке и расподјеле обављале су се и расправљале јавно, на скуповима читавог села. Народу се упорно објашњавало да војску, сиромашне и незбринуте не можемо нахранити само од оног што имамо. Већина је то схватала и добровољно давала све што се тражило. Људи се нису супротстављали јер су били убијеђени да су тако сами одлучили и да је расподјела обавеза правична. Народна власт је под строгим оком народа свакодневно полагала испит управо на том сектору рада.

Све најнеопходније за живот и борбу није се могло произвести и наћи у једном крају, па ни у читавој Херцеговини. Требало је организовати размјену, трговину, „унутрашњу" и „спољну". Успостављене су везе са неослобођеним крајевима у које су слати емисари народне власти да за новац или у натуралној размјени набаве со, гас, папириће за пушење, лијекове, санитетски материјал, канцеларијски и штампарски материјал. Из Сланог смо до-

бијали со, из Дубровника лијекове и санитетски материјал. Народна власт је у таквим условима организовала више натуралну размјену добара, а рјеђе се куповало и продавало хрватском куном и италијанском лиром. Размјена је вршена организовано и под надзором органа народне власти. Тиме су онемогућаване двије штетне појаве: да се у размјени укључе и окористе окупатор и његове слуге, те да се онемогући шверц и кријумчарење, чиме би се злоупотријебила и расула иначе оскудна добра. Никоме није допуштено да у окупираним градовима продаје или размјењује животне намирнице, а онима који би то покушали роба је одузимана. Народна власт је организовала сајмове или пазаре за неколико сусједних срезова или општина, одређујући рочишта, цијене роба, обезбјеђујући смјештај људима из удаљенијих крајева и магацине на пијачном мјесту за артикле који остану неразмијењени. Цијене роба су споразумно утврђивали на састанку делегати народне власти из општина које су укључене у одређено сајамско подручје. За многе артикле цијене су одређиване тек на пијачном мјесту, али и тада су се споразумијевали представници народне власти, односно делегати задужени за трговинске послове. Није то била размјена и продаја у којој појединци међусобно размјењују робу, цјенкајући се и надмећући, него се размјена добара вршила између појединих подручја а при том су се договарали задужени, делегирани представници народне власти. Према томе, та размјена на сајмовима била је у служби општих друштвених интереса да би се задовољиле потребе за живот народа и за вођење борбе. Такви сајмови или пазари организовани су на Влаховићима и Зупцима.[9] Обавјештења о организовању и условима размјене на сајмовима растурана су у све крајеве и на слободној и на неослобођеној територији како би стигло што више и што разноврсније робе.

У свим тим мјерама вриједно је запазити да ничим нису доведени у питање лична имовина, индивидуално привређивање и својинска права. У Објашњењима и упутствима НОО-а за Херцеговину изричито се наглашава да ће се народна војска снабдијевати „у првом реду од оног што народ сам од своје воље приложи", затим „куповањем за готов новац" од оних који имају „вишкова" а не желе да их поклоне или добровољно продају народној војсци, „принудно (се) откупљују" и „одмах исплаћују" такви „вишкови", а цијене одређују општински НОО-и. Искључиво на захтјев војних власти, „у случају хитне потребе или моменталног недостатка новца" могло се прибјећи реквизицији, која се третирала „такође (као) куповина, само што се не исплаћује одмах у готову", него се издаје „прописна реквизициона признаница (реверс) на основу које ће њен прималац касније моћи да захтијева исплату". Реквизиција је могла да обухвати „вишкове имућних сељака: теглећу марву и теглећа средства (коњ, кола, волове, саоне и друго), јахаће коње за краће или дуже вријеме и оружје од небораца". О запљени имовине „народних непријатеља" одлуку

су доносиле војне власти или судови, на основу приједлога НОО-а или по својој дужности. Заплијењена имовина „постаје народном својином и улази у НОФ", а њом располажу општински и срески НОО-и. Проглашавање неког „народним непријатељем" било је најосјетљивије и мучно питање. Иако је о томе било неуједначених мјерила, несналажења и грешака, највиши органи народне власти настојали су да то што јасније и наредбодавније регулишу. У Објашњењима и упутствима прецизно је одређено:

„Заплијењена имовина народних непријатеља, НОО као органи народне власти врше запљену, конфискују имовину свих народних непријатеља: усташа, шпијуна, издајника итд. кад о томе војне власти или судови донесу рјешење на основу приједлога НОО или по својој дужности.

У овом погледу општински НОО дужни су да уз помоћ среских НОО и повјереника тачно испитају сваки случај, да изврше попис цјелокупне покретне и непокретне имовине дотичног народног непријатеља, па било да је стријељан, било да је побјегао и одметнуо се. Општински НОО подноси о томе извјештај и предлаже запљену најближој команди мјеста или штаба одреда, гдје још није основан срески НОО, а гдје је овај образован, подноси извјештај њему, а овај га доставља војним властима.

Сва заплијењена имовина, покретна и непокретна, постаје народном својином и улази у НОФ, дакле, налази се под управом НОО (општинског или среског). Тамо гдје одбора још нема привремено рукују заплијењеном имовином војне власти. Од заплијењене имовине народних непријатеља војне власти узимају за војску што им је потребно.

У своме извјештају и приједлогу о запљени НОО су дужни навести на основу каквих је доказа утврђено да је неко народни непријатељ чију имовину треба заплијенити. За тачност и истинитост тих навода одговарају НОО. Ако је нека породица одбјегла само из страха да не буде убијена, и нико из ње није усташа, шпијун, издајник или сл., онда се таквој породици имовина не може заплијенити. Међутим, ако је таква цијела (породица) одсутна, НОО узима под своју управу преосталу имовину и даје земљу и ограде на привремено кориштење погорјелцима, избјеглицама и сиротињи свог села, а стоку, храну, справе и друго уносе НОО у НОФ и одатле употребљавају за војску и становништво.

И у случају да се нека погорјела и избјегла породица већ населила на имање неке одбјегле породице и заузела њену стоку, храну и остале ствари, то имање, стока и ствари такође долазе под управу НОО, а као својина НОФ-а. НОО дужни су све то испитати, пописати и побринути се да не буде неједнаког поступања, тј. да неке избјеглице и погорјелци не добију више но што им треба, а друге мање или ништа. Свако такво насеље има се сматрати привременим, док избјегле породице не буду у стању да се врате на своје ослобођено огњиште.

У свим тим случајевима дужни су општински НОО са тачним подацима извијестити најстарију војну власт у селу.

У случајевима гдје је утврђено да се ради о дому неког народног непријатеља, али од којег су остали жена и дјеца, дужни су општински НОО оставити тој породици толико имања да може живјети, а све остало заплијенити у корист НОФ-а, али то на основу рјешења војних власти или пресуде војних судова.

На основу свих тих извјештаја и приједлога општинских и среских НОО, војне власти и судови доносиће привремена рјешења о запљени, као и о привременом или сталном уступању заплијењеног имања погорјелцима, избјеглицама и сиротињи, а нарочито сиромашним породицама народних бораца. Сва заплијењена имања у једној општини стоје под управом и контролом општинских НОО који о њима мора водити књигу. Срески НОО мора имати преглед и контролу над свима таквим имањима у срезу.

Као народни непријатељи, чија имовина подлијеже запљени у корист народа, имају се сматрати:

а) све активне усташе или њихови организатори и помагачи;

б) сви они који су служили окупаторима у било ком виду — као шпијуни, достављачи, курири, агитатори, који су натјеравали народ да окупаторима предаје оружје; сви они који су издали народну борбу и били у дослуху са окупаторима; сви који се одметну од народне власти и раде против ње. Исто тако сматрају се непријатељима и они који разарају НО војску или дезертирају.

Народни непријатељи јесу и они који на територији гдје је власт у рукама народа врше убиства и пљачку.

Код тога треба водити рачуна да се не могу сматрати народним непријатељима они сељаци или грађани који су били заведени било од окупатора или усташа, било од издајничких четничких официра и који се придруже НО војсци. Али ако су наоружани и неће да се војсци придруже, него се одметну и на позив партизанских и добровољачких команди неће да се разоружају него продуже са насиљима, имају се прогласити народним непријатељима и са њима се по ратном закону поступити.

Јавне зграде и имања. Све јавне (државне зграде и имања, жељезнице, рудници, путеви, мостови, фабрике и већа предузећа, радионице које раде за војску) стоје под војном управом. Исто тако и болнице и апотеке."

Али, иако се штити својинско лично право и имовина, примјетно се стварају облици заједништва, општедруштвених дјелатности и интереса, стварају се заједничка друштвена добра, а изразито се јављају практични и ефикасни облици солидарности.

У спровођењу одлука народне власти присила се ријетко морала употријебити. У то вријеме народна власт није имала ни милицију, ни уредбе, ни законе, ни затворе; она никоме не може заповједити што сам народ није претходно усвојио и наредио.

Радило се о сасвим новој и много ефикаснијој присили — о присили друштвене средине у којој се живи. Мало се ко усуђивао да доживи осуду, да га с гнушањем и презиром прогласе издајником, саботером и непријатељем народа и његове борбе.

5. НОВА НАРОДНА КУЛТУРА

У суровим ратним приликама, у околностима које су захтијевале потпуно ангажовање свих снага у оружаној борби, у сиромашној и заосталој Херцеговини нараста просвјетна и културна активност задивљујућих размјера. У истинској револуцији кад оружје звецка, музе не ћуте!

На слободној територији настава се одржава у свим школама гдје год се могао наћи учитељ. Кад свршених учитеља није било, ангажовани су ђаци са 2—3 разреда гимназије. У то вријеме учитељ се није цијенио само по томе колико има ђака у редовној школској настави него и по броју описмењених. Аналфабетски течајеви или описмењавање неписмених, како смо то тада звали, обухватали су највише омладину, посебно женску.

Школе и аналфабетски течајеви имали су своје програме и планове, које су састављале комисије, а најчешће одобравали срески НОО-и. Са свих страна, од некадашњих ђака, сакупљали су се стари уџбеници, књиге, прибор за писање. У томе су највећи допринос дали омладинци и илегални радници у окупираним градовима. Школовање и описмењавање није било принудно и обавезујуће, али су агитација и ангажованост биле таквих размјера и толиког значаја да је описмењавање стварно обавезивало и принуђавало и најокорјелије противнике. Противљења није било много. Најтеже је било побиједити конзервативну, патријархалну свијест кад се радило о школовању женске омладине. Четници су подгријавали такве отпоре и њихова пропаганда је упорно износила клевете и измишљотине о женама које се боре у војним јединицама или су укључене у политичке, просвјетне и културне активности.

Школе и аналфабетски течајеви нису били само образовно-васпитне установе него и централна, изворишна мјеста многих културних и политичких активности. То је био начин и облик окупљања омладине. Сваки је полазник течаја или школе учио пјесме за рецитовање на јавним мјестима, „глумио" у скечевима, пјевао у хору, играо у колу, спјевавао „врапце" и пјесме, исписивао пароле, цртао плакате и транспаренте, украшавао сале и позорнице, сакупљао књиге и теке, радио безброј корисних послова. Свакога часа таква је школа била спремна да за народ, за прославу или митинг изведе скроман „програм".

При основним школама у општинским центрима осниване су народне читаонице. Књиге су се прикупљале из свих кућа, најобилатије из окупираних градова. Омладини је успијевало да на сло-

бодну територију пренесе читаве библиотеке. Читаонице су имале свој програм и упутства за рад које су им одређивали НОО-и. Ипак, читава просвјетна и културна активност била је изразито област дјеловања омладине и њене организације. Управо зато резултати су били видни. Толико довитљивости, сналажљивости и самоиницијативности, посебно смјелости може да покаже само револуционарна омладина.

У некадашњим соколским домовима, у зградама старе власти и њеним установама или у школама омладина је оснивала домове културе. То су, прије свега, били домови омладине, мјеста њеног окупљања, договарања и рада. Приредбе и зидне новине биле су најчешћи облици јавног наступања у домовима културе. Редовно, скоро сваке седмице једанпут, извођене су приредбе. Програм је био пригодан, једноставан и невјешто извођен, пропагандистички усмјерен, али толико актуелан и драг народу да је радо очекиван и искрено одобраван. Рецитовале су се и пјевале патриотске, социјалне и борбене пјесме, играла кола, а гуслари су величали побједе партизана и славу старих јунака у борби против тућина и тирана. Најдражи су били скечеви и „врабац". Скечеве су писали школованији и даровитији омладинци, остајући понекад потпуно анонимни. Најчешће су јунаци скечева били представници окупатора и квислинга, с једне, а партизан или представник народа, с друге стране. Када би реплике на сцени прешле у физички обрачун, у борбу, публика је толико здушно навијала, настојећи да помогне својим јунацима, заборављајући начас да је то само позоришна илузија. Кад год би глумац-борац изрекао истиниту и правичну ријеч гордог одговора и оптужбе, у сали би се разлијегало одобравање и пљесак. Мало је када толико живо публика учествовала у представи као тада устаничка, народна маса.

„Врабац" се очекивао с посебном знатижељом: ко ће бити критикован? То је била народна критика и самокритика, нека врста ругалице, пошалице, пецкалице. Нико није могао бити поштеђен. Исмијавали су се саботери, умишљени болесници, нерадници, а посебно они што скривају жито и храну, редом сви који су кривци за протекцију, привилегије и дволичност.

У домовима културе су сваке седмице зидне новине допуњавале критику и благовремено осуђивале слабости. Симуланти, саботери, шпијуни и лопови поименично су навођени у зидним новинама. Критике и осуде су се настављале и у пјесмама што их је омладина пјевала на јавним мјестима. Такву критику нико није спречавао, јер је она долазила из редова најбоље и најборбеније омладине, дубоко одане револуцији. Младалачки нагла, нестрпљива и смјела, омладина је у тој критици понекад и претјеривала у оштрини и бескомпромисности. Неке пјесме и пароле, које су биле израз искрених али радикалних револуционарних захтјева, превазилазе допуштене оквире тадашње тактике и политике НОБ-а.

6. НАРОДНА САМООДБРАНА

Колективни и ратнички услови живљења, повећана размјена и сусретања људи и добара, све неподношљивија општа оскудица пријетили су да изазову болести и епидемије, посебно тифуса, чије би посљедице у таквим околностима биле ужасне. Народна власт је предузела масовне превентивне мјере. У непросвијећеној и заосталој сеоској средини то је било далеко више него превентива. И у тој области стварала се нова свијест, нови однос човјека према свијету у ком живи. Лијечници у револуцији нису само прегледавали, оперисали, давали лијекове болеснима, него су ишли у народ, држали предавања, агитовали, савјетовали, одржавали курсеве за болничаре и прву помоћ. Рад са здравима био је интензивнији него с болеснима. У револуцији то нису радили само стручно задужена лица, лијечници и болничари, него је створен масовни фронт у којем су жене и омладина имали највише удјела. Наравно, све је то у тадашњим приликама могло да буде примитивно и оскудно, али по ширини акције и полету велико.

Гесло „Све за борбу!" и овдје је одређивало приоритете. Из окупираних градова, са неослобођене територије, тајним каналима, од илегалаца и симпатизера, куповањем и даривањем, одузимањем од непријатеља, с муком али и успјешно сакупљали су се лијекови, завоји, инјекције и други санитетски материјал. Посебно смо имали широке и сигурне везе у Дубровнику и Мостару.

Здравствено просвјећивање народа имало је разноврсне облике. Популарно и с агитационим усмјерењем штампана су и растурана упутства о чистоћи, заштити, лијечењу од разних болести. По скраћеном и убрзаном плану и програму стварао се нови, масовни здравствени кадар. Курсеви за болничаре одржани су у Фатници, при Оперативном штабу, и у Дрежњу, а водили су их др Мујић и др Букановић.

У сваком селу народна власт је формирала здравствене комисије. У њима су били искључиво омладинци и жене. Биле су то жене чије су куће биле најпримјерније, оне које су у својој кући могле да покажу узорну чистоћу. Дјеловало се више личним примјером и савјетом, критиком, а мање принудом. Омладини су уопште повјеравани задаци гдје је требало укидати стара и назадна схватања, мијењати облике живљења, стварати нове навике. Што прије изаћи из незнања и заосталости био је задатак оних којима ће припадати боља будућност.

НОО за Херцеговину захтијева да народна власт „поведе немилосрдну борбу против нечистоће и болести". Неки су захтјеви били императивно постављени. Свака је породица морала начинити пољски нужник на прописаној удаљености од куће, окречити га и редовно, сипајући креч, дезинфицирати. Све стамбене просторије морале су се кречити више пута годишње. Захтијевано је да се веш и одијела искувавају и перу у лукшији, јер је вашљивост пријетила да изазове епидемију тифуса. Због тога су НОО-и настојали да се произведе и набави што више креча и сапуна. У

том су циљу намјеравали основати радионице за прављење сапуна. Покушаји у неким општинама дали су мале ефекте, јер је све мање било масноће, а до соде се тешко долазило. Због тога се највише користила лукшија и показала се као веома добра замјена за сапун.

Већих отпора здравственим мјерама није било. Супротстављале су се најчешће четничке породице. НОО-и су понекада кажњавали појединце због неизвршавања здравствених мјера.

То нису биле једине бриге и дужности народне власти. Борбени фронт и борци били су у сваком селу, а не само на положајима. Свако је село имало своју сталну стражу. Дању би осматрали околину, пратили и испитивали непознате пролазнике и дошљаке, јављали и узбуњивали у случају потребе. Читаву ноћ би патролирали по сеоском подручју. У сеоским стражама била је скоро искључиво омладина, а ноћну патролу најчешће је сачињавало неколико омладинки и један омладинац. Жене, посебно омладинке, у тим данима револуције, биле су истински равноправно заступљене у свим правима и обавезама. Иако је у почетку било неразумијевања и отпора, иако свугдје одмах нису биле укључене, жене су све равноправније учествовале у народној борби. Нигдје се ново није видније манифестовало као у учешћу омладине и жена, и нико није радосније и захвалније пришао и учествовао у револуцији као наша омладина и наше жене. Најзад, сеоске straže и све мјере осматрања, обавјештавања и узбуњивања, мјере безбједности и самопомоћи чиниле су систем самоодбране или, како то данас кажемо, систем друштвене самозаштите.

Народна власт је обезбјеђивала ред и мир, законитост и правичност на свом подручју, штитећи опште и појединачне интересе људи. У тим временима то је било колико лако толико и тешко постићи. У борби за опстанак, у борби с глађу у предратном периоду добар дио људи сиромашне Херцеговине шверцом, кријумчарењем и другим недопуштеним средствима стицао је средства за живљење. Свака се власт доживљавала као туђа и свака се законска одредба видјела као мрежа за хватање обесправљених. Навике су остале и нису се дале преко ноћи укинути. Пљачку, крађу, самовољно понашање свјесно су подстицали и одобравали окупатор, усташе и четници, и то је био врло значајан мотив који је привлачио појединце у њихове редове. Партизански став и морал био је категоричан у сузбијању таквих појава, а казне за преступе понекад драстично оштре. У војним јединицама изрицане су и најтеже пресуде — смртне казне, а за блаже преступе одлуке о разоружању борца, о одузимању петокраке или распоређивању на неборачке („срамне“) послове. НОО-и нису имали право да изричу такве казне, али су јавном критиком на зборовима читавог села такви доживљавали осуду и презир, а понекад и сасвим одређену казну (већи материјални допринос, више дужности у радним обавезама). Фронт борбе за ново био је необично широк, а препреке у вијековима стицаним навикама и мишљењима велике. Требало је створити нову свијест да је ова власт заиста њихова,

народна, да су њена добра општа и заједничка, да су њена дјела заједничке обавезе. Борба против саможивости, утаја, саботерства и нерада водила се из дана у дан. Нерад се тада третирао као својеврсно дезертерство и издаја народне борбе. НОО за Херцеговину у својим Упутствима то овако квалификује:

„Сеоски народноослободилачки одбори не смију дозволити беспосличење у свом селу, које ће се сматрати као дезертерство у војсци."

Уза све те и друге активности, које су у својим облицима и садржајима биле демократске и револуционарне новине, значајно је истаћи идеолошко-политички и пропагандни рад народне власти. Сваки скуп народа или органа народне власти и свака акција увијек су били прилика да се народу објашњавају циљеви НОБ-а, да се стално утиче на изграђивање нове свијести. Расправама о питањима живота и борбе масе су схватале и прихватале идеје социјалистичке револуције. То нису били никакви посебни облици идеолошко-политичког образовања и васпитања, никакви посебни курсеви и предавања, али је његов утицај био неупоредиво ефикаснији.

Значај постојања и дјеловања народне власти за Партију и НОВ је непроцјењив. У вријеме општег ратног хаоса и дезоријентације, осјећања немоћи и беспомоћности народ је у Партији и својој војсци видио заштитника и водитеља, а Партија је подстакла и помогла народу да се самоорганизује и да самостално влада. Велики троугао наше револуције НАРОД — ПАРТИЈА — НАРОДНА ВОЈСКА био је значајан јер је Партија била народна и у народу, јер је народ вјеровао Партији, а народна војска била оружана снага и Партије и народа.

Биљешке

[1] Ово је поглавље из рукописа „Плиме и осеке", у коме приказујем НОБ у источној Херцеговини од августа 1941. до јуна 1942. године.

[2] У Десивоју крајем августа 1941. формиран је Срески штаб народне војске и његов савјетодавни орган Народно вијеће, које је стварно имало улогу Среског НОО-а. У првој половини априла 1942. у Дулићима, на конференцији НОО-а општина Дулића, Драмешине, Наданића и Дубљевића формиран је Срески НОО за Гацко.

Средином октобра 1941. у Главатичеву, на иницијативу Штаба Коњичког партизанског батаљона, формиран је Општински НОО. Половином марта 1942. конституисан је Срески НОО у Главатичеву, у који су ушли представници Коњичког батаљона.

У Зупцима, крајем децембра 1941, на састанку секретара општинских НОО-а формиран је привремени, иницијативни Срески НОО за Требиње.

На Дивину је 27. фебруара 1942. формиран иницијативни, а 28. марта, на конференцији делегата сеоских и општинских НОО-а на Дивину је изабран Срески НОО за Билећу.

Крајем фебруара 1942. у Љубињу је формиран иницијативни НОО, чији је задатак био да припреми избор Среског НОО-а. Избор је обављен у Грацу 12. априла 1942, на конференцији 70 делегата сеоских и среских НОО-а.

Крајем марта 1942. у Циновој Махали, на конференцији делегата општинских НОО-а, формиран је Срески НОО за Невесиње.

(Подаци су из Хронологије ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Београд 1964.)

[3] Документ је у личном власништву аутора.

[4] Архив ЦК КПЈ — 1942/1002.

[5] Архив Херцеговине Мостар, П/К-12-375.

[6] Музеј Херцеговине Мостар, ЗПД/К-18-VI-629.

[7] Архив Херцеговине Мостар, П/К-13-376.

[8] У службеном извјештају Зетске бановине 1935. године наводе се запањујући подаци о биједи Херцеговине. У срезу љубомирском од 14.977 становника 5.000 људи (700 породица) је „без икакве хране до идуће жетве и без могућности зараде", 4.200 (600 породица) имају хране само „до 1. јануара 1936. године", а 800 (200 породица) може се прехранити „до марта". У сиротињу бан Сочица убраја 350 породица са 1.300 чланова, а у незапослене 500 људи из 150 породица тог среза. Слично или теже стање је и у другим срезовима. У Требињу од 23.564 становника 5.700 (880 породица) је „без икакве хране и могућности споредне зараде". у Билећи од 21.296 становника таквих је 350 породица (1.870 чланова), у Невесињу од 25.301 без ичега је 2.025 становника (260 породица), а у Гацку од 15.500 становника без хране је 285 породица са 1.414 чланова. У пет срезова источне Херцеговине од укупно 100.638 становника без хране и без могућности зараде било је 16.000 људи у 2.475 породица, а само до јануара могло се прехранити 26.774 житеља у 4.478 породица.

(ЈРП, Сарајево, МС-ф2, 1/22—52)

[9] У Зупцима је 8. марта 1942. Срески НОО за Требиње организовао конференцију делегата 12 ослобођених општина из граничних дијелова срезова Требиње, Билећа, Никшић и Херцег-Нови, на којој су разматрана питања робне размјене и трговине на одређеним пијачним мјестима, одређени пијачни дани и цијене најзначајнијих производа. (Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Београд 1964, стр. 228).

На Зупцима су робу размјењивали представници НОО-а општина Грахово, Бањани, Ластва, Зупци, Вучи До и Шума, и то:

за 1 kg соли — 1 kg кртоле,
3 kg соли — 1 kg жита,
4 kg соли — 1 kg сувог меса (говеђег или брављег),
5 kg соли — 1 kg неопране вуне;

1 kg лука — 2 kg кртоле,
2 kg лука — 1 kg меса (лук се плаћа 50% у новцу);

1 литар уља — 1 и 1/2 kg сувог меса,
1 литар уља — 5,50 kg кртоле,
1 литар уља — 1 kg неопране вуне,
1 литар уља — 0,50 kg опране вуне.

У попису се најчешће помиње дуван, чија се вриједност узима као основни производ или мјера за размјену:

1 kg дувана I врсте — 80 лира (200 динара),
1 kg дувана II врсте — 60 лира (150 динара),
3 kg дувана III врсте — 40 лира (100 динара).

Тако је одређено да се за 1 kg дувана I врсте може добити 2,50 kg сувог меса или 10 kg кртоле, 2 литра уља, 3,25 kg жита, 2 kg неопране вуне итд.

Ријеђи артикли су се добијали за новац или замјеном у натури. Тако се за 6 kg кртоле могао добити 1 kg шећера, а литар вина вриједио је колико и килограм кртоле. За литар гаса требало је дати 4 kg кртоле или 1 kg сувог меса.

(Зборник докумената..., том III, књ. 2, стр. 459—460).

извори
и сјећања

СТЈЕПАН ИВАНКОВИЋ

АРХИВСКА ОСТАВШТИНА ДРА АНТЕ ТУНЕ РАМЉАКА

Др Анте Туна Рамљак рођен је 1893. године у Читлуку, општина Посушје. Гимназију је завршио 1915. године на Сушаку. Дипломирао је 1925. године на Правном факултету Свеучилишта у Загребу, а 1928. стекао је докторат правних знаности.

Од 1918. године стално се налазио у првим редовима напредног радничког покрета Југославије. Сазивач је састанка, 1919. године, на којем је основан Клуб студената комуниста у Загребу. Био је једна од руководећих личности у комунистичком омладинском покрету Југославије.

Пред изборе за Конституанту, 1920. године, на подручју Посушја активно је судјеловао у агитацији за Гојка Вуковића, кандидата КПЈ. Тада је основао прву партијску ћелију у посушком крају.

Од 1921. до 1929. године живио је у Загребу, Бечу, Осијеку, Руми, Карловцу и Сремској Митровици.

У Бечу је као емигрант боравио од септембра 1921. до јесени 1922. године, када се враћа у Загреб, гдје борави до 1925. године. У јануару те године изишао је из затвора. Дирекција жељезница отпустила га је с посла.

Од марта 1925. до 1929. године радио је као адвокатски приправник у Осијеку, Руми, Карловцу и Сремској Митровици. Стално је под присмотром полиције због комунистичке дјелатности.

Од 1929. до 1941. године ради као самостални адвокат у Загребу. У том периоду настало је највише архивских докумената који се чувају у Архиву Херцеговине под називом *Архивска оставштина дра Анте Туне Рамљака.*

За тих 12 година адвокатског рада бранио је многе комунисте на судским процесима у Загребу, Београду, Сремској Митровици, Шибенику и Вараждину. Никада није тражио хонорар за одбрану комуниста. Његова адвокатска канцеларија била је увијек на ра-

сполагању Комунистичкој партији Југославије и напредном радничком покрету. У том раздобљу полиција га је два пута хапсила. Одлежао је без суђења годину дана у затвору Суда за заштиту државе на Ади Циганлији у Београду.

У почетку рата хапшен је па пуштен, те живи у илегалности у Загребу и Сплиту. У марту 1942. ухапшен је у Посушју, одакле му успијева побјећи, али је у августу поново ухапшен у Омишу, одакле је пребачен у полицијски затвор у Загреб, а потом интерниран у Лепоглаву.

У јулу 1943. славонски партизани ослободили су Лепоглаву и тако се Рамљак нашао међу славонским партизанима, с којима ће остати до краја септембра 1944. Тада је прешао на рад у ЗАВНОХ, гдје је био начелник у основаном Повјереништву за унутрашње послове. Ту је остао до 9. маја 1945, када се вратио у Загребу, гдје је мјесец дана вршио дужност начелника града Загреба, док није изабран Градски народни одбор.

Октобра 1945. долази у Босну и Херцеговину. Био је судац и секретар Врховног суда Босне и Херцеговине и народни посланик за изборне срезове Лиштицу и Посушје у Уставотворној скупштини.

Др Анте Туна Рамљак умро је 20. априла 1972. у Дубровнику, а сахрањен је у гробљу Ричина код Посушја.

Архивску оставштину дра Анте Туне Рамљака преузео је Архив Херцеговине 1981. и почетком 1982. године. Оставштина је поклон Анте Рамљака из Мостара. Преузета документација смјештена је у 5 архивских кутија. Фонд се води под називом *Архивска оставштина дра Анте Туне Рамљака.* Сигнатура је ОАТР/К 1 до 5.

Будући да је др Анте Туна Рамљак био динамична и свестрана личност, то су и сачувана документа садржајно врло различита. Био је комунистички адвокат, пјесник и есперантиста. Имао је врло широко развијен интерес за многе дјелатности и остварења људског ума. Његово се занимање кретало од политике, права и поезије до урбанизма и грађевинарства. У оставштини је највише судских и политичких докумената, што је нормално јер је, прије свега, био адвокат у служби Партије. Али има и дијелова његових мемоарских записа и пјесама које је писао од најраније младости до дубоке старости. Ту је и студија о градњи градова и насеља у будућности. Има докумената на есперанту, затим личних докумената итд.

У кутији број 1, која има сигнатуру ОАТР/К 1-1 до 6, налази се 6 архивских јединица личних и службеничких докумената и рукописа.

У омоту прве архивске јединице кронолошким редом је поредано 17 личних (биографских) докумената: од извода из матичне књиге рођених до осмртнице. Иако су то биографски документи, њихова вриједност за истраживача није мала, посебно због улоге коју је Рамљак имао у напредном радничком покрету. Између тих докумената треба истаћи:

а) Објаву о пуштању на слободу из затвора Државног суда за заштиту државе на Ади Циганлији у Београду, од 4. јуна 1936;

б) Молбу за Споменицу 1941. која има 10 листова и врло је занимљива;

в) Истакнутије животне податке (Curiculum vitae).

У тој архивској кутији налази се и 15 разних легитимација, од личне до чланске карте Аеро-клуба Краљевине СХС.

Из садржаја исте кутије треба споменути и рукопис студије *Сједиште Федерације, прилог новом уставу*. Рукопис има 330 страница куцаног текста. Иако одише утопијом, рукопис пружа врло занимљиве податке, размишљања и запажања, занимљива за правнике, економисте, хисторичаре, грађевинаре, архитекте и друге.

Најзанимљивији документ из кутије број 1 су мемоарски записи *40 година са југославенским комунистима*. То је важан документ за хисторију радничког покрета, КПЈ, СКОЈ-а и НОБ-а. Тај „записник успомена", како га аутор назива, обухваћа период од 1918. до 1945. године. Рамљак је написао 5 поглавља, што износи око 350 страница куцаног текста, под псеудонимом др Неко Него-шта. Рукопис се чува у Институту за хисторију радничког покрета Хрватске у Загребу, а у Архиву Херцеговине налазе се 73 странице фотокопираног текста, чији се садржај односи на ратни и предратни период. Текст није континуиран јер су фотокопиране странице о занимљивијим догађајима и личностима. Аутор интересантно и духовито износи своје виђење разних догађаја из повијести радничког покрета, КПЈ и НОБ-а. Често налазимо податке који до сада нису били познати и који су занимљиви за истраживача. Посебну пажњу завређује његова активност на подручју Посушја 1920. године, када је основао прву партијску ћелију, затим оснивање Клуба студената у Загребу, а са много занимљивих детаља описао је процесе комунистима које је бранио: Јосипа Видмара, Ристу Самарџића, Мустафу Пашића, Марка Зовку, Пају Грегорића и многе друге. На крају рукописа је описао НОР. И поглавље о рату, на крају рукописа, врло је занимљиво јер је Туна у току НОР-а био илегалац, логораш и партизан. Све је описивао са искричавом духовитошћу.

У другој кутији су списи Адвокатске коморе у Загребу од 1930. до 1943. године. Већи број докумената је кореспонденција Коморе и дра Рамљака, затим рачуни, признанице и сл. Треба истаћи Одлуку Адвокатске коморе од 11. српња 1932. да не налази разлога да се поведе дисциплински поступак против дра Анте Рамљака на основу притужбе Краљевског судбеног стола у Загребу због бранења комуниста „у непристојној форми". Комора као разлог наводи „да се одвјетник уживио у положај свога браниника, да га разумије и да осјећа са њим. Њему је слободно да осуду сматра неправедном и да осуђеног сматра невиним, па ако одвјетник у огорчењу и рече нешто, што није у складу са мирним изражавањем, не може му се замјерити".[1]

У тој кутији је и лична кореспонденција дра Анте Туне Рамљака.

У трећој кутији су документи 17 судских процеса, и то највише они који се односе на процесе комунистима што их је др Рамљак бранио.

Године 1929. бранио је пред Краљевским судбеним столом у Загребу Јосипа Видмара, данашњег предсједника Словенске академије знаности и умјетности. У оптужници пише „да је течајем године 1928. и 1929. у Загребу наручио и примио на своје име и адресу из иноземства поједине комунистичке пропагандне новине, часописе и другу литературу за пропаганду комунизма".[2] Велику архивску вриједност имају и Видмарова писма упућена Рамљаку из Марибора.

Списи под сигнатуром ОАТР/К 3-15 свједоче о процесу групи од 20 комуниста који је вођен у Загребу пред Краљевским судбеним столом 1930. године. Међу оптуженима био је и Мирко Муцић, комуниста из Хумца код Љубушког.[3]

За проучавање животног пута и књижевног дјела Антуна Бранка и Станислава Шимића[4] значајни су списи о разним парницама Станислава Шимића од 1933. до 1936. године. У тим парницама заступао га је др Рамљак. Читав предмет има 121 лист разних докумената. Књижевници су се обично парничили због лоших критика и полемика у новинама и часописима. Познато је да је Станислав Шимић био врстан књижевни критичар па нам ти документи потврђују ову констатацију и показују, донекле, прилике и односе међу књижевним стваоцима у Загребу тих година.

Четрдесет и пет докумената је сачувано о суђењу групи од преко 50 комуниста пред Окружним судом у Сремској Митровици 1934. године. Комунистима је суђено зато што су у казниоици пјевали револуционарне пјесме и што су протестирали због нељудских односа затворског особља према комунистима робијашима. У групи су се, између осталих, налазили: Отокар Кершовани, Буро Пуцар, Моша Пијаде, Иван Милутиновић, Јован Веселинов, Оскар Давичо, Жарко Зрењанин, Марко Орешковић, др Павле Грегорић, Мустафа Пашић[5] и други.

Међу тим документима су и двије дописнице Мустафе Пашића у којима моли дра Рамљака да га брани на суђењу.

У тој кутији су документи и грађанских парница.

Међу списима четврте кутије су материјали о Марку Зовку[6] и Мату Мгачељи. Ту су разне потврде, пуномоћи, признанице и друго. Међу тим материјалима највриједнија су Зовкина писма која је Туни писао 1936. године из нишке казнионице.

Документ из 1938. године под ознаком ОАТР/К 4-32 је пуномоћ књижевника Хасана Кикића другу Анти Рамљаку да га може заступати пред судом.

У истој кутији су 204 документа Радничке парне пекаре у Загребу од 1932. до 1941. године. Они су посебно значајни као доказ што су тадашње власти свим силама настојале да пекару одузму радничкој управи.

Из 1930. и 1936. године сачувана су два правилника: Графичког шаховског клуба и Омладинске слоге из Загреба.

У Лондону је 12. јануара 1941. одржан Народни конгрес, „на којем је судјеловало 2.500 делегата, који су заступали многобројне синдикате и задружне организације и који су с правом могли изјавити да говоре у име најбољег дијела британске радничке класе".[7]

Конгрес је имао доста одјека у Европи јер је његов рад био уперен против рата. Документ је опширан, садржи 43 странице куцаног текста.

Из 1933. године сачуван је по један број листова „Ново доба", „Јутарњи лист", „Политика" и „Југословенска пошта", у којима су објављене пресуде осуђеним комунистима по Закону о заштити државе у Шибенику, Београду и Цетињу.

У петој кутији су списи Загребачког електричног трамваја од 1936. до 1941. године и списи Недјељка и Марка Булута из Херцег-Новог од 1937. до 1942. године.

Тридесетих година у Загребачком електричном трамвају био је развијен напредни раднички покрет. Документација је доста обимна, садржи 222 листа. Рамљак је пред загребачким судовима бранио отпуштене раднике с посла послије обуставе трамвајског промета 1. маја 1940. године. Међу отпуштеним радницима био је и Јаков Дуганџић[8] из Читлука. Био је један од вођа штрајка. Био је врло храбар, што показује и чињеница да је легао на трамвајске трачнице да би својим тијелом спријечио штрајколомце да покрену трамваје.

Докумената о предмету Недјељка и Марка Булута из Херцег-Новог (303 листа) су списи о грађанским парницама.

У осталштини налазимо више штампаних написа на хрватскосрпском језику и есперанту чији је аутор др Анте Туна Рамљак.

Сачувани су документи и о другим дјелатностима, о књижевности и култури уопће, о планирању изградње градова и насеља и неким другим питањима људског живљења.

Биљешке

[1] Архив Херцеговине Мостар, Архивска оставштина дра Анте Туне Рамљака, ОАТР/К2-7-3.

[2] Исто, ОАТР/К3-11.

[3] Мирко Мушић рођен је 1903. у Хумцу код Љубушког. Радио је као обућарски радник у Загребу, гдје је постао члан КПЈ. Године 1930. осуђен је на годину и 3 мјесеца затвора. Послије издржане казне вратио се у Љубушки, гдје је наставио револуционарну дјелатност и радио на обнови љубушке партијске организације. Убијен је у Јасеновцу.

[4] Антун Бранко Шимић, пјесник, есејист, критик и полемичар, рођен је 1898. у Дриновцима. Умро је 1925. у Загребу. Покретач је и уредник књижевних ревија „Вијавица", „Јуриш" и „Књижевник". Иако је умро млад, у 27. години живота, својим књижевним опусом стекао је истакнуто мјесто у нашој књижевности. Једна је од најзанимљивијих појава наше литературе између два рата. У његовим пјесмама најприсутнија је његова родна Херцеговина.

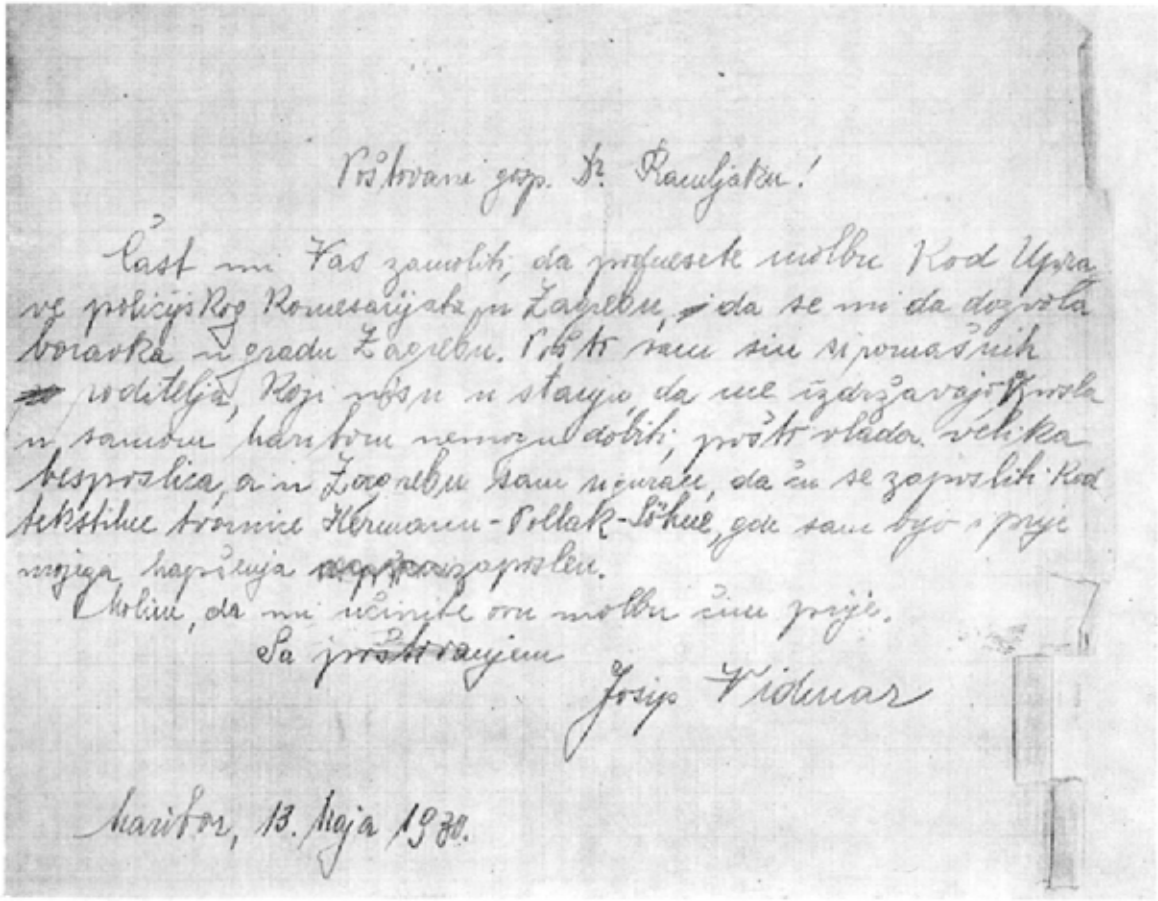
Станислав Шимић, пјесник, есејист, критичар и преводилац, млађи је брат Антуна Бранка. Рођен је 1904. у Дриновцима, а умро је 1960. у Загребу.

[5] Мустафа Пашић је рођен у Мостару 1906. године. Био је секретар партијске организације у Мостару 1929. године. Те године је ухапшен и суђен на 5 година робије пред Судом за заштиту државе у Београду. Године 1934, у Сремској Митровици, у затвору, казна му је увећана за двије године. По изласку са робије вршио је разне партијске дужности. На 4. конференцији КПЈ за Босну и Херцеговину, која је одржана у Мостару 1938, изабран је за секретара ПК КПЈ за Босну и Херцеговину. Убијен је у четничком пучу јуна 1942. у Главатичеву.

[6] Марко Зовко је рођен 1894. у селу Лисе, општина Лиштица. Од 1919. стално је у првим борбеним редовима Партије. Прије рата осуђиван је по злогласном Закону о заштити државе. У току рата био је робијаш у најзлогласнијем усташком логору смрти, у Јасеновцу. Умро је у Ријеци 1980. и сахрањен на загребачком гробљу Мирогој.

[7] Архив Херцеговине Мостар, Архивска оставштина дра Анте Туне Рамљака, ОАТР/К 4-38.

[8] Јакиша Дуганџић, народни херој, рођен је 1905. у Читлуку. Запослен је у Загребачком електричном трамвају од 1930. године, када и почиње своју политичку активност у напредном радничком покрету. Члан је КПЈ од 1935. године. У јесен 1936. био је један од главних организатора успјелог десетодневног штрајка трамвајских радника у Загребу. Послије прославе 1. маја 1940. ухапшен је и до краја године провео је у логору у Лепоглави. По повратку наставио је илегални рад у Загребу, гдје је постао члан Рејонског комитета КПХ за Трешњевку. Ухапшен је у Загребу крајем септембра 1941. Усташе су га страшно мучиле, али ништа није одао. У логору Стара Градишка умрен је глађу.

Poštovani gosp. Dr. Ramljaku!

Čast mi Vas zamoliti, da prosljedite molbu Kod Ugra ve policijskog Komesarijata u Zagrebu, i da se mi da dozvola boravka u gradu Zagrebu. Poštu mnu sim siromašnih roditelja, koji pošto ne stanju da mi izdržavaju školu u samom glavnom gradu dobiti, pošto vlada velika bespravica, a u Zagrebu sam nijemac, da ću se zapošliti kod tekstilne tvornice Hermann-Pollak-Šokac, gdje sam bio i prije mojega hapšenja zaposlen.

Molim, da mi učinite ove molbu čim prije.

Sa štovanjem

Josip Vidmar

Maribor, 13. Maja 1930.

САЛКО ФЕЛИЋ

КОЊИЧКИ (МОСТАРСКИ) БАТАЉОН

Одлуком партијског руководства, 5. септембра 1941, кренули смо Еса Шабанац, Алија Делић, Хивзија Бркић и ја у Коњиц. Ишли смо возом, с лажним документима. Из Коњица смо отишли на Борке.

Задатак нам је био да оцијенимо ситуацију и да припремимо долазак нових група из Мостара ради организовања и покретања борбе.

На путу за Борке срели смо жандаре који су нас зауставили, легитимисали и питали куда ћемо. Будући да су били рамазански дани, рекли смо им да идемо тражити масла за Бајрам. Пошто смо сва четворица били Муслимани, повјеровали су и пустили нас.

Спустили смо се на Борачко језеро. Ту, у планинској кући били су Винко и Олга Превишић и они су нам били веза. Спремно су нас примили и одмах су нас повезали са Ником и Савом Драганић који су становали близу језера. Мислим, ако се добро сјећам, да су већ прве вечери организовали један састанак. Било је 30—40 људи, мјештана, и нас четворица који смо дошли из Мостара. Ми смо им објаснили циљ нашег доласка, да нас шаље Партија, потребу борбе итд. Све то је примљено врло лијепо, с разумијевањем. Видјело се да је Партија имала одређени утицај, чак престиж. Иако смо били Муслимани и дошли из града, а времена су била мутна, није било неповјерења према нама, поготову кад смо им рекли да треба и нас да провјере. То је и задње трунке неповјерења, ако га је било, сасвим отклонило.

Након неколико дана дошао је други Ућеша Даниловић. Тада је одржан састанак код једног старог млина, мало даље од језера. На том састанку донесени су закључци о покретању борбе и формирању јединице, у ствари о формирању Коњичког, односно Језерског батаљона, касније Мостарског батаљона.

Не сјећам се датума када је то било, али знам сигурно да је то услиједило неколико дана по нашем доласку. У сјећањима неких другова наводи се да је то било 8. септембра 1941. Можда тада, можда дан-два касније.

Већ првих дана дошло је до мањих акција, а затим и до једне веће, кад су усташе у већој формацији пошле на нас. Сјећам се добро, одлучили смо да их не дочекујемо на Борцима, него да их пустимо да се спусте до језера, па кад се буду од језера пењали уза страну, да им се направи засједа из које ћемо их разбити. Тај је план у потпуности успио. Они су пошли к језеру, јер нису нашли никога у селу. Наишли су на неке сељанке које су малтретирали, а потом су пошли натраг. На повратку су их дочекале наше засједе. Растјерали смо их, многе убили, доста заробили. Послије је одржано и прво суђење пред народним судом, којему је предсједник био један стари сељак, Томо Сарић. Осуђени су на смрт и постријељани.

Тих дана, рукујући пиштољем, ранио сам се у ногу. Пребачен сам преко Невесиња у Мостар, на лијечење. Послије петнаестак дана опет сам се вратио у Батаљон.

У почетку сам био командант Батаљона. За комесара је био, колико се сјећам, одређен Јаков Барух Шпанац. Кад сам се ранио, за команданта је дошао Ибро Шатор. Пошто је Барух погинуо на Бјелимићима, комесар је постао Васко Гњатић.

Касније сам био комесар ударне чете. Учествовао сам у неколико акција, које су ми остале у сјећању.

Батаљон је извршио акцију на Зијемље, ликвидирао је Жандармеријску станицу на Пориму, а затим су жандари из Главатичева сами побјегли.

У вријеме када сам се вратио постојала је слободна територија нашег Батаљона која се простирала од Главатичева до Врапча изнад Коњица и до Заборана према Невесињу. Захватала је читав простор на тромеђи мостарског, невесињског и коњичког среза.

Остала ми је у сјећању акција на Спиљане која је такође потпуно успјела. Спиљани су с друге стране Неретве и били су прилично јако упориште. Прешли смо Неретву и напали их са супротне стране, стјерали их на обалу Неретве, гдје су се збили, а наши су их другови са друге обале тукли потпуно отворене.

Сјећам се и акције на жељезничку пругу. То је била прва таква наша акција. Спустили смо се преко Добригошћа у долину Неретве, у село Идбар. Отуда смо слали патроле на цесту Мостар—Сарајево код Челебића. Наишао је талијански ауто с талијанским инжењерима и наша их је патрола дочекала и заробила. Касније су замијењени за наше заробљене другове, међу којима је био Франц Новак.

Ми смо се на жељезничку пругу спустили преко Идбра и Челебића, затим смо ишли на сјевер и код Крвавог поља прегазили Неретву. То је било, чини ми се, на Бадње вече, 24. 12. 1941. Дочекали смо воз. Имали смо примитивна средства, једноставне полуге

и завијаче. Нисмо имали техничке опреме за разарање пруге. Прилично смо се намучили док смо размакли шине. То је урадила чета којој је Раде Шарић Шпанац био командир, а ја комесар. Акција је успјела. Воз је искочио. Путнике смо класирали. Рекли смо да путници из вагона прве и друге класе изађу, а треће класе остану у вагонима. Онда су из вагона треће класе почели викати партизанске пароле.

Како је у то вријеме у Коњицу било јачих усташких формација, оне су кренуле падинама, с циљем да нас заобиђу. Видјели смо их и повукли се. Нисмо имали жртава. У базу смо се вратили преко Битовње и Иван-седла.

Тако, углавном одбијајући непријатељске нападе из Коњица и вршећи нападе на непријатељску територију, пролазили су мјесеци. У јануару, фебруару и марту 1942. Батаљон се добро организовао и консолидовао. У то вријеме пада и активан рад на формирању органа власти, АФЖ-а и других друштвених организација. Сјећам се, активност жена била је велика.

Баш је Олга Превишић била врло активна у прикупљању прилога, плетењу чарапа, цемпера, прављењу опанака и др. Као да је данас видим, ишла је од села до села, држала састанке, мобилизирала и покретала.

У мају и јуну 1942. нисмо имали довољно информација о четничким акцијама у Херцеговини. Били смо прилично одвојени. У међувремену, заборавио сам рећи, послали су нам другови из Херцеговине један јачи вод или слабију чету, мислим тридесетак бораца, у наш Батаљон. Ми смо били на подручју гдје је живио српски живаљ, а из Мостара су нам долазили искусни и добри борци, и то Срби, Хрвати и Муслимани. Нови су се другови добро, од првог до посљедњег, уклопили у Батаљон, прошли с њим све тешкоће и остали досљедни када је дошло до четничке издаје. Како је дошло до четничке издаје, не могу рећи. Сигурно је да нисмо били довољно будни, да смо се били уљуљкали у своје успјехе, у своју сигурност. Одржали смо слободну територију, комуницирали с Мостаром, формирали органе власти и осјећали се прилично сигурним. А једне ноћи, синхронизовано и усклађено, готово у свим нашим четама извршени су удари, у којима је настрадао велики број другова.

Тада сам био са једном четом на Зијемљима. Та чета, на срећу, није имала тих елемената и остала је јединствена. И на Зијемљима је дошло до покушаја удара локалних четника, петоколонаша, али не у чети, него међу становницима. Покушале су нешто и неке придошлице из Невесињског поља. Међутим, ми смо организовано, уз борбу, одступили преко Куле и Чичева и спустили се на Борке. Са Борака смо кренули према Прењу, гдје смо се окупили сви. Дошле су и наше чете из Бијеле, која је највише страдала, и из Главатичева. Сви смо се нашли у Тисовици, а затим на Прењу.

Тада је извршена реорганизација Батаљона. За команданта је постављен Ненад Васић, за комесара ја, а за партијског руководиоца Франц Новак.

Батаљон још није добио назив Мостарски. Били смо тада потпуно одсјечени. Не сјећам се да смо имали везу с било ким и да је у нашој близини било ма какве борбе. Знали смо да се борба у Југославији развија, али нисмо знали има ли партизана у нашој околини и с ким ћемо тражити контакт.

На Прењу, мислим на Језерцу, постројили смо Батаљон. Не знам тачно колико нас је било, вјероватно 250 до 300 бораца. Штаб Батаљона је закључио да треба ићи преко Неретве и, даље, према Босни. Батаљону смо изнијели оцјену ситуације, да не видимо друге могућности већ ићи преко Неретве:

„Другови, ето каква је ситуација, ето што смо ријешили, идемо у непознато, пробијамо се, тражимо везе с нашом борбом, с нашим друговима. Ко није у стању да поднесе сва искушења, физички и психички, нека слободно каже, па ће се организовано вратити у Мостар."

По мом сјећању, одмах се јавило њих 10—15, а ми смо додали још 4—5 људи који су физички били слабији и не би могли издржати напоре. Та је група кренула у Мостар. На жалост, они су највећим дијелом страдали у Мостару, у рацијама. Касније је било расправе о томе. Неки су тврдили да је Штаб Батаљона све одредио и да их је, малтене силом, послао у Мостар. Добро се сјећам да се већи дио њих добровољно јавио, а само неколико их је Штаб одредио.

Кренули смо према Острошцу. Само ослобођење Острошца било је интересантно. Послали смо јачу десетину, 15—20 људи, у извиђање, пред напад. То је било навечер. Та јединица се спуштала к Неретви, Батаљон је ишао за њом. Она је прегазила ријеку и са пушкомитраљезима зашла иза острожачког моста и бомбама ликвидирала бункере. Одмах потом чуло се: „Другови, Острожац је ослобођен!" У ствари, Острожац су ослободили, једино је остала неликвидирана жандарска касарна, која је заузета кад је приспио Батаљон. Патроле су затим отишле пругом, на сјевер и југ. Не сјећам се детаља. Среле су друге партизанске патроле које су припадале бригадама уз Врховни штаб, које су управо ослободиле Коњиц. Ту смо видјели, тако рећи, да постоје партизани и увјерили се да су јаки.

Ми смо држали Острожац. Коњиц су држале бригаде при Врховном штабу. Тада Врховни штаб донесе одлуку да бригаде крену према Прозору, за Босну. Штаб нашег Батаљона примио је тада Моша Пијаде у коњичком хотелу. Дао нам је задатак да наш Батаљон остане на сектору Острожац—Коњиц и да врши обезбјеђење према Мостару и Сарајеву, а кад дође до већег притиска непријатеља, под борбом да одступи.

И, отишли су Врховни штаб и бригаде. Батаљон је остао још два-три дана. Када смо добили обавијест да су јаке талијанске снаге напредовале из правца Мостара а њемачке од Сарајева, ми смо се извукли. Из Коњица, из разних радњи и магазина, однијели смо много потрепштина. Духовито се послије причало да је сва Битовња мирисала на пасту за зубе, јер смо читав товар колиноса

изнијели из дућана. Повукли смо се без борбе, прије него што су нас напали. Наша оцјена била је погрешна. Требало је да сачекамо непријатеља и да се повучено уз борбу. На Битовњи смо, крајем јула 1942, добили писмо од Врховног штаба. Укорени смо што смо се повукли без борбе. Није то био оштар укор, али нам се дало на знање да смо погријешили. Не знам да ли је то писмо сачувано.

Ишли смо према Прозору, за главнином наших снага. Тада се поставило питање укључивања Мостарског батаљона у неку већу јединицу. Већ су постојале бригаде. Управо је требала да се формира 10. херцеговачка бригада. Било је приједлога да Мостарски батаљон уђе у 10. херцеговачку бригаду. Међутим, било је жеља из других бригада, на примјер од 4. и 5. црногорске, да се Мостарски батаљон укључи у њихов састав. Батаљон је био бројан, према ондашњим мјерилима као мања бригада, у сваком случају као пола бригаде. Сматрали смо да то питање треба да ријеши Врховни штаб својом одлуком. Тада смо о томе написали писмо, или Врховном штабу, или Покрајинском, или Обласном комитету — не знам. У писму смо предлагали да Мостарски батаљон остане самостална оперативна јединица. Објашњавали смо то и тиме да је четнички удар изазвао неповјерење, наравно према том елементу. Наше реаговање било је емоционално, али се могло, и као такво схватити. И мени је остала као једна од најтежих слика кад смо се нашли на Тисовици. Сједе другови, свако је изгубио неког, друга, пријатеља, брата... Јецаји се чују. Зато смо и предложили да Батаљон као самостална јединица привремено остане на сектору између Мостара и Сарајева. Наравно, то није прихваћено и разумљиво је што није прихваћено. Тако смо, 10. августа 1942, укључени у 10. херцеговачку бригаду као Трећи, Мостарски батаљон.

ВЛАДО ИВКОВИЋ

ДРУГА ПАРТИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА НЕВЕСИЊСКИХ КОМУНИСТА 1942. ГОДИНЕ

У 1942. годину Невесиње је ушло са двадесетак чланова Комунистичке партије. До краја априла 1942. тај број је нарастао на 38 чланова Партије. Тај податак је навео Васо Мискин Црни, члан Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, у извјештају који је 28. априла 1942. упутио Покрајинском комитету. А у писму, које је Сресни комитет КПЈ за Невесиње тих дана упутио ћелијама и члановима на терену, пише да је било 40 чланова Партије. Врло је вјероватно да у овај број нису урачунати чланови новоформиране партијске ћелије на Обљу.

Податак да је крајем априла 1942. у Невесињу било око 40 чланова КПЈ односи се на чланове на терену и у теренским партизанским батаљонима „Невесињска пушка" и „Бишина". Заправо, тек тих дана почело се више радити на стварању партијских организација у партизанским војним јединицама.

Партијске организације постојале су у Лукавцу, Зовом Долу, Биограду, Удрежњу, Ошаку, Доњем Дрежњу, Братачу, Залому и Југовићима. Крајем априла, заправо 28. априла 1942, и на Обљу је формирана партијска организација. Тада је први пут у историји постојања тог села формирана партијска ћелија. То је, у ствари, била прва партијска организација на територији старе општине Улог. Чланови те партијске организације постали су Ђетко Ковач, Петар Говедарица Бугар и Видан Церовина. Видан Церовина је био члан СКОЈ-а још од 1940. године. Састанцима партијске ћелије присуствовала је и Коса Поповац, болничарка у Обаљском батаљону. Она је била једини члан СКОЈ-а у тој јединици.

Број села у којима су постојале партијске ћелије није се много проширио у односу на стање које смо имали 1941. године. Ни број чланова Партије се није много повећао. Заправо, приликом

формирања партијских организација у Партију „су примљени", у првом реду, они другови који су то већ били. Били су то углавном радници, неки студенти и ђаци, који су радили у другим мјестима, тамо постали чланови Партије и СКОЈ-а и крајем 1941. године само су формално повезани у партијске ћелије. Тако је било и почетком 1942. године. Тек у прољеће те године у Партију је примљен и нешто већи број сељака. Ситуација је, међутим, омогућавала да се чланство КПЈ знатно повећа, а на тај начин и политички утицај комуниста и Комунистичке партије.

Од почетка фебруара до Друге партијске конференције је раздобље великих војничких успјеха и побједа партизанских јединица над окупатором и домаћим издајницима. Борба се разбуктала на читавом невесињском подручју. Силно је нарасла ударничка партизанска војска. На ослобођеној територији бујао је разноврстан рад. Читав терен био је покривен мрежом народноослободилачких одбора, организација СКОЈ-а, жена, омладине и пионира. Људи су се масовно опредјељивали за народноослободилачку борбу и активно учествовали у њој. Све је то пружало могућност да се људи испоље као храбри борци и активисти који се никада ни у чему нису колебали. Било је доста бораца, одборника и скојеваца који су дјеловали као комунисти мада још нису били постали чланови Партије.

Срески комитет КПЈ за Невесиње имао је великог утицаја на одабирање људи који ће бити примљени у Партију. О томе је консултовао партијске ћелије али је, ипак, на крају одлучујуће утицао ко ће постати комуниста. Чланови Среског комитета су обилазили терен, заказивали и одржавали састанке основних ћелија на којима се дискутовало ко може постати члан Партије. И то је био један од разлога да су критеријуми за примање у Партију, у то вријеме, на том терену, били врло оштри. Тражили су се готово идеални људи да покуцају на врата Партије. Морали су бити из поштених и угледних породица, чисте прошлости, дакле људи који су у себи носили слободарске и напредне идеје и који су већ доказали да су се непоколебљиво опредијелили за народноослободилачку борбу и својим активним учешћем дали допринос тој борби. Они су, поред тога, морали посједовати способност да утичу и на друге у својој околини.

Захваљујући таквим критеријумима, комунисти су у то вријеме били узор и примјер другим борцима, сељацима и, нарочито, младим људима. Тада се састанци нису одржавали јавно, није се говорило ко су чланови Партије, али народ је то знао. Комунисти су се препознавали по идејама за које су се залагали и по томе што су били први у борби и на извршавању задатака у позадини. Зато се и данас може констатовати да се ти кадрови за читаво вријеме рата нису поколебали нити престали са активним учешћем у борби за слободу и идеале које је садржавала програмска платформа народноослободилачког покрета.

Партијске ћелије по селима, чланове КПЈ у војсци и на терену обједињавао је и њихов рад усмјеравао Срески комитет за Неве-

сиње, који су све до краја априла 1942. сачињавали: Живота Неимаровић, секретар, Саво Медан, Јефто Ковачевић, Мирко Ковачевић и Перо Гушић, чланови.

Срески комитет КПЈ за Невесиње, основне партијске ћелије и сви комунисти, уз подршку и активно учешће бројних активиста народноослободилачког покрета, развили су веома интензиван рад у партизанским јединицама и на терену. Међутим, политички рад комуниста и у 1942. години био је карактеристичан по наглашеној пропагандној акцији да се развије борба против окупатора и по оштром политичком сукобу са четничком пропагандом, која је врло вјешто вођена од четничких вођа Добросава Јевђевића, мајора Бошка Тодоровића, Петра Самарџића, Јована Драганића, Данила Салатића, Влада Зечевића, Васа Гутића и других четничких агитатора, који су се регрутовали из редова старих политиканата, полицајаца, жандара, војних лица старе југословенске војске и неких угледних сељака. Сви су се они удружили на разбијању народноослободилачког покрета. Пријетили су силом окупатора, позивали Србе у акције против Муслимана, нападали комунисте и везали се с окупатором и с њим отворено наступали у борбама против јединица Народноослободилачке војске. Партија се морала супротставити пропаганди четника и њиховој издаји. Морало је доћи до отворене оружане борбе с њима као сарадницима окупатора и реакцијом.

И управо у вријеме највећег политичког сукоба и великих и жестоких борби с Италијанима и четницима, у којима смо имали доста успјеха, и кад је била све израженија тенденција офанзивног дјеловања непријатеља против наших војних јединица и слободне територије, заказана је и одржана Друга конференција комуниста Невесиња.

Друга конференција невесињских комуниста одржана је пет мјесеци послије прве, 29. априла 1942. у селу Лукавцу, гдје се налазило сједиште Среског комитета КПЈ за Невесиње и Штаба Партизанског батаљона „Невесињска пушка". Присуствовали су јој сви чланови Партије осим пет другова који су се налазили са партизанским јединицама на положајима. То значи да је Конференцији присуствовало око 35 чланова Партије из свих партијских ћелија и из свих партизанских јединица.

Конференцију је отворио и њом руководио Живота Неимаровић, секретар Комитета. Конференцији невесињских комуниста присуствовао је и Васо Мискин Црни као делегат Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину.

У Невесињу су били још хладни дани. И кад је сунце сијало, било је, како се у народу каже, зубато. Сакупили смо се око 13 часова у кући Јефта Кисића. Рад је трајао скоро до пола ноћи. А онда су другови, који су дошли из војних јединица, отишли на положаје, а остали су заноћили у тој кући. Лежали смо на неколико кревета, по клупама и на сламарицама на поду. Било је хладно.

На Другој партијској конференцији невесињски комунисти су дискутовали о општем политичком стању на терену и у војсци, о организационом стању Партије и, у вези с тим, о извјештају секретара Комитета и секретарâ партијских ћелија, о организацији у војсци, СКОЈ-у, омладинској организацији, о раду са женама, пријему жена у Партију и о народноослободилачким одборима. Дискутовало се и о задацима у вези са прославом 1. маја.

Конференција је оцијенила да су невесињски комунисти од Прве до Друге конференције постигли веома добре резултате. Од бораца са подручја Невесиња био је формиран Трећи ударни батаљон, постојала су два теренска партизанска и један добровољачки батаљон, и припремало се формирање Теренског партизанског батаљона „Петар Радовић" и Петог ударног батаљона од бораца из Невесиња. У тим батаљонима било је организовано и у борбама је учествовало око хиљаду бораца. Више стотина Невесињаца налазило се у Првом и још неким ударним батаљонима.

Ипак, Друга конференција комуниста Невесиња је констатовала да у вријеме њезина одржавања ситуација није била добра. Комунисти Невесиња нису били задовољни својим радом. Уочене су неке појаве, па и грешке, које су водиле погоршању политичког стања.

Под утицајем великих војних окршаја с непријатељем и због извјесне дозе опијености успјесима на бојном пољу почела се занемаривати улога Партије у даљем вођењу устанка и револуције. Најбољи кадрови су се окупљали око партизанских војних штабова. Срески комитет и партијске организације у селима били су заокупљени задацима који су били у вези с војном ситуацијом. При томе занемариван је унутарпартијски живот. Није се довољно водило рачуна о примању нових чланова, нарочито жена и омладине. Само једна жена била је у то вријеме члан Партије а три су биле кандидати. Састанци ћелија нису редовно одржавани, није се довољно радило на идеолошком и политичком уздизању чланства. Комитет се више бавио војним акцијама него изградњом и оспособљавањем Партије да усмјерава борбу.

На тај начин објективно је слабила ударна моћ и политички утицај Партије. Комунисти нису могли да благовремено оцјењују ситуацију на свом терену и у својим јединицама и да благовременим и одговарајућим мјерама утичу на њу. Нису држали ситуацију у својим рукама у сваком тренутку. И опортунизам им је био слабост у том периоду. Неки комунисти нису имали довољно храбрости и снаге да поштено и отворено изнесу своје утиске о ситуацији у Невесињу. Многе ствари су се прећуткивале против сопственог убјеђења. То је била посљедица потискивања демократизма у животу партијске организације у то вријеме. Било је и недовољног познавања опште ситуације, недовољног разумијевања токова устанка и револуције и недовољног схватања сопствене одговорности.

И у раду с омладином се секташило. Било је доста младића и дјевојака које је требало примити у организације младих кому-

ниста. Требало је на ширу и масовнију основу поставити омладинску антифашистичку организацију.

Неразвијен унутарпартијски живот и недовољан рад у организацији младих комуниста, уз претежну оријентацију на војна питања, довели су до слабљења политичког рада у народу. С друге стране, у то вријеме, већ су биле присутне посљедице наших такозваних лијевих грешака. У народу се ширило незадовољство и неслагање с неким поступцима војних јединица и органа власти. Ситносопственичка психологија неких сељака није могла да прихвати мјере које смо ту и тамо предузимали у циљу стварања магазина хране и слично. Кажњавање непријатеља народа није довољно објашњавано. Неки људи, који су чинили услуге четницима, престрого су кажњавани а да им се претходно није ни објашњавало зашто се тако урадило. Поред тога, наши органи нису у свим случајевима били будни, па су се у неке органе власти и руководства неких организација увукли, у најмању руку, колебљиви појединци који су разбијали унутрашње јединство наших редова.

Све је то почело да долази до изражаја управо у вријеме одржавања Друге партијске конференције. Баш у то вријеме су уочене и све више се испољавале намјере италијанског окупатора и четника да отпочну офанзиву против партизанских јединица и партизанске слободне територије. Непријатељ је отпочео велике војне припреме и акције са смишљеном масовном пропагандом. При томе су коришћене наше грешке. Отпочео је и процес колебања дијела наших бораца и припадника народноослободилачког покрета, те је почело извјесно осипање наших ударних и теренских партизанских батаљона. Појединци су прелазили на страну четника.

Из оцјене ситуације, у чему је много помогао Васо Мискин Црни, настали су одговарајући закључци. Сагледавање сопствених слабости и начина за њихово превладавање охрабрило је невесињске комунисте. Договорили су се да ојачају своје редове, да развију живљи унутарпартијски рад, уђу у нову битку за народне масе, створе партијску организацију у партизанским војним јединицама и, што је нарочито важно, исправе грешке које су се испољавале у претходном периоду. Изабран је нови Срески комитет КПЈ за Невесиње. У његов састав ушли су Саво Медан, Перо Гушић, Петар Пашајлић, Владо Марић, Мирко Ковачевић и Владо Ивковић. Било је предвиђено да секретар Комитета буде Перо Гушић, али је био тешко рањен и није могао да преузме дужност. Том приликом у Срески комитет није изабран нико од Муслимана. Била је то нова грешка у кадровској политици. Јер, било је комуниста Муслимана (Хидо Башагић, Алија Казазић), чији би избор много значио за политички рад међу невесињским Муслиманима, а међу Србима би се то такође лијепо примило.

Сутрадан по одржавању Конференције Срески комитет је упутио закључке Конференције свим члановима и ћелијама Партије на невесињском подручју. У закључцима је стајало да комунисти прију преданом раду на отклањању слабости из претходног периода

и извршавању задатака Друге конференције. Уз тај материјал, партијским ћелијама и свим комунистима је наложено да се упознају са чланком из „Пролетера", који је читан и на Конференцији.

„Директиву из централног органа Комунистичке партије Југославије ‚Пролетера' користити као компас у пустињи те на тај начин нећемо направити грешке ни лијево ни десно" — поручивао је Срески комитет свим комунистима Невесиња.

Међутим, није било времена да се организује рад на спровођењу тих закључака. Ускоро је отпочела и на нашем терену трећа непријатељска офанзива. Одупирали смо се надмоћнијем непријатељу, борили се за слободну територију и настојали да сачувамо институције устанка и револуције, али смо се, ипак, морали повући.

ИВИЦА СТОЈЧИЋ

РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАД У РУДНИКУ УГЉА У МОСТАРУ ОД 1936. ДО 1943. ГОДИНЕ

Покушаћу — укратко — да нешто кажем само о оном времену кад сам, као бравар и комуниста, радио и дјеловао у мостарском руднику: од октобра 1938. до марта 1940. и од августа 1942. до фебруара 1943. године. Дотаћи ћу се и неких момената из периода 1936/37. године који су ми познати као тадашњем секретару Мјесног међуструковног одбора Уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије (УРССЈ) у Мостару и од фебруара до јула 1943. као замјенику секретара Мјесног комитета КПЈ за град Мостар.

О штрајку рударских радника у другој (?) половини 1936. године могу да кажем нешто на основу сјећања.

Непосредан повод штрајку био је физички насртај једног јамског предрадника (неког Карла Воденика) на једног радника, а затим и откази радницима који су се супротставили шиканирању и малтретирању. У томе су се нарочито истицале поједине старјешине и надзорници у Старој јами.

Радници прве смјене, кад су дошли на посао, протестовали су у Управи рудника, али су одбијени. Као протумјеру, на лицу мјеста, радници Старе јаме одбили су силазак на рад у јаму и позвали остале раднике да напусте посао, што су они и прихватили. Након тога, сврстани у колону, кренули су у Раднички дом УРС-а.

Одмах, истог дана, одржан је ванредни састанак Мјесног међуструковног одбора на којем се расправљало о насталој ситуацији. Наиме, претходно штрајк није био припремљен те је требало учинити све да се успјешно спроведе до краја.

Истог дана формиран је штрајкашки одбор, којим су руководили чланови Мјесног међуструковног одбора. У томе сам и ја, као секретар Мјесног међуструковног одбора, учествовао. Одмах

су постављене штрајкашке straже око рудника да враћају раднике друге смјене који још нису били обавијештени о почетку штрајка. Остале синдикалне организације пружиле су материјалну помоћ, приступило се сабирној акцији за помоћ штрајкашима и од тих средстава су куповане намирнице и кухана казанска храна у дворишту Радничког дома. Ту су штрајкаши и јели.

Свакодневно су одржавани састанци са радницима, код којих је подизан морал да истрају. На колебљиве се посебно утицало.

Штрајк је — мислим — трајао 4—5 дана. Није било колебања међу штрајкашима, нити је било штрајколомаца.

Сасвим је јасно да противничка страна није мировала. Протуране су вијести у циљу деморализације штрајкаша. Полиција је демонстративно слала полицајце да се врзају око Радничког дома. Они су и улазили у Дом, настојећи провокацијама изазивати инциденте, што би им дало повода да интервенишу силом и тако угуше штрајк. Али то им није успјело. Штрајк је завршен пуном побједом радника: враћени су на посао радници којима је дат отказ, а неки сурови надзорници премјештени су у друге руднике.

Послије успјешног штрајка рударских радника 1936. године синдикална организација УРС-а још се омасовила и ојачала. Захваљујући правилним ставовима и истинској борби за добробит радничке класе, преко синдикалне организације порастао је утицај Партије. Класни преокрет био је у успону.

Насупрот класном синдикалном покрету, владајућа странка — Југославенска радикална заједница (ЈРЗ) — настојала је свим силама да поцијепа раднички покрет стварајући режимски синдикат Југорас — Југословенски раднички синдикат. Истовремено, слично је дјеловала и Хрватска сељачка странка, под чијим је руководством био Хрватски раднички савез (ХРС). Међутим, и поред свих настојања буржоаских политичких партија, њихови синдикати нису успјели пустити дубљи коријен међу радницима мостарског рудника. Рад тих синдикалних организација сводио се на борбу против комуниста уопште и комуниста појединаца посебно. Служиле су се демагогијом, лажи, застрашивањем, обећањима и сл.

У почетку је ХРС имао извјесног успјеха, али је у пракси разобличен као прирепак буржоаске политике. Наиме, наш класни синдикални покрет стално је истицао паролу јединства радничке класе и јединственог иступања за интересе радника. У том циљу заговарали смо заједничке акције са ХРС-ом. (Са Југорасом нисмо тражили никаква контакта, разобличавали смо их као шпијунe и полицијске синдикате и потпуно смо их онемогућили.) Предлагали смо ХРС-у заједничке акције за побољшање радних и платних услова, за борбу против скупоће, а за повећање надница. Међутим, стално су одбијали приједлоге или избјегавали сусрете. Само једну акцију смо заједнички извели. Било је то у октобру или новембру 1939. године, када је одржан збор рударских радника против скупоће а за повећање надница. Након два-три састанка једва су на то

пристали. Питање скупоће било је врло актуелно и под притиском радника нису могли извршити. Збор је одржан у прозиваоници Старе јаме. Први је говорио предсједник ХРС-а Лука Милићевић, рударски предрадник. Тешко је налазио ријечи, и испало је „округло па на ћоше". Није наишао на одобравање радника. Одобравало је на завршетку његова говора неколико присутних функционера ХРС-а и њихових пришипетљи. Затим сам ја говорио као представник УРС-а. Моје излагање радници су прихватили. Заложио сам се за јединство радничке класе у борби за права радника, јер су потребе нас радника без обзира на политичку и националну припадност исте, ми једнако живимо под тешким условима и само заједнички можемо се изборити за већа права, зато презиремо издајнике. „Ми чујемо звекет Јудиних новчића, али ће и они чути звекет збачених ланаца којима је окована радничка класа" — рекао сам на крају, уз бурне повике и аплаудирање радника. Тим збором ХРС је много изгубио од свог политичког утицаја. То су његови функционери осјетили и спознали и више нису жељели заједничких акција.

Исте године (1939) тадашњи министар шума и руда Љубомир Пантић, апотекар из Бијељине, намјеравао је узети неколико стотина хиљада динара из „Братинске благајне" (тадашњег социјалног осигурања рударских радника) за градњу купатила у свом изборном срезу Бијељини. Устали смо против тога. На скупштини радника ту намјеру Пантића назвао сам отимачином и пљачком рудара, који истовремено немају ни основних средстава за хигијенско-техничку заштиту при раду. А тадашње купатило на мостарском руднику личило је на смрдљиве просторије јавних нужника, погодних за размножавање заразе. Због „увреда" и речених изјава о „господину министру" био сам оптужен и саслушан у Среском начелству у Мостару.

Намјеру министра Пантића искористили смо за политичко раскринкавање Југораса и ХРС-а, који ничим нису показали да осуђују а још мање да устају против пљачке радника. То је било очито и за раднике убједљиво.

Принципијелна и досљедна борба за права радника подигла је углед Партије и синдиката. На изборима за радничке повјеренике однијели смо велику побједу. На дан избора пред биралиштем, које се налазило у јамској прозиваоници, читав простор био је покривен баченим листићима бијеле и жуте боје, а ријетко или, још боље, врло ријетко могао се видјети црвени листић. Наиме, црвени листићи били су за УРС-ове кандидате, бијели ХРС-ове и жути за Југорасове. Радници су у огромној већини гласали за УРС-ове кандидате и у гласачку кутију стављали црвене листиће, а бијеле и жуте бацали по изласку из биралишта. Функционери ХРС-а и Југораса бјежали су од биралишта. Газећи бијеле и жуте листиће, осјећали су да су одбачени и презрени од радника. Настојали су, и једни и други, да испровоцирају инциденте да би се поништили избори. Није им успјело. Брзом интервенцијом осу-

јетили смо већ у почетку такве намјере. Југорас је био потпуно дотучен. У међувремену формирана је Влада Цветковић-Мачек и створена бановина Хрватска. Али ни долазак ХСС-а на власт није могао уздрмати вјеру радника Хрвата у класни синдикални покрет тако да је ХРС био у сталном опадању све до почетка рата — априла 1941. године.

*

Непосредно по окупацији — након априлског рата 1941. године — партијска организација у руднику активно је радила. Више њених чланова погинуло је у НОБ-у у партизанским јединицама или су убијени од усташа и окупатора. Знатан број симпатизера КПЈ и активних радника класних УРС-ових синдиката такође је погинуо у НОБ-у или су убијени од окупатора, усташа или четника. Четници су, између осталих, на звјерски начин убили и Јефту Ковачевића, рудара, који је на изборима за Народну скупштину 1938. године био замјеник кандидата Странке радног народа. Познато је да је и КПЈ дјеловала у Странци радног народа. Тада су многи рударски радници гласали за кандидате те странке, која је у Мостару добила 473 гласа. Значај је тим већи што је гласање било јавно, а кандидат познати комуниста, митровачки робијаш, Раде Битанга, типографски радник из Мостара.

У првој половици 1942. године, због провала, хапшења и одласка појединих чланова ћелије КПЈ у партизане, у руднику је рад партијске организације дјеломично прекинут, односно успорен.

Изнијећу неке податке о раду КПЈ у руднику за вријеме окупације, кад сам и радио у руднику.

У рудник сам дошао крајем августа 1942. Самоиницијативно сам покренуо акцију за организован рад. Преко инжењера Ерлиха Евалда, члана КПЈ, ступио сам у везу са секретаром Мјесног комитета КПЈ за Мостар Љубом Брешаном. На састанку с њим изложио сам му план рада који је у цијелости усвојио, а садржавао је формирање партијских актива по рудничким прометима — јамском, стројном и ваљском промету, те на замуљивању. Задаци тих актива били су окупљање радника и вршење политичког утицаја на раднике у руднику, растурање партијске штампе, прикупљање нових прилога за Народноослободилачки фонд. Чланови актива и остали најодабранији радници имали су, сталан задатак да врше саботаже и друге сметње у циљу умањења и отежавања производње у руднику.

Задацима се одмах приступило. Најприје је формиран актив од четири друга у стројном промету, затим у Старој јами од три друга и тако редом. Концем децембра 1942. и у јануару 1943. већ су били формирани нови активи: два у стројном промету, два у Старој јами, један у ваљском промету и један у замуљивању. У активима и око актива било је обухваћено око 80 рударских радника. Активима су непосредно руководили чланови партијске ћелије у руднику, која је формирана у октобру 1942. године. Секре-

тар ћелије био сам ја, а чланови инж. Ерлих Евалд и Авдо Малкоч, бравар, а од децембра 1942. и Асим Дурановић, бравар. Везу с Мјесним комитетом КПЈ одржавали смо преко друга Андрије Крешића, тада члана МК КПЈ за Мостар.

У чему се огледао конкретан рад? Билтени, које је МК КПЈ за Мостар издавао два пута седмично, растурани су у 30—40 примјерака. Потражња је била већа. И остала штампа, коју је издавао МК у прилично истом а некад и у већем броју, растурана је појединцима у нашој средини. Новчани прилози су се кретали до око 18 хиљада куна мјесечно, а некада и више. Саботаже су се, углавном, огледале у кварењу електричних мотора и осталих машинских уређаја у јами и вани, кидању челичних ужета на витловима за извлачење колица са угљем у јами или на замуљивању и за извлачење вагонета са шљунком за замуљивање, зачепљавању цијеви за замуљивање, те расипању или уништавању мазива и разног потрошног материјала. Речено је: „Ако не можеш ништа друго, гдје год стигнеш, сваки дан, баци шаку пијеска у мазиво, преврни канту с уљем, бацај шарафе . . .“

Кварење мотора узело је шире размјере и неуобичајено велики број испадао је из производње. Инж. Чедомил Милићевић, тада управник стројног промета, скренуо ми је пажњу на то и рекао да може доћи до нежељених посљедица и по њега као најодговорнијег стручњака и управника стројног промета. А ми смо се оријентисали на кварење машинских уређаја јер се то најефикасније одражавало у негативном смислу на производњу рудника. Чедомил Милићевић је био члан КПЈ, али је био организационо повезан у граду. По његовој сугестији прешли смо на појачано кварење инсталација у јамама, и то на рушење цијеви за замуљивање, рушење подграда, кварење пруга итд. За потребе НОВ извлачен је експлозив, тј. рударски динамит. Све те акције знатно су утицале на умањење и отежавање производње и опадање продуктивности рада. Сваки друг који је извршио дјело саботаже или штеточинства био је дужан о томе обавијестити руководиоца, који је дужан то провјерити.

Политичка дјелатност и утицај актива протезао се и ван рудника. На примјер, преко актива у којем су дјеловали Карло Марић и Карло Ђубела остварене су извјесне везе и утицај на рудник боксита и на села око рудника. Преко тог актива дјеловао је и канал и радили су водичи за курирску везу између МК КПЈ и јединица НОВ, које су се за вријеме IV непријатељске офанзиве налазиле изнад Горанаца у околини Мостара.

Разумљиво је да се читав рад партијске организације морао водити у врло тешким илегалним условима окупираног града, гдје су Талијани, затим Њемци, уз присуство својих слугу: усташа, четника и полицијског апарата, уз помоћ жбира и шпијуна сваке врсте, настојали онемогућити покрет. Па, ипак, радило се, и то врло успјешно. Ослободилачки покрет обухватао је стотине мостарских родољуба. При томе треба нарочито истаћи да у руднику ниједном није дошло до провале и хапшења. Радило се промишље-

но, улагало се много труда да се задаци извршавају на најпогоднији начин а истовремено да се отклони сумња непријатеља.

Једном приликом, почетком 1943. године, преко Чеде Милићевића удесимо да војнички „заповједник рудника" домобрански бојник Јосип Гирзик изврши претрес рудника и радника прве и друге смјене. Домобрани из тзв. „велеобртне заштите" (индустријска стража) која је стражарила у руднику, једног дана, у 15 сати, након завршетка прве и прије почетка друге смјене, опколила је окно Старе јаме, сепарацију и радионице стројног промета и претресла раднике и просторије. И, јасно, нису нашли ништа. Наиме, ми смо одредили дан и вријеме претреса.

На ту идеју дошао сам због тога што се причало да су на жељезници вршени претреси. Желећи смо да „заповједника рудника" подстакнемо на „ревност", а у ствари да отклонимо евентуалне сумње.

Разумљиво је да се рад не би могао конспиративно одвијати да није постојало истинско родољубље и класна свијест већине рударских радника. Те одлике развијала је и његовала Партија. Захваљујући праведној борби и правилној линији наше Партије у борби против окупатора и домаћих издајника, радници су у тој борби видјели своју борбу за права радног народа и свесрдно помагали своју Партију у њеним настојањима. И у томе, дакле, налази се објашњење што није долазило до провала организације и хапшења, а да се истовремено активно и непрестано радило у широким слојевима радника.

Сагледавајући и оцјењујући оданост и прегалаштво радника у борби против окупатора и његових слугу и имајући у виду огромну вјеру радника и активиста у нашу Партију, вјеру у оправданост и коначну побједу Народноослободилачке војске, можемо данас констатовати да је према многима учињена несмотреност што већ тада нису били примљени у чланство Комунистичке партије Југославије, коју су волјели и вјерно слиједили.

И на крају, ја сам у марту 1943. године отишао из рудника. Примио сам дужност замјеника секретара Мјесног комитета КПЈ за Мостар. Али и даље сам имао, поред осталог, задатак одржавања везе партијске организације у руднику са Мјесним комитетом. Познато ми је да се рад ове организације све више ширио и јачао. Такву сам је и оставио у јулу 1943. године, када сам напустио Мостар и отишао на другу дужност.

Сарајево, 18. априла 1959.

осврти и прикази

МОСТАР, ФОТО-МОНОГРАФИЈА, ПРВА КЊИЖЕВНА КОМУНА, МОСТАР, 1982

Писана ријеч у Мостару одувијек је његована и цијењена, одувијек је за њу било љубави и поштовања. И као што је Стари мост имао и има функцију повезивања двију обала, тако и писана ријеч обезбјеђује кореспонденцију са прохујалим временима. У сусрету Оријента и Запада, што је у фото-монографији *Мостар* дошло до пуног израза, Мостар је имао и има своју особеност и боју. И данас тај сусрет живи као изазов и као позив радозналим туристима, писцима и умјетницима најразличитијих умјетничких промишљања. Фото-монографија *Мостар* у издању Прве књижевне комуне има вишеструку функцију и значај.

Представљајући фото-монографију на њеној промоцији, Рефик Хукић, члан Извршног вијећа Скупштине Босне и Херцеговине, истакао је: „Обично су овакве публикације намијењене туристичкој пропаганди. Ова књига је много више од тога. Ово је сасвим сигурно сажета и скраћена политичка и културна историја Мостара у ријечи и слици. Она је засигурно лијеп примјер прожимања културе и привреде: туризам постаје култура, а култура туризам... Онима који не познају овај град, фото-монографија ће бити неодољив позив да дођу и уживају у непоновљивим љепотама природе и вриједним споменицима културноисторијског насљеђа, да упознају један модеран и слободарски град и изнад свега његове људе."

Фото-монографијом *Мостар* овај је град добио књигу какву је одавно требао имати и каква га на најбољи начин представља у земљи и свијету. То је прва књига посвећена Мостару, објављена на српскохрватском језику, прва књига посвећена граду о коме се толико писало.

Фото-монографија захвата период од неолита до данас, синтетише у ријечи и слици све што је карактеристично за Мостар, његову умјетност и достигнућа у најразличитијим временима и епохама. Најљепше похвале Мостару изрицали су пјесници, од

Дервиш-паше Бајезидагића до Иве Андрића, а фото-монографија је све то објединила и својом појавом унијела нешто ново у свијест Мостараца, људи који га воле, који га посјећују и које је својом љепотом емоционално везао.

Говорећи о овом изузетном дјелу, Рефик Хукић је истакао: „Пред нама је једна садржајна и лијепо опремљена књига. Аутори су бирали и изабрали оригиналан начин да ријечју и сликом аутентично представе Мостар, његово природно богатство и културноисторијску баштину, његове људе, његову борбу, стваралаштво и нарави. А у Мостару, гдје је природа била издашна, а човјек инвентиван и плодан у свом стваралаштву, није било лако одабрати највредније и најљепше и све то сажети у 168 фотоса и недугачком тексту. Али, аутори су имали сигурну руку, објективне критерије за вредновање природног и културног насљеђа." И, заиста, већ од првих фотоса, већ од првих ријечи Иве Андрића и Зуке Џумхура, аутора текста фото-монографије, увјеравамо се да је књига урађена без пропуста, без једне грешке. Мало је градова који су добили овакву књигу. Каузалитет богатства свих елемената постојања у дијахронији и синхронији испољени су с пуним смислом за ритам, за потребе и захтјеве савременог човјека. При читању и разгледању књиге стално је присутна мисао да је ово „без сумње сажета политичка и културна историја Мостара и зналачки, марксистички интонирана и утемељена, исписана хронологија Мостара". Бројни објекти који су овдје настајали током вјекова превазишли су своју функцију утилитаристичког и постали општедруштвено добро — културне знаменитости. И као што је Мостар почињао од смисла, функције и љепоте Старог моста, тако, одатле, почиње и овај писани споменик културе. Из тог језгра разлијева се прича о граду кроз фотосе које прате надахнуте легенде што их је исписао Ицо Мутевелић, не изостављајући ниједан важнији сегмент баштине и природног насљеђа.

Споменичко благо говори о живљењу све три конфесије и све три нације на овом простору и о њиховој упућености једних на друге. Заједништво је одувијек било карактеристика становника овог града. Говорећи о живљењу у граду свјетлости, Рефик Хукић истиче: „Смјењивали су се окупатори и угњетачи. Све до нашег социјалистичког времена. Сви су покушавали, али никада ни један од њих није успио потпуно угушити слободарски дух овога човјека и смисао за заједништво — без обзира на вјерске, националне и друге разлике и подјеле. Мостарци су се увијек у одсудном тренутку сложно борили против заједничког душманина." Због тога и у фото-монографији постоји равномјеран и сразмјеран простор сваком споменику.

Фото-монографија нас уводи у мостарске куће, авлије, у џамије и цркве, објектив је ухватио детаљ, вез, надгробни споменик... Истинско стваралаштво у свакој фотографији чини ову књигу другачију од осталих, прије свега због тога што овакву фото-монографију одавно нисмо листали. А она је рађена овдје, у Југославији.

Војске су долазиле и времена су се смјењивала, од сваке војске се стрепјело и свака је историјском неумитношћу и борбом народа и народности Мостара за слободу, поражена, одлазила. Али, без обзира на све, људи су у Мостару градили, стварали. У Кујунџилуку су његовали занатство, трговину, оно што се у фото-монографији на толико мјеста јавља не као атракција већ као суштина живљења. А „врхунац заједништва био је свакако у току народноослободилачке борбе, када је извојевана слобода. Заувијек".

Мостар је дао бројне уважене људе и личности, дао је бројне борце за слободу. То је резултат љубави Мостараца према Мостару. Шејх-Јујо, познати Мостарац, који је у Стамболу постигао велики углед, изрећи ће истину која је постала универзална: „Шта би било са малим народима да није љубави према домовини?" Његово турбе привлачи и данас пажњу путника намјерника. Сви фотоси, у ствари, и јесу мале позивнице за пријатеље и госте. Особени су споменици оријенталне културе (џамије, медресе, шадрвани). Бројне су културне институције у граду радиле, многи су одавде одлазили у Беч и Пешту на школовање да би се враћали своме граду и у њ уносили напредну мисао и нове животне садржаје и промишљања.

Мостар се развијао у свим правцима. Један је Мостар вајала људска машта, потреба и напор, а други обогаћивала природа стварајући услове за атмосферу какву има само овај град. Слике се у фото-монографији не задржавају само на томе што је на природним датостима реализовано као трајност људског присуства, него се у одговарајућој мјери презентирају и природне вредноте Мостара и околине. Тако ћемо се упознати са свим што је вриједно посјетити и видјети и шта је то због чега би требало посјетити Мостар. Уз то, ова књига има још један значај и функцију: младе генерације упућује, упознаје их и скреће им пажњу на оно што је истински вриједно у граду у којем живе.

Пред издавачем је приликом реализације овог пројекта стајао тежак задатак да из мноштва квалитетних фотографија изабере најбоље и „помири" фотографисање више фотографа. То је, може се рећи, урађено изузетно добро. Изгледа да је кроз објектив Мостар гледао један човјек. У избору фотоса нема ни једног промашаја. Напротив!

Посебну пажњу читалаца привлачи текст Зуке Џумхура за који Јан Беран надахнуто каже: „Тече и, попут ријеке Неретве, протиче Џумхурова сликовита скаска о свему што је било, јесте, мора бити. Тече без застоја, упркос многим вировима. Текст мами неодољивошћу ненаметљиво ауторитативног казивања човјека, путника и писца." И заиста, како истиче и Рефик Хукић, у текстуалном дијелу „нема сувишне и испразне ријечи, нити има непотребне и неодговарајуће слике. Зуко Џумхур прича сочно, живо, изворно, духовито, стилски беспријекорно. Једном ријечју — оригинално, зуковски". Заиста је Зуко Џумхур успио да премости временски распон дуг 5.000 година са вјештином која у сваком тренутку фасцинира. Можда се савремени аутор не би опредијелио да хронолошким начином казивања саопшти историју једног града, али то,

када је у питању Зуко Џумхур, може имати само своје дражи. Ослобођен свих непотребних наслага, свега онога што би га оптерећивало, текст дочарава атмосферу друштвених формација кроз које је Мостар пролазио од првих почетака до данас. Овдје се сусрећемо с мноштвом значајних историјских факата и података који могу бити од користи за сваког читаоца који жели боље упознати град.

„У оваквој врсти публикације", пише Рефик Хукић, „обично је текст у другом плану. У овој фото-монографији и текст и слика су у истом плану. Мајстори фотографије су, поред умјешности, својим сликама улили душу и љубав и промислили их. Тиме цијела публикација веома увјерљиво прича и слика, не мртве предмете него живо дочарава атмосферу, упечатљиво приказује историју Мостара. А свако ко буде у додиру с фото-монографијом неће остати равнодушан... Јер, ова публикација има несумњиве фактографско-документарне, научносазнајне и умјетничке вриједности.

Издавањем фото-монографије *Мостар* Прва књижевна комуна потврдила је свој углед. И не само то. То је истински писани споменик културе. То је „лијеп примјер прожимања културе и привреде... За културне ‚чистунце' ово је богохулно, а за кратковиде привреднике непотребан ‚трошак'. На срећу, носиоци идеје о штампању фото-монографије, њени аутори, реализатори и они који су материјално подупрли овај подухват мислили су другачије..."

До сада су о Мостару, прије ове фото-монографије, објављене двије књиге, обје на њемачком језику. Прва је књига Карла Пеца *Мостар и његов културни круг*, објављена у Лајпцигу 1891, а друга Роберта Михела *Мостар*, објављена у Прагу 1909. године.

Фото-монографија *Мостар* у издању Прве књижевне комуне објављена је у тиражу од 10.000 примјерака на хрватскосрпском, енглеском, француском и њемачком језику. На 180 страница уврштено је 168 колор-фотографија врхунског квалитета.

Затварајући фото-монографију *Мостар*, читалац осјећа како у њему богатије, садржајније и складније живи доживљај једног града, његове историјске свеобухватности и његових градитеља.

Омер Типура

ФОТО-МОНОГРАФИЈА *ХЕРЦЕГОВИНА*, НИРО ПРИВРЕДНИ ВЈЕСНИК, ЗАГРЕБ, И МОК ССРН ХЕРЦЕГОВИНЕ, МОСТАР, 1981

Чудну, чудесну, шкрту и широку Херцеговину, неухватљиву а препознатљиву, тајновиту а блиску — чаробну Херцеговину — најзад су врло успјешно покушали сагледати, одгонетнути и предочити ријечју и сликом. Овакве књиге, фото-монографије, не издају се код нас ни много ни често. Зато је свака појава фото-монографије значајан догађај и хвале вриједан посао. То је, без имало претјеривања, „подухват стољећа", веома тежак, али и врло захвалан ако се добро обави.

Слика и ријеч у фото-монографији *Херцеговина* дивно се надопуњују и испреплићу у јединствену хармонију, музику, љепоту, у склад и цјеловитост и квантитативног и квалитативног. Листајући и читајући монографију, улазимо у сву слојевитост, бљештавост, жаркост и топлину, сјај душе ове земље од сунца и плаветнила. Чак и ми, што мислимо да је добро знамо, откривамо нове љепоте, ријеткости и знаменитости, древно и модерно, горду и поносну прошлост, свијетле странице људског рада и дјелатности.

Ни фотографско око није остало хладно и нијемо. Фотоси су распјевани, весели, пуни живота. Нема љутог камена, шкртости пејзажа, мртвила и сивила. Све је зелено. У панорамама доминира цвијеће, бјелина и склад симпатичних градова, питорескни пашњаци, поља, виногради, те модрина и смарагд ријека и језера.

Текстови су сажети, зналачки написани, језгровити, метафорични и поетски. Плијени једноставност и лакоћа уводног текста Мише Пиштала. Текст Тоде Куртовића *За херцеговачко боље сутра* је актуелан, покретачки, свеобухватан и разноврстан. Жарко Приморац сажето, језгровито, али са много података и чињеница говори о положају и природним љепотама у херцеговачким општинама. Текст Владе Смољана *Привредни развитак Херцеговине* писан је живо и занимљиво. У тексту *Књижевна Херцеговина* Крешимир Шего је с љубављу и зналачки дао слику и потврду да је Херцеговина увијек била пјесничка, пуна „њежних сањара". Здравко Мрић

и Ахмет Аличић у текстовима *Херцеговина од појаве првих људи до турског периода* и *Херцеговина под османском влашћу* дали су пуно новог, писаног лагано, с најбитнијим чињеницама. Из мноштва материје издвојено је суштинско и најбитније.

Тврtко Шуленtић пишући о туризму, Џемал Челић о културним споменицима, Анђелко Зеленика о културним и образовним установама данас, Чедо Кисић о књижевним и умјетничким манифестацијама, дали су добре текстове без ширег и дубљег улажења у те области. Чини се да се иста примједба поготово може примијенити на текст Тончија Грбеље *Радnички и револуционарни покрет послије 1875. године*, јер је текст кратак; од предратних херцеговачких револуционара спомиње се само Гојко Вуковић, а подаци о броју бораца и броју погинулих бораца НОП-а изнесени су само за пет општина, и то непотпуно.

Књига је технички и ликовно лијепо уређена. Штета је што НИРО Привредни вјесник више пажње и напора није уложио у коректорски рад, јер у фото-монографији има и језичких и словних грешака.

Треба истаћи да је ова књига цјеловита монографија о Херцеговини, вишенационалној, али сложној и јединственој, братској и равноправној средини.

Склапајући корице фото-монографије, дуго у срцу остају двије особености што нам их дарује књига: сјај људи и бљесак ствари ове мале и храбре земље, која је војевала побједе над каменом и освајачима. То књига јасно доказује.

Салих Трбоња

МАХМУД КОЊХОЏИЋ: *МОСТАРКЕ*, ЕДИЦИЈА „МОСТАР У БОРБИ ЗА СЛОБОДУ", КЊ. 4, ОПШТИНСКИ ОДБОР СУБНОР-а МОСТАР, 1981, СТР. 298

Књига *Мостарке* Махмуда Коњхоџића из издавачког програма „Мостар у борби за слободу" говори о учешћу жена Мостара у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији. Поодавно, прије осам година, одлучено је да се о храбрим женама Мостара напише посебна књига, јер је учешће жена у НОБ-у и револуцији овдје било значајно. У нашем крају је познато да је први пуцањ на окупаторске слуге у Мостару испалила жена која је и прва жртва окупаторског терора — Златка Вуковић, чија је цијела породица — три сина и кћерка — погинула у револуцији. Тако је у нашој средини жена постала симбол оданости прогресу и храбрости у борби за слободу.

Писање књиге повјерено је Махмуду Коњхоџићу, који је дугогодишњим плодним новинарским и публицистичким радом дао значајан прилог нашој публицистици, нарочито оној са тематиком из нарсдноослободилачке борбе, јер је и сâм био партизан. Колико ми је познато, његов посљедњи списатељски рад, иако недовршен, била је управо књига о женама Мостара, па ће зато остати драга успомена и његовој породици и пријатељима, којих није било мало.

Описујући поједине догађаје из илегалног рада и партизанске подвиге, неким женама дато је одговарајуће мјесто у тим узбудљивим и драматичним збивањима. Међутим, догодило се да неке жене, чији допринос народноослободилачком рату није био мали, нису биле уврштене у текст. Аутор се од почетка рада на овом дјелу служио прикупљањем усмених казивања учесница народноослободилачког покрета и бораца партизанских јединица, па су аутору испричани ратни догађаји и споменути учесници како су их видјели преживјели суборци и они који су о њима нешто знали. У неким случајевима њихово виђење није могло дати потпуно реалну слику доприноса појединих другарица покрету, а Махмуд

Коњхоџић, с обзиром да овдашње прилике и људе из тог времена није познавао, није ни могао та казивања примити критички. А како се скица историјских збивања из НОБ-а понајчешће прави на основу мемоарске грађе, догоди се да догађаји и личности у њима не буду сасвим објективно приказани по значају учешћа у њима. Тако се, и у овом случају, догодило да су неке жене добиле истакнуто мјесто, а друге нису биле ни споменуте.

Још за живота аутора, одмах након што је завршен текст у првој верзији, дате су примједбе да се неки дијелови исправе. Међутим, поодмакле године друга Махмуда Коњхоџића и, касније, његова смрт биле су разлогом да није могао докрајчити своје дјело како смо то заједнички жељели. Морали су прискочити у помоћ и други познаваоци да својим познавањем прилика и људи у Мостару, а такође и способношћу пера, помогну да се првобитни текст побољша и допуни. У том послу нарочито је допринио Мензур Сеферовић и други сарадници, на чему им треба одати признање. Тако је дошло до аутентичног сликања ратних догађаја и учешћа другарица у њима. Али, као и свако дјело овакве врсте, оно не може забиљежити све што се догађало у току рата и било значајно за успјех покрета. Многа имена заслужних жена, мајки, кћери и сестара, које су биле спремне да се жртвују за идеале револуције, остала су незабиљежена. Истина, није ни био циљ да се на једном мјесту говори о свим женама које су учествовале у разним илегалним акцијама и партизанским јединицама, већ да се кроз примјере неких донекле прикаже ширина покрета и одлучност и храброст жена у њему. Овом књигом није и не може та обавеза бити завршена. И други посленици пера треба да опишу те велике дане и жртвовање жена за побједу народноослободилачке борбе. У другим издањима ове едиције, која су програмом предвиђена, треба да се нађу и друга имена, поготово што ће се још обрађивати ратни догађаји и историја КПЈ овог краја.

Књига је обухватила вријеме четворогодишњег рата и ратних догађаја у Мостару, гдје је отпор окупатору већ од првих дана устанка био добро организован и широк и брзо се претворио у оружану борбу. Описани су злочини над српским народом, комунистима и напредним људима, без обзира да ли су били Срби, Муслимани или Хрвати, које су вршили усташе и четници с окупаторима или по њиховим упутствима. Описана је општа атмосфера у граду и гњев поштеног свијета против злочина, те солидарисање са прогоњенима. Не бојећи се за свој живот, из истинских људских побуда, напредни и поштени људи помагали су прогоњене комшије, сакривали их пред прогонством, неизвјесности и, најчешће, смрти. Помоћи комшији, другу и пријатељу у невољи био је морални императив тог времена за све поштене људе, јер су невоље прогоњених биле сурове и нељудске.

Књига је на свој начин специфична. У њој се говори о женама Мостара у оружаној борби и илегалном раду за народноослободилачки покрет у значајним, деликатним и опасним задацима. То је био циљ ове књиге. Стога је шири опис ратних збивања само

контекст да се истакне улога жена-бораца у њима. Више досад непознатих детаља из илегалне борбе жена у Мостару, јунаштва и патње партизанки на ратним стазама Мостарског батаљона и других јединица дати су у књизи веома сликовито. Потомци ће у тим причама препознати своје родитеље, можда већ баке и дједове, који су тада живјели поносно и поштено и храбро се борили за велике циљеве ослободилачког рата.

Књига је писана занимљиво, лијепим стилом и једноставним ријечима, али без литерарних претензија. Иако су описани фрагменти о револуционарној и патриотској опредијељености и борби жена за слободу и социјализам, ипак је присутан континуитет четворогодишњег народноослободилачког рата. Књига има документарно-публицистичку вриједност, па ће и због тога, увјерен сам, бити радо и с пажњом читана. Ово дјело по свом начину обраде није историја нити дио историје НОБ-а, али су испричани истинити догађаји, засновани на казивањима учесника, а мало на документима, те ће, ипак, послужити историчарима за истраживања догађаја из народноослободилачког рата и револуције. Сваки описани догађај је драма пуна опасности у којој је требало много сналажљивости и одважности њених актера. Ређају се ликови дивних бораца-жена. Читаоцима ће сигурно остати у сјећању трагична судбина кројачке раднице и предратног комунисте, партизанке Радојке Раце Иванишевић-Гњатић, фризерске раднице и предратне активисткиње у радничком покрету, партизанке Пауле Паве Милетић, ученице и скојевке, партизанке Бисере Салаховић, предратне ученице и скојевке, партизанке Фатиме Шева и других због њихове храбрости, тешких искушења и њиховог безнадежног положаја. Остаће у сјећању и мајке партизанке, које су и саме биле учеснице у многим илегалним акцијама, а нарочито због своје сналажљивости и храбрости пред опасношћу за своју дјецу и њихове другове да не буду откривени као омладинци или комунисти у илегалном раду, или као скривени партизани који су у град долазили по специјалним задацима или као изнемогли и рањени борци. Памтиће се примјери Илинке Балаћ, чија сва четири сина комуниста гину у револуцији, Фатиме Шарић, Фејићке, Мунире Хаћам и других, које су пркосно и достојанствено скривали материнску тугу за погинулом дјецом — партизанима.

Добро је што је у књизи, чини се први пут, нешто више написано о друштвеном положају жена у старој Југославији. Жена радница и жена осиромашених грађана тада је и у нашим крајевима двоструко трпјела; подносила је социјалну биједу и неимаштину, а због конзервативних схватања средине била је потцијењена и друштвено деградирана. Њена дужност била је да обавља биолошку репродукцију и тешки рад у кући. Најчешће је била неписмена и непросвијећена. Нарочито је такав био положај жена-Муслиманки.

Између два рата, у вријеме све већег осиромашења народа и све заоштренијих класних супротности, класни раднички покрет, као нова друштвена и политичка снага, обраћа све више паж-

ње жени и у својим практичним активностима, те постепено нестају предрасуде о женској нижој вриједности. И овдје, у Мостару, жене све више излазе из својих кућа, запошљавају се као раднице, школују се и уче занате. Комунисти и други напредни људи посвећују женама све више пажње да спознају узроке свога тешког социјалног положаја и класне експлоатације. Резултат тога био је да жене све више ступају на друштвену позорницу и заједно с мушкарцима учествују у акцијама за бољу егзистенцију. Жене раднице учествују у штрајковима за боље услове рада, веће наднице итд. Све више учествују у културним активностима, у радничким синдикатима, у „Абрашевићу", у Муслиманској народној библиотеци, у Скаутима и другим друштвима. Оспособљавајући се за рад ван куће, жена се и сама ослобађа комплекса о својој нижој вриједности.

Фашизам, који тада влада дијелом Европе, примиче се и нашим границама. КПЈ отворено упозорава на његову опасност и фашистичке експоненте у нас. Интересовање жена и за судбину земље постаје све веће, па се и оне опредјељују за борбу против зла и политички слиједе Партију којој безгранично вјерују. Све се више развија патриотска свијест, али и увјерење да се земља може успјешно бранити само ако у њој равноправно живе сви њени народи.

Омладински покрет такође је био под снажним утицајем КПЈ. Дјевојке и младићи политички све брже сазријевају. У свијести младих рађа се визија праведног друштва без класне експлоатације и то све више постаје заједнички идеал и циљ њихових стремљења. Ето, без тог описа, како је Партија у Мостару прије рата интензивно дјеловала међу женама и омладином, не би се могло разумјети зашто младе дјевојке, раднице и интелектуалке, ученице, студенткиње и домаћице, знају свој пут у ратним приликама; не би се могло разумјети откуда опредјељење младих дјевојака а и старијих жена за партизански покрет и за њихово учешће у разним видовима борбе — с пушком у руци, сакупљању свега што је потребно за борбу против окупатора, па до политичко-пропагандне активности за придобијање и других за НОБ и за стварање социјалистичког друштва. И зато, кад ову књигу буду читали људи у другим крајевима наше земље, који до сада нису довољно познавали просвјетне, културне и социјалне прилике у Мостару прије рата и утицај КПЈ овдје, и који су имали или имају предрасуда о заосталости наше средине, добиће одговор откуд феномен да је Мостар био толико везан за народноослободилачку борбу, посебно жене Мостара. И у томе је вриједност ове књиге.

Увјерен сам да ће књига о револуционарној дјелатности жена Мостара помоћи свима, посебно младима, да још боље упознају ратне догађаје и тешке услове ослободилачке борбе против окупатора у Мостару. И ова књига је свједочанство како је слобода скупо плаћена. 68 жена Мостара, чија су имена у овој књизи, положиле су своје животе на Титовом путу за остварење социјалистичког друштва у нашој земљи.

Жене су одужиле свој патриотски дуг у тешким и судбоносним данима. Ми се овом књигом, иако скромно и доста касно, одужујемо њиховој успомени. Књига је изашла у години у којој прослављамо 40-годишњицу устанка. Она ће, вјерујем, допринијети да се још боље упозна и сагледа величина револуционарног пута да би се створила нова Титова Југославија, заједница равноправних народа. Уз годишњицу ослобођења Мостара, ова је књига и пригодан поклон његовим грађанима.

Џемал Аликалфић

ВЛАДО ИВКОВИЋ: *НЕВЕСИЊЕ 1941*, ПРВА КЊИЖЕВНА КОМУНА, МОСТАР 1980, стр. 387

Појава књиге „Невесиње 1941." Владе Ивковића изазвала је велику пажњу стручних и научних радника и шире јавности, посебно у невесињском крају.

Година 1941. сигурно је трагична за све наше народе у свим нашим крајевима, али је у исто вријеме и година почетка народноослободилачке борбе којом су наши народи извојевали националну и социјалну слободу.

На подручју Невесиња ситуација 1941. године била је сложенија и тежа него у другим дијеловима Херцеговине. Чим су у Невесињу усташе преузеле власт од Талијана на основу Римског споразума између Мусолинија и Павелића (18. маја 1941), почели су злочини над српским живљем, најприје у самом Невесињу, па затим, 2. јуна, у Удрежњу и другим селима. Народ је на злочин одговорио отпором. Букнуо је опћенародни устанак, познат у историографији као јунски устанак.

Аутор књиге, и сам учесник тих борби и страдања, није имао нимало лак задатак, посебно ако имамо у виду да није професионални хисторичар. Познато је, наиме, да ни историографија није рекла посљедњу ријеч о невесињским догађајима 1941. године, што је аутор знао прије писања своје књиге. То је искрено и исказао у уводној биљешци: „Ипак, сада, када књигу предајем суду читалаца, осјећам горчину која прати сва људска прегнућа: чини ми се, у овим тренуцима, да она није постала у потпуности оно што сам желио да буде — једно потпуно истинито казивање о догађајима у Невесињу 1941. године. Јер, као што то готово увијек бива да је једно оно што човјек жели, а друго оно што може и што оствари, јасно осјећам да нисам могао да похватам све нити онога што се десило у Невесињу 1941. године. Остало је, наиме, много тога што није испричано, а требало је рећи, као што је понешто од онога што је речено требало казати и друкчије и потпуније. Али, шта је ту је: моја намјера је била поштена, а

ову књигу треба схватити и као моје виђење једног дијела грандиозног војевања народа Невесиња у вријеме народноослободилачке борбе од 1941. до 1945. године, али и као повод да и други, у првом реду учесници тога војевања, кажу своја виђења и своја осјећања, па ће се, тако, постићи најбоље, да се не заборави историјска истина о Невесињу и да се све оно што се десило у прошлом рату памти и приповиједа и постане дио устаничке традиције." Вриједност књиге је сигурно и у томе што је Владо Ивковић своја виђења и доживљаје настојао поткријепити документима, којих је из тог периода врло мало сачувано.

Аутор се, стога, користио сачуваном непријатељском документацијом, посебно документима Невесињске громаде, домобранске формације јачине пука, чије су се јединице у вријеме јунског устанка па до јесени 1941. налазиле на подручју Невесиња и Гацка. А сачувана документа непријатељских јединица су важан хисторијски извор за проучавање не само јунског устанка него и других догађаја у Невесињу 1941. године.

Књига „Невесиње 1941." доказује да је аутор користио архивску грађу. Он прати развој устанка у невесињском крају од самог почетка па до краја 1941. године. Почело је с опћим народним устанком и формирањем чета народне војске, да би на крају године дјеловао Партизански батаљон „Невесињска пушка". Уз то, руководила је устанком партијска организација и формирани су срески комитети КПЈ и СКОЈ-а за Невесиње и основани су први органи народне власти. Све те квантитативне и квалитативне промјене аутор је критички обрадио и у тој својој намјери успио. Од њега се није ни могло очекивати да све догађаје и појаве појединачно обради, што му ни простор једне књиге није омогућавао.

Писати о догађајима у Невесињу 1941. године није могуће без познавања традиције свога краја. Аутор је, нема сумње, познавалац те традиције, што му је помогло да подробно и зналачки објасни догађаје у Невесињу те пресудне године.

Предговор је написао Тодо Куртовић који је занимљиво исказао своје мишљење о рукопису Владе Ивковића и указао на добре стране и неке пропусте који битније нису утјецали на квалитет књиге.

Посебну вриједност књиге чине прилози које је аутор додао на крају књиге:

1. Списак повратника послије слома старе Југославије (ради се о Невесињцима који су колонизирани послије првог свјетског рата у друге крајеве Југославије, затим радницима, студентима и ђацима, те активним војницима и војним старјешинама који су имали видну улогу у догађајима на почетку оружане борбе 1941. године);
2. Списак жртава фашистичког терора у Невесињу 1941. године;
3. Списак бораца народноослободилачког рата из Невесиња погинулих у току 1941. године;
4. Библиографска забиљешка.

На крају треба истаћи да је књига технички добро опремљена.

Аутор је уложио доста напора да расвијетли све што се догађало на невесињском подручју 1941. године. Можемо са задовољством констатирати да је у томе успио, посебно ако књигу „Невесиње 1941." схватимо као прилог проучавању хисторије Невесиња.

Књига још више добива на вриједности ако имамо на уму да још увијек оскудијевамо квалитетном литературом о НОБ-у у Херцеговини.

Стјепан Иванковић

МИРЗА МУШТОВИЋ: *СКРИВЕНА ТВРЂАВА*, КЊ. 5. ЕДИЦИЈЕ „МОСТАР У БОРБИ ЗА СЛОБОДУ", ОПШТИНСКИ ОДБОР СУБНОР-а, МОСТАР, 1982, стр. 252

Још 1927. године друг Тито је писао: „Несумњиво да је штампа једно од најјачих средстава у радничком покрету за просвјећивање и оспособљавање пролетера за борбу против капиталистичке класе — штампа нам је сачувала и пренијела из прошлости идеје и искуства наших великих пролетерских учитеља и бораца. Штампа нам је у данашње вријеме најпотребније и најјаче оружје против реакционарне и капиталистичке класе. Кроз радничку штампу радни народ града и села сазнаје на вријеме разне тежње и циљеве буржоаске политике. Радничка штампа је тај стражар који будно пази и сваког часа упозорава пролетаријат да буде на опрезу."

Због тога, и поред највећег терора, МК КПЈ у Мостару налази снаге и храбрости да у данима када је непријатељ најсвирепије кажњавао људе писаном ријечју каже народу истину и објасни циљеве за које се бори КПЈ.

Мостарска илегална штампарија је најприје радила у кући Јусуфа Чевре, секретара МК. У пословима припремања пропагандног материјала радили су Миро Попара, који је као члан Обласног комитета био ангажован у Мјесном комитету у Мостару, Јусуф Чевро, секретар, и Џемал Аликалфић, члан Мјесног комитета. Писане материјале умножавао је Јусуф Чевро, уз помоћ своје мајке, тетке и браће. У партијској техници штампани су леци и други пропагандни материјал. Када је послије демонстрације, 24. августа, и општег штрајка, септембра 1940, услиједило хапшење и одвођење извјесног броја другова у Лепоглаву, партијска штампарија је издала неколико летака у којима је указано на полицијски терор и злостављање ухапшених, што је збунило тадашње власти и полицију, јер су мислиле да је хапшењем другова обезглављено мостарско партијско руководство.

Убрзо послије тих догађаја донесена је одлука да се привремено обустави рад штампарије јер је постојала бојазан да би могла бити откривена, а тиме и Мјесни комитет, јер су састанци Комитета најчешће одржавани у Чевриној кући. Због тога је циклостил растављен и са осталим материјалом закопан. Већ је одранније унутар куће постојао бункер који је, по партијском задатку, направио зидарски радник и члан КПЈ Шаћир Палата (касније први пали борац Мостарског батаљона, 1941. године).

Тада је Јусуф Чевро добио задатак да потражи погодније мјесто за рад штампарије. За тај важан и одговоран посао Јусуф је ангажовао Мустафу Муштовића Петка, знајући да је Мустафа као секретар Подружнице приватних намјештеника у Уједињеном радничком синдикату и као члан Партије био одан, повјерљив и поуздан, а таква је била и цијела породица Муштовића. Тако крајем октобра 1940. мостарска штампарија прелази у кућу Муштовића, гдје остаје за читаво вријеме рата као скривена тврђава која је својим радом, писаном ријечи, ширила истину о борби Титових партизана, о борби наших народа против окупатора и домаћих издајника, усташа и четника.

Пишући књигу са жељом да своја казивања документује, аутор се користио материјалима који су писани и умножавани у илегалној штампарији. Од првог дана рада штампарије остављан је по један примјерак сваког штампаног текста, што је аутору омогућило да своје казивање поткријепи оригиналима штампаним у партијској техници у Мостару.

Прештампавани су и умножавани билтени Главног штаба Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије, билтени Штаба Народноослободилачких партизанских одреда Босне и Херцеговине, војно-политички прегледи, прогласи ЦК КПЈ, Покрајинског комитета КПБиХ, Обласног, Окружног и среских комитета КП са терена Херцеговине, затим саопштења, леци и литература за теоретско уздизање и партијску изградњу чланства.

Међутим, 7. маја 1942. Талијани затварају Мустафу Муштовића, до у детаље претражују кућу тражећи партијску штампарију јер су, по свему судећи, начули да би ту могла бити. Карабињери су били увјерени да ће хапшењем Мустафе Муштовићаући у траг штампарији. Али, и овог пута су се преварили. И поред насиља и мучења Мустафа је остао досљедан, одан Партији. Није се плашио мука колико помисли да можда у бесвјесном или полусвјесном стању не каже нешто што би непријатељу помогло да открије тајну.

И послије Мустафиног хапшења штампарија ради без застоја. У спровођењу политике Партије и организовању народноослободилачке борбе партијска штампарија имала је изузетан значај. Дјелујући међу Србима, Хрватима и Муслиманима, Партија је упорно заговарала заједничку борбу свих наших народа. Знала је да је то једина гаранција за равноправан заједнички живот у ослобођеној земљи без окупатора и свих који су му се ставили у службу.

Док су окупаторима и домаћим издајницима, усташама и четницима, стајала на располагању сва средства информисања (радио, штампа и друга пропагандна гласила) усташких логора и четничких штабова, те Гебелсове пропагандне машинерије, партијској организацији у Мостару и Херцеговини стајала је на располагању само илегална партијска штампарија. Па, ипак, она је излазила на крај са свим лажима којима се служио непријатељ у својој перфидној и лажној пропаганди.

Задаци, које је штампарији повјеравала Партија, беспријекорно су и на вријеме извршавани. Џемал Биједић, секретар МК, који је везу са штампаријом преузео послије одласка Салке Пезе и Салема Делалића у партизане, чудио се како је проглас или билтен већ сутрадан по добивеном задатку био у рукама читалаца. Сви материјали су умножавани у 500—800 примјерака, што је за оно вријеме и у ратним условима био импозантан број.

Иако је сваког тренутка вребала опасност, штампарија никада није стала, нити се смјело стати јер је било много оних, како пише аутор, „који су у тој скривеној тврђави, у ономе што им је она омогућавала да читају, науче и сазнају, налазили и потврду о неуништивости наше народноослободилачке борбе". Она је, с друге стране, била и гаранција да ће наша штампана ријеч многе борце одржати у токовима и на разини револуције, а колебљиве и неодлучне придобити за њене циљеве и претворити у њене војнике. То је био посебан, невидљив фронт револуције који је и окупатора и његове домаће помагаче доводио до очаја и бијеса што су борце ослободилачког покрета осјећали у својој непосредној близини не успијевајући да их открију. У току битке за рањенике и битке на Сутјесци, када је Мостар имао више окупаторских војника, усташа и четника него својих становника, из штампарије су три пута седмично излазили билтени, прогласи, резолуције или леци, написи о умјешности, храбрости и оданости револуцији свих који су чинили ланац у невидљивом фронту револуције у окупираном граду, почевши од Али-Ризе Фејића који је, знајући нешто стенографије, био задужен да слуша вијести радио-станица „Слободна Југославија", Москве, Лондона и „Гласа Америке" и припреми вијести за штампарију, преко Мехе Рајковића и Нусрета Сеферовића, задужених за агитацију, пропаганду и идеолошки рад, те Љубе Брешана, секретара МК, па до оних који су ноћу, у доба забране кретања, лијепили по граду прогласе, летке и други материјал.

У штампарији су штампане и књиге, додуше у наставцима, јер се за литературом осјећала потреба и у граду и на терену. Штампана су и ова дјела: Теорија КПЈ, Диктатура пролетаријата, Класа пролетаријата и партија пролетаријата, Историја СКП(б), Економски развитак друштва, Одлуке Првог и Другог засједања АВНОЈ-а и други материјали политичко-инструктивног карактера. У тим тешким данима партијско руководство у Мостару објављује и такве текстове који ће помоћи борцу на фронту и у позадини да схвати да пракса без теорије не вриједи као ни теорија

без праксе: ту су текстови о конспирацији као основном правилу илегалне борбе, ту су савјети комунистима да се навикавају да не буду радознали, да причају само оно што дјелокруг рада захтијева. „Говори само оно што мораш" — било је основно гесло.

За све што се штампало било је потребно обезбиједити потребан материјал када се до њега тешко долазило. Још је теже било толики материјал пребацити из одређених пунктова до илегалне штампарије. У почетку, када се мање радило и када су пунктови били у кућама Јусуфа Чевре, Мехе Хуснића и Хивзе Бехрама, које су биле у близини Муштовића-куће, било је знатно лакше. Од краја 1942. до половине 1944. материјали су доношени из кућа Емине Трбоње из Захума и Алије Ћишића из Бранковца.

Пошто се све теже долазило до неопходног прибора и материјала, у штампарији се настојало да се на што мање простора каже што више, што доказују факсимили објављени у „Скривеној тврђави".

Књига Мирзе Муштовића „Скривена тврђава" још је једно свједочење колико су чланови наше Партије и други активисти у току рата посједовали умјешности, храбрости и оданости те, изнад свега, дисциплинованости у извршавању партијских задатака.

Готово све о штампарији и њеној непрекидној дјелатности садржано је у књизи као аутентичан доказ. Аутор је успио рећи истину, мада је и сам припадао породици којој је штампарија била повјерена, али то је донекле и његова предност јер је познавао рад штампарије и прилике у којима је стварала материјале за широки фронт наше револуције.

Књига је писана популарно и има велику васпитну моћ, а документ није занемарен. Зато она својим садржајем спада у документарну публицистику. Ова књига ће својим начином излагања и једноставношћу исказа о великим стварима сигурно наћи пута до великог броја читалаца.

Есад Пецо

МЕНСУР СЕФЕРОВИЋ: *ИСТОЧНО И ЗАПАДНО ОД НЕРЕТВЕ (Десета херцеговачка народноослободилачка ударна пролетерска бригада)*, „НАРОДНА АРМИЈА", БЕОГРАД 1981, стр. 280

Историјска литература и публицистика обогаћене су значајним радом Менсура Сеферовића „Источно и западно од Неретве", о Десетој херцеговачкој бригади, елитној јединици НОВЈ, бригади-херојУ. О ратном путу и борцима славне Бригаде и до сада је писано али то није могло удовољити велико интересовање младе генерације и читалачке публике.

Користећи богатство историјских извора НОР-а, бројна сјећања учесника НОБ-а, штампу, часописе и другу разноврсну литературу, аутор је у осам поглавља књиге приказао економске и политичке прилике у Херцеговини у прољеће 1942, формирање и акције Бригаде, борце и руководиоце и њихове судбине, просвјетни, идеолошки и политички рад, улогу КПЈ и СКОЈ-а.

Приказани су бројни примјери братства и јединства не само у Бригади него и у мјестима гдје је дјеловала, примјери личног и масовног хероизма у најтежим биткама наше револуције, акције и намјере окупатора и домаћих издајника да угуше НОБ, страдања родољуба из Херцеговине у логорима Италије и Независне Државе Хрватске.

Читајући књигу „Источно и западно од Неретве", читалац се упознаје са ослободилачком борбом народа Херцеговине, која је саставни дио борбеног пута Бригаде до ослобођења, 1945. године.

Друг Тито је јуна 1942. дао иницијативу за формирање бригаде, на Зеленгори, гдје су се налазили борци Херцеговачког НОП-одреда, формираног 14. јуна 1942. од бораца који су се повукли из Херцеговине у јеку треће непријатељске офанзиве. У Одреду су тада била 372 борца.[1]

Врховни командант је наредио Влади Шегрту, команданту Херцеговачког одреда, да чим се споје са Коњичким (Мостарским) батаљоном формирају херцеговачку бригаду. Ратни пут Бригаде

почиње од дана када је формирана, 10. августа 1942, у селу Шујици код Дувна. Бригада је формирана од Херцеговачког одреда, Мостарског (раније Коњичког) батаљона и Игманске чете (раније Калиновичког одреда). Тада је имала три батаљона јачине 616 бораца и звала се Прва херцеговачка ударна бригада. У септембру 1942. у њен састав улази Прозорски батаљон, а почетком новембра батаљон „Војин Зиројевић" из Ливањског одреда. Бригада је тада имала пет батаљона и до 9. новембра 1942. била је под непосредном командом Врховног штаба НОП и ДВЈ, када улази у састав новоформиране Треће дивизије.

Новоформирана Десета херцеговачка бригада постала је „трајни примјер истрајности и преданости борби и револуцији којој су служили"[2] њени борци и руководиоци. Бригада је настала у условима суровог и непоштедног рата, у јеку ратних страхота и метежа, борећи се за ослобођење домовине, за одбрану достојанства и права човјека. Кроз те борбе изражене су најљепше особине њених бораца: борбеност, другарство, храброст, издржљивост, које су красиле борце јединица НОВЈ. Из борбених редова Бригаде израсле су врсне старјешине, што су знање о ратној вјештини стицале пред бункером, у засједи, у окружењу и при пробоју непријатељских обруча.

Формирана као Десета херцеговачка, током борбе постала је бригада свих народа и народности Југославије: и херцеговачка, и далматинска, и босанска, и српска, и хрватска, и муслиманска, постала је бригада братства и јединства, патриотска и револуционарна војска народа и народности наше земље, колона револуционара.[3]

Од формирања до краја 1942. Бригада је дјејствовала и водила борбе на простору између Посушја, Јабланице, Коњица, Крешева, Фојнице, Травника, Бугојна, Купреса и Дувна, где се и попуњавала новим борцима.

У 1943. години Бригада је учествовала у бројним акцијама против непријатеља и извојевала велике побједе, исказала јунаштво и борбеност у борбама код Жепча, нарочито у бици за рањенике приликом ослобађања Прозора (у саставу Треће дивизије), на Рами, у борбама за Коњиц против четника код Доње и Горње Бијеле, на падинама Љубине планине. У бици за рањенике три пута је прелазила Неретву, пробила четнички фронт код Липета, Раткамена и Бахтијевице, код Горњег и Доњег Зијемља, Кифина Села и Порима. Разбијене и поражене четничке снаге повлачиле су се пред борцима Треће дивизије која је ослободила Невесиње, Гацко и Автовац.

Неколико стотина нових бораца ступило је у Бригаду. Уз нови Шести батаљон и Омладинску чету, сваки батаљон дочека и прими партијске и скојевске теренске раднике, илегалце, што одољеше четничком терору и њиховим хајкама.

Бригада је наставила борбени пут ка Сутјесци. Према подацима аутора, уочи битке на Сутјесци Бригада је имала 1240 бораца,

у току битке погинуло је 305 бораца, од тога 115 Срба, 94 Муслимана, 93 Хрвата, 2 Јевреја и 2 Црногорца.[4]

У бици на Сутјесци Бригада је добијала тешке задатке. Налазила се на релацији Равно и Волујак, извориште Пиве, Горанско и Плужине. Требала је да омогући „пролаз централној болници и главнини ВШ преко ријеке Пиве, према Мратињу и Вучеву". Са Четвртом црногорском и Седмом крајишком 30. маја водила је борбе код села Брљева, на Јаворку и Катином куку. Бригаде су одбациле њемачке јединице ка катуну Штирну и селу Брљеву, а Трећи (мостарски) батаљон био је под непосредном командом Треће дивизије и чувао је прелаз преко Пиве и Комарнице. Иза ових бригада пролазиле су друге јединице, болница и Врховни штаб, који је већ био у Мратињу.

Бригади је одато највеће признање послије битке на Сутјесци, када је по наређењу друга Тита Бригада постала пратећа бригада Врховног штаба, а Владо Шегрт, командант Бригаде, преузео је команду свих јединица које су биле у непосредној близини друга Тита „и никаква снага није више могла да сломи незадрживи јуриш и невјероватни борбени полет бригаде".[5]

Послије пробоја посљедњег непријатељског обруча, по наређењу друга Тита, Бригада се одвојила од главнине партизанских снага са задатком да пође у Херцеговину како би самосталним акцијама и политичком активношћу поново оснажила своје батаљоне и организовала нове. Дајући упутства команданту Бригаде, друг Тито је нарочито истакао да ће Бригада наићи на снажне снаге непријатеља јер су „у Херцеговини сви гарнизони пуни Талијана и Њемаца, а има знатно четника и усташа".[6]

На путу у Херцеговину Бригада је ликвидирала четничку команду операционих јединица источне Босне и Херцеговине код Улога (Обаљ) 19. јуна 1943, ликвидирани су мајор Пантић, познат по злочинима, Фехим Мусакадић, организатор антикомунистичке муслиманске милиције и други. Заплијењена архива и новац били су јасни докази о сарадњи четника с окупатором и избјегличком владом у Лондону.

Народ Херцеговине дочекао је Десету бригаду с вјером у побједу НОВЈ. КПЈ у Херцеговини са Бригадом постаје „оружано језгро устанка и борбе у Херцеговини". Одмах је настављен политички рад у циљу даљег јачања и развијања НОБ-а у Херцеговини.

Крајем јуна у састав Бригаде улази Трећи и дијелови Другог батаљона Прве далматинске бригаде. Бројно стање Бригаде било је око 500 бораца. Због тешког стања подијелила се у групе, али се крајем јуна поново окупила и наставила с акцијама. Бригада се опорављала од великих губитака, рана, болести и напора које је задобила у бици на Сутјесци.

Крајем јула 1943. почела је мобилизација. Тада су сви комунисти испитали своју активност, „опет су тог врелог љета и јесени четрдесет треће као и четрдесет прве најпоузданији партијци упућивани привремено на терен да би подигли морал народу и увје-

рили га у пролазне кризе, опет резултати нису изостали јер већ од почетка јула више није било осипања, што је остало било је солидно".[7]

У току љета 1943. повећао се број бораца, крајем октобра Бригада је имала 11 батаљона, који су били сврстани у три групе ударних батаљона. Зато је Врховни командант 16. новембра 1943. донио одлуку о формирању Херцеговачке дивизије, која је 29. децембра 1943. добила назив Двадесет девета НОУ дивизија НОВЈ.

У току 1944. Бригада је водила борбе против 7. СС дивизије „Принц Еуген", односно 369. Вражје дивизије. Настављене су борбе за ослобођење Херцеговине, у граничном дијелу Црне Горе, за ослобођење Херцег-Новог и Дубровника. Бригада је учествовала у мостарској операцији: у ослобођењу Невесиња, Мостара, Јабланице, Раме, Острошца, Коњица и у борбама на Иван-планини, у ослобођењу Сарајева и у тршћанској операцији, све до Бледа и Триглава, до аустријске границе, гдје се завршава ратни пут Бригаде.

У књизи „Источно и западно од Неретве" истакнута је улога КПЈ у развијању борбених, морално-политичких и идејних квалитета борачког и старјешинског састава Бригаде. Партија је стварала и васпитавала такве људе, али је морала непрекидно бдјети над морално-политичком чврстином Бригаде, као и сваког појединца. Партија је руководила и васпитавала омладину, особито у организацији СКОЈ-а, која је била врло бројна и активна у Бригади. Скојевска организација била је носилац патриотских и револуционарних тежњи омладине. Зато су сви успјеси Бригаде, кроз цио рат, били нераздвојно повезани с радом партијске и скојевске организације.

Агитпроп Бригаде издавао је бригадни лист „Херцеговачки борац", затим „Радио-вијести" и „Недјељне новине". Такође су издавали батаљонске и четне новине, које су читане у ријетким предасима.

Аутор је приказао више примјера личног и масовног хероизма који се највише манифестовао у бици за рањенике и на Сутјесци. Међу борцима био је велики број жена. На дан формирања Бригаде било их је 61. Њиховој активности и борбености аутор даје доста мјеста.

Читајући књигу „Источно и западно од Неретве", читалац ће се упознати с херојима, борцима и илегалцима, руководиоцима КПЈ, СКОЈ-а и народних одбора, који су васпитавани у љубави према домовини, слободи, братству и јединству наших народа и народности. Они су били примјер револуционарне истрајности, хуманости и честитости, борбене непоколебљивости и самопожртвовања. Такође је приказан већи број породица које су дале по неколико бораца за слободу, како у Бригади тако и у позадини. Масовни хероизам је настао из херојских средина које су стварале нашу револуцију.

Десета херцеговачка бригада, како каже аутор, била је „кадровска и патриотска војска Херцеговине, колона ратника у чијим

се животописима преламају најсудоноснije године народа и народности наше земље, стотине драматичних прича о судбинама оних који су се супротстављали злочинцима и беспућима којима су ови жељели да скрену народноослободилачку борбу".[8]

Десета бригада била је јединица братства и јединства, „која је једина у Херцеговини окупљала патриоте Србе, Муслимане и Хрвате и друге којима су заједнички живот и борење били предуслови да се дочека сутрашњи дан и вријеме мира, без топова и рафала".[9]

Књига је писана занимљиво, јасно, популарно и прегледно. Опремљена је са више ратних фотографија и ратном картом Бригаде.

Историчари ће научно и свестрано обрадити историјски пут Десете херцеговачке бригаде, њене борце, хероје, битке, добиће право мјесто међу бригадама-херојима, али ће књига Менсура Сеферовића „Источно и западно од Неретве", трајно задржати публицистичке, историјске и умјетничке вриједности.

Момчило Радовић

Биљешке

[1] Војна енциклопедија, друго издање, к. 3, Београд 1972, стр. 431.
[2] М. Сеферовић, н.д., стр. 232.
[3] М. Сеферовић, н.д., стр. 83.
[4] Виктор Кучан у књизи „Долина хероја", Београд — Тјентиште 1978, на стр. 153. даје ове податке: погинуло је 378 бораца и старјешина или 30% од укупног бројног стања; од тога Хрвата 129, Муслимана 128, Срба 117, 2 Јевреја и 1 Црногорац.
[5] М. Сеферовић, н.д., стр. 149.
[6] Владо Шегрт: Ратне успомене, Београд 1964, стр. 317.
[7] М. Сеферовић, н.д., стр. 208.
[8] М. Сеферовић, н.д., стр. 185—186.
[9] М. Сеферовић, н.д., стр. 199.

САДРЖАЈ

САША ПРОМОЦИЈЕ ПРВОГ БРОЈА ЧАСОПИСА „ХЕРЦЕГОВИНА"
(Др Алојз Бенац) — — — — — — — — — — — — — — — 5

РАСПРАВЕ, СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

ДР БОРИВОЈЕ ЧОВИЋ
Тумулуси жељезног доба у Губавици — — — — — — — — 13

МР ТОМИСЛАВ АНЂЕЛИЋ
Остава средњовјековног новца из Међина код Мостара — — — 33

ДР БУРО ТОШИЋ
Доњи ток Неретве у средњем вијеку, с посебним осврtом на трг Дријева — — — — — — — — — — — — — — — 45

ДР ПАВО АНЂЕЛИЋ
Месновићи, Масновићи, Бубањићи хумска и босанска властела 79

ДР ВЛАЈКО ПАЛАВЕСТРА
Дрежница у Херцеговини (Забиљешка о прошлости и народној култури) — — — — — — — — — — — — — — — — 91

МР АНБЕЛКО ЗЕЛЕНИКА
Проблем заштите и преноса стећака у Херцеговини — — — — 125

ДР МУХАМЕД ЖДРАЛОВИЋ
Дјела Ибрахима Опијача у рукописима Оријенталне збирке Југославенске академије знаности и умјетности — — — — — — 149

МР ВЛАДО СМОЉАН
О неким изворима акумулације у Херцеговини у османском периоду — — — — — — — — — — — — — — — — 165

РАДОМИР СТАНИЋ
Надгробни натписи из XIX века на бјелушинском гробљу у Мостару — — — — — — — — — — — — — — — 183

САМИЈА САРИЋ
Прилог проучавању колонизације (1918—1934) и аграрне реформе (1929—1941) у Херцеговини — — — — — — — — — — 221

ДР АХМЕД ХАЏИРОВИЋ
Пета покрајинска конференција КПЈ, снажење организација и утицаја Комунистичке партије Југославије — — — — — — 229

МР МОМЧИЛО РАДОВИЋ
Револуционарни раднички покрет у Херцеговини 1919—1921. године 239

ТРИПО ШАРЕНАЦ
Изградња и дјеловање народне власти у Херцеговини 1941. и у првој половини 1942. године — — — — — — — — — — 273

ИЗВОРИ И СЈЕЋАЊА

СТЈЕПАН ИВАНКОВИЋ
Архивска оставштина дра Анте Туне Рамљака — — — — — — 299

САЛКО ФЕЈИЋ
Коњички (Мостарски) батаљон — — — — — — — — — — 307

ВЛАДО ИВКОВИЋ
Друга партијска конференција невесињских комуниста 1942. године 313

ИВИЦА СТОЈЧИЋ
Револуционарни рад у Руднику угља у Мостару од 1936. до 1943. године — — — — — — — — — — — — — — — 319

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Мостар, фото-монографија (Омер Типура) — — — — — — — 327
Фото-монографија *Херцеговина* (Салих Трбоња) — — — — — 331
Махмуд Коњхоџић: *Мостарке* (Џемал Аликалфић) — — — — — 333
Владо Ивковић: *Невесиње 1941.* (Стјепан Иванковић) — — — 339
Мирза Муштовић: *Скривена тврђава* (Есад Пецо) — — — — 343
Менсур Сеферовић: *Источно и западно од Неретве* (Момчило Радовић) — — — — — — — — — — — — — — — 347

Штампа: Београдски издавачко-графички завод
Београд, Булевар војводе Мишића 17

